

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SİVAS SANCAĞINDA TİMAR SİSTEMİNİN
DEĞİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ (1573-1651)

DOKTORA TEZİ

Sibel PEKDOĞAN

Danışman: Prof. Dr. Ali AÇIKEL

TOKAT- 2023

ETİK SÖZLEŐME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım klavuzuna göre Prof. Dr. Ali AÇIKEL danışmanlığında hazırlamıŐ olduğum “Sivas Sancağında Timar Sisteminin Değişimi ve Dönüşümü (1573-1651)” adlı Doktora tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

12/04/2023

Sibel PEKDOĞAN

İmza

ÖN SÖZ

Tarım, Osmanlı Devleti'nde iktisadî yapının dayandığı temel unsurdur. Tarım hayatı da timar sistemi esaslarına göre düzenlenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin klasik dönemdeki kudretinin önemli ayaklarından biri olan timar sistemiyle ilgili sahaya bakıldığında bir hayli çalışma yapıldığı görülmektedir. Ancak yapılan bu araştırma ve çalışmalar daha ziyade, timarın menşei, sistemin gelişim ve işleyiş fonksiyonlarını ortaya çıkaran çalışmalardır. Son zamanlarda sistemle ilgili yapılan çalışmalarda genelden çok özele yani sancak ve kaza gibi belli bir bölgede bu sisteminin işleyişi ve dönüşümü üzerine yoğunlaştığı görülse de bu çalışmalar doyurucu düzeyde değildir. Bu bağlamda tez çalışması, Osmanlı tarihinin en temel ve uzun soluklu kurumlarından olan timar sisteminde meydana gelen bozulmayı, değişim ve dönüşümü timar sisteminin yaygın olarak uygulandığı bir sancak penceresinden ele almaya odaklanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde siyasî, ekonomik ve sosyal olarak büyük bir disiplin ve nizâm içinde işleyişini uzun yıllar devam ettiren timar sisteminin, değişim ve dönüşümünü bir sancak bazında ele alan çalışmada öncelikle, timarın tanımı, menşei, Osmanlı Devleti'nde teşekkülü ve tarihi gelişimi hakkında genel bilgi verilmiştir. Daha sonra her defter bazında Sivas sancağında timar ve zeamet sahipleri incelenerek, sistemin en önemli unsurları olan tevcih ve intikâl işlemleri üzerinde durulmuştur. Son olarak sistemde yaşanan bozukluklar, değişim ve dönüşüme neden olan etkenler, dönemin Osmanlı aydınları ve çağdaş Türk ve batılı tarihçilerin fikirleri, gözlemleri, çalışmada elde ettiğimiz bulgular doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Bilindiği üzere doktora çalışması uzun ve meşakkatli bir süreçtir. Yaklaşık altı yıllık bir çalışmanın ürünü olan tezimiz, akademik olarak belli başlı zorlukları da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte öncelikle, doktora ve yüksek lisans sürecinde öğrencisi olmaktan gurur duyduğum, beni bu önemli konuyu çalışmaya teşvik ve sevk eden, çalışmanın her aşamasında özellikle arşiv belgelerinin transkribe sürecinde defterlerin kontrolleri ve gerekli düzeltmeleri ile destek ve yardımlarını esirgemeyen danışmanım, kıymetli hocam Prof. Dr. Ali Açık'el'e teşekkür etmeyi bir vazife bilirim. Doktora yeterlilik jürisinde bulunan ilgi ve dikkatlerini eksik etmeyen, yaptığı yönlendirmelerle çalışmanın şekillenmesine önemli katkıları olan Prof. Dr. Üçler Bulduk'a, Doç. Dr. Uğur Kurtaran'a; doktora savunma jürisinde bulunan ve tezin son

şeklini almasında önemli katkıları olan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Alpaslan Demir'e, Prof. Dr. Ömer Demirel'e, Doç. Dr. Zafer Karademir'e ve Dr. Öğr. Üyesi İsa Tak'a teşekkür ederim.

Timar Zeamet (Ruznâme) Defterleri Kataloğu'nda Sivas sancağına ait olan timar ruznâme defterlerinin tespiti, uzun ve yorucu mesailer neticesinde temin edildi. Her defter tek tek taranarak Sivas sancağıyla ilgili bölümler belirlendi. Timar ruznâme defterlerindeki bilgilerin ve sayısal verilerin siyakat yazı tipiyle kaleme alınması ve Sivas sancağıyla ilgili bazı defterlerin bozuk bir siyakatle yazılması mesaimizi biraz daha uzattı ve zorlaştırdı. Bu süreçte değerli vaktinden ayırarak defterlerin tespit edilmesinde gösterdiği yardım ve destekleri için Dr. Hakan Engin'e, ayrıca teşekkür ederim. Yine çalışmanın başından sonuna kadar verdiği destekten ve yardımlarından dolayı kardeşim, meslektaşım Hüseyin Dağışan'a hassaten teşekkür etmek isterim. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, araştırma salonunun kıymetli personeline, temininde zorluk yaşadığım bazı eserlerin, makalelerin dijital ortamda oldukça kısa bir süre içinde bizlere ulaştırılmasını temin eden Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına, Atatürk Kültür Merkezi Aydın Sayılı Kütüphanesi çalışanlarına, İslam Araştırmaları Merkezi'ne (İSAM), ilgi ve yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Tez çalışmam sürecinde yardım ve destekleriyle yanımda olduklarını hissettiren, desteklerini eksik etmeyen burada adını zikredemediğim minnettar olduğum birçok dostum, arkadaşım, hocam oldu. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Son olarak maddi, manevi tüm destekleri için, her zaman yanımda olduğu için, sevgili eşime, sabırları, hoşgörülerini için, kıymetli evlatlarım Baran ve Begüm'e kelimelerin kifayet edemeyeceği kadar teşekkürü borç bilirim.

Sibel PEKDOĞAN

Tokat-2023

ÖZET
SİVAS SANCAĞINDA TİMAR SİSTEMİNİN DEĞİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ
(1573-1651)

Pekdoğan, Sibel

Doktora, Tarih Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Ali Açık

Nisan 2023, xiii+331 sayfa

Osmanlı Devleti'nin askerî, idarî ve iktisadî teşkilatlanmasının temel kurumlarından olan timar sistemi, XVI. yüzyılın sonları itibariyle değişim ve dönüşüm olarak tabir edilen önemli gelişmelere maruz kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti kurumlarında geniş kapsamlı yapısal bir değişim dönemi yaşandığını gerek dönemin Osmanlı aydınları, gerekse çağdaş Türk ve batılı tarihçiler de kabul etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, timar sisteminin uygulandığı bölgelerden biri olan Sivas sancağında timar sisteminin işleyişi, ne yönde ve nasıl bir değişim ve dönüşüm süreci yaşandığını ortaya koymak ve meydana gelen değişiklikleri ele alarak değerlendirmektir.

Çalışmanın ana kaynakları, Osmanlı Arşivi defter koleksiyonları içerisinde yer alan, Defterhâne'nin ve timar sisteminin en önemli kaynakları olan Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve 1066 tarihli Yoklama Defteri'dir. Arşiv belgelerinin sunduğu verilere dayanarak Sivas sancağına ait timar ve zeamet sahipleri, bunlara tahsis olunan dirlikler ve bu dirliklerin kimden, ne şekilde intikâl ettiği ve tevcih sebepleri, devlet genelindeki gelişmeler çerçevesinde ele alınarak, timar sisteminin değişim ve dönüşüm evreleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu doğrultuda ilk bölümde genel olarak timar sistemi üzerinde durulmuş, ikinci bölümde Sivas sancağında timar düzeni ve sancakta has, zeamet ve timar sahipleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde bir timarın tayininde izlenen diplomatik sürecin nasıl başladığı izah edilerek, timar sisteminin işleyişini/organizasyonunu oluşturan tevcih ve intikâl işlemleri üzerinde durulmuştur. Son olarak, timar sisteminde meydana gelen değişim ve dönüşüme etki eden sebepler, dönemin Osmanlı aydınları, çağdaş Türk ve batılı tarihçilerin görüşleri etrafında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Timar Sistemi, Sivas Sancağı, Rûzname, Dönüşüm, 17.yy.

ABSTRACT
THE CHANGE AND TRANSFORMATION OF THE TİMAR SYSTEM IN THE
SUB-PROVİNCE OF SİVAS (1573-1651)

Pekdoğan, Sibel

Doctorate's Degree, History Scientific

Advisor: Prof. Dr. Ali Açıkel

April 2023, xiii+331 pages

The timar system, which is one of the basic institutions of the military, administrative and economic organization of the Ottoman Empire, has been exposed to important developments called change and transformation from the end of the 16th century. Both Ottoman intellectuals of the period and contemporary Turkish and western historians accept that there was a period of comprehensive structural change in the institutions of the Ottoman State in this period. In this context, the aim of our study is to reveal the functioning of the timar system in the sub-province of Sivas, which is one of the regions where the timar system is applied, in what direction and what kind of a change and transformation process has been experienced, and to evaluate the changes that have occurred.

In our study, our main sources are the Timar and Zeamet Ruznâme Registers, which are the most important sources of the Defterhâne and the timar system, and the Attendance Register dated 1066, which are included in the Ottoman Archive's register collections. Based on the data presented by the archive documents, the change and transformation phases of the timar system were tried to be determined by considering the timar and zeamet holders of the sub-province of Sivas, the dirliks allocated to them, from whom and how these dirliks were transferred and the reasons for their consolidation, within the framework of the developments in the state.

In this direction, in the first part, the timar system was emphasized in general, and in the second part, the timar order in the sub-province of Sivas and the owners of hass, zeamet and timar in the sub-province were discussed. In the third chapter, how the diplomatic process followed in the appointment of a timar is explained, and the processes of appointment and transfer, which constitute the functioning/organization of the timar system, are emphasized. Finally, the reasons affecting the change and

transformation in the timar system were evaluated around the views of the Ottoman intellectuals of the period, contemporary Turkish and western historians.

Keywords: Timar System, the sub-province of Sivas, Rûzname, Transformation, 17th century.

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	ii
Ön Söz	iii
Özet	v
Abstract	vi
İçindekiler	viii
Tablolar Listesi	xi
Grafikler Listesi	xiii
Kısaltmalar	xiv
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Yöntem	2
2. Kaynaklar ve Araştırmalar	5
2.1 Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterleri	6
2.2. Yoklama Defterleri	18
2.3. Araştırma Eserler	21
2.4. Kanunnâmeler	23
BİRİNCİ BÖLÜM	32
OSMANLI TİMAR SİSTEMİ	32
1.1 Timarın Menşei, Tanımı ve Osmanlı Devleti’nde Teşekkülü	32
1.2 Osmanlı Devleti’nde Timar Sisteminin Tarihi Gelişimi.....	36
1.3 Osmanlı Devleti’nde Timar Çeşitleri.....	44
1.3.1 Gelir Kategorisine Göre: Has, Zeamet ve Timar	44
1.3.2 Tezkireli ve Tezkiresiz Timar	49
1.3.3 Serbest Olan ve Serbest Olmayan Timarlar	52
1.3.4 Hizmetin Cinsine Göre Timar Çeşitleri	53
1.3.5 Mülk Timarlar veya Eşkincilü Mülkler ve Mülk Olmayan Timarlar	55
1.3.5.1 Malikâne-Divanî/İki Başlı Arazi Sistemi.....	57
1.4 Timarlı Sipahi ve Sipahi-Köylü Münasebetleri	63
İKİNCİ BÖLÜM	68
SİVAS SANCAĞINDA TİMAR DÜZENİ (1573-1651)	68
2.1. Osmanlı İdarî Teşkilâtında Sivas Sancağı	68
2.2. Sivas Sancağında Dirliklerin Dağıtımı: Has, Zeamet ve Timar Sahipleri.....	79

2.2.1. H.980/M.1573 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defteri'ne Göre Sivas.....	83
Sancağında Has, Zeamet ve Timar Sahipleri.....	83
2.2.1.1 Has Sahipleri.....	87
2.2.1.2. Zeamet Sahipleri.....	90
2.2.1.3. Timar Sahipleri.....	97
2.3.2. H.1009/M.1601 Tarihli Sivas Sancağı Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defteri'ne.....	111
Göre Sivas Sancağında, Zeamet ve Timar Sahipleri.....	111
2.3.2.1. Zeamet Sahipleri.....	114
2.3.2.2. Timar Sahipleri.....	119
2.3.3. H.980/M.1619-1620 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre.....	130
Sivas Sancağında Has, Zeamet ve Timar Sahipleri.....	130
2.3.3.1. Has Sahipleri.....	135
2.3.3.2. Zeamet Sahipleri.....	135
2.3.3.3. Timar Sahipleri.....	140
2.3.4. H. 1060/M.1651 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre.....	150
Sivas Sancağında Zeamet ve Timar Sahipleri.....	150
2.3.4.1. Zeamet Sahipleri.....	156
2.3.4.2. Timar Sahipleri.....	162
2.3.5. H.1055/M.1645-1646 Tarihli Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında.....	176
Zeamet ve Timar Sahipleri.....	176
2.3.5.1. 1632-1633 Tarihli Genel Yoklama.....	179
2.3.5.2. Zeamet Sahipleri.....	190
2.3.5.3. Timar Sahipleri.....	193
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	200
OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN İŞLEVSEL BOYUTU:.....	200
TEVCİH ve İNTİKÂL İŞLEMLERİ.....	200
3.1. Osmanlı Devleti Timar Sisteminde Tevcih İşlemi.....	200
3.2. Sivas Sancağı Timar ve Zeamet Rûzname Defterlerinde ve Yoklama Defterinde.....	204
Tespit Edilen Tevcih Sebepleri.....	204
3.2.1. Mübâdele/İstibdâl (Timarların Değişimi).....	208
3.2.2. Be-nevbet (Münâvebe) Timar Tevcihi.....	209
3.2.3. Terakki Timar Tevcihi.....	213
3.2.4. Cülûs-ı Hümâyûn Terâkkisi.....	216

3.2.5. Teka'ûd Timar Tevcihi	218
3.2.6. Mazûl Sipahilere Yapılan Timar Tevcihi	220
3.2.7. Berât Yenileme Tevcihleri	224
3.2.7.1. Cûlûs-ı Hümâyûn Nedeniyle Berât Yenilemesi.....	225
3.2.7.2. Zâyi (kayıp) Nedeniyle Berat Yenileme	232
3.2.7.3. Noksan Tamamlama Nedeniyle Yapılan Berât Yenilemeleri.....	234
3.2.7.4. Timarların Müceddeden Tahriri Nedeniyle Yapılan Berât Yenilemeleri.... ..	238
3.2.8. İbtidâ Timar Tevcihi	239
3.2.9. Müşterek Timar Tevcihi (ber vech-i iştirâk).....	243
3.2.10. Ulûfe Bedeli Timar Tevcihi	245
3.2.11. Terfi veya Görev Değişikliği Nedeniyle Yapılan Timar Tevcihleri.....	246
3.2.11.1 Kale Dizdârlığı Tevcihi	246
3.2.11.2 Kale Kethüdalığı, Çeribaşılık Vazifesi ve Çavuşluk Gedîği Tevcihi	248
3.2.12 Hâli ve Harabe Toprağın Ma'mur Edilmesi Şartıyla Yapılan Timar Tevcihi	251
3.3 Sivas Sancağı Timar ve Zeamet Rûzname Defterleri'nde ve Yoklama.....	253
Defteri'nde Tespit Edilen İntikal Sebepleri	253
3.2.13 Fevt/Ölüm	254
3.2.14 Feragât.....	263
3.2.15 Sefere Gitmeme (nâ-bedîd/niyâmed).....	269
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	277
SİVAS SANCAĞI TİMAR DÜZENİNDE ÇÖZÜLME	277
4.1. 16. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Askeri, Ekonomik ve Sosyal Durumuna Genel Bir Bakış	277
4.2. Islahatnâmelerde Timar Düzenini İnhitata Götüren Nedenler, Öne Sürülen Fikirler ve Çare Teklifleri	286
4.3. Modern İncelemeler Işığında Osmanlı Devleti Timar Düzeninde Değişim ve Dönüşüm Meselesi.....	311
SONUÇ	324
KAYNAKÇA	332
EKLER	348

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo No	Sayfa
Tablo 1.1: 17. Yüzyıl seferlerinde sefere giden simarlı sipahilerin sayısı.....	42
Tablo 1.2:1573-1651 Yılları arasında Sivas sancağı nahiyeleri	76
Tablo 2.1:H. 980/M.1573 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında has sahipleri.....	89
Tablo 2.2:H. 980/M. 1573 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında zeamet sahipleri	93
Tablo 2.3: H.980/M.1573 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında timar sahipleri.....	103
Tablo 2.4: H.1009/M.1601 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında zeamet sahipleri	115
Tablo 2.5: H. 1009/M.1601 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında timar sahipleri	124
Tablo 2.6: H. 980/M.1620 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında has sahipleri.....	135
Tablo 2.7: H. 1029/M.1620 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında zeamet sahipleri	139
Tablo 2.8: H.1029/M.1620 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında timar sahipleri	144
Tablo 2.9: H. 1060/M.1651 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında zeamet sahipleri	159
Tablo 2.10: Timar Ruznâmçe Defterlerine göre Sivas sancağında zeamet gelirleri	161
Tablo 2.11: H.1060/M.1651 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterine göre Sivas sancağında timar sahipleri	166
Tablo 2.12: Timar Zeamet Ruznâmçe Defterlerine göre Sivas sancağında timarlı sipahilerin gelir kategorileri (1573-1651)	171
Tablo 2.13: 1066 Tarihli Yoklama Defterine göre Sivas sancağı'nda zeamet sahiplerinin gelir kategorileri	193
Tablo 2.14: 1066 Numaralı Yoklama Defterine (1633-1646) göre Sivas sancağında timar sahiplerinin gelir kategorisi.....	198
Tablo 3.1: Sivas Sancağı Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterleri ve Yoklama Defterine göre tespit edilen tevcih sebepleri.....	207

Tablo 3.2: Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine göre Sivas sancağında tespit edilen intikâl sebepleri	253
Tablo 3.3: Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine göre Sivas sancağında fevt durumunda timarın intikalindeki dağılım	255
Tablo 3.4: Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine göre Sivas sancağında timardan ferâgat sebepleri.....	265
Tablo 3.5: Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine göre Sivas sancağında ferâgat durumunda timarın intikalindeki dağılım	266
Tablo 3.6: Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine göre Sivas sancağında sefere gitmeme durumunda timarın intikalindeki dağılım.....	270

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik No

Grafik 1.1: Sivas sancağında zeamet sahiplerinin gelir kategorileri.....	94
Grafik 2.1: Sivas sancağı timarlı sipahilerinin gelir kategorileri.....	109
Grafik 2.2:Sivas sancağı timar gelirlerinin nahiyelere göre dağılımı	110
Grafik 2.3: 1573 Yılında Sivas sancağında has, zeamet ve timar gelirlerinin akçe olarak dağılımı	111
Grafik 2.4: Sivas sancağında zeamet sahiplerinin gelir kategorileri	119
Grafik 2.5: Sivas sancağında timarlı sipahilerin gelir kategorileri.....	128
Grafik 2.6: Sivas sancağı timar gelirlerinin nahiyelere göre dağılımı	129
Grafik 2.7: 1601 Yılında Sivas sancağında zeamet ve timar gelirlerinin akçe olarak dağılımı	130
Grafik 2.8: Sivas sancağında zeamet sahiplerinin gelir kategorileri	140
Grafik 2.9: Sivas sancağında timarlı sipahilerin gelir kategorileri.....	148
Grafik 2.10: Sivas sancağı timar gelirlerinin nahiyelere göre dağılımı	149
Grafik 2.11: 1619-1620 Yılları arasında Sivas sancağında has, zeamet ve timar gelirlerinin akçe olarak dağılımı	150
Grafik 2.12: Sivas sancağında zeamet sahiplerinin gelir kategorileri	160
Grafik 2.13: Sivas sancağında timarlı sipahilerin gelir kategorileri.....	169
Grafik 2.14: Sivas sancağı timar gelirlerinin nahiyelere göre dağılımı	170
Grafik 2.15: 1651 Yılında Sivas sancağında zeamet ve timar gelirlerinin akçe olarak dağılımı	170

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
Bkz.	Bakınız
BOA	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DR.	Doktora
Ed.	Editör
H.	Hicri
hzl.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
M.	Miladî
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
nr.	Numara
OSAV	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
sad.	Sadeleştiren
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TOEM	Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınları
YL	Yüksek Lisans

GİRİŞ

Klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin askerî ve politik düzenini, toprağı kullanma biçimini ve buna bağılı olarak vergi sistemlerini tanımlayan ve belirleyen iki temel kurum vardır; bunlar kul¹ ve timar sistemidir.² Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde askerî teşkilât başta olmak üzere idarî ve malî düzenin temelini oluşturan timar sistemi 16. yüzyılın sonlarına doğru araştırmacılar tarafından değişim ve dönüşüm olarak tabir edilen ve çeşitli sebeplere dayanan nedenlerle bozulmaya başlamıştır. Bu bozukluk sadece timar sisteminde kendini göstermemiş, keza 17. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin genel çerçevesi, siyasî gerileme, demografik kriz ve ekonomik güçlükler dönemi olarak tanımlanmıştır.³ Osmanlı Devleti'nin 1578-1639 yılları arasında doğuda İranlılarla uzun savaş dönemi, 1593-1606 yılları arasında batıda Orta Avrupa'da Habsburglarla yapılan savaşlar ve bu savaşların getirdiğı malî yük, devleti sıkıntıya sokan karışıklık ve huzursuzluğun en temel nedenleri olarak kabul edilmiştir. Keza dışta savaşların sebep olduğu, içte ise sarayın lüks ve ihtişama olan eğilimleri neticesinde israfa yönelik harcamalarının getirdiğı malî yük, yaklaşık 25 yıl süren Osmanlı-Venedik savaşında (1645-1669) kendini iyiden iyiye hissettirmiş, ordu Girit'te çok defa iâşe ve mühimmat sıkıntısı çekmiştir. Bununla birlikte büyük nüfus artışı, Avrupa'da savaş teknolojisinin ve gümüş bolluğunun Osmanlı klasik askerî ve malî

¹Kul terimi, teknik manada Müslüman olarak doğmamış, kendi tercihiyle değil, savaş esiri, devşirme ya da hediye olarak Osmanlı sistemine alınmış, askerî ve idarî düzende en küçük rütbeden en büyük rütbeye kadar görev almak üzere yetiştirilmiş kişidir. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975, s.67. Osmanlılarda gulâm, gılmân veya Türkçe oğlan, manasında kullanılan *kul*, sarayda oğlan veya iç-oğlanı, Enderûn'da henüz rütbe kazanmamış köle veya devşirme kul için kullanılan bir terimdir. Osmanlı devlet idaresinin temeli olan gulâm sistemi saray ve devlet hizmetlerinde kullanılmak üzere kölelerden saray ve devlet adamları yetiştirilmesidir. Bkz. Halil İnalçık, "Devlet Teşkilâtında Kul Sistemi", *Doğu-Batı Makaleler II*, İstanbul 2016, s.154-155. Kul sistemi, Osmanlılara Anadolu Selçukluları'ndan intikal etmiştir. Anadolu Selçukluları'nda doğrudan doğruya sultanın şahsına bağılı olan ve daima merkezde bulunan askerî kuvvet olan gulâmlar, "müfred" (hükümdarın müteferrik hizmetlerinde kullanıldıkları için bu adı alan müfredler Osmanlılarda mevcut olan "müteferrikalar" teşkilâtına örnek olmuştur.) ve "melâzımân-ı yatak" unvanlarıyla anılmışlardır. Bkz. Mehmet Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 1. Basım, Alfa Tarih, İstanbul 2014, s.116-121. Gulâm sisteminin I. Bayezid devrinde daha da geliştiğı görülmektedir. I. Bayezid, imparatorluğun her tarafında sadece yüksek idarî-askerî makamları değil timarları da gulam sisteminden yetişen kullara vermiştir. Gulâm (kul) sistemine dayanan klasik Osmanlı idare sistemi 16. yüzyılın ikinci yarısında son derece genişlemiş, kapıkulu ordusunun sayısı 80 bini aşmıştır. Yine bu devirde padişahın otoritesi zayıfladığından saraya, hükümete ve eyalet idaresine hâkim olmuşlar, dirlikleri ve devletin diğer gelir kaynaklarını tekelleri altına almaya çalışmışlardır. Gulâmların ve kapıkulu askerlerinin disiplinsizliği, esir kaynaklarının daralması, devlet maliyesinin fakirleşmesi gibi sebeplerle sistem çöküşe gitmiştir. Bkz. Halil İnalçık, a.g.m. s. 154-167.

² Douglas A. Howard, *The Otoman Timar System and Its Transformation:1563-1656*, Indian University DR Tezi, 1987, s. 7.

³ Ali Açikel, "Tokat Örneğinde XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Sosyal Yapısındaki Buhran" *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, s. 634.

düzenini sarsması bu yüzyıldaki büyük bunalımı hazırlayan diğer önemli gelişmeler olarak kaydedilmiştir.⁴ Hâl böyleyken 17. yüzyıl Anadolu'suna bakıldığında, daha 16.yüzyılın ortalarından itibaren gerek suhte isyanları, gerek Kanuni devrinden itibaren meydana gelen Celali mücadelesi ve gerekse III. Murat zamanında açılan uzun harpler Anadolu hadiselerinin seyrine önemli etkiler yapmış, Anadolu'nun asayiş ve düzenini bozmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuvvet ve şevketinin artmasında büyük hizmetleri olan ve Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki önemini kaybederek, iyiden iyiye bozulan tımarlı sipahiler, uzun İran ve Avusturya savaşları sırasında ya seferden kaçmaya ya da sefere gitmemeye başlamıştır. Akdağ, tarihçi Âli'nin tımarlı sipahiler için, 1583 sıralarında müflis bir durumda olduklarını ve sefere adeta sürüklendiklerini bildirdiğini ifade eder.⁵ Bu hususlarla beraber padişahlık otoritesinin kaybolması, devlet idâre ve otoritesinde Harem'in⁶ etkili olması, tahta çıkan sultanların çocuk yaşta, akıl iradesinin zayıf, genç ve deneyimsiz kişiliğe sahip olmaları Osmanlı tarihinde yapısal değişikliğe damga vuran diğer önemli gelişmelerdir.⁷ Özetle, 16. yüzyılın son çeyreğinde, içeriden nüfus baskısı ve bürokratik yapıdaki değişim, dışardan Amerikan gümüşünün yol açtığı fiyat artışı ve ateşli silahların yaygınlaşması gibi faktörler askerî ve malî sistemin değişmesine sebep olmuştur. Bu durum Osmanlı devlet ve toplum düzenini derinden etkilemiş, tımar ve devşirme sistemlerinin damgasını taşıyan “klasik düzen” in değişmesini kaçınılmaz hale getirmiştir.

1. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Yöntem

Osmanlı Devleti'nin klasik düzendeki değişim ve dönüşüm dönemine tekabül eden elinizdeki çalışma, Rum eyâletinin merkezi (paşa sancağı) olan Sivas sancağında 1573-1651 yılları arasında İmparatorluğun siyasî, ekonomik ve sosyal tarihine şekil ve

⁴ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 191.

⁵ Mustafa Akdağ, “Celalî Fetreti”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.16, S.1-2, Ankara 1958, s. 54.

⁶ Osmanlı Devleti saray teşkilatında Harem-i Hümayun tabiri hem Harem'i hem de Enderun'u içine alır. Enderun, saray ve devlet hizmetinde bulunacak erkeklerin, harem ise kadınların yetiştirildiği bir eğitim kurumudur. Osmanlı Devleti'nde kuruluştan itibaren var olmakla birlikte teşkilatlı bir yapıya dönüşmesi Fatih Sultan Mehmet zamanında gerçekleştirilmiş olan harem, devlet yapısındaki genel eğilime uygun biçimde devşirme sistemiyle geliştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin siyasî ve idarî tarihinde oldukça etkili olan haremde, en alt kademe olan cariyelikten son kademe olan ustalığa yükselebilecek bir terfi sistemi bulunmaktadır. Ancak buradaki terfi sistemine hasekilik ve vâlide sultanlık dâhil değildir. Bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlı Devleti'nde Harem”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.16, İstanbul 1997, s.135. Harem-i Hümayun'un mimârî örgütlenmesi, hiyerarşik yapısı ve devlet idaresindeki etkin rolü için ayrıca Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu (TTK), 2. Baskı, Ankara 1984, s. 30-34. Murat Kocaaslan, *IV. Mehmet Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi: İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

⁷ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 3-4.

yön veren en önemli müesseselerden biri olan timar sisteminin işleyişini ele almaktadır. Timar sistemi ile ilgili yapılacak inceleme toprak mülkiyeti hakkında olduğu kadar, Osmanlı reayasının hukukî sosyal ve ekonomik durumunu ve buna bağlı olarak devletin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında birçok hususun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Gayemiz, mezkûr sancakta timar sisteminin işleyişinde, ne yönde ve nasıl bir değişim ve dönüşüm süreci yaşandığını ortaya koymak, değişim ve dönüşümün nedenlerini, devlet genelindeki gelişmeler çerçevesinde ele almak ve sancak çalışmalarına katkı sağlamaktır. Bu bağlamda öncelikle incelenen defterlerde, defter tarihlerinin tekabül ettiği dönemin içte ve dışta öne çıkan siyasî gelişmeleri hakkında -timar tevcih tezkirelerine yansıdığından- genel bilgi vermeyi gerekli gördüğümüzü belirtmeliyiz.

Çalışmayı sancak bazında yapılmasının sebebi; bilindiği üzere devlet timar sistemini, sancak sistemiyle yani Osmanlı yasa ve yönetiminin yeterince yerleştiği bölgelerde uygulamıştır.⁸ En küçük idarî ve mülkî bir ünite olan vilâyet ve nahiyelerden oluşan sancaklar⁹ imparatorluğun gerçek idarî ve askerî birimleridir.¹⁰ Dolayısıyla mikro devlet özelliğine sahiptir ve sistemin işleyişini görmeyi mümkün kılmakla beraber, sosyal ve iktisadî tarihin ağırlık noktasını teşkil etmektedir. Temel idarî birim olmaları hasebiyle de devlet teşkilâtının küçük bir örneğini oluştururlar. Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında kalan ve timar sisteminin uygulandığı alanlarda idarî, askerî, malî birçok hususun tespit ve teşkili için yapılan tahrirlerde genellikle sancak birimini esas almıştır. Yine devlet yönetimine dair tecrübe sahibi olması istenen şehzadelerin, 16. yüzyılın sonuna kadar devam eden teamüle göre, bazı sancaklarda staj görmelerinin en büyük nedeni budur.¹¹ Keza son yıllardaki çalışmaların Osmanlı Devleti teşkilâtının temel idarî birimi olan sancaklar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Açıkkel, bölgesel çalışmaların imparatorluk genelinde meydana gelen olayların bazı yönlerini daha iyi anlamaya ve hâlâ karanlıkta kalan bazı noktaları aydınlatmaya katkı sağlayacağını ifade etmektedir.¹² Aynı şekilde Ünal, merkez teşkilâtının ortaya konması çalışmalarını yanında, taşra teşkilâtının temel idarî birimi olan sancaklar konusunda da yoğun bir araştırma faaliyetinin sürdürüldüğünü, bu çalışmalar sayesinde imparatorluğun

⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Ruşen Sezer (çev.), YKY, İstanbul 2003, s. 109.

⁹ Aleksandar Stoyanovski, "XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Makedonya'nın Osmanlı Hâkimiyeti Devrinde İdarî Taksimati", İsmail Eren (çev.), *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 4-5, İstanbul 1973-1974, s. 215

¹⁰ Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, Brill 1954, s.108.

¹¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara 1989, s. 3.

¹² Ali Açıkkel, a.g.m, s. 634.

bütününe ait tarihinin iktisadî, içtimaî ve siyasî açılardan ortaya konmasının da kolaylaşacağını vurgulamaktadır.¹³

Çalışmada mekân olarak Sivas sancağının tercih edilme sebebine gelince; bilindiği gibi paşa sancağı, en büyük idarî birim olan eyâletlerde en üst seviyede askerî ve idarî âmiri olan beylerbeyinin tasarrufu altındaki sancağı ifade eder.¹⁴ Sivas, bu bağlamda Rum eyâletinin merkezi yani paşa sancağı olmasıyla birlikte, Osmanlı kontrolünde timar sisteminin yoğun olarak uygulandığı büyük bir sancaktır. Dolayısıyla genel çıkarımlar yapabilmek ve sağlıklı sonuçlara ulaşabilmemiz için bu husus son derece önemlidir. Tezimizin zaman bakımından sınırı ise dönemin tarihi şartları göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Şöyle ki; 16. yüzyılın sonlarından itibaren timar sisteminin önemini kaybetmeye başlamasıyla, klasik tahrir usulü yeni veya yeniden fethedilen bazı yerler dışında terkedilmiştir. Bundan dolayı timar düzeninde, tayin ve atamalar sebebiyle idarî alanda meydana gelen değişimler ve gelişmelerin takip edilmesinde daha çok Timar Ruznâmçe Defterleri'ne müracaat edilmiştir. Sivas sancağının son tahriri 982-984 (1574-1576) yıllarında yapıldığından,¹⁵ bu durum tezimizde, tarihi süreci 1573-1651 olarak belirlememize neden olmuştur.

Sivas sancağına ait timar düzeni ve bu düzende meydana gelen değişim ve dönüşüm incelenirken araştırmanın ana kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi defter koleksiyonları içerisinde yer alan, Defterhâne'nin ve dolayısıyla timar sisteminin en önemli kaynakları olan Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterleri ve Yoklama Defterleri oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra Maliyeden Müdevver Defterler kataloğunda Sivas sancağı ile ilgili defterlerden de istifade edilmiştir. Tez çalışmasında kullanılan bu defterlerle sondaj usulü çalışılmamış, defterlerin Sivas sancağıyla alâkalı kısımlarının tamamının mümkün olduğunca eksiksiz ve doğru şekilde transkribe edilmesi için büyük hassasiyet gösterilmiştir. Emecen'in de ifade ettiği gibi, defterlerden sağlıklı bir şekilde faydalanılması; defterlerin eksiksiz transkribe edilmesi, defterdeki bilgilerin tamamının verilmesi, bilgi tasarrufunda bulunulmaması ve en önemlisi karşılaşılan zorlukların yenilmesinde defterlerin ruhuna aşına¹⁶ olmakla mümkün olmaktadır. Tabii defterlerin ruhuna vâkıf olmak için çok sayıda arşiv belgesiyle kaynaşmak gerekir. Çalışmada faydalanılan arşivin bu hususta yeterli olması, defterlerin ruhuna vâkıf olmamızı büyük

¹³ Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.*, s.1.

¹⁴ İbrahim Sezgin, "Paşa Livâsı", *TDVİA*, C. 34, Ankara 2007, s. 183.

¹⁵ Mehmet Öz, "Tahrir", *TDVİA*, C. 39, İstanbul 2010, s.426.

¹⁶ Feridun M. Emecen, "Mufassaldan İcmâle", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 16, İstanbul 1996, s.37-38.

oranda sağladığını belirtmeliyiz. Azami hassasiyet göstererek ve mesaimizin büyük bir kısmını ayırarak, transkribesini yaptığımız ve elde ettiğimiz bilgileri, excel veri tabanı ile uzun ve meşakkatli çalışma sonunda bilgisayar ortamına aktardık. Bu durum, mezkûr sancağa ait bütün istatistikî verilerin bir araya getirilmesini ve bu verilerden hareketle sistemle ilgili daha gerçekçi analizler yapılmasını sağlamıştır.

2. Kaynaklar ve Araştırmalar

Timar sistemiyle ilgili kayıtları içeren defterler Defterhâne’de muhafaza edilmiştir. Kaynaklara geçmeden bu kurum hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

Defterhâne, Osmanlı İmparatorluğu’nda arazi kayıtlarını ihtiva eden has, zeamet, timar, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin saklandığı ve bu defterlerle ilgili günlük muamelatın yapıldığı yerdir. Kaynaklarda “*Defterhâne-i Âmire*”, “*Defter-i Vilâyet*”, “*Defter-i Hakanî*”, “*Defterhâne-i Hümâyûn*”, “*Defter-i Dergâh-ı Âli*” olarak geçen Defterhâne, Osmanlı bürokrasisinin en önemli dairelerindedir.¹⁷ Bu önemli arşiv müessesesinin tam olarak ne zaman kurulduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Afyoncu, defterhâne ile ilgili ilk bilgilere Fatih’in teşkilât kanunâmesinde rastlanıldığını bu nedenle defterhânenin, timar sisteminin ve merkezin ağırlığının gittikçe arttığı Fatih devrinde kurulmuş olabileceğini ifade etmektedir.¹⁸ Defterhâne’nin 15. yüzyıl boyunca ne gibi bir gelişme geçirdiği hakkında fazla bir malûmatın bulunmamasına rağmen, 1499’da İnebahtı Seferi’nde görülmesi, timarlı sipahilerin işlemlerini yapabilen müstakil bir müessese haline geldiğini göstermektedir.¹⁹ Emecen, Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran Seferi (1514) sırasında defterhanenin de götürülerek, Sivas civarına gelindiğinde hazine ve timar defterlerinin Sivas kalesine gönderilip koruma altına alındığını belirtir. Yine, 16. yüzyılda Mohaç Zaferi’ne (1526), Viyana Kuşatması’na (1529) ve 1532 Alaman Seferi ve 1533-34 İrakeyn Seferleri’ne defterhanenin, defter emini ve kâtipler ile katılması²⁰ bu dönemde defterhâne ile ilgili bilgilerin arttığını göstermektedir.²¹ 16. yüzyılda

¹⁷ Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, İstanbul 1997, s. 4; “Osmanlı Bürokrasisinden Bir Kesit: Defterhâne-i Âmire’nin Kuruluşu ve Gelişmesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara 2020, s. 860-864.

¹⁸ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 5.

¹⁹ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 7.

²⁰ Feridun M. Emecen, “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991, s. 244.

²¹ Emecen, padişahın katıldığı seferlere defterhanenin götürülmesi geleneğinin Kanuni’den sonraki dönemlerde aksadığını, ancak Osmanlı-Avusturya uzun savaşları döneminde veziriazam Sinan Paşa’nın

devletin büyümesine paralel olarak timar sistemi genişlemiş, tahrir sistemi gelişmiş ve merkezi bürokrasi de büyümüştür. Ancak 17. yüzyılda timar sistemine ilişkin tahrirlerin kalkması, timar sisteminin bozulması, timarla idare edilen toprakların yavaş yavaş iltizama geçmesi ve avarız tahrirlerinin ön plana çıkması nedeniyle defterhâne nezaretinde olan timar topraklarının önemli bir kısmı maliye daireleri tarafından idare olunmaya başlamıştır.²² Defterhâne, Tanzimat'a kadar Osmanlı bürokrasisinin en önemli dairelerinden biri olarak kalsa da bu durum defterhânenin işlevini ve önemini azaltmıştır.

2.1 Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri

Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin işleyişini ve tarihsel gelişimi incelemenin en önemli avantajı, araştırmacıların kaynak kıtlığından muzdarip olmamasıdır. Böyle olmakla birlikte birçok kaynağa sahip olmak ve bunları değerlendirmeye çalışmak, yöntemde birçok karışıklığa yol açar ve yolumuzu kaybetmemize sebep olabilir. Timar sisteminin işleyişi ve tarihsel gelişimi hakkında yeterli bilgi sahibi olmak için üç çeşit defter serisi kullanılmaktadır. Bunlar Mufassal Defterler, İcmâl Defterleri ve Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri'dir. Bunlar içerisinde Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri araştırmacılar tarafından daha az kullanılan ve daha az ilgi çeken defterlerdir. Bu nedenle zamansal ve mekânsal bir sınır belirlenen tezde ana kaynağımız, Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri'dir.

Osmanlı Arşivi'nde ulaşılabilen yaklaşık iki binin üzerinde Timar Ruznâme Defteri vardır. Timar tevcih tezkirelerinin kronolojik kayıtlarının tutulduğu bu defterler,

defterhâneyi cepheye istediğini ifade ediyor. Defterhaneyi talep etmesinin sebebini, savaşın uzamasından dolayı bozulma belirtileri gösteren timarlı sipahilerin teftişi ve yoklamalarının daha sağlıklı ve seri olarak gerçekleştirilmesine dayandırıyor. Sefer sırasında yararlığı görülenlere yapılan timar tevcihlerinde ve terakkî, ferağ, intikal vs. işlemlerde bu defterlerdeki eski kayıtlar gözden geçirilerek tevcihat bu kayıtlara göre gerçekleştirilmiştir. Feridun Emecen, "a.g.m" s. 257. Bu hususla ilgili olarak üzerinde çalıştığımız defterlerden biri olan H.1009 /M.1601 tarihli ve 239 numaralı Timar Ruznâme Defteri Osmanlı-Avusturya savaşları dönemine tekabül ettiğinden sıklıkla bu hususa rastlıyoruz. Örneğin, *...tezkiresi bâb-ı sa'âdetden ihrâç olunmak fermân olunub İcmâl ve Ruznâmeçesi Serdar ile seferdedir deyu arz olundukda...* BOA DFE. RZ. d. 239;108

...Serdâr-ı sâbık İbrahim tarafından sene tis'a ve elf Rebi'ül-evvel'inin evâsıtı tarihli hükm-i şerîf virildikten sonra tezkiresi bâb-ı sa'âdetten ihraç olunmak fermân olundukda İcmâl ve defter-i Ruznâme Serdâr ile seferdedir deyu dinildikde fâriğın berâtı mücebince berât ola deyu buyrulmağın... BOA DFE. RZ. d. 239;104.

Diğer kayıtlar için bakınız; BOA DFE. RZ. d. 239; 21, 24, 30/2, 35/1, 38/1,2 39/1, 40/1, 42, 43, 44/2, 46/2, 54, 54/2, 55, 56, 73/1, 73/2, 77,78, 84/1, 89/1, 89/2, 95/1.

²² Erhan Afyoncu, *a.g.t*, s. 8.

16.yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır.²³ Eldeki en erken tarihli defter II. Bayezid devrine (1487-1489)²⁴ aitken, son tarihli defter ise 1835-36 tarihlidir. Ancak bu kayıtların büyük çoğunluğu 17. ve 18. yüzyıla aittir.²⁵

Ruznâme kelimesi Farsça kökenli rûz (gün) ile nâmçe (yazılmış) kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir.²⁶ Sözlük anlamı Kâmûs-ı Türkî’de “*her günkü olay veya masrafi yazmaya mahsus el defteri*” olarak tanımlanmaktadır.²⁷ Defterlerin daha çok Osmanlı Devleti iktisat tarihi açısından önemini vurgulayan Halil Sahillioğlu, ruznâme defterlerine çağdaş muhasebe sistemlerinde “*yevmiye defteri*” veya “*journal*” adı verildiğinden bahsetmekle bu anlamı doğrulamaktadır.²⁸ Nejat Göyünç ise aslında Farsça bir kelime olan Ruznâme’nin Redhouse’da “*günlük malî işlerin kaydedildiği defter*”, “*maliye dairesinde günlük gelir-gider hesaplarını kaydeden memurun unvanı*”, “*gelir-gider hesaplarının tutulduğu maliye dairesinin adı*” olmak üzere üç manaya geldiğini, arşivdeki bilgilerin de Redhouse’un verdiği bilgilerin ilk ikisini karşıladığını belirtmektedir.²⁹ Bu defterler mülk ve timar sahiplerinin, aynı şekilde timar isteyenlerin isimlerini, timar hâsıllarını, timar sahipleri ile timara talip olanlar hakkında geniş biyografik malûmatı, menşeleri, askerî faaliyetleri, üst makamlarla şahsi ilişkileri hakkında bilgileri ihtiva etmektedir.³⁰ Daha ziyâde malî teşkilâtla ilgili olarak, devletin gelir ve giderlerinin kaydedildiği bu defterlerde, rûznameci meblağları maliye kayıtlarında kullanılan bir yazı türü olan siyakat rakamlarıyla göstermektedir. Yeri gelmişken siyakat yazısını ve bu yazıyı tam bir vukûfiyyetle icra eden kâtipler hakkında birkaç cümle ifade etmek yerinde olacaktır.

Arşivin çoklukta ve zorlukta birinci derecedeki yazılarından olan siyakat yazısı, bir bakışa rik’a ve divanî kırmasının, bir bakışa küfi hurdası ile rik’a kırmasının karışımı, bir bakışa göre de bu yazılardan bambaşka bir mahiyette ayrı bir özellik

²³ Douglas A. Howard, “The BBA Ruznâme Tasnifi; A New Resource for the Study of the Ottoman Timar System”, *Turkish Studies Association Bulletin*, S. X/1, Indiana 1986, s. 11.

²⁴ Erhan Afyoncu, “Ruzname” *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 277.

²⁵ Douglas A. Howard, “a.g.m”, s. 12.

²⁶ Enver Çakar, “313 Numaralı Timar Ruzname Defteri ve Bu Defterde Halep Vilayeti İle İlgili Bazı Tespitler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. XI/1, Elazığ 2001, s. 2.

²⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 674.

²⁸ Halil Sahillioğlu, “Ruznâme”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan- 2 Mayıs 1986 Bildiriler*, İstanbul 1988, s.113.

²⁹ Nejat Göyünç, arşiv kayıtlarından hareketle, “*Defter-i Ruznâme*”, “*Rûznameci Efendi*”, “*Ruznâme-i Hümayûndan sabıki ile tatbik itdirildikde*” şeklindeki kayıtlardan ruznamecinin bir defter adı olarak geçtiğini söylemektedir. Bkz. Nejat Göyünç, “Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.10, İstanbul 1990, s. 9.

³⁰ Defterlerin siyasi ve askeri tarih açısından önemi için bkz. Nejat Göyünç, “Timar Ruzname Defterleri’nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi”, *Bellekten*, C. 60, S. 227, Nisan 1996, s. 19-25.

göstermektedir.³¹ Bu nedenle okunmasında ciddi bir ihtisasa gerek duyulan siyakat yazısı Osmanlılara gelinceye kadar birçok İslâm devletinde uzun seneler muhasebe kayıtları için kullanıldığından bir ilim dalı olarak telakkî edilmiş ve muhasebe ilmine “İlm-i Siyâkat” denilmeye başlanmıştır.³² Osmanlı Devleti’nde devlet maliyesini ilgilendiren alanlarda; devlet servetinin her kııntısı, devlet gelirleri, köylünün sarımsak öşrüne varıncaya kadar her geliri ve gideri, her türlü resm, hizmet, ulûfe, aylık ve tahsisler, çeşitli ölçü birimleri, mahalli ölçüler, sayısız yer ve şahıs isimleri hep bu yazı ile kaydedilmiştir.³³ Siyakat yazı ve rakamlarının Osmanlı Devleti’ne intikâlinin Selçuklular kanalıyla gerçekleştiğini ifade eden Öztürk, muamelelerin defterlere zamanında ve çabucak yazılması, kâğıttan tasarruf ve ihtisar gibi nedenlerden dolayı bir uslûp, bir ilim dalı ve bir meslek olarak siyakate ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.³⁴ Siyakat kayıtları, her memur tarafından değil, bu tür kayıtlar için özel olarak yetiştirilmiş kâtipler tarafından tutulmuştur.³⁵ Tutulan defter ve kayıtlardaki uslûp, intizam ve dikkatin yanı sıra kayıtlara herhangi bir müdahalenin olmaması için de kâtipler tarafından görenleri hayrette bırakacak usuller geliştirilmiştir. Bir yekûn önce divan rakamlarıyla yazılmış, sonra altına Hint rakamları ile tekrarlanmış, bununla yetinilmeyerek ayrıca yazı ile “*on bin dört yüz akçedir ki nusfi beş bin iki yüz akçe olur*” ibaresi eklenmiş ve hatta bununla da yetinilmeyerek ibarenin sonuna bir veya iki defa “*sah*” yani “sahihtir, doğrudur” işareti konulmuştur.³⁶ Böylece aynı rakam cümlesi

³¹ Mahmut Yazır, *Eski yazıları Okuma Anahtarı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1983, s. 144.

³² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı*, Yayın No:18, Ankara 1994, s. 4-5.

³³ Stilize bir yazı türü olan siyakat yazısı Hint Moğol devletlerinden batrya, İran’a ve Osmanlılar’a kadar uzanmakta, çağına ve ülkesine göre stil farkları göstermektedir. Meselâ, İran stili yuvarlakken, Osmanlı stili daha az yuvarlak ve bazen de düz kırık çizgi şeklindedir. Bununla birlikte 15. yüzyıl Osmanlı siyakat yazısı 16. yüzyıldan oldukça farklıdır. İlki daha ilkel diğeri ise daha sanatlıdır. Sait Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, OSAV, No:12, İstanbul Eylül 1996, s.36.

³⁴ Örneğin, rik’a ile 5-10 sayfa tutan bir yazıyı, siyakat yazısı ile bir sayfaya sığdırmak imkânı vardır. Sait Öztürk, *a. g.e.*, s. 36.

³⁵ Mali teşkilât bünyesinde istihdam olunan bu kâtipler ihtimamla seçilmişlerdir. Kâtiplik mesleği için seçilen elemanlarda mesleğe yatkınlık, güzel yazı yazmakta ihtisas sahibi olma, tertip ve inşada mütehassıs olma, güvenilirlik, dürüstlük, sır saklama gibi vasıflara sahip olmasının yanında siyakat yazısına vukûfiyetlerinin tam olması istenmiştir. Halil İnalçık, “Reisülküttâb”, *İA*, MEB, C. 9, İstanbul 1964, s. 671-683; Sait Öztürk, *a.g.e.*, s. 10. Lütfi Paşa, kâtiplerin vukûfiyetleriyle ilgili olarak gerek rûznâme, gerek muhasebe ve gerekse diğer hizmetlerde çalışan kâtiplerin rütbe ve derecelerine dikkat edip, yazı işlerinden hiç anlamayan ehliyetsiz kimselere bu görevin verilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Lütfi Paşa, *Asafnâme*, Ahmet UĞUR (hzl.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 18.

³⁶ Sait Öztürk, *a.g.e.*, s. 9-10. Siyakat yazısı hakkında diğer çalışmalar için bkz. Selâhaddin Elker, *Divan Rakamları*, TTK Yay., Ankara 1989.; Dündar Günday, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları*, TTK Yay., Ankara 1989; Muhittin Serin, “Siyâkat”, *TDVİA*, C.37, İstanbul 2009, s. 291-292.; M. Cevdet, *Siyakat Yazısı ve Rakkamları*, Bozkurt Matbaası, 1937; Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Uğur Erman (hzl), Ankara 1974.

birkaç türlü kontrolden geçmiş, başkaları tarafından değiştirilmesine imkân verilmemiştir.

Osmanlı bürokrasisinde siyakatle kaleme alınmış, günlük işlemlerin tutulduğu Rûznâme veya Ruznâmçe adında birçok defter çeşidi vardır. Bunlardan, Osmanlı maliyesinde günü gününe gelir ve giderlerin kayd olunduğu Hazine Ruznâmçe Defterleri, mali yılbaşı olan Nevruz'dan³⁷ Nevruz'a düzenli olarak tutulmuş bir senelik kayıtlardan oluşmaktadır.³⁸ Buradaki "gün" kavramına bir açıklık getiren Sahillioğlu, divânın her gün toplanmadığını vurgulayarak haftanın belirli günlerinde toplanan divânda hazineye giren ve çıkanların 17. yüzyılın ikinci yarısından, 18. yüzyılın ortalarına kadar olan Ruznâmçelerde muhasebe maddelerinin bazen bir haftalık, bazen iki ya da üç haftalık veya bir aylık bir süre için bir araya getirildiğini ifade etmiştir. Yani bir haftalık ya da bir aylık muamelelerin aynı gün tarihi altında toplanabildiğini belirtmiştir.³⁹ Osmanlı Devleti'nde ilmiye teşkilâtının tarihi ve işleyişi hususunda önemli kaynaklardan biri olarak karşımıza çıkan Kazasker Ruznâmçe Defterleri de, ilmiye üyelerinin hizmet konusundaki eğitimleri, tayin, azil, terfî, görev yerleri ve değişikliği gibi kayıtları içeren defterlerdir.⁴⁰

Bir diğer ruznâmçe defteri çalışmanın da ana kaynağını teşkil eden Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterleri'dir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Defterhâne-i Âmir, Osmanlı Devleti'nin arazi kayıtlarını ihtiva eden, has, zeamet, timar, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin saklandığı ve bu defterlerle ilgili günlük muamelâtın yapıldığı yerdir.⁴¹ Defterhâne'nin en önemli defterleri, ayrıntılı tahrir kayıtlarını içeren, başına sancak sipahilerinin söz konusu gelirleri hangi oran ve koşullara göre toplayacağını gösteren bir kanûnnâme konulan mufassal defterler, bu

³⁷ Eski Türklerle, İranlıların bayram addettikleri ve yılbaşı olarak kutladıkları Nevruz, Celâli takvimine göre Güneş'in hamel burcuna (kuzu burcuna) girdiği, İlkbahar'ın başlangıcı, Mart ayının yirmi ikisine rastlayan gündür. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul 1993, s. 686-688.

³⁸ Mehmet İpçioğlu, "Rûznâmçe Defterleri'nin Osmanlı Sosyal Tarih Çalışmaları Açısından Yeri ve Önemi", *S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.14, Konya 2003, s. 295.

³⁹ Halil Sahillioğlu, "a.g.m.", s.117.

⁴⁰ Berrin Ük, *Anadolu Kazaskerliği 6/1 Nolu Ruznâmçe Defterine Göre Anadolu'da Kadılık Kurumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, İstanbul 2016, s. 10. Kazasker Ruznâmçeleri için yapılan diğer çalışmalar için bk; Halil İnalıcık, *Kazasker Ruznâmçe Defterlerine Göre Kadılık*, Bülent Arı-Selim Aslantaş (çev.), Adalet Kitabı, Ankara 2007; İsmail Erünsal, "Nuriosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznâmçeleri," *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş Yay. İstanbul 2014; İsmail Gündoğdu, "Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Ruznâmçe Defterleri ve Önemi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C.6, S.2, Sakarya 2009; Ertuğrul Oral, *1177 (1763-64) Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadıasker Ruznâmçesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, İstanbul 1993.

⁴¹ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 2.

defterlere dayanılarak gelirlerin has, zeamet ve timar olarak dağılımını gösteren icmâl defterleri⁴² ve Osmanlı Devleti'nin gelir kaynaklarının sevk edildiği harcama alanlarını tespit etmemize yardımcı olan ve timar tevcih tezkire kayıtlarını içeren Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterleri'dir. Howard, ruznâmçe defterlerinin, mufassal ve icmâl defterlerinden önemli ölçüde farklı olduğunu, dolayısıyla mufassal ya da icmâl defterlerinin bir kopyası olmadığını özellikle altını çizerek, Osmanlı Devleti'nde timar düzeniyle ilgili kayıtların gerçek günlük aktivite kayıtlarını içerdiğini, merkez ya da beylerbeyi tarafından verilen has, zeamet ve timar tezkirelerinin kronolojik kayıtlarının bulunduğunu belirtir⁴³. Nevruz'dan Nevruz'a yapılan timar ve zeamet tevcihleri neticesinde tayin ve aziller beylerbeyiler tarafından mühürlenmiş bir defterle hükümet merkezine bildirilir.⁴⁴ Timar Ruznâmçe Defterleri'nin tarihi kaynak olarak önemini ortaya koyan diğer özellikleri, mülk ve timar sahiplerinin isimlerini, timar hâsıllarını, timar sahipleri ile timara talip olanlar hakkında geniş biyografik malûmatı, menşeleri, askerî faaliyetleri, üst makamlarla şahsi ilişkileri hakkında da kısa bilgileri ihtiva etmesidir.⁴⁵ Bundan dolayı Timar Ruznâmçe Defterleri, defterhânenin üç temel defter serisinden biridir ve timar sisteminin de en önemli kaynaklarıdır.⁴⁶ Bunlardan ilk ikisi olan mufassal ve icmâl defterleri, doğrudan tahrir sistemine bağlıdır. Ruznâmçeler ise bu iki deftere dayalı olarak timar sistemi ile ilgili muamelâtı ihtiva etmektedir. Bilindiği gibi tahrir sistemi sadece timar sistemine esas olan kayıtların tespitini değil, aynı zamanda vakıflar, bazı bölgelerde yürükler ve geri hizmet kıtalarını teşkil eden piyade-müselleme çiftliklerinin sayımlarını da içine alır. Yani, mufassal ve icmâl defterleri birbirine doğrudan bağlıysa da ruznâmçe bu ikisinden daha farklıdır. Mufassal defterler icmâllerin aslını oluşturur, ancak yapılan yeni tahrirlerde timar ile ilgili meseleler için ruznâmçe defterleri esas kabul edilir. Bu yönüyle de mufassal defterlerin hazırlanmasında yardımcı kaynak özelliği gösterir.⁴⁷ Bununla birlikte, iptidâdan timar verme, terfi, nakil, mübâdele vb. gibi sebeplerle timar kayıtlarının günü gününe tutulduğu timar ruznâmçelerinin, -her ne kadar maliyeyi ilgilendirse de- bir muhasebe defteri olmadığını altını çizmek gerekir.⁴⁸ Bu önemlerine binaen, bunların saklı bulunduğu defterhâneyi Osmanlı bürokrasi geleneği devletin üç hazinesinden biri olarak

⁴² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 113.

⁴³ Douglas A. Howard, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁴⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, 11. Baskı, Ankara 2016, s. 567.

⁴⁵ Nejat Göyünç, "a. g. m.", s. 126.

⁴⁶ Erhan Afyoncu, "a.g.m", s. 277.

⁴⁷ Feridun M. Emecen, "Mufassaldan İcmâle", s. 39.

⁴⁸ Halil Sahillioğlu, "a.g.m", s. 115.

telâkki etmiştir.⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde tahrirler çağı olarak adlandırılan 16. yüzyıldan sonra, timar sisteminin işleyişine dair kaynaklar sınırlı kalmaktadır. Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri'nin erken tarihlerden itibaren düzenli bir şekilde tutulduğu ve tahrirlerin son bulunduğu zaman diliminden sonra da tutulmaya devam ettiği görülmektedir. Bu cümleden hareketle, Osmanlı tarihi açısından Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri'nin ihtiva ettiği verileri tasnif ve tahlil etmek, başta timar sisteminin uygulanışı olmak üzere işleyişi ve çözülüşü açısından, büyük önem taşımaktadır.⁵⁰

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde çalışmanın sınırları olan 1573-1651 tarihleri arasında 982 numaralı Timar Zeamet (Ruznâme) Defterleri Kataloğu'nda Sivas sancağına ait olan timar ruznâme defterlerinden iki tanesi bu sancağa ait müstakil defterlerdir. Ancak bu defterlerden DFE. RZ. d nr.415 numaralı defter okunacak durumda değildir. DFE. RZ. d nr.2173 numaralı defter ise defter parçasıdır. Belirtilen defterlerin sadece Sivas sancağına ait olması çalışma açısından önemli olsa da, yaklaşık 80 yıllık bir süreçte sancaktaki timar sisteminin işleyişini ve sistemde meydana gelen değişim ve dönüşümü sağlıklı olarak ortaya koyma hususunda verilerin takibinin yapılamayacağı, dolayısıyla çalışmayı kısır bırakması endişesiyle tez çalışmasına dâhil edilmemiştir. Bilindiği üzere erken tarihli timar ruznâme defterleri çok geniş sahaları ve birkaç yılı ihtiva ederken, timar sisteminin gelişmesiyle birlikte daha dar bölgelere göre hazırlanmışlardır.⁵¹ Bu bağlamda diğer defterlerin de bir kısmı Sivas sancağı gibi büyük bir sancakta sistemin işleyişini değerlendirecek oranda hacimli olmayıp yeterli veri ihtiva etmediği görülmüştür. Sivas sancağıyla alâkalı DFE. RZ. d nr.237'de 42 sayfa, DFE. RZ. d nr.237'de 8 sayfa, DFE. RZ. d nr.264'de 28 sayfa, DFE. RZ. d nr.290'de 12 sayfa, DFE. RZ. d nr.425'de 66 sayfa kayıt mevcutken, DFE. RZ. d nr.443, DFE. RZ. d nr.450, DFE. RZ. d nr.636 ve DFE. RZ. d nr.647'deki kayıtların da aynı şekilde yeterli hacimde olmadığı görülmüştür. Bu hususlar dikkate alınarak defterlerin seçiminde ilk defterimiz 1573 tarihinden başlamak üzere her 20 yıla denk gelecek şekilde, defterlerin külliyatlı, sancak sayısının daha az olduğu defterler çalışmada tercih edilmiştir.

⁴⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1988, s.95.

⁵⁰ Leyla Aksu Kılıç, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri", *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 7, S. 12, Şubat 2017, s. 109.

⁵¹ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 27.

Bu bağlamda Sivas sancağına ait tezde kullanılan ilk defter DFE. RZ. d nr.36 H.980/M.1573 tarihli defterdir. Toplamda 1030 sayfa olan defter Sivas, Amasya, Canik, Çorum, Bozok, Arapkir, Trabzon, Çemişgezek ve Karahisar-ı Şarki sancaklarının timar tevcih tezkire kayıtlarını içermektedir. İkinci defter DFE. RZ. d. 239 numaralı H.1009/M.1601 tarihine tekabül eden defterdir. 938 sayfa olan defter Sivas, Amasya, Canik, Çorum, Bozok, Divriği, Maraş, Ayıntap ve Karahisar-ı Şarki sancaklarının timar tevcih tezkire kayıtlarını muhtevidir. DFE. RZ. d. 392 numaralı ve H.1029/M.1619-1620 tarihlerine tekabül eden üçüncü defter Sivas, Divriği, Arapkir, Bozok, Canik, Maraş, Ayıntap ve Malatya sancaklarının timar tevcih tezkire kayıtlarını içermektedir. Dördüncü defter ise DFE. RZ. d nr.645’da kayıtlı, H.1060/M.1651 tarihli defterdir. Toplamda yirmi altı sancağın timar tevcihlerini içeren defter 706 sayfadır ve 110 sayfası Sivas sancağına aittir. Ayrıca Maliyeden Müdevver Kataloğu’nda da Sivas sancağına ait timar ruznâme defterleri ve yoklama defterleri mevcuttur. MAD. d. 363 numarada kayıtlı 23 varak olan Timar ve Zeamet Rûznâme Defteri Sivas ve bağlı kazaları içermektedir. Ancak çoğu sayfanın tahrip olması ve bu durum okunabilirliği zorlaştırdığından çalışmaya dâhil edilmemiştir. Maliyeden Müdevver Kataloğuna ait bir diğer defter MAD. d. 00061 numarada kayıtlıdır. Bu defter, Sivas sancağına tâbi Artukabad, Kazabad, Niksar, Sorkun, Karakuş nahiyelerini içeren Timar Ruznâme Defteri olup 26 varaktır. Ancak defterde Timar Ruznâme Defterlerinin şekil ve muhteviyatından farklı olarak sadece timar ve zeamet listeleri yer almaktadır.

Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri’nin genişliği yaklaşık 10-11 cm ve uzunluğu 30-32 cm civarındadır. Toprakları timar sistemi ile yönetilen imparatorluğun her bir sancağı için tutulan bu defterler cüzler (her on varak bir cüz; 20 sayfa) halinde düzenlenmiştir.⁵² Timar ruznâme defterlerinin kapaklarında, defterin ait olduğu bölgenin ismi, yılı ve o dönemdeki defter emininin isminin yazılı olduğu bir etiket bulunur.⁵³ Defterdeki timar tezkirelerinin kaydında takip edilen usul ise şu şekildedir: Öncelikle tezkirenin deftere kayıt tarihi yazılır. Tarih, haftanın günü ve tarihi, ay ve yıl şeklinde kaydedilir. Tarihten sonra değişen ifadelerle birlikte girişler üç bölümden oluşur. Birincisi başlık bilgisidir ve her giriş timarın yeri ile başlamaktadır. Sırasıyla, timarın ait olduğu bölge; nahiye ve bağlı olduğu sancağı gösteren başlık, daha sonra timara yeni atanan kişinin kimliği kısmında; adı, varsa sıfatı, babasının adı ve askeri bürokrasi veya saray hizmetinde ise genellikle rütbesi yazılır. Timar sahibinin

⁵² Douglas A. Howard, “a.g.m.”, s. 13-14.

⁵³ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 29.

vazifesinin yazılması, incelenen defterlerde sık karşılaştığımız bir husus değildir. İkinci bölümde önceki timar sahibinin adı, timarın kimden intikâl ettiği ve intikâl sebeplerini içeren “*An tahvîl-i Musa el-müteveffâ*”, “*An tahvîl-i Mehmed Çavuş el-fariğ*”, “*An tahvîl-i hod*”, “*An tahvîl-i Musa el-mütekaid*” gibi bilgiler ve daha sonra dirliği oluşturan yerleşim yerleri kayıtlıdır. Üçüncü bölümde tevcih koşulları açıklanır. Bu kısımda verilen bilgiler bir ya da birkaç paragraf şeklindedir. Bürokratik dille anlatılan paragrafın içeriği duruma göre farklılık göstermekle birlikte sunum sırası dört genel unsurdan oluşur.⁵⁴ Timarın boşalması ve yeniden tevcih için uygun olması, timar tevcih edilecek kişinin yani dilekçe sahibinin kimliği ve özel nitelikleri -hangi şartlardan dolayı timar tevcih edildiği- dilekçe sahibinin tezkireyi elde etme süreci ve son olarak tezkerenin verildiği tarih yazılır.⁵⁵ Eğer tezkire beylerbeyi tarafından verilmişse, beylerbeyinin ismi ve rütbesi de yazılır.

Bu hususlar doğrultusunda incelenen defterlerin tertibinde takip edilen usûle bakıldığında; öncelikle 1573 tarihli ilk defterin kapağında ait olduğu bölgenin ismi ve yılı kayıtlı olmasına rağmen, defter emininin ismi yer almamakta, sayfanın ortasında daire içinde defter numarası yer almaktadır.⁵⁶ 1619-1620 tarihli defterde⁵⁷ yer alan “*Der zaman-ı Hazret-i Mustafa Efendi Emîn-i Defter-i Hakanî*” kaydı, defter eminin ismini belirtmektedir. Kapak kısmından sonra takip eden sayfada tezkirenin deftere kayıt tarihinin “*Yevmü'l-ehâd fî 12 Muharremü'l-harâm sene tis'a ve elf*” şeklinde yazıldığını görüyoruz.⁵⁸ Bazı timar tevcih tezkirelerinin üzerlerinde “*hükm-i şerîf verilmiştir*” ya da “*dört kıt'a hükm-i şerîf verilmiştir*” şeklinde kayıtlar yer almaktadır. Bu kayıtlar söz konusu tezkirenin yazılmasına sebep teşkil eden timar tevcihine dair verilmiş hüküm sayısını göstermektedir.⁵⁹ Bu cümleyi, incelenen defterlerden bir misalle izah edelim. DFE. RZ. d nr. 239;36/1’de kayıtlı tevcih tezkiresine bakıldığında, “*Nâhiye-i Zile der livâ-i Sivas*” kaydının hemen altında “*üç kıt'a hükm-i şerîf verilmiştir*” kaydı yer almaktadır. Tevcih tezkiresi incelendiğinde, Dergâh-ı Âlî müteferrikası olan Osman Bey’e din ve devlette emekdar olması mukabelesinde inâyetden, ilki 7 Ocak 1600’da 10.000 akçe, ikincisi 6 Ağustos 1600’de 15.000 akçe olmak üzere iki defa terâkkisi berâtına ilhak olunması için hükm-i şerif verilmiştir. Bunların yanısıra Bolu sancağı

⁵⁴ Douglas A. Howard, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁵ Douglas A. Howard, “a.g.m.”, s. 14.

⁵⁶ BOA, DFE. RZ. d nr. 36;1. “*livâ-i Sivas fî sene 980*”

⁵⁷ BOA, DFE. RZ. d nr. 392;19.

⁵⁸ BOA, DFE. RZ. d. 239;7/1.

⁵⁹ Erhan Afyoncu, “Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları”, *Belgeler II*, TTK, C. 26, S. 30, Ankara 2005, s. 89.

Gedere nahiyesi Allıdere köyü ve gayriden 23.313 akçe zeamete mutasarrıf olan Dergâh-ı Âli çavuşlarından Ahmet Çavuş'un zeametinden feragat etmesiyle, zeametindeki noksanların tamamlanması için Ahmet Çavuş'un zeametindeki kılıç hakkının Osman Bey kendisine verilmesini istemiştir. Bu suretle üçüncü hükm-i şerif de fariğ Ahmet Çavuş tahvilinden verilmiştir. Bu şekilde üç defa hükm-i şerif verilmiş olmakta ve tevcih tezkiresinin üst kısmında yer alan “*üç kt'a hükm-i şerif verilmiştir*” kaydı bu hususlara işaret etmektedir. Bunların yanısıra bazı tezkirelerde de “*ziyâde 700 buyruldu*” , “*ziyâde 500 buyruldu*” gibi ifadeler yer almaktadır. Bu durumun ise izahı şudur: Kâbil-i ifraz olmayan yani bölünemeyen hisseleri Osmanlı yönetimi ziyade olarak tevcih etmiştir. Ziyade edilen miktar ne kadar ise yukarıda belirttiğimiz ifadelerle tezkire kayıtlarına yazılmıştır. Meselâ 8.000 akçelik timar, vefat eden Kasım Bey tahvilinden mahlül olmuştur. Kasım Bey'in mahlül timarı Sivas sancağı Budaközü nahiyesi Asilbeğlü köyünden 7.300 akçelik timardan mazul olan Nasuh Bey'e intikâl etmiştir. Görüldüğü üzere burada 700 akçelik bir fazlalık vardır ve bu fazlalık ziyade olarak tevcih edilmiştir.⁶⁰

Afyoncu'nun “*en erken tarihli timar ruznâmçe defterlerinde tezkire tarihlerinin çoğunlukla yazılmayıp, tezkirenin deftere kayıt tarihinin yazıldığı, daha sonraki defterlerde ise, tezkirenin defterlere kayıt tarihinin yazılmadığı*”⁶¹ yönündeki ifadesini tanımlar nitelikte 1573⁶² tarihli defterin tamamında tezkirelerin deftere kayıt tarihinin yazıldığını, 1601⁶³ tarihli defterde tezkirelerin deftere kayıt tarihinin çoğu hükümde yazılmadığını görüyoruz. 1620 tarihli defterde⁶⁴ de aynı şekilde çoğu hükümde tezkirenin deftere kayıt tarihi yazılmazken, 1651 numaralı defterde⁶⁵ ise timar tevcih tezkirelerinin tamamında bu hususa rastlamıyoruz. Tezkire kayıt satırının altında timarın ait olduğu nahiyeye ve bu nahiyenin bağlı olduğu sancağı gösteren başlık, bu başlığın hemen altında ise timar sahibinin adı, intikâl şekli ve kimden intikâl ettiği kayıtlarının yer aldığını görüyoruz.

“*Nahiye-i Turhal der livâ-i Sivas*

Timar-ı Süleyman ve Mehmet veledân-ı Kalender an tahvil-i Pedereş el-müteveffâ”⁶⁶

⁶⁰ BOA, DFE. RZ. d.36; 20/1.

⁶¹ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 28.

⁶² BOA DFE. RZ. d. 36.

⁶³ BOA DFE. RZ. d. 239.

⁶⁴ BOA DFE. RZ. d.392.

⁶⁵ BOA DFE. RZ. d. 645.

⁶⁶ BOA DFE. RZ. d.39; 5/1.

Bununla birlikte bazı timar tevcih kayıtlarında sadece timar ya da zeamet sahibinin ismi yer aldığı halde kimden intikâl ettiği ve intikâl şekli yazılmamıştır.⁶⁷ Belirttiğimiz kayıtların hemen altına timarın gelirini oluşturan üretim üniteleri (karye, mezra, çiftlik, yaylak, kışlak, niyâbet, cemaat) alt alta belli bir düzen dâhilinde kaydedilirken, bunların altına da hâsıl ve hisse miktarları ile yekûn kaydedilmiştir.

<i>“Karye-i Karaköy tâbi-i nahiye-i Karakuş</i>	<i>hâsıl iki baştan</i>	<i>2500</i>
<i>Hacı Beğlü tâbi-i Sonisa</i>	<i>hâsıl divanî</i>	<i>800</i>
<i>Hamurlu tâbi-i m</i>	<i>hâsıl</i>	<i>1200</i>
	<i>yekûn</i>	<i>4500</i>
	<i>hisse</i>	

3200”⁶⁸

Burada hâsıl olarak gösterilen miktar, timar gelirinin ana toplamıdır. Bir sipahiye veya zaimde birden fazla köyün vergi gelirleri tahsis olunabildiği gibi, bir köy hisseler halinde

taksim edilerek bir veya birkaç hisse de tahsis olunabilir.⁶⁹ Yukarıdaki tevcih kaydında hisse olarak kaydedilen miktar ise tam da bu cümleden hareketle bu köyün hisseler halinde tahsis edildiğini göstermektedir. Yekûn olarak ifade edilen toplam, diğer köylerle beraber dirliğin toplam miktarını göstermektedir. Şayet dirliğin geliri farklı nitelikteki gelirlere ya da birden fazla sancaktan oluşuyorsa -ki bu durum zeamet kayıtlarında sıklıkla karşımıza çıkar- bunlar ayrı yekûnlar halinde toplanır, “*cem’an*” ya da “*el-mecmû*” olarak toplam verilir. Bunun yanı sıra toplam hanesinde “*ber veh-i tekmil*” olarak ifade edilen tamamlama uygulamasının yapıldığını bütün defterlerde sıklıkla görüyoruz. Şöyle ki; 2.000 akçelik boş timarı tasarruf eden Şehsuvar, Uyvar Seferi’ne gelmediğinden timarı mahlûl olmuş, bu şahsın tahvilinden Bekir isimli şahıs almıştır. Mezkûr Bekir’e yararlılığından dolayı ibtidâden 1.000 akçe daha timar verilerek toplam timarı 3.000 akçelik yani *ber veh-i tekmil 3.000* olarak tevcih edilmiştir.⁷⁰ 1.000 akçe fazlalığın Bekir’in yararlılığı mukabelesinde verildiğini sadece

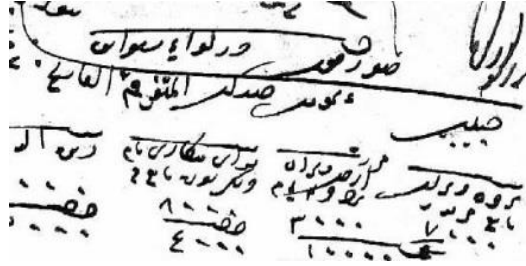
⁶⁷ Bu hususla ilgili bazı misaller için bkz. BOA DFE. RZ. d. 36: 2/1, 3/1. 10, 13/1, 23: DFE. RZ. d nr.239: 17/1, 24, 30/1, 24: DFE. RZ. d nr.392: 104, 100/2, 91/1, 67, 62, 56: DFE. RZ. d nr.645: 235, 249, 253.

⁶⁸ BOA DFE. RZ. d nr.239: 17/1.

⁶⁹ Halil İnalçık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, S. 34, Yıl:3, Ağustos 1965, s. 759.

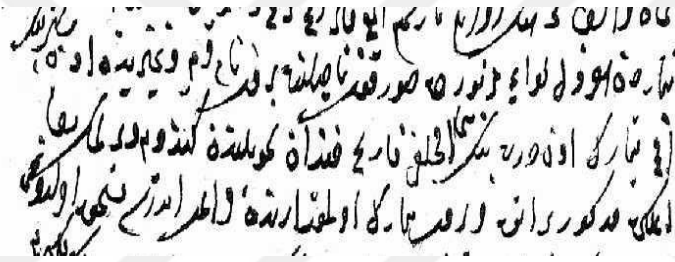
⁷⁰ BOA DFE. RZ. d. 239;108. Burdaki örnekte sipahinin timarının yararlılığından dolayı ibtidâ timar verilerek tamamlandığını görüyoruz. Ancak, her durumda “*ber vec-i tekmil*” ifadesinin eksik olan timarın

tevcihin neden yapıldığının yer aldığı açıklama kısmından anlıyoruz. Yani, Bekir'in berâtında kayıtlı olan 3.000 akçenin 1.000 akçesinin yararlılığı mukabelesinde eklenerek tamamlanmadığını göstermektedir. Ber vech-i tekmîl olarak kaydedilen miktarın her zaman tamamlanmadığını, tamamlanması gerekir olabileceğinin de altını çizmek gerekir. Yine DFE. RZ.239-86/1'de yer alan tezkire örneğine bakıldığında;

“Nahiye-i Sorkun der livâ-i Sivas”

“Timar-ı Celil ‘an tahvil-i Handan el-müteferrika el-fariğ” kaydından intikâl sebebinin ferâgat olduğunu görüyoruz. Yine tevcih açıklama kısmına bakıldığında;

“...14.000 akçeliği fariğ Handan tahvilinden kendüye verilmek ricâ itmeğın mezkûr berâtı verüb timarın ol-mikdârından feragât ider ise müstehak olduğu ...” şeklinde kaydedilen tevcih açıklama bölümünde intikâl sebebinin ferâgat olduğunu tespit ediyoruz.

Timar tevcih tezkirelerinde tevcih sebeplerinin yer aldığı açıklama kısmı yukarıda bahsettiğimiz diplomatik usullerin bir bakıma sağlaması olmakla birlikte giriş bölümünde yer almayan çoğu bilginin de ayrıntısıyla kaydedildiği bölümdür. Bu kısımda, zikrolunan timarın miktarı, kimin tahvilinden hangi sebeple verildiği bilgileri ayrıntısıyla yer almaktadır. Meselâ timar kişiye babasından intikâl ediyorsa, berâtın babasının berâtı olduğuna dair şahitlerin şahadetinin yer aldığı bilgiler de kayıtlıdır. Ya da kişi seferde gösterdiği hizmet ve yararlılıkları neticesinde timara layık görülmuşse seferin adı ve hizmetinin türü, aynı şekilde timarından azledilmişse azl sebepleri de yer

almaktadır. Bu bilgilerden sonra tezkirenin tarihi ve eğer tezkire beylerbeyi tarafından verilmiş ise beylerbeyinin adı ve unvanı yer almaktadır.⁷¹

1573 tarihli defterde açıklama kısımlarının ortalama bir paragraf uzunluğundayken, 1600'lü yıllara tekabül eden diğer defterde timar tevcih sebeplerinin yer aldığı açıklama bölümünün bazen 1 bazen de 2 hatta 3 sayfayı bulan uzunlukta olduğunu görüyoruz. Örneğin H.1008/M.1599 tarihli⁷² bir timar tevcih kaydına göre, Sivas sancağı Venk nahiyesi İskincik köyünden 7.100 akçe timar ile Tokat dizdârlığı Mustafa Bey'e kayd-ı hayat şartıyla tevcih edilmiştir. Ancak Mehmet, Rıdvan ve Ahmet adlı kişiler bir şekilde dizdârlık görevini üzerlerine alıp berât ettirerek dizdar Mustafa'nın tasarrufuna mani olmuşlardır. Yapılan tahkikat neticesinde her birinin bir şekilde elde edip ibraz ettikleri berâtlar maliye kayıtlarında bulunmadığından dizdârlık, elinde temessukatı mücebinece tekrar adı geçen Mustafa'ya zabt ve tasarruf etmesi için tevcih edilmiştir. Özetlenen timar tevcih tezkiresi, muhteviyâtının Ahkâm Defterleri'ndeki timar ve zeamet ile ilgili şikâyet davalarına benzediğini, Osmanlı Devleti'nin bu tarihler itibariyle doğuda, batıda ve Anadolu'da yaşadığı bunalımlarını da göz önünde bulundurarak, bir şikâyet defteri vasfı kazandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bazen üç sayfayı bulan bu tevcih açıklamalarında diğer sayfaya geçerken bir önceki sayfanın devamı ve dirliğin kime ait olduğunu belirtmek için; eğer timar kaydıysa “*Tetimme-i şerh-i timar-ı Ömer ve Ebubekir*”, zeamet kaydıysa “*tetimme-i benâm-ı Abdülfettah*” şeklinde bir kayıt düşülmüştür.

Defterlerdeki diplomatik ifadelerle bakıldığında, Alaybeğinin ricası/mektubunu bildiren kayıtların, “*Sivas Alaybeğisi dâme ikbâlühû südde-i sa'âdete mektub gönderüb*”⁷³ “*der-i devlete gelüb*”, “*arz idüb*”, “*mühürlü defter gönderüb*” şeklinde, has kayıtlarında ise önce uzunca bir elkap “*Emîrül-ümerâil-kirâm kebîrül-küberâil-fihâm Rum Beğlerbeği İlyas Paşa dâme ikbâlühû südde-i sa'âdete gelüb âdem gönderüb*”⁷⁴ şeklinde bir girişten sonra konu özetlenip, “*bildirüb*”, “*rica etmeğın*”⁷⁵

⁷¹“Zikr olunan 1.000 akçelik timar Kıbrıs Seferi'nde fevt olan Emir tahvilinden mahlül olmağın timar tasarruf etmeyen iş bu Hasan bendeleri müteveffâ-i mezbûrun sulbi oğlu ve elinde olan berât bilâ şüphe ataları berâtı olduğuna erbâb-ı timardan 6010 akçelik timar tasarruf iden Ali ve 3900 akçelik timar tasarruf iden Şahi ve gayri on nefer yarar mu'temedün 'aleyh sipâhiler şehâdet itmeğın alaybeği i'lâm itmeğın mezkûr bendeleri Kıbrıs Seferi'ne seferlenüb hizmette bulunub yarar bendelerinden olmağın ber vech-i iştirâk ale's-seviye tevcih olunub berât-ı 'âlişân sadaka buyrulmak ricâsına arz olundu.”
Fî 9 Ramazânü'l-mübârek sene 978

Tezkire-i Behram Paşa” BOA DFE. RZ. d. 36; 30/2.

⁷² BOA DFE. RZ. d nr. 239; 4-5.

⁷³ BOA DFE. RZ. d nr. 645; 209.

⁷⁴ BOA DFE. RZ. d.nr.392; 109-110.

⁷⁵ BOA DFE. RZ. d.nr. 36; 3/1.

“ricâsına arz itmeğın”⁷⁶, “arz idüb”⁷⁷ gibi kelimelerle ifade edilen talep kısmı, son olarak da bu talebin devlet merkezince nasıl karşılandığını gösteren “mukarrer ve tevcih olundu”, “berât-ı âlişân için tezkire virildi”, “sefere gitmek şartıyla tevcih olundu”, şeklinde ifadeler yer almaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki, Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterleri hep aynı uslûbü takip etmemektedir. Mesâla timar tevcih tezkireleri deftere kaydolunurken tezkirenin deftere kayıt tarihinin yazılması bürokratik bir usûl gibi kabul edilse de yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, 1573 tarihli defterde tezkire kayıt tarihlerinin tamamı yazılırken, 1601 tarihli deftede çoğu hükümde yazılmamış, 1650 tarihli defterde ise hiçbir tevcih tezkire kaydında bu hususa rastlamıyoruz. Yine bazı timar tevcih tezkirelerinde timar sahibinin adı, babasının adı, timarın kimden ne şekilde intikâl ettiği⁷⁸ hatta varsa vazifesinin⁷⁹ de kaydedildiğine tanık olduğumuz gibi sadece timar sahibinin isminin⁸⁰ verilmekle yetinildiğini de görüyoruz. Dolayısıyla bu durum bizi defterlerin diplomatik hususiyetlerine ait genel hükümler çıkarmaktan alıkoyuyor. Timar Ruznâmçe defterlerinde timarlı sipahilerin fiziksel özelliklerine dair bilgilerin bulunduğundan bahsetmiştik. Tetkik ettiğimiz 1573, 1601, 1620 tarihli defterde bu hususa rastlamazken 1651 tarihli defterde, -1633 yılında yapılan genel yoklamanın talimatları gereği- bazı hükümlerde timarlı sipahinin kaş ve göz rengini ve boyunu belirtir şekilde fiziksel özellikleriyle verildiğini görüyoruz.

2.2. Yoklama Defterleri

Timarlı sipahiler, tasarruf ettikleri timar karşılığında çağrıldıkları seferlere katılmakla mükelleflerdir. Sipahilerin sefere katılıp katılmadıkları da sefer sırasında yapılan yoklama ile tespit edilir. Timarların bulunduğu sancaklara göre amirleri ya da görevlendirilen kişi tarafından yapılan yoklama neticesinde seferde mevcut olan timarlı sipahilerin ismi deftere kaydedilir. Bu şekilde sancaklara göre oluşturulan yoklamalar bir araya getirilerek o sefere katılmış bütün sipahilerin isimlerini içeren ana yoklama defteri oluşturulur.⁸¹ Her eyâlette timarlı sipahiler ile zeamet sahiplerinin isim, künye ve hüviyetleriyle timar yerlerini ve miktarını gösteren bu defterler, sefer halinde o eyâletin beğlerbeğisi tarafından beraberinde götürülerek yoklama yapılır ve sefer sırasında münhaller (boş olanlar) doldurulur.⁸² Bir nevi sancak içi yoklama defteri olarak kabul

⁷⁶ BOA DFE. RZ. d.nr. 645; 219.

⁷⁷ BOA DFE. RZ. d.nr. 239; 24.

⁷⁸ BOA DFE. RZ.645;248 “Timar-ı Hamza veled-i Hüseyin, an tahvil-i pedereş el-müteveffâ.”

⁷⁹ BOA DFE. RZ.645;282 “Timar-ı Şa’ban sağrıçibaşı.”

⁸⁰ BOA DFE. RZ.645;180 “Timar-ı Ali.”

⁸¹ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 37.

⁸² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, s. 567.

edilen bu defterler, bir bölgede mevcut bütün tımarlı sipahileri içermemektedir. Sadece sefere gitmekle mükellef olanlardan askerî harekâta dâhil olanların listesidir. Sancak sipahileri sefere giderken, bölgenin muhafazası için bırakılan sipahilerin defteri ayrı hazırlanır. Aslında bu yoklama, seferde bulunmayan sipahilerin tımarlarının başkasına verilmesini önlemek için de gereklidir.⁸³ Sefer sırasında yapılan yoklamaların haricinde tımar sistemine çeki düzen vermek amacıyla da tımar yoklamaları yapılmıştır. 17. yüzyılın ilk yarısında birincisi 1618-20, ikincisi 1632-34 yıllarında olmak üzere iki genel yoklama yapılmıştır.⁸⁴ Bunlardan IV. Murat döneminde yapılan yoklama (1632-34) daha geniş mahiyettedir. IV. Murat, Anadolu ve Rumeli’de tımar ve zeamet rejimini düzene sokmak üzere önlem olarak yoklama yapılmasını ve bu yoklamada “sepet tımarı” denilen yani, sahibinin bir hak sahibi bırakmadan ölmesiyle boş/sahipsiz kalmış tımarların müstehak olanlara verilmesini emretmiştir.⁸⁵ Yoklama yapmak üzere görevlendirdiği paşalara, sahipsiz veya başka ellerdeki tımar ve zeametleri tespit etmelerini ve bunları savaşta yarar genç adaylara tevcih ederek, her birinin berâtında tam görüşünü yani sakal ve simâsının yazılmasını da emretmiştir.⁸⁶ Bundan dolayıdır ki, bu tarihten sonra yapılan yoklamalarda tımarlı sipahiler fiziki görünüşleriyle kaydedilmiştir. Sadece yoklamalarda değil, bu tarihten sonra hazırlanan tımar ruznâmçelerinde de sipahilerin fiziki özellikleriyle kaydedildiğini yukarıda belirtmiştik. Ancak yoklama defterlerinde boyu, kaşı ve göz rengi dışında dikkat çeken fiziki özelliklere de yer verilmiştir. Birkaç misal verecek olursak: “*Kasîr-ül kame (kısa boylu) bir gözünde nişanı olan*”⁸⁷, “*sağ elinde yarası olan*”⁸⁸, “*sağ canibinde çalık olan*”⁸⁹, “*çenesinde kurşun yarası olan*”⁹⁰, “*sağ gözünde kurşun alameti olan*”⁹¹, “*başın ortasında kılıç yarası olan*”⁹², “*ön dişi gedik*”⁹³ gibi.

Bu bağlamda tez çalışmasında ele aldığımız beşinci defterimiz 983 numaralı Tımar Zeamet (Ruznâmçe) Defterleri Kataloğu’nda, DFE. RZ. d.1066’da kayıtlı Sivas, Bozok, Canik, Arapkir, Divriği ve Çorum sancaklarının Yoklama Defteri’dir. Toplamda

⁸³Zekai Mete, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.19, İstanbul 1999, s.193.

⁸⁴Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 37.

⁸⁵Naîmâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târihi*, Zuhuri Danışman (çev.), C.III, İstanbul 1968, s. 1186.

⁸⁶Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 222.

⁸⁷BOA DFE. RZ. d.1066; 27.

⁸⁸BOA DFE. RZ. d. 1066; 41.

⁸⁹BOA DFE. RZ. d.1066; 110.

⁹⁰BOA DFE. RZ. d.1066; 141.

⁹¹BOA DFE. RZ. d.1066; 143.

⁹²BOA DFE. RZ. d.1066; 320.

⁹³BOA DFE. RZ. d.1066; 358.

696 sayfa olan defterin baştan 383 sayfası Sivas sancağına aittir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi katalog tarama sistemi belgenin tarihini H.1055/ M.1645-1646 olarak verse de defter, H.1042/ M.1632-1633 tarihinden başlamaktadır.⁹⁴ 983 nolu katalog içinde yer alan diğer yoklama defteri DFE. RZ. d nr.1073'numarada kayıtlıdır. Ancak defterin Sivas sancağıyla ilgili kısmının 24 sayfa olması ve dolayısıyla yeterli veri ihtiva etmemesi nedeniyle değerlendirmeye dâhil edilmemiştir. BOA, DFE. RZ.1066 numarada kayıtlı olan Sivas sancağı yoklama defteri H.1042/M.1632-33'ten başlayıp, H.1055/M.1645-1646 yıllarına kadar devam etmekte; H.1042, 1044, 1045, 1046, 1047, 1048, 1049, 1050, 1051, 1052, 1053, 1054 ve 1055 yıllarına ait timar ve zeamet kayıtlarını içermektedir. Muhteviyatı ikinci bölümde ayrıntılarıyla tahlil edilmiş olan defterde H.1042-1055/M.1632-1645 tarihleri arasında 637 timar kaydı ve 60 adet zeamet kaydıyla birlikte toplam 697 tevcih kaydı tespit edilmiştir.

Defterin diplomatik tahlilini yapıldığında, şekli yapısı, muhtevası, hazırlanış usûllerinin timar ruznâmçe defterlerindeki kadar ayrıntılı olmadığını görüyoruz. Kapak sayfasında “*livâ-i Sivas 1042*” şeklinde sancağı ve yılı kaydedilmiştir. Takip eden sayfada timar ruznâmçelerinde olduğu gibi nahiye ve bağlı bulunduğu sancağın ismi, daha sonra timar sahibinin adı, kimden tahvil ettiği ve tahvil sebebi yazılmıştır. Bunun hemen altına timarı ya da zeameti oluşturan gelir birimleri (karye, mezra vs.) kaydedilmiştir. Aşağıda da örneklerini verilen tevcih sebepleri en fazla iki satır olacak şekilde, bazı hükümlerde timar sahibinin adı, kimden ne şekilde timarın intikâl ettiği yazılırken, bazı hükümlerde ise timar sahibinin sadece fiziki özellikleri kaydedilmiştir.

“Nâhiye-i Mecidözü der livâ-i Sivas

Timâr-ı Mahmud

an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ

Mezkûr Mahmud gelüb kanun üzere müteveffâ babası tahvilinden alub berât eylemiştir.

Fî 16 Şa' bân sene 1038⁹⁵

Nâhiye-i Budaközü der livâ-i Sivas

Timâr-ı Ahmed

Açık kaşlu ela gözli orta boylu sağ elinde yarası olan mezkûr Ahmed gelüb berât eylemiştir. Fî 4 Şevvâl sene 1049⁹⁶

⁹⁴ BOA DFE. RZ. d. 1066; 1. “*Livâ-i Sivas Fî Sene [10]42*”

⁹⁵ BOA DFE. RZ. d. 1066; 2.

⁹⁶ BOA DFE. RZ.1066, s 41.

2.3. Araştırma Eserler

Timar sisteminin Osmanlı Devleti'ni uzun bir süre ayakta tutan temel kurumlarından biri olduğu noktasında gerek dönemin vakanüvisleri ve gerekse çağdaş Türk ve batılı tarihçiler mutabıktır. Osmanlı Devleti'ni en iyi şekilde tahlil edebilmek ve anlayabilmek için diğer kurumlar gibi, bu kurumun da askerî, idarî, sosyal, ekonomik ve malî yönlerden ele alınıp araştırılması gerekmektedir. Şüphesiz timar sisteminin Osmanlı askerî, idarî, ekonomik ve malî tarihi içindeki bu önemi, ilgili çalışmaları bu alana yönlendirmiş ve kıymetlendirmiştir. Timar sistemin önemine binaen; ünlü Alman tarihçisi Leopold Von Ranke, Osmanlı Devleti'ndeki esas kuvvetin ve aynı zamanda faaliyetindeki muvaffakiyetin dayanağından birinin timar sistemi olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷

Timar sistemiyle ilgili telif eserler, özgün makaleler, doktora ve yüksek lisans düzeyinde yapılmış tezler, sempozyumlarda sunulmuş bildiriler ve ansiklopedi maddeleri olmak üzere bir hayli çalışma mevcuttur. Bu sisteminin yapısı ve işleyişiyle ilgili ilk araştırmalar genellikle kanunâmelere dayanmakla birlikte, 1940'lardan sonra tarihçiler/araştırmacılar timar çalışmalarında ana kaynak olarak arşiv defterlerini kullanmaya başlamışlardır. Bu bağlamda Osmanlı arşiv belgelerine ve bunlar içerisinde de tahrir defterlerine yönelerek, timar sisteminin yapısı ve işleyişiyle ilgili birçok hususiyeti ortaya çıkaran temel çalışmalar Ömer Lûtfi Barkan⁹⁸ ve Halil İnalçık'a⁹⁹

⁹⁷ Leopold Von Ranke, "Osmanlı Devleti Kuvvetlerinin Esasları", Bekir Sıtkı Baykal (çev.), *Tercüme Dergisi*, C.3, S.14, MFV. Yay. Temmuz 1942.

⁹⁸ İlgili bazı çalışmalar için bkz: Ömer Lûtfi Barkan, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai*

Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1943; *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980; "Türk İktisat ve Mâlîye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler I" *İFM*, S. II/1-2, İstanbul, 1940-1941; "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verileri Hakkında Bir Araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. IV, Ankara 1952; "Türkiye Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953; "Timar", *İA MEB Yayınları*, C. XII/1, s.286-33; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", *Ülkü Yayınları*, C.10, S. 56, 1938; "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 1979, s.4-28; "Malikâne-Divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, Kasım 1980.

⁹⁹İlgili bazı çalışmalar için bkz: Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yay., Ankara 1987; "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna: XV. Asırda Rumeli'de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 207-248; "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*, Eren Yay., İstanbul 1996; "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*, Eren Yay., İstanbul 1996; "Timar", *EI*, vol. X, Leiden, 2000, s. 502-207; "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*, Eren Yay., İstanbul 1996; "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temlik, Soyurghals, Yurtluk-Ocaklıks, Mâlîkâne-Mukâta'as and Awqaf", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East, Studies in Honor of John E. Woods*, (ed. Judith Pfeiffer and

aittir. Dolayısıyla Barkan ve İnalçık'ın çalışmaları, Sivas sancağı timar sisteminde meydana gelen değişim ve dönüşümün görünümünü ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmada bize büyük ölçüde rehber olmuştur. Yine Nicoara Beldiceanu,¹⁰⁰ Mustafa Akdağ, M.A. Cook, Suraiya Faroqhi, Halil Cin gibi tarihçilerin toprak sistemiyle ilgili eserleri ve Mehmet Öz'ün Osmanlı devlet ve toplum yapısında 16. yüzyıl sonlarından itibaren meydana gelen değişiklikleri, Osmanlı devlet adamları ve vakanüvislerin ıslahat layiha/risalelerinin değerlendirmelerini konu alan çalışması,¹⁰¹ şüphesiz bu dönemi aydınlatan diğer önemli eserler arasındadır.

Timar sistemi ve sistemdeki değişim ve dönüşüm olgusunu sancak bazında inceleyen tezler için sahaya bakıldığında, konumuzla yakından ilgili olması hasebiyle çalışma esnasında bize rehber olan diğer bir çalışma, Douglas Howard'ın *The Ottoman Timar System and its Transformation 1563-1656* adlı doktora tezidir.¹⁰² Howard Aydın sancağı üzerine yaptığı bu çalışmasında, timar sisteminin menşinden başlayarak Aydın'daki timarları ve timarlıları, timar tevcih işlemini ve IV. Murat'ın timar reformunu ele alarak dönüşümü değerlendirmiştir. Mehmet Doğan tarafından hazırlanan *Ankara Sancağında Timar Sisteminin Dönüşümü* adlı doktora tezinde 1571-1645 tarihleri arasında timar sisteminin işleyişine dair bir bölge örneğinden hareketle değişim ve dönüşüm evreleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹⁰³ Yine Leyla Aksu Kılıç tarafından *Tarihi Süreç içerisinde Timar Sistemi: Ordu Yöresi (1455-1839)* adlı çalışma doktora tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁰⁴ Çalışmada timarın tarifi ve tarihsel arka planı, timarın Ordu ve yöresindeki işleyişi, timarlı sipahi olarak addedilen sistemin aktörleri ve işlevsel boyuttaki uygulamalar ile yaşanan değişimler incelenerek, sistemin geçirdiği değişim ve dönüşüm sorgulanmaya çalışılmıştır. Karahisar-ı Şarki sancağında timar dağılımını incelemeyi amaç bir diğer çalışma yüksek lisans tezi olarak, Aydın Kurt

Sholeh A. Quinn in Collaboration with Ernest Tucker), Wiesbaden, s. 112-134; "1431 Tarihli Timar Defterine göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s.132-139; "Çiftlik", *TDVİA*, C.8, İstanbul 1993; "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010; "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", *Türk Kültürü*, S. 34, Yıl: III, Ağustos 1965.

¹⁰⁰Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Teori Yay., Ankara 1985.

¹⁰¹Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, Ekim 2009.

¹⁰² Douglas A. Howard, *The Ottoman Timar System and its Transformation 1563-1656*, Indiana University 1987.

¹⁰³Mehmet Doğan, *Ankara Sancağı'nda Timar Sisteminin Dönüşümü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Ankara 2006.

¹⁰⁴ Leylâ Aksu Kılıç, *Târihi Süreç İçinde Timar Sistemi: Ordu Yöresi 1455-1839*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Ankara 2012.

tarafından *1565-1575 Yılları Arasında Karahisar-ı Şarki Sancağında Timar Teşkilâtı* adıyla çalışılmıştır.¹⁰⁵ Bu tezde 1565-1575 yılları arasında Karahisar-ı Şarki sancağının timar teşkilâtı, timarlı sipahilerin tayinleri, azilleri, gelir türleri miktarları, menşeleri ve görevleri ile meydana gelen savaşların timar düzeni üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Muhammet Bedrettin Toprak'ın *İstanbul Ahkâm Defterleri'ne Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul ve Çevresinde Timar Sisteminin İşleyişi* adlı tezi de timar sisteminin belli bir bölgedeki işleyişi ile alâkalıdır.¹⁰⁶ Çalışmada 17. yüzyıldan itibaren dönüşüme uğrayan timarın 18. yüzyıldaki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Başka bir ifade ile İstanbul Ahkâm Defterleri'ndeki kayıtlarda yer alan davalardan veriler elde edilmiş ve bu verilere göre İstanbul ve çevresinde sistemin uygulanışı, sipahi-köylü ilişkileri, timar topraklarındaki vergiler ve göçler ile geçmiş dönemiyle benzerlikler ve farkları incelenmiştir. *16. yüzyılın ikinci yarısında Malatya Sancağına ait Timar Tevcihlerinin Mufassal Defterle Karşılaştırılması* konulu bir diğer çalışma Fahri Yelkovan tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁰⁷ Çalışmada, Rafet Yinanç ve Mesut Elibüyük'ün hazırladığı "Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri" adını taşıyan Malatya sancağına ait mufassal defterle yine Malatya sancağına ait timar ruznâmçe defterlerinin karşılaştırılması yapılarak, timar sahiplerinin ve gelirlerinin her iki defterde aynı olup olmadığı konusu ele alınmıştır.

Gerek timar sistemi ve gerekse sistemdeki çözülmeyi konu alan çalışmaları artırmak mümkündür. Yapılan bu çalışmalarda timar ruznâmçe defterleri, mufassal, icmâl, cebe, tahvil ve yoklama defterleri incelenmiş ve bu defterlere göre tasnif ve değerlendirmeler yapılmıştır. Yukarıda belirtilen bu çalışmalar tez çalışmasıyla yakından ilgili olduğundan çalışmanın içerisinde yer bulmuş ve yeri geldikçe çalışmaya katkı sağlamıştır.

2.4. Kanunnâmeler

Osmanlı Devleti'nde memleket genelinde ya da belli bir bölgede timar sisteminin işleyişini yorumlayabilmek için, sisteme eşlik eden ve timar sahipleri arasındaki anlaşmazlıkları çözümleyen, vergi oranlarını ve timar sahipleri tarafından

¹⁰⁵ Aydın Kurt, *1565-1575 Yılları Arasında Karahisar-ı Şarki Sancağında Timar Teşkilâtı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Edirne 2017.

¹⁰⁶ Muhammet Bedrettin Toprak, *İstanbul Ahkâm Defterleri'ne Göre 18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul ve Çevresinde Timar Sisteminin İşleyişi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, İstanbul 2016.

¹⁰⁷ Rafet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri 1560*, Gazi Üniversitesi, Ankara 1983.

vergilerin toplanma şeklini belirleyen¹⁰⁸ sipahi karşısında reayanın haklarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan¹⁰⁹ timar kanunâmelerinin de incelenmesi gerekir. Osmanlı Devleti'nde devletin îdarî kadrosuna dâhil olan görevlilerin talep ettiklerinde ya da azledildiklerinde, kendilerine dirlik denilen arazi gelirlerinin tahsisi belli hukuki esaslara göre yapılmıştır. Hukukî düzenlemelerin meşru dayanağı olan kanunâmeler; sultanın, dirlik sahiplerinin kimliğini ve sayısını, timarlarının değerini, mükellef oldukları hizmetin niteliğini ve timar sisteminin teker teker her sancak düzeyindeki genel kurallarını bilmesini sağlamış,¹¹⁰ devletin kime, ne zaman, ne miktar dirlik tahsis edileceği kanunlarda kesin olarak tespit edilmiştir.¹¹¹

Timarlı sipahiler, 16. yüzyılın sonuna kadar arazi tahrir defterleriyle denetim altına alınmakla birlikte, 15. yüzyılın sonundan itibaren devlet yeni bir kontrol aracı elde etmiştir. 1487'de II. Bayezid'in saltanatı döneminde, Bursa sancağında gerçekleştirilen arazi ve vergi sayımı sonucunda yeni bir defter tutulmaya başlanmıştır. Başına giriş olarak, sancağın vergi mükellefi tebaasının timar sahiplerine ödemekle yükümlü oldukları vergi, harç ve para cezalarının ayrıntılı bir listesini içeren bir kanunâme konulmuştur. Kezâ II. Bâyezid devrinin Fatih Sultan Mehmet devrinden en önemli farkı, -her ne kadar ilk Osmanlı Umumî Kanunu Fatih tarafından hazırlanmış olsa da- bu dönemde Osmanlı Devleti'nin gerileme devrine kadar devam edecek olan sancak ve eyâlet kanunâmelerinin klasik bir yapıya kavuşmuş olmasıdır.¹¹² Buna bağlı olarak daha sonraki dönemlerde de benzer şekilde bütün defterlerin başına mevcut sancağın bir kanunâmesi eklenmiştir. Bu defter ve kanunâmeler sayesinde devlet, dirlik sahiplerinin kimliğini ve sayısını, timarlarının değerini, mükellef oldukları hizmetin niteliğini ve timar sisteminin hem imparatorluk hem de her sancak düzeyindeki genel kurallarını takip ve kontrol edebilmiştir.¹¹³

Kanunâmeyi Pakalın, "*bir hükümet tarafından idare usûlüne ve âmmenin umur ve mesalihine dair tanzim olunup umum tarafından icrası mecbur tutulmak üzere vaz 've ilân olunan hükümleri içeren kitap*"¹¹⁴ olarak tanımlanırken, Şemseddin Sami "*bir*

¹⁰⁸ Heath W. Lowry, "The Ottoman Liva Kanunâmes Contained in the Defter-i Hakani", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, s. 49.

¹⁰⁹ Halil İnalçık, "Timar", *TDVİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 170.

¹¹⁰ Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s.262.

¹¹¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kannunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.3, İstanbul 1991, s.131.

¹¹² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kannunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.2, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 33-34.

¹¹³ Colin Imber, *a.g.e.* s. 261-262.

¹¹⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.* s.162.

madde hakkında fikrât-ı kanuniyeyi câmi kitap veya risale, nizamnâme"¹¹⁵ şeklinde tarif etmektedir. Bu tanımlamalardan kanunnâmeyi daha sistematik ve daha kapsamlı kurallar topluluğu olarak anlamak gerekir. Bir İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucuları, şeriatı esas teşkilât kanununu olarak kabul etmişler ve siyasî hayatın teşkilât ve idaresini tamamen şeriatın hüküm ve icaplarına tabi kılmışlardır. Padişah iradelerinin kayıtsız şartsız hâkim olduğu dönemlerde bile yapılan her yenilik, tanzim edilen her kanun "*şer'-i şerife uygun,*" kaydı ile icra edilmiştir. Böylece şeriatın esas hükümlerinin aksini emretmediği ve kamu düzeninin icap ettirdiği konularda şeriatın ayrı bir kanun koyma kuvveti ve yolu ile bir hukuk sahası teşekkül etmiştir.¹¹⁶ Bu da örfi hukuktur. *Örf*, hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak şeriatın kapsamına girmeyen sahalarda kanun koyma salâhiyetidir, yani cemaatin hayrı için şeriatın dışında kendi iradesinden doğan ve ona dayanan hukuktur. Bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'i hukukun yanında idarî, malî, cezaî gibi muhtelif hukuk sahalarına ait olmak üzere vaktiyle padişahların emir ve fermanlarından oluşan kanun ve nizamları, aynen veya hulâsa olarak bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara bazen "*yasa*" veya "*yasak*", "*yasak-nâme*" ya da "*kanun-nâme*" denilmiştir.¹¹⁷ Bu şekilde her yeni vaziyet karşısında herhangi bir meselenin halline ait verilen her emir ve fermanların yavaş yavaş bir araya getirilmesi ile kanunnâmeler oluşmuştur. Bu kanunnâmeler genel olarak idarî teşkilâta ait nizamlar, vergi, ceza hukuku ve toprak hukuku alanlarını kapsamakla birlikte, Osmanlı kanunnâmeleri ise daha ziyade Osmanlı vergi mantığına ve idarî sistemine göre düzenlenmiştir.¹¹⁸ İnalçık, Osmanlı kanunnâmelerini çıkarılış şekillerine göre; *padişah hükümleri şeklindeki kanunnâmeler*,¹¹⁹ *sancak kanunnâmeleri*, *belirli gruplarla ilgili kanunnâmeler*,¹²⁰ *devlet teşkilâtıyla ilgili kanunnâmeler ve genel kanunnâmeler*¹²¹ olmak üzere beş gruba

¹¹⁵ Şemsettin Sami, *a.g.e.*, s. 1041.

¹¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943, s. XIII.

¹¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Kanunnâme", *İA*, C.6, İstanbul 1977, s. 185.

¹¹⁸ Halil İnalçık, "Kanunnâme", *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 334.

¹¹⁹ Bu kanunnâmeler, belirli idarî meselelere ya da ihtiyaçlara cevap vermek üzere fermanlar yahut berâtlar şeklinde yayımlanmış olup, valiler ya da kadılar tarafından uygulanmaları istenen hükümlerdir. Bilinen en eski ferman-kanun mecmuası II. Bayezid döneminden kalan Kanunnâme-yi Sultani ber-Mûceb-i Örf-i Osmanî'dir. Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 334.

¹²⁰ Özel kanunnâmeler, genellikle belirli bir yerde devlete hizmet eden reaya grupları için çıkarılmıştır. Bunlar yedek askerî hizmeti yerine getiren gruplar olup, en önemlileri yaya ve müsellemler, canbâz, eşikinci yürük, eşikinci Tatar ve Eflaklar'dır. Bunların yanı sıra çeltikçiler ve madenciler gibi devlet adına üretim alanında iş yapan belirli grupların kendi kanunnâmeleri de vardır. Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 335.

¹²¹ Devlet teşkilatıyla ilgili kanunnâmeler, devletin bütün bölgelerinde yürürlükte olmak üzere düzenlenmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in reaya kanunnâmeleri daha sonraki kanunlarının çekirdeğini teşkil

ayırıştır.¹²² Bu kanunnâmeler içerisinde Osmanlı Devleti'nde tarımsal sektörün vergi ve statü bakımından düzenlenmesini sağlayan temel kanunlar olan sancak (livâ) kanunnâmeleri¹²³ tımar sisteminin incelenmesi hususunda tez çalışmasıyla yakından ilişkilidir.

Sancak kanunnâmeleri, padişahın tuğrasıyla onaylanmış ve her bölgenin mufassal tahrir defterlerinin başında yer almıştır. Eldeki en eski sancak kanunnâmesi H.892/M.1487 tarihli Hüdavendigâr (Bursa) Sancağı Tahrir Defteri'nde bulunmaktadır.¹²⁴ Reaya ile tımar sahipleri arasındaki ilişkileri düzenlemek, anlaşmazlıkları çözmek ve engellemek amacıyla devletin mîrî arazi sisteminin ve tımar sisteminin yürürlükte olduğu sancaklar için çıkarttığı sancak kanunnâmeleri, herhangi bir bölgeye ait koşulları belirtip, o bölgede uygulanacak vergilendirme kurallarını ve vergi oranlarını içerir.¹²⁵ Böylece her sancağın kanunnâmesinde köylünün vermesi gereken vergi ve hizmetleri tek tek sayılmış, mufassal defterlerin başına sancak sipahilerinin söz konusu gelirleri hangi oran ve koşullara göre toplayacağını gösteren bir kanunnâme konulmuştur. Reaya bu kanunnâmedeki kurallara göre vergilerini ödemiştir.¹²⁶ Bundan dolayı, tımar sistemi ile doğrudan ilişkili olan sancak kanunnâmeleri mufassal defterlerin ayrılmaz bir parçasıdır.¹²⁷

Osmanlı Devleti fethettiği memleketlerdeki örf ve adetler ile halkın alışık olduğu vergi şekillerine uzun müddet bağlı kalmış, ancak lüzum oldukça ve yavaş yavaş onları tadil ve ıslah ederek, bütün memleket için genel ve müşterek bir nizam sağlamıştır.¹²⁸ Bu bağlamda Osmanlı kanunnâmeleri tek ve genel bazı hükümlerin sistemli olarak tasnif ve tertibi olmaktan ziyade, muayyen zaman ve mekânlarda meydana gelmiş belirli olaylara karşı verilmiş emir ve fermanlardan teşekkül eden ve bütün Osmanlı memleketlerine mahsus umumi kanunlar değildir. Bilakis her yerin örf ve âdetine göre derlenmiş hususi kanunlardır. Devlet dairelerinde her yere ve ayrı ayrı her zümreye mahsus olmak üzere ayrı tahrir defterlerinde muhafaza edilmiştir. Dönemin icapları ve halkın ihtiyaçlarına en uygun hukuk düzeni meydana getirilerek oluşturulan bu

etmiş ve bu kanunnâme, II. Bayezid zamanında H.907/M.1501 yılında biraz daha genişletilerek ve kısmen değiştirilerek *Kitab-ı Kavanin-i Örfiyye-i Osmaniye* başlığı altında yürürlüğe konmuştur. Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 335.

¹²² Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 334-335.

¹²³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, C.1, H. Berktaş (çev.), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 180.

¹²⁴ Bkz. Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 334-335.

¹²⁵ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 180.

¹²⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s.113.

¹²⁷ Heath W. Lowry, "a.g.m", s. 48.

¹²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 194.

kanunlar, “*mûcebince amel oluna*” hatt-ı hümayûnu ile bütün bir imparatorluk için resmî bir kanunnâme haline sokulmuştur.¹²⁹

Osmanlı Devleti’nde ilk askerî ve siyasî kanunnâme I. Murat devrinde Beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından çıkarılmıştır.¹³⁰ Kanun derleme teşebbüslerinden bugün elimizde en eski olarak mevcut olanı ise, kanun koymada çok fazla gelişmeye şahit olunan Fatih Sultan Mehmet devrine aittir.¹³¹ Fatih’in biri devlet teşkilâtı ve diğeri reaya için tanzim ettirdiği iki genel kanunnâmesi vardır.¹³² Üç bab’a ayrılan teşkilât kanununun üçüncü babında dirliklere dâhil bulunan cerimeler, has, timar ve salyane, tekaüdlük, defterdarlar ve kadıların alacakları aidat ve resimler yer almaktadır. Reaya kanunnâmesi ise dört bölümden oluşmaktadır. İlk üç bölümü ceza hükümleri oluştururken, dördüncü bölüm, vergi mükellefi tebaanın vereceği örfi vergileri içermektedir.¹³³

Timar sistemi ile ilgili olarak, Yavuz Sultan Selim’in vezirlerinden olan Hersek-zâde Ahmet Paşa’nın hazırladığı timar kanunnâmesi oldukça önemlidir. Akgündüz, Hersek-zâde Ahmet Paşa’nın timar sistemi hususunda iyi bir mütehassis olduğundan bahseder. Yavuz Sultan Selim tarafından yeniden hazırlanan *Kanunnâme-i Osmanî*’nin timar, timar tasarrufu ve intikâli ile alakalı kısımlarının aksaklıklarını padişahattan aldığı yetkiyle yeniden düzenlemiştir.¹³⁴ Timar sisteminde özellikle tasarruf ve intikâl düzenlemelerini ihtivâ eden kanunnâme, çalışma açısından önem arz etmektedir.

¹²⁹ Ömer Lütfî Barkan, “a.g.m.”, s. 193.

¹³⁰ Ömer Lütfî Barkan, *a.g.e.*, s. XXI.

¹³¹ Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar Osmanlılarda, özellikle maliye ve timar sistemine dair bazı örfi kanunlardan bahsedilmektedir. Meselâ, Osman Gazi döneminde pazar bacı alınması hakkında bir teklif karşısında Osman Gazi’nin “*Tanrı mı buyurdu yoksa beyler kendileri mi ettiler,*” sorusuna karşılık “*türedir Hânım, ezelden kalmıştır, fakat Pazar beylerine adettir*”, cevabına mukabil Osman Gazi, örfi olan bac kanunu koymuştur. Gerek Orhan Gazi ve gerekse I. Murat zamanına ait vakıf ve temlik vesikalarında avarız-ı divânî, tekâlif-i örfî, salgun, gibi vergi türleri ve hizmetler tamamen örfidir. II. Murat dönemine ait vesikalar klasik şekilleri ile Osmanlı teşkilâtının ve örfî hukukunun kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu vesikalar arasında da en önemlisi Arnavid-ili timar defteridir. (Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yay., Ankara 1987) Fatih kanunnâmesi de kendinden önceki kanunların bir araya getirilmesi ile vücut bulmuştur. Halil İnalçık, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Doğu-Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, s. 110.

¹³² Fatih Sultan Mehmed’e ait olan kanunnâme, Mehmed Arif tarafından neşredilmiştir. (Mehmet Arif, “Kanunnâme-i Âl-i Osman”, *TOEM*, 1330, Cüz:13, s. 9-32; Mehmed Arif, “Kanunnâme-i Âl-i Osman”, *TOEM*, Cüz:14, 1330, s. 18-32. Olarak ardarda neşredilmiştir.) M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 151/dipnot 37; Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsümü”, *Bulleten*, S. 92, Ankara 1959, s. 575.

¹³³ Halil İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, Anlara 1958, s. 116.

¹³⁴ Kanunnâmenin dört nüshasının tahlili için Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.3, s. 127-141.

Kanuni Sultan Süleyman dönemi timar ve taşra teşkilâtının esasını teşkil eden kanunnâmelerden birincisi *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* olarak bilinen kanunnâmedir. Akgündüz, bu kanunâmenin Kanuni Sultan Süleyman zamanında hazırlanan *Timar Kanunâme-i Hümayûn'un* ta'dil ve tekmil edilerek istinsah edilmiş değişik bir nüshası olduğunu, Ali Çavuş'un bunu istinsâh ederek kendi görev yaptığı yere götürdüğünü belirtir.¹³⁵ Kanunâme üç defa neşredilmiştir. Barkan'ın deyimiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda timar sisteminin uygulandığı eyâletlerle bu eyâletlerden her birinde mevcut timarlar ve timar sahiplerinin maiyetinde olarak sefere iştirâk ettirilmesi lâzım gelen cebelülerin sayısı hakkında oldukça tertipli bir şekilde bilgi veren en ciddi ve kapsamlı¹³⁶ neşir Mithat Sertoğlu tarafından yapılmıştır.¹³⁷ İkincisi, İlhan Şahin tarafından neşredilen timar risaledir.¹³⁸ Bu nüsha da Kanuni Sultan Süleyman zamanında hazırlanan, *Timar Kanunâme-i Hümayûn'un* kendi dönemindeki değişiklikler ve yenilikler eklenerek istinsâh edilmiş bir başka nüshasıdır.¹³⁹ Diğer nüsha ise, Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhatnâme'sinde* yer alan ve kendisinin de açıkça Kanuni Sultan Süleyman devrinde hazırlandığını belirttiği nüshadır. Ancak bu nüshanın diğerlerinden en önemli farkı, kanunâmenin bütün hükümlerini ihtiva etmemesi yani eksik olmasıdır.¹⁴⁰

Osmanlı toprak ve timar sistemi ile ilgili kanunâme neşirlerine ilişkin literatüre bakıldığında Ömer Lütfi Barkan'ın *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları* adlı eseri bu alanda yapılmış ilk neşriyatlardan olmakla beraber, kendisinden sonra gelen çalışmalara da kaynaklık etmiştir.¹⁴¹ 107 adet kanunâmeye yer verilen eser, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri, toprakların ve çiftçi sınıfların hukuki statüsü, siyasî ve içtimaî çatı ve sınıflar münasebeti, vergi sistemleri ve çiftçileri ilgilendiren muhtelif vergilerin önem ve mahiyeti gibi zirai ekonominin hukukî ve malî esaslarının tespitini içermektedir.¹⁴² Bir diğer kanunâme, Uzunçarşılı tarafından neşredilen Avni Ömer

¹³⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.4/1, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 456.

¹³⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", C. 12/1, *İA*, MEB, İstanbul 1974, s. 292.

¹³⁷ Mithat Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992. Diğer iki neşir hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 456.

¹³⁸ İlhan Şahin, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale", *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 905-935.

¹³⁹ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 457.

¹⁴⁰ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 458.

¹⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları: Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943.

¹⁴² Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. VI.

Efendi'nin IV. Murad'a takdim ettiği *Kanun-i Osmanî Mefhum-i Defter-i Hakanî* isimli eserdir.¹⁴³ Özellikle timarlar ve zeametler hakkında düzenleme getiren kanunnâme, çalışma açısından olduğu gibi, yazıldığı tarihte (1642) Osmanlı hudutları içindeki arazinin taksimatı ve ne gibi hizmetlere tahsis edilmiş olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Yine, Osmanlı kanunâmeleri konusunda yetkin bir isim olan, Abdülkadir Özcan tarafından hazırlanan *Kanunnâme-i Âl-i Osman*,¹⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde olup o zamana kadar tedvîn edilmemiş kanunların derlemesinden oluşur. Eserin özellikle dördüncü faslında yer alan vergi kanunları, reyanın timar sahibine vereceği vergiler ve borçlu oldukları hizmetler ile ilgili kısımlar çalışma açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı sancak kanunâmeleri ile ilgili Healt W. Lowry'in *The Ottoman Liva Kanunnâmes Contained in the Defter-i Hakanî* adlı çalışması da önem arz etmektedir.¹⁴⁵ Lowry çalışmasında Tapu Tahrir Defterleri hakkında detaylı bilgi vermekte, sancaklar için vergi oranları, timar sahipleri tarafından tahsil edilme şekilleri, muafiyetler ve dokunulmazlıklar vb. konuları ele almaktadır. Yine Ahmet Akgündüz tarafından toplam dokuz cilt olarak neşredilen *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* başlığını taşıyan eser¹⁴⁶ bugüne kadar yapılmış en kapsamlı kanunâme neşriyatıdır. Hadiye Tuncer tarafından neşredilen kanunâme, Aynî Ali Efendi tarafından hazırlanan, *Kanunnâme-i Âl-i Osman: Osmanlı Devleti Arazi Kanunları* adlı eserdir.¹⁴⁷ Osmanlı toprak sisteminin taksimatını kapsamlı bir şekilde ele alan kanunâmelerden birisi de Sadık Albayrak tarafından *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi* adı ile yayımlanmıştır.¹⁴⁸ Albayrak, eserde Osmanlı toprak sistemiyle birlikte, Osmanlı timar sisteminin Avrupa feodalitesinden ayrı bir karakter arz ettiğini ve Bizans'ın tesirinde

¹⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhum-i Defter-i Hâkanî", *Bellekten*, C.15, S.59, Ankara 1951. Akgündüz, bu risalenin Kanuni döneminde hazırlanan *Timar Kanunâme-i Hümayûn*'un ikinci kısmının genişletilerek hazırlanmış şekli olduğunu belirtirken, Uzunçarşılı da Avni Ömer Efendi'nin bu kanunâmesinin istinsah edilmiş nüshasının tarihinin 1642 olmasının kendi hayatında yazıldığını akla getirdiğini ancak, içindeki bazı imlâ hataları ve ibare düşüklükleri sebebiyle kendisine ait bir nüsha olmaması ihtimalinin de olduğua işaret eder. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s.458; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "a.g.m.", s. 382.

¹⁴⁴ Abdülkadir Özcan, *Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003.

¹⁴⁵ Heath W. Lowry, "The Ottoman Liva Kanunnâmes Contained in the Defter-i Hakanî", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 2, İstanbul 1981, s. 43-74.

¹⁴⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. I-IX, İstanbul, 1990-1999. Esere yönelik yapılan çeşitli tenkitler için Bkz. M. Macit Kenanoğlu, "a.g.m", s. 160-164.

¹⁴⁷ Aynî Ali Efendi, *Kanunnâme-i Âl-i Osman: Osmanlı Devleti Arazi Kanunları*, Hadiye Tuncer (çev.), Ankara 1962.

¹⁴⁸ Sadık Albayrak, *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, Tecüman Yay., İstanbul 1975.

kalmadığını ispat eden görüşlere de yer vermiş, ayrıca Osmanlı toprak mülkiyetini alâkadar eden ve kanunnâmede geçen terim ve deyimleri içeren sözlük ilave etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde toprak nizamıyla ilgili genel kanunnâmelerden bahsetmekle birlikte çalışma sahamız olan Rum (Sivas) eyaleti kanunnâmelerine de ayrıca değinmek gerekir. Bilindiği üzere her sancağın kanunnâmesinde köylünün vermesi gereken vergi ve hizmetlerin tek tek sayılarak mufassal defterlerin başına sancak sipahilerinin söz konusu bu gelirleri hangi oran ve koşullara göre toplayacağını gösteren bir kanunâme konulmuştur. Bu bağlamda, ilk olarak 1519 Tarihli Rum Eyâleti Kanunnâmesi'nde, eyaletin vergi mükellefi tebaasının timar sahiplerine ödemekle yükümlü oldukları vergiler (çift akçesi, behre/öşür, zekât-ı sevâim/resm-i ganem, değirmen hakkı, ağıl resmi, båd-ı hevâ grubuna giren vergiler, bac vergileri, gümrük resimleri) genişçe incelenmiştir. Yine kanunâmede had ve kısas cezaları ile bu cezalar uygulanmadığı takdirde alınacak olan para cezaları (ta'zir) tesbit edilmiştir.¹⁴⁹ İkinci olarak, Kanuni Sultan Süleyman döneminde “Kanunâme-i Vilâyet-i Rûm” adı altında Rum eyaletine ait önemli bir hukuki düzenleme yapılmıştır. Bu hukuki düzenlemenin en önemli tarafı Rum eyaletinde uygulanmış olan *Malikâne-Dîvani* veya *İki Başlı Arazi* sistemine açıklık getirmesidir. Bunun dışında araziden alınan vergiler ve timar nizamı hakkında bazı hükümler bulunmaktadır.¹⁵⁰

Bunların yanısıra Rum eyaletindeki timarlar ve bunların tevcihleriyle ilgili olarak iki ayrı nizamnâme düzenlenmiştir. Bunlardan birincisi timar tevcih ve intikalleriyle ilgilidir. Bahsedilen bu nizamnâme tez çalışmasında timarın intikali ve tevcihi bahsinde de sıklıkla başvurulmuş *1530 Tarihli Timar Tevcih ve İntikâl Nizamnâmesi*'dir. İkincisi ise 1537'de tedvin edilen tezkireli ve tezkiresiz timarlarla ilgili bir nizamnâmedir.¹⁵¹ Bilindiği üzere Rum eyaletinin diğer adı Sivas eyaletidir ve Sivas bu eyaletin paşa sancağıdır. Bununla birlikte Sivas sancağı ile ilgili olarak doğrudan bir kanunnâme yoktur. Ancak Sivas'ın merkez kazâlarından olan Yeni İl ile alakalı bir kanunâme mevcuttur. Kanunâme 1549'da tedvin olmuştur. Klasik bir sancak kanunnâmesidir. Dolayısıyla, vergi mükellefi tebanın ödemekle yükümlü oldukları vergiler (şer'i ve örfi) tanzim olunmuştur.¹⁵² Şimşirgil, Tokat ve Sivas ile ilgili 1574 tarihli bir kanunâmeden daha bahsetmektedir. Kanunâme metnini incelendiğinde

¹⁴⁹ Kanunâme metni için Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.6/II, s. 203-209.

¹⁵⁰ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 213.

¹⁵¹ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 220.

¹⁵² Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 289.

yukarıda belittiğimiz 1519 tarihli Rum eyaleti kanunnâmesiyle büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Kanunâmede, reayadan alınan vergiler ve oranları belirtilmiştir.¹⁵³ Osmanlı toprak nizamındaki sisteme açıklık getiren timar sistemi ile alakalı hukuki düzenlemelerin meşru kaynağı olan bu kanunâmeler, incelenen defterlerde timar verilerinin değerlendirilmesinde başvuru kaynaklarından olmuş ve çalışmaya yol göstermiştir.

¹⁵³Kanunâme metni için Bkz. Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR. Tezi, İstanbul 1990, s. 347-353.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TİMAR SİSTEMİ

1.1 Timarın Menşei, Tanımı ve Osmanlı Devleti'nde Teşekkülü

Timar teriminin etimolojisi hakkında yaptığımız araştırmalarda karşımıza şu değerlendirmeler çıkmıştır. Beldiceanu, terimin Pehlevi dilinde *elem, acı, ızdırıp, endişe, şefkat, dikkat, sadakat* veya *bakım* anlamlarına geldiğini belirterek, terimin Türkçe ya da Moğolca olmadığını, Rumca'da yer alan *timarion* kelimesinin ise Osmanlıca'dan geçtiğini ifade eder.¹⁵⁴ Köprülü de *timar* teriminin Grekçe *timarion* terimine dayandığı iddiasının, başlangıçta bazı yazarlar tarafından kabul edilse de, daha sonra bir Rus Türkoloğu tarafından çürütüldüğünü vurgular. Türklerdeki timar teriminin Farsça'daki *timar* kelimesinden alındığı fikrini kabul edenlere karşılık, Farsça'daki timar kelimesinin hiçbir zaman Osmanlılardaki manâsıyla kullanılmadığını da ifade etmiştir.¹⁵⁵ Sistemin menşeiinden ziyade işleyişini kapsamlı olarak değerlendiren Barkan ise, timarın Bizans'ın son dönemlerinde ortaya çıkan, miras yoluyla vârislere geçmeyen, satılamayan, belli bir dönem için verilmiş yararlanma hakkını ifade eden *pronoia* ile benzer olduğu yönündeki görüşleri belirtir. Bununla birlikte Köprülü gibi Barkan da Farsça'daki timar teriminin hiçbir zaman askerî ikta manasına gelmediğinin altını çizer.¹⁵⁶ İnalçık, timar teriminin etimoloji boyutuna değinmemekle birlikte, fonksiyonel boyutunun Selçuklu yönetimindeki İran'da, Memlûk yönetimindeki Mısır'da ve Bizans İmparatorluğu'nda bulunan *pronoia* adı verilen tahsis uygulamasıyla Osmanlı timar sisteminin benzerlik gösterdiğini nakleder.¹⁵⁷ Türklerde timar teriminin kullanılmasına dair en eski atıfa, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in (1117-1157) Farsça bir hükmünde rastlanmaktadır. Bu hükümde *yönetim* manasında kullanılan timar terimi henüz kurumsal manaya sahip değildir.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara, 1985, s. 11.

¹⁵⁵ Bu cümleden hareketle timar kelimesinin Farsça bir kelime olduğu fikri J. Deny'e aittir. Deny, Farsça'daki timar teriminin hiçbir zaman *askeri ikta* manasında kullanılmadığını ifade eder. Osmanlılardaki timar terimini Bizans'taki *pronoia*'ların bir muadili olarak görür ve Osmanlıların bunu taklit ettiklerini belirtir. Köprülü, Deny'in bu husustaki görüşünü kabul eder. Ancak bu hususu, Osmanlı timar sisteminin Bizanstan alındığına dair bir delil olarak kabul etmeyen Köprülü, eski Acemce tarihi metinlerde de ihtimam, ihsan ve inayet bu maksatla verilen para zahire, maaş veya ikta anlamlarında bu kelimeye rastladığını ifade etmiştir. Mehmed Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1981, s.12; Aynı yazar, *a.g.e.* s. 119/dipnot:166.

¹⁵⁶ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 287.

¹⁵⁷ Halil İnalçık, "Timar", s. 168.

¹⁵⁸ Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 899.

Menşeyini kısaca izaha çalıştıktan sonra timarla ilgili yapılan tanımlara bakıldığında; Mehmet Zeki Pakalın timarı, “*fetih sırasında arazi-i emiriyye itibar edilen yerlerden sipahilerle zaimlere kılıç hakkı olarak verilen Beyt-ül-mal hissesi yerinde, hakkında bir tabir*” olarak tanımlamıştır.¹⁵⁹ İlhan Şahin’e göre timar, “*geçimlerine ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara tahsis edilen, senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklerdir.*¹⁶⁰ Halil İnalçık ise timar usulünü, *muayyen bir arazinin tevcihi veya araziye ait hakların verilmesinden ziyade, bazı vergilerin havalesinden ibaret* olarak ifade eder. O’na göre timar, *bir tahsis ve havale sistemidir ve timar sahibinin toprak üzerindeki müdahale hakkı da bu vergilerin güvenli bir şekilde toplanabilmesini garanti eden kontrol salahiyeti olduğunu* belirtir.¹⁶¹ Barkan’ın izahına bakıldığında, *Osmanlı İmparatorluğunda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili salahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isim*¹⁶² olarak tanımlamaktadır. Birbirine oldukça yakın olan bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere en genel ifadeyle timar, muayyen bir arazinin vergi gelirlerinin belirli hizmetler mukabilinde şahıslara tevcih edilmesidir.

Devletin askerî ve idarî teşkilâtlanmasının temel direği olan timar sisteminin, Osmanlı Devleti’ndeki teşekkülü konusu ise oldukça ihtilaflıdır; dolayısıyla çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Amacımız bu hususta malûmu ilam etmek değildir, ancak timar sistemi Osmanlı Devleti’nde kurulmuş bir müessese olmamakla birlikte Osmanlılar bu sistemi tabi oldukları tarihi şartlara göre geliştirerek, kendine mahsus çehresiyle teşekkül ve inkişaf ettirmiş, memleketin askerî ve siyasî gücü olduğu kadar, iktisadî ve içtimaî bünyesini de oluşturmuştur. Bundan dolayı sistemin Osmanlı Devleti’ne kadarki tarihi zeminini genel hatlarıyla belirtmek yerinde olacaktır.

Ortadoğu devletlerinin temel sorunlarından biri de para darlığıdır. Devlet, para sisteminin temeli olan altın ve gümüşün kıtlığı karşısında büyük çaplı girişimlerde, özellikle de beslediği büyük bir ordu için para bulmakta zorlanmıştır. Yine aynı nedenler çerçevesinde, köylüler de en önemli vergi olan tahıl öşrünü nakit olarak ödeyemedikleri için, aynî olarak ödemişlerdir. Aynî ödenen bu vergileri toplayıp paraya

¹⁵⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 497.

¹⁶⁰ İlhan Şahin, “a.g.m.”, s. 5.

¹⁶¹ Halil İnalçık, “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C. I, Ankara 1959, s. 43.

¹⁶² Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m.”, s. 286.

çevirme olanakları olmadığından, bu gelir kaynakları mültezimlere satılmıştır. Böylece devlet gelir kaybetmiş, ordunun maaşlarını ödeyebilmek için gereken parayı toplayamamıştır.¹⁶³ Bu nedenle devletin tarım vergi gelirlerini askerlere timar olarak tahsis etmesi, Ortadoğu'nun Müslüman imparatorluklarının en eski geleneklerinden biri haline gelmiş, askerlere maaş yerine doğrudan doğruya bu gelirleri köyde oturup toplaması gerekmiştir. Başlıca gelirleri askerlere maaş olarak bırakılan bu toprak birimleri, Bizans'ta *pronoia*, İslâm ülkelerinde ise *iktâ'* veya *timar* olarak adlandırılmıştır.¹⁶⁴ Eski İslâm devletlerinde *ikta*, Bizans'ta ise *pronoia* olarak adlandırılan bu sistem, Osmanlı öncesinde Anadolu Beylikleri'nde, Anadolu Selçukluları'nda ve Büyük Selçuklular zamanında kullanılmıştır. Aslında bu rejim yukarıda da ifade ettiğimiz gibi para ekonomisinin yeteri derecede gelişmemiş olduğu devirlerde, mahsûl olarak toplanan vergi gelirlerinin nakde çevrilmesi, merkezi hazinede toplanarak buradan dağıtılması, bu dağıtılacak maaşlarla vazife sahiplerinin buldukları yerlerde geçimlerini temini gibi birtakım güçlüklerin neticesi olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶⁵ Benzer şekilde bu sistem doğuda ve batıda; kadim İran'da, Bizans İmparatorluğu'nda, Batı Avrupa'da, İslâm devletlerinde ve İslâm'dan önceki Türk devletlerinde,¹⁶⁶ Türk Moğol devletlerinde¹⁶⁷ muhtelif devirlerde ve türlü şekillerde mevcut olmuştur.

Timar sisteminin Osmanlı Devleti'ndeki teşekkülünde ise, Selçuklularda ve özellikle Anadolu Selçuklularında uygulanan ikta sistemi¹⁶⁸ temel alınmıştır. Böyle olmakla birlikte timar sisteminin Osmanlı Devleti'ne intikâli ve teşekkülü oldukça tartışmalıdır. Bir kısım tarihçi yukarıda da belirttiğimiz gibi, Osmanlı timar sistemini ikta müessesesine dayandırırken; bir kısım tarihçi bu müessesenin Farslardan Selçuklulara, onlardan da Osmanlılara geçtiğini iddia etmekte, bazı tarihçiler de Osmanlıların bu müesseseyi Bizans'tan aldığını ileri sürmektedir.¹⁶⁹

¹⁶³ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁶⁴ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹⁶⁵ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m", s. 287.

¹⁶⁶ Sistemin İslamdan önceki Türk devletlerinde uygulandığı ile ilgili olarak bkz. Bahaeddin Ögel, "İslamdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1948, s. 242-251.

¹⁶⁷ Halil İnalçık, "Timar", s. 168-169.

¹⁶⁸ İslam tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanan, İslamın ikta müessesesi hakkında detaylı bilgi için Bkz. Osman Turan, "İkta", *İA*, MEB, C.2 İstanbul 1992; Mustafa Demirci, "İkta", *TDVİA*, C.22, İstanbul, 2000, s.43; Mehmet Fuad Köprülü, "Orta zaman Türk-İslam Feodalizmi", *Belleten*, S.5/19, Ankara 1941, s.320-335; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Yıldız Moran (çev.), İstanbul, 1979, s. 55-59.

¹⁶⁹ Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.22, S.1, Ankara 1966, s. 756.

İslâm medeniyetine ait her müessese gibi ikta da değişik siyasî ve içtimaî hadiseler ve İslâm toplumunu oluşturan farklı millet ve kültürlerin katkısıyla tekâmül etmiş, her devlet bu sistemi kendi siyasî, içtimaî ve iktisadî şartlarına göre değiştirerek uygulamıştır. Bundan dolayıdır ki Abbasilerde mevcut olan *iktâ* sistemi ile Osmanlıların *timar* sistemi arasında esaslı benzerlikler mevcuttur. İkta, arazi-i mirîye veya mülkün yıllık vergilerinin veya öşriyesinin bir kısmının muayyen hizmetler mukabili şahıslara tevcihidir ve özellikle devletin yüksek maaş ödemek zorunda olduğu kimselere verilir. Bu sayede devlet maaş ödemekten ve vergi tahsili masraflarından kurtulur.¹⁷⁰ Daha sonraları hizmet mukabili verilen iktaların yanı sıra mülk iktaların da giderek artması neticesinde, toprak sahibi kişiler köylüyü ezmiş bu durum da bir nevi feodaliteye benzer bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁷¹ İkta sisteminin tarihi zemininde önemli yer tutan Selçuklular döneminde vezir Nizâmü'l-mülk bu uygulamayı değiştirerek toprağı ancak askerî hizmet mukabili ve mirasçılara intikâl etmek üzere dağıtmıştır.¹⁷² Askerî iktanın uygulanması sayesinde, devlet bir yandan iktisadî ve idarî bir yükten kurtulmuş, diğer yandan devlet hazinesinden tek kuruluş çıkmadan büyük ve düzenli bir ordunun kurulmasına imkân sağlamıştır.¹⁷³ Bu yeni nizamla büyük ölçüde askerî fonksiyon kazanan ikta sistemi, Büyük Selçuklular'dan sonra Atabeglikler, Hârezmşâhlar, Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler, Memlûkler ve Osmanlılar da kullanılmış, hatta Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinde görülen toprağıba bağlı ordu sisteminin kurulmasına da zemin hazırlamıştır.¹⁷⁴

Görüldüğü üzere İslâm'ın ikta müessesesiyle Osmanlı timar sisteminin benzer yönlerinin çok olmasıyla birlikte, muayyen gelire karşılık olarak muayyen sayıda asker getirmek mükellefiyeti İslâm devletlerindeki iktalarda mevcut değildir.¹⁷⁵ Hâlbuki bu husus Osmanlı timarlarının en başta gelen vasfını teşkil etmektedir.

Bilindiği gibi Bizans'ta mecburi askerlik ve muazzam bir ordu mevcut değildir. Devlet askerliği cazip hale getirmek ve teşvik için askerlere birtakım menfaatlerle birlikte toprak da vermiştir. *Fief*¹⁷⁶ olarak adlandırılan ve tevcih edilen bu toprakların

¹⁷⁰ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985, s.54.

¹⁷¹ Halil Cin, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁷² Erkan Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, S. I/1, 2009, s. 83.

¹⁷³ Erkan Göksu, "a.g.m.", s. 89.

¹⁷⁴ Erkan Göksu, "a.g.m.", s. 88.

¹⁷⁵ Coşkun Üçok, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Timarlar", *AÜHFD*, C. 1, S. 4, 1994, s.531.

¹⁷⁶ Batı feodalitesinde kral en büyük mülk sahibidir ve krallığını Allah'tan almış sayılır. Kraldan sonra senyörlerin, baronların, kontların, şövalyelerin de fiefleri vardır. Kral kendisine hizmet ve sadakati görülen kişilere fief bahşederdi. Fief, bir arazi hatta bir değirmen işletme hakkı da olabilir. Fief alan

muayyen bir kıymeti vardır ve hizmetini ihlâl edenden bu toprak geri alınmakla birlikte bu topraklar mirasçılara da intikâl etmektedir.¹⁷⁷ Osmanlı timarları ile fiefler arasında kıymetlerinin muayyen olması ve timar sahibinin mükellefiyetlerini yerine getirmediği takdirde elinden alınması gibi hususlarda benzerlikler olsa da bu durum Osmanlı timar sistemini, Bizans pronoyalarının bir taklidi olduğu anlamına getirmemektedir.¹⁷⁸ Aslına bakılırsa yüzyıllarca süren güçlü Bizans medeniyetinin, Osmanlı medeniyeti üzerinde tesirinin olmaması elbette ki mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte Osmanlıları Selçuklu hükümdarları tarafından Bizans hudut boylarına yerleştirilmiş, basit çobanlardan ibaret olan ve devlet kurmak için medeni unsurlara malik bulunmayan, göçebe küçük bir kabile olarak gören batılı tarihçilerin (Rimbaud, Gibbons, Grousset vb.)¹⁷⁹ görüşleri hakikatle bağdaşmamaktadır. Batılı tarihçileri gerçeğe bağdaşmayan bu görüşlere sevk eden ve olanca güçleriyle saldırmalarına sebep olan unsur Albayrak'ın da ifade ettiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun teşkilât ve idaresiyle asırlar boyu dünyaya hâkim olması ve diğer devletlerin hükümdarlıklarına son vermesidir.¹⁸⁰ Kaldı ki Osmanlı timar sistemi, gerek Bizans pronoyasının, gerek İran ve Sasani geleneklerinin ve gerekse, eski İslâm devletlerindeki iktâ sisteminin Selçuklular zamanında ve özellikle Anadolu Selçukluları döneminde esaslı bir gelişmeye uğrayarak teşekkül etmiş halidir. Şunu ifade etmek gerekir; bu sistem Osmanlıya ait olmadığı gibi muayyen bir devlete de ait değildir. Dönemin ekonomik ve içtimaî şartları birbirine benzeyen milletlerde, bu müessese aşağı yukarı aynı şekilde uygulanmıştır. Osmanlı Devleti de bu sistemlerin her birinden değişik unsurlar alarak kendine özgü timar rejimini oluşturmuş ve asırlarca başarıyla uygulamıştır.

1.2 Osmanlı Devleti'nde Timar Sisteminin Tarihi Gelişimi

Timar sisteminin Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kısım asker ve memurlara geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere muayyen bölgelerden tahsis edilmiş vergi kaynakları olduğuna yukarıda değinmiştik. Bununla beraber

kimse, senyörün önünde törenle diz çöker ve sadakat yemini eder. Fiyef sahipleri de timar ve zeamet sahipleri gibi savaş anında senyörün hizmetine yeter derecede asker getirmek ve onun mülkünü muhafaza etmek zorundadır. Bkz. Hüseyin Avni Şanda, *Reaya ve Köylü*, Habora Yayinevi, İstanbul 1970, s. 37.

¹⁷⁷ Halil Cin, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁷⁸ Köprülü, Osmanlı timar müessesesinin Bizanslıları taklit suretiyle meydana geldiği, timar kelimesinin de Bizans'taki pronoya kelimesinin karşılığı olduğunu ispata çalışan Jean Deny'i ve Osmanlı timar sisteminin menşeiini Anadolu Selçuklularında aramayan Scala'nın fikirlerini, delil göstermeme yönünden dayanaksız görüp eleştirmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu kurumu Bizans'tan almış olduklarına dair iddialarla birlikte Osmanlı timar teşkilâtının menşeiinin Selçuklularda ve özellikle Anadolu Selçuklularında aranması gerektiğini işaret ederek, iddiasını ispat eden deliller göstermiştir. Bu deliller ve detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s.119-126.

¹⁷⁹ Mehmet Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁸⁰ Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s. 74.

Osmanlı tımar sisteminin tarihi gelişimi hakkında bilgi vermeden önce, Osmanlı Devleti'nde toprağın nasıl taksim edildiğini belirtmek gerekir. Zira tımar sistemi *miri arazi* olarak taksim edilen topraklarda uygulanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde toprağın taksimatı -diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi- İslâmiyet'in kaidelerine göre; *arazi-i öşriye*, *arazi-i haraciye* ve *arazi-i mirîye* olmak üzere üçe ayrılmıştır.¹⁸¹ Toprağın bu şekilde bir taksime tabi tutulması yeri veya ürünleri bakımından değil sahipleri bakımındadır.¹⁸² Bunlardan öşrî arazi, fetih sırasında sahipleri Müslüman olanlara temlik olunmuş, ya da fethedilmeden önce Müslüman olup fetihten sonra toprakları ellerinde bırakılan halka ait topraklardır.¹⁸³ Bu arazi hakiki mülkleridir, diğer malları gibi istedikleri şekilde tasarruf ederler ve öşrünü devlete vermekle mükelleflerdir.¹⁸⁴ Arazi-i haraciye fetih sırasında Gayrimüslim ahalinin (zımmî) tasarrufunda bulunup, mülkiyetleri hükümdar tarafından tasdik edilen arazidir.¹⁸⁵ Bunlar da ellerindeki yerin ekim kuvvetine ve toprağın verimine göre onda birden yarıya kadar *harâc-ı mukasseme* ismiyle öşür ve *harâc-ı muvazzafa* ismiyle çift akçesi verirler.¹⁸⁶ Üçüncüsü ise çalışmanın temelini teşkil eden tımar sisteminin uygulandığı arazi olan miri arazidir. 1858 Arazi Kanunnâmesin'de mirî arazi, "*rekabesi canibi beytülmale ait olarak ihale ve tefvizi taraf-ı Devlet-i Aliyye'den icra oluna gelen tarla ve çayır ve yaylak ve kışlak ve korular ve emsali yerlerdir ki, mukaddema ferağ ve mahlûlat vukuunda sahibi arz itibar olunan tımar ve zeamet eshabının ve bir aralık mültezim ve muhassillerin izin ve tefvizi ile tasarruf olunurken bunların ilgası hasebiyle el-hâletu hazihi taraf-ı Devlet-i Aliyye'den bu hususa me'mur olan zatın izin ve tefvizi ile tasarruf olunup mutasarrıfları yedlerine balası tuğralı tapu senetleri verilir*" şeklinde tarif ve izah edilmiştir.¹⁸⁷ Bu tanım ve izahattan da anlaşılacağı üzere mirî arazinin çıplak mülkiyeti devlete aittir, tapu mukabili köylüye işletilmek üzere müddetsiz olarak verilmiştir ve tefviz, devleti temsil eden memurlar tarafından yapılmaktadır. Yani bu topraklar ne öşri ne de haracidir; fetih sırasında doğrudan

¹⁸¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3/2, TTK Yay., Ankara 2011, s. 307.

¹⁸² Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, 5.Baskı, TTK Yay., Ankara 2003, s. 88.

¹⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 307.

¹⁸⁴ Halil İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 38.

¹⁸⁵ Halil Cin, "Arazi", *TDVİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 344.

¹⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.307. Harac-ı mukasseme mahsul üzerinden alınan öşürdür ve senede birkaç defa mahsul alınmışsa, o kadar da harac-ı mukasseme alınır. Arazi boş kaldığı zaman harac-ı mukasseme alınmaz. Harac-ı muvazzafa, arazi üzerinden ve senede bir defaya mahsus olmak üzere alınır. Ziraate elverişli olan arazi işlenmemiş olsa bile yine harac-ı muvazzafa alınır. Bkz. Halil Cin, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁸⁷ Halil Cin, *a.g.e.*, s. 45.

doğruya devlete geçip, ekip biçmek şartıyla sahiplerinin üzerlerinde bırakılmışlardır.¹⁸⁸ Aslında İslâm fetihlerinin başlangıcında fethedilmiş bütün topraklar, öşri ve haraci topraklar gibi hükümdar tebası ile yenilmiş ülkenin eski tebası arasında tevzî (dağıtım) edilmiştir. Ancak zamanla artan harp masraflarını karşılamak, ordunun teçhizatını tamamlamak için sultanlar, fetholunan topraklardan bir kısmını tevzî etmeyerek, bunları devletin emlakî arasına sokmuşlar ve işletmek üzere reyaya tefviz etmişlerdir. İşte İslâm memleketlerindeki miri arazi bu şekilde ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹ Arz-ı memleket de denilen ve mülkiyeti devlete ait olan bu toprak tarım arazisidir.¹⁹⁰ Devlet bu toprakları savaşta yararlık göstermiş kumandanlara, devletin yüksek mevkilerinde bulunan memurlarına muayyen hizmetler karşılığında tefviz etmiştir. Keza miri toprakların tefvizi meselesi timar sistemiyle ortaya çıkmış bir uygulamadır.¹⁹¹ Devlet, timar sistemini uygulayabilmek ve kendi mutlak denetimini kurmak için hiçbir özel iyelik hakkı tanımamıştır. Miri arazi rejimi devlete, bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi verir.¹⁹² Kendilerine arazi tevcihi yapılan kişiler (sâhib-i arz) arazinin tasarruf, intikâl ve muamelelerini yürütmeye yetkilidir. Bu düzenlemelere göre sipahinin izni olmaksızın yapılan işlemler geçersizdir.¹⁹³ Miri arazi rejiminde bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir. Toprağı işleyen köylüler ise babadan oğula geçen bir kiracı konumundadır. Bu bağlamda, köylü toprağı satamaz, hediye olarak bağışlayamaz, izinsiz olarak başkasına aktaramaz.¹⁹⁴

Miri topraklar *tapulu arazi* ve *mukataalı arazi* olmak üzere ikiye ayrılır:

Tapulu arazi, tapu rejimi denilen özel bir sistem içerisinde verilen arazidir. Bu rejime göre tasarruf edilen arazi yukarda da ifade ettiğimiz gibi satılamaz, hibe ve vakfedilemez ancak, babadan oğula geçer. Köylü üretim işini kendisi düzenleyerek

¹⁸⁸Avni Ömer Efendi, “Kanun-ı Osmani Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî”, İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Neş.) *Bellekten*, c. XV, sayı 59, Ankara 1951, s. 385.

¹⁸⁹Halil Cin, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu”, s. 753.

¹⁹⁰Devletin mutlak mülkiyet hakkını elinde tuttuğu miri arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz, yalnızca hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan araziye içine alır. Bağ ve bahçeler bunun dışındadır. Çünkü büyük kitlelerin geçimi, ordunun ve şehirlerin iâşesi, hububat ekimine yani buğday-arpa ekimine dayanır. Hububat ekiminde olası bir noksanlık, darlık ve açlığı beraberinde getirir ki; bu nedenle devlet tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutma zorunluluğu duymuştur. Bu nedenle devlet hububat ekimini, tarlaların devamlı işletimini kanunla garanti altına alarak “tarla, bağ bahçe haline getirilemez” maddesini koymuştur. Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 3.

¹⁹¹Halil Cin, “a.g.m”, s. 755.

¹⁹²Halil İnalçık, “a.g.m.”, s. 3.

¹⁹³ M. Macit Kenanoğlu, “Mîrî Arazi”, C. 30, *TDVİA*, İstanbul 2005, s. 158.

¹⁹⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 113.

toprağı işlemek zorundadır. Devlete ve sipahiye kanunların belirttiği bedeni hizmet dışında, karşılıksız hiçbir hizmet yapmaya mecbur değildir. Köylü bu anlamda hür ve bağımsızdır, devlet bu garantiyi kendisine vermiştir. Özetle ifade edersek tapu rejimi, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin¹⁹⁵ bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemdir.¹⁹⁶ Aksi takdirde, çiftlik işlenemez, vergiler ve sipahi dirliği gerçekleşmez. İkinci kategoriyi ise mirî mukataalı topraklar oluşturmaktadır. *Mukataa* en genel ifadeyle, devletin bir gelir kaynağını özel bir şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamasıdır. Aslına bakılırsa bu usul genel anlamda bir iltizamdır.¹⁹⁷ Miri topraklarda tapuya verilmeyen yani bir köylünün tasarrufunda olmayan araziye devlet belli bir kira karşılığı şahıslara ihale eder.¹⁹⁸ Şahsın köylü olması gerekmez, esnaf, şehirli ve hatta asker olabildiği gibi köylüler de kişi ya da toplu olarak mukataa ile araziye

¹⁹⁵İmparatorluk bürokrasisi için temel olan husus, bir bölgenin fethinin hemen ardından çift-hanelerin tahrirler yapılarak kaydedilmesidir. Çünkü yapılan bu tahrir devlet için önemli vergi kaynağıdır. Buradaki çift-hane “iki öküzü ve yeterli toprağa sahip olan köylü ailesi” anlamına gelen mali bir terimdir. Bu tarımsal örgütlenmenin emek birimi olan köylü ailesi ayrıntılı tahrir defterleri olan mufassal defterlerde, aile (hane), öküz ve toprakla (çift) birlikte kaydedilmiştir. Halil İnalçık, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, s. 97.

¹⁹⁶Devlet, her ne kadar toprağın olduğu kadar köylü emeğini kontrol ve kanunlarla garanti altına almış olsa da, köylüler ve sipahiler arasında sık sık çatışmalar yaşanmaktadır. Bu durum daha çok sipahinin köylü üzerindeki kanun dışı baskı ve angarya hizmet taleplerinden kaynaklanmaktadır. Sipahinin kendisine ait tahlil öşürünü, en iyi para getiren uzak pazarlara zorla köylüye taşıması, her gelen sipahinin kendisi için ev ya da ambar yapmaya zorlaması gibi. Yine köylü için en ağır ve yaygın yolsuzluklardan birisi de sipahinin kanunun yasakladığı eski bir hizmeti veya mahalli bir vergiyi eski adet diye yeniden canlandırmaları ve köylüden istemeleridir. Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, s. 4-14. Her ne kadar köylü bu gibi durumlarda mahalli kadı mahkemesine, ya da çatışma konusu daha önemliyse doğrudan merkeze başvurarak şikâyet etme hakkına sahip olsa da, sipahinin bu tavır köylünün tasını toprağını bırakarak köyünü terk etmesine sebep olacaktır ki: bu durum timar sistemindeki bozulmanın önemli ayaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁹⁷Bir işletme biçimi olan mukataa, ya iltizama verilerek ya da bir devlet memuru tarafından işletilmektedir. İltizama verme müzayede ile olur. Devlet hazinesine en yüksek parayı vermeyi teklif ve taahhüd eden kişi iltizamı alır. En yüksek parayı teklif etmenin yanında hazineye yatırılacak peşin miktarı da müzayede işleminde önemli rol oynamaktadır. Bunlar bedeli peşin öder, sonra kaynağından ve hükümet kuvvetine dayanarak tahsil eder. Tabii bunu kâr gayesiyle yaptıkları için halktan çok zaman fazlasını alırlar. Bu durumdan halk da devlet de zarar görür. Mehmet Ali Ünal, “Mukataa Defterlerine Göre XVIII. Yüzyıl başlarında Halep’in İktisadi Vaziyeti”, *VXIII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 1-5 Eylül 2018), Bildiriler, C. 5, Ankara 2022, s. 436; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s.12.

¹⁹⁸Devletin bazı toprakları mukataaya vermesinin sebebi, reaya tasarrufu dışında kalan, doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen birçok arazi vardır. Köylü çeşitli nedenlerle köyünü bırakıp kaçar ya da çiftliğini terk edip giderse bu arazi işlenmemiş olur. Bunların harap durumda kalmaması, devletin gelir kaynaklarını kaybetmemesi için bulunmuş bir yoldur mukataa usulü. Miri topraklarda esas rejim tapulu arazi rejimidir. Devletin asıl gayesi bu mukataalı toprakları sonunda tapulu arazi şekline getirmektir. Halil İnalçık, “a.g.m”, s. 5-6.

Bununla birlikte mukataa tabiri, belirli bir sancakta merkeze alınan bütün vergi ve gelir kaynakları ifade etmek için de kullanılır. Devlet timar sisteminin uygulandığı yerlerde, madenler, ziraat işletmeleri ve gümrük gelirleri gibi gelir kaynaklarını dirlik olarak tevcih etmeyip mukataa adı (ihtisab mukataası, cizye mukataası, gümrük mukataası gibi) altında merkez hazinesine almaktadır. Bu durumda mukataanın iltizama verilmesindeki en büyük amaç, hazineye bir an önce nakit para girişini sağlamaktır. Mehmet Ali Ünal, “a.g.m.”, s. 436.

kiralayabilirler. Kira bedeli çoğu zaman açık arttırmayla belirlenir ve kiralamayı yapan kişi, üzerinde anlaşma yapılan meblağı öder.¹⁹⁹

Osmanlı Devleti'nde timar sistemine dair en eski atıflara yönelik belgeler II. Murat döneminde (1421-1451) yapılmış olan arazi sicilleri, I. Bayezid dönemine (1389-1402) ait bir kayıt ve I. Murat (1362-1389) dönemine ait bir vakıf senedidir.²⁰⁰ Böyle olmakla birlikte Aşıkpaşazade, Osman Bey'in oğlu Orhan'a Karacahisar'ı, kardeşi Gündüz'e Yarhisarı'ı verdiği gibi, yarar yoldaşlıklarından dolayı silah arkadaşlarına timarlar dağıttığını kaydeder.²⁰¹ Yine 1317 yılında başlayan Bursa kuşatması esnasında Bursa Kalesi'ne bağlı köyleri timar sahiplerine dağıtmıştır. Ayrıca onlara reayayı ve zavallı halkı hoş tutmalarını tenbih etmiştir.²⁰² Bu hususlar, timarların varlığının daha Osman Gazi'nin saltanatından beri mevcut olduğunu ve timar sisteminin, Osmanlıların nerdeyse ilk tarih sahnesine çıktıkları zamanlardan itibaren uygulandığını göstermektedir. Timarların tam teşekkülü I. Murat zamanında tamamlanmıştır. I. Murat zamanında Rumeli fütûhatının büyük bir önem kazanması ve Anadolu'dan bir kısım Türk aşiretlerinin Rumeli'ye nakledilmesiyle timar teşkilâtı iyice yayılmıştır. Yine bu dönemde Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa'nın yardımıyla timarlar tanzim edilmiş, dirliklerin timar ve zeamete ayrılması da bu dönemde olmuştur.²⁰³ 1431-1432 ve 1444-1445²⁰⁴ tarihinde yapılmış Rumeli tahrirleri, timar sisteminin Osmanlı tatbikindeki kökeni hakkında son derece açık veriler ihtiva etmektedir. Defterlerdeki timar kayıtlarına göre, Yıldırım Bayezid devrinde timar sistemi yürürlükte ve özellikle *Premeti ve Görice* defterinde Yıldırım Bayezid'in beratıyla kendilerine timar tevcih edilmiş pek çok sipahi bulunmaktadır.²⁰⁵ Bu tarihlerde yapılmış tahrirlerin dökümü olan icmâl defterleri Osmanlı timar sisteminin bütün ilkeleriyle ve 16. yüzyıl kanunlarında

¹⁹⁹ Halil İncalcık, "a.g.m.", s. 5.

²⁰⁰ Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 13.

²⁰¹ Aşıkpaşazade'ye göre Osman Gazi timarlar dağıtmakla birlikte "*kime bir timar verilirse almasınlar, o ölünce oğluna versinler çok küçük dahi olsa versinler, o savaşa yarayacak hale gelene kadar sefer vaktinde hizmetkârları sefere gitsin.*" Şeklinde timarla ilgili kaideler de koymuştur. Bu durum ise timar sistemin esasları ile ilgili kuralları ortaya koyma bakımından önemlidir. Nihal Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1970, s. 24.

²⁰² Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih I*, İsmet Parmaksızoğlu (hzl.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 41.

²⁰³ Halil Cin, *a.g.e.*, s. 60; Fuat Köprülü, *a.g.e.*, s. 116.

²⁰⁴ Osmanlı arşivlerinde mevcut olan en eski tahrir defterleri 1431-1432 ve 1444-1445 yıllarına aittir. Bu defterlerden 1431-1432 yıllarına ait olan defter Arnavutluk'a aittir. Bu defter 1954'te Halil İncalcık tarafından *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* ismiyle neşredilmiştir. (Halil İncalcık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara-1954.) Daha sonra II. Murad'ın 1444 yılının Temmuz-Ağustos'unda tahtı oğlu Sultan Mehmed'e bırakması üzerine 1444-1445'te bir tahrir daha yapıldığı anlaşılmaktadır. Bugün bu tahririn Paşa Livası'na ait çeşitli parçaları İstanbul'daki ve Sofya'daki Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Uğur Altuğ, *a.g.t.*, s.2.

²⁰⁵ Uğur Altuğ, *a.g.t.*, s.70-71.

görülen özelliklerin II. Murad devrinde tamamen şekillendiğini ve etkin olarak işleyen bir Osmanlı müessesesi olduğunu açıkça göstermektedir.²⁰⁶ Timar teşkilâtının tam anlamıyla yerine oturduğu Fatih döneminde, timar sistemiyle ilgili önemli değişiklikler yapılmıştır. Sistemle ilgili olarak yapılan en önemli değişiklik, Hoca Saadettin Efendi'nin Tacü't-Tevarih'inde verdiği bilgilere göre, önceden timar tevcih kayıtları "*filan zeameti falana verdim*" diye yazılırken, Boğdan Seferi dönüşünde timar sahiplerinin berâtlarının bir suretinin deftere yazılması ve köylerle çiftliklerin belirlenmesi usulünün fermân-ı hümayûn gereğince yasa haline getirilmesidir.²⁰⁷

II. Bayezid zamanında timar teşkilâtında büyük bir yenilik yapılmamakla birlikte Yavuz Sultan Selim zamanında sistem mükemmel olarak işlemiş, sipahi ve cebelilerin sayısı 1514'te yüz kırk bine ulaşmıştır.²⁰⁸

Kanuni Sultan Süleyman dönemi, birçok alanda kanunların gözden geçirilerek bazı düzenlemelerin yapıldığı dönemdir. Bu dönemde, timar sistemi hususunda ilave düzenleme yapılarak timarlar tezkireli ve tezkiresiz olmak üzere iki kısımda tevcih edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçmesini takip eden yıllarda yapılan arazi tahrirleri verilerine göre, 437.929.006 akçe olan vergi gelirlerinin Rumeli eyâletinde % 46'sı, Anadolu eyâletlerinde % 56'sı, Diyarbakır'da % 63'ü, Halep ve Şam vilayetlerinde % 38'i ve timar sistemi uygulanmamış Mısır ülkesinin geliri hesaba katılmadığı takdirde memleketin genel vergi geliri tutarının % 49,8'i ve Mısır'la birlikte hesaplandığında % 37'si timar sahibinin tasarrufundadır. Bu timarlardan ise 9.653'ü kal'a muhafızı timarı iken, geriye kalan 27.868'i eşkinci timarıdır. Eşkinci timar sahibinin sefere beraber götürmek zorunda buldukları *cebelü* tabir edilen silahlı askerlerle yaklaşık olarak 70-80 bin kişilik timarlı sipahi ordusu vardır.²⁰⁹ Padişahın hassa ordusu olan kapıkulu ocaklarının bu devirdeki mevcudunun 37 bin civarında olduğu düşünüldüğünde timarlı sipahi sayısının ne kadar ciddi bir sayıda olduğunun altını çizmek gerekir. Tabi timarlı sipahi ordusu için verilen bu rakamlar Osmanlı fütuhatının Tuna ötesi orta Avrupa memleketlerinde ve bir kısım Doğu Anadolu vilayetleri ile Irak'ta henüz gelişmemiş bir dönemine aittir. 16. yüzyıl boyunca devam eden fetihler neticesinde nüfus artışı ve vergi gelirlerinin durmadan arttığı bölgelerde yeni timarlar ihdas edildiği gibi, yeni fetihlerden dolayı ilhak edilen ülkelerin de timar

²⁰⁶ Halil İnalçık, "*Timar*", s.169.

²⁰⁷ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih III*, İsmet Parmaksızoğlu (hzl.), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1979, s 118.

²⁰⁸ Halil Cin, *a.g.e.*, s. 60.

²⁰⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Feodal" Düzen ve Osmanlı Timarı", Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Haziran 1973, s.874.

sistemine dâhil edilmesiyle timarlı sipahi ordusunun teşkilât ve kadroları sürekli artmıştır.²¹⁰ Barkan'ın verdiği rakamlara göre, bu yüzyılın sonunda timarlı sipahi ordusu cebelüleriyle birlikte 120 bine yaklaşırken, 17. yüzyıl ortalarında ise yine cebelüleriyle beraber bu sayı 200 bine ulaşmıştır.²¹¹

16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sadece askerî temeli değil, idarî, malî ve iç güvenliği de büyük ölçüde timar sistemine dayanmaktadır.²¹² Bu durum aynı zamanda bizi timar sisteminin askerî, idarî ve ekonomik olmak üzere üç temel fonksiyonuna götürür. Aslında zincirin halkaları gibi birbirine bağlı olan bu sistemde her fonksiyonun neticesi bir diğer fonksiyonu doğurmaktadır. Timar sisteminin en temel fonksiyonu askerîdir; sistemin buradaki amacı, merkezden denetlenen büyük bir sipahi gücü besleyerek sultanın ordusuna asker sağlamaktır.²¹³ Bunun neticesinde, imparatorluğun büyümesinde önemli derecede hizmetleri görülen timarlı süvari teşkilâtı meydana gelmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar kapıkulu ocakları ile birlikte devletin askerî gücünün önemli kısmını teşkil etmiştir.²¹⁴

Tablo 1. 17. Yüzyıl Seferlerinde Sefere Giden Timarlı Sipahilerin Sayısı²¹⁵

Beylerbeyilik/eyâlet	1025 (1616) Seferi	1030 (1621) Seferi	1065 (1655) Seferi
Anadolu	3864	3447	1897
Karaman	814	974	639
Sivas	1250	1558	471
Rumeli	4633	4157	2696
Diğer	4306	4922	349
Toplam	14.867	15.058	6052

Tablo 1'de, Sivas eyâletinden sefere giden timarlı sipahi sayısına bakıldığında; 1616 seferi olarak kaydedilen Revan kuşatmasında 1250 sipahi, 1621 seferi olarak kaydedilen Lehistan Seferi'nde 1558 ve 1655 seferi olarak kaydedilen Osmanlı Devleti'nin Venedik'le olan Girit seferlerinde ise 471 timarlı sipahi Sivas eyaletinden sefere gitmiştir. Yine tablodan hareketle 1621 yılında Sivas eyaletinden sefere giden

²¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", s. 289.

²¹¹ Ömer Lütfi Barkan, "Feodal" Düzen ve Osmanlı Timarı, s. 875.

²¹² Mustafa Akdağ, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *AÜDTCF Dergisi*, C. 3, S. 4, Ankara 1945, s. 427.

²¹³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ.*, s.118; Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 899.

²¹⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", s. 758.

²¹⁵ Halil İnalçık, "Timar", s. 172.

timarlı sipahi sayısı 1558 iken 1655 tarihinde bu sayının yaklaşık üç kat azalarak 471'e düştüğü görülmektedir. Bu rakamlar 17. yüzyılın sonlarından itibaren timar sisteminin en önemli fonksiyonu olan askerî fonksiyonunu iyice kaybettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlı timarının malî bir birim olduğundan bahsetmiştik. Defterlerde (Mufassal, İcmal, Timar Ruznâmçe) her timarın sonuna konulan hâsıl (timar gelirinin ana toplamı) doğrudan timara işaret etmektedir. Devlet vergi gelirlerini merkezde bir hazinede toplayıp oradan maaş olarak dağıtacağı yerde mahallinde istihkak sahibine havale ederek bu işi en kolay şekilde gerçekleştirmiştir.²¹⁶ Bunu da bir nevi vergi memuru sıfatında olan timarlı sipahi yapmıştır. Bu nedenle Osmanlı yönetimi sipahilerin sayısında istikrarı ve timarların malî birliğini sağlamak için çeşitli önlemler almışlardır. Aile çiftliği biriminin temel unsuru olan ailenin toprağı terk etmesi yasaklanmış ve aileyi sürekli bir arada tutmak için birçok tedbir alınmıştır. Osmanlı hukukunun köylü aile çiftliğinin bölünmezliği konusundaki hükmü açıktır; *Reayaya çiftlik asla taksim edilemez*. Şayet bir çiftliğin birkaç kişi arasında bölünmüş olduğu görülürse, eski haline getirilmesi gerekir ve eğer çiftliğe sahip olan ailenin reisi ölür ve çiftliği birden fazla oğluna bırakırsa, oğullar çiftliğin tasarruf hakkını topluca almalıdırlar. Ebu's-Suud Efendi, çiftin birlik ve bölünmezlik ilkesini yorumlarken, malî bir kanıt getirerek, söz konusu bütünü bölündüğü takdirde devletin veya timar sahibinin çift resmi ve çiftlik vergisini toplamasının neredeyse olanaksız olduğunu belirtir.²¹⁷

Timar sistemi aynı zamanda bir yönetim (idarî) birimidir. Devlet sipahiyi köydeki düzenden sorumlu tutmuştur. Beylerbeyinden sipahiye kadar, sultanın eyâletlerdeki yürütme gücünü temsil ederek, kırsal alandaki reyanın korunmasıyla yükümlü bir tür polis gücü oluştururlar.²¹⁸ Barkan da sistemin idarî yönüne temas ederek devletin, sipahiyi köydeki düzenden sorumlu tuttuğunu belirtir. Asayişin temin ve vergileri toplamak gibi yetkilerle, memleketin en uzak köşe ve bucaklarına kadar dağılmış bu askerî sınıf mensubunun, buldukları bölgelerin sosyal düzeninin ve siyâsî çatısının teşekkül ve inkişafında oynadıkları rolün önemli olduğunu kaydeder.²¹⁹ Ergenç, Osmanlı yönetici kadrolarında örfiyye ve şer'iyye denilen iki ayrı zümrenin, iki

²¹⁶ Halil İnalçık, "a.g.m", s. 760.

²¹⁷ Halil İnalçık, "Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi", s. 100.

²¹⁸ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 121.

²¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 875.

ayrı fonksiyonu koordineli bir şekilde icra ettiğini belirtir. Bunlardan ilkinin, hüküm bölgesi olan ve eyâlet-sancak-timar biçiminde sıralanan askerî-idarî taşra örgütlenmesi, diğerinin ise kazâ-nahiye olarak düzenlenen adlî-idarî taksimat olduğunu, Osmanlı klasik düzende bu örgütlenmeye işlerlik kazandıranın ise timar sistemi olduğunu kaydeder.²²⁰ Bu cümlelerden hareketle denilebilir ki, timar sistemi toprağın işlenmesiyle birlikte kamu düzenini de sağlamış, köylere kadar uzanan güvenlik sistemi, reyanın eşkıyalığa karşı korunmasını sağlamış, subaşı ve sancakbeyi, kendi bölgesindeki güvenlikten sorumlu tutulmuştur.²²¹ Sorumlu oldukları bölgedeki suçluları takip ederek, kadının hükmü dâhilinde cezalandırma yetkisine sahip olan sancakbeyi ve zaimler, bu yetkinin uygulanması bazen para cezası yoluyla olduğu için, önemli bir gelir kaynağı da sağlamışlardır.²²²

1.3 Osmanlı Devleti'nde Timar Çeşitleri

Timarların (dirliklerin) gelirlerine göre ayrılması usûlü yaygın olarak Osmanlı Devleti'nde mevcuttur. Diğer İslâm ve Türk devletlerinde genel olarak tek bir isim altında toplanmıştır. Arazi, Osmanlı Devleti'nin fütûhat dönemlerinde “timar” ve “has” ismiyle ikiye ayrılmıştır. Örneğin 300 köyü olan bir sancağın 200 köyü ikişer veya üçer köy olmak üzere 80-90 timara ayrılıp muharebede yararlılık gösterenlere kılıç hakkı olarak verilmiş, kalanı *Has* olarak vezirlere, beylerbeylerine, sancakbeylerine vs. ümeraya hisse ifraz (ayırma) edildikten sonra geriye kalanı Hass-ı Hümayûn adıyla devlete kalmıştır.²²³ Timarların ikiye ayrılarak geliri yüksek olana zeamet, düşük olana ise timar denilmesi ve zeametın 20 bin ile 100 bin arasında sınırlandırılması da sonraya ait bir husustur.²²⁴ Zeamet tabirini bu şekilde ilk defa Osmanlılar kullanmışlar ve bu tabiri Memlûklar ve Anadolu Selçukluları'nda kullanılan *reis* ve *baş* manasına gelen *zaim* kelimesinden almışlardır.²²⁵

1.3.1 Gelir Kategorisine Göre: Has, Zeamet ve Timar

Osmanlı Devleti fethettiği yerleri teşkilâtlandırırken öncelikle, o yerin vergi kaynaklarını tespit etmek için genel bir tahrir yapmıştır. Çünkü devlet, timar sistemini

²²⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı'da “Serbest Dirlik” Uygulamasının Boyutları ve Bunun Malî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-1*, İstanbul 2010, s. 591.

²²¹ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s.117; Fatma Acun, “a.g.m.”, s. 902.

²²² Fatma Acun, “a.g.m.”, s. 902.

²²³ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 649.

²²⁴ Halil İnalçık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, s. 759.

²²⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 499.

kurmak ve sürekli bir merkezi denetim sağlamak için, eyâletlerdeki bütün gelir kaynaklarını ayrıntılı olarak saptamak ve bu kaynakların timar olarak dağılımını gösteren defterler düzenlemek zorundadır. Dolayısıyla timar sisteminin uygulanması, merkezi denetimi sağlamak için eyâletlerdeki vergi kaynaklarının ayrıntılı olarak saptanması ve bu kaynakların timar olarak dağıtımını gösteren defterler düzenlenmesine bağlıdır.²²⁶ Bir bölgenin fethinin hemen ardından çift-haneleri kaydeden bir tahrir, Osmanlı Devleti için en önemli vergi kaynağı niteliğindedir.²²⁷ Bununla birlikte bir bölgede timar sisteminin uygulanması daha önce mevcut olan sosyo-ekonomik sistemde bir anda köklü bir değişim meydana getirmemiştir. Mevcut yerel şartların ve sınıfların Osmanlı kurumları ile uzlaşması şeklinde yaşanan bir aşamayla gerçekleştirilmiştir.²²⁸ Tahrir neticesinde tespit edilen gelir kaynakları belirlenerek bu sayımlar mufassal deftere yazılmıştır. İşte bu gelirlerin vazife sahiplerine dağıtılması hâs, zeamet ve timarları meydana getirmiştir.²²⁹ Tahrir neticesinde gelirine göre *has*, *zeamet* ve *timar* olarak ayrılan vergi gelirlerinden *has*, *Havâss-ı Hümayûn* ve *Havâss-ı Vüzerâ* olmak üzere ikiye ayrılır. *Havâss-ı Hümayûn* padişah hası olarak merkeze alınır. En zengin ve güvenilir gelir kaynakları bu kategoride toplanmıştır.²³⁰ İmparatorluk vergi gelirlerinin % 51'i padişah haslarına ki bu gelir doğrudan doğruya devletin umumi masraflarını karşılamak için devlet hazinesine, -Hazine-i Âmireye-, % 37'si diğer haslarla timarlara ve % 12'si vakıf ve mülklere tahsis olunmuştur. Bu oran bölgeye göre değişmekle birlikte, bazı bölgelerde timarlara ayrılan gelir % 50'ye kadar yükselmiştir.²³¹ *Havâss-ı Vüzerâ* ise hükümet üyeleri ile vilâyet yöneticileri, sancakbeyleri (mirlivâlar) ve beylerbeyleri (mîr-i mîrânlar) için ayrılmıştır.²³² Geri kalanı ise dirlik denilen çeşitli kategorilere ayrılarak, yıllık geliri 100 bin akçe ve daha fazla olana *has*, yıllık geliri 20 bin akçeden 100 bin akçeye kadar olana *zeamet* ve yıllık geliri 20 bin akçeye kadar olana ise *timar* denilmektedir.

Timarlar “kılıç”²³³ tabir edilen ve sipahilik hizmetine giren herkes için bir başlangıç maaşı teşkil eden, miktarı bölgesine göre değişen çekirdek kısmıyla, bu kısma

²²⁶ Halil İncalcık, *a.g.e.*, s. 112.

²²⁷ Halil İncalcık, “a.g.m”, s. 99.

²²⁸ Halil İncalcık, “Ottoman Methods of Conquest”, s. 103.

²²⁹ Halil İncalcık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, s. 758-759.

²³⁰ Halil İncalcık, “Timar”, s. 169.

²³¹ Halil İncalcık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, s. 760.

²³² Halil İncalcık, “Timar”, s. 169.

²³³ Defterlerde “kılıç yeri” olarak kaydedilen ve reyaya mahsus ziraat arazisinden ayrı olan bu toprakların hukuki statüsüne bakıldığında; bu husus kanunâmelerde, *sipahi ve ailesinin toprak işleriyle alâkalarını sürdürdürebilmeleri ve bazı ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri maksadıyla kullanılmak üzere verildiği*, şeklinde

zamanla ilave edilmiş olan hisselerden (terakkî) oluşmaktadır.²³⁴ Kılıç timar kanunnâmelerde “...ve kılıç ıstılahından murâd budur ki, her sancağın zü’ema ve erbâb-ı timarın ne mikdar asker olduğu andan malum olur. Mesela bir sancakta kaç kılıç zeamet ve timar var ise lâ-büdd her bir kılıcın bir sipahisi vardır. Zirâ iki kılıç bir kimesne ve bir kılıç iki kimesne mutasarrıf olmak hilâf-ı kanundur. İllâ meğer iki karındaşı kılıç bozulmamak üzere babaları timarı berât-ı vâhid ile tevcih olunursa câizdir men yokdur. Hatta ol karındaşlardan birisi fevt olsa ve oğlu olmazsa, ol karındaşa verilür, ahara verilmez, kanun değildir...” şeklinde izah edilmektedir.²³⁵ Reayaya işletilmek üzere verilen topraklarda olduğu gibi, hassa çiftlikler de tapu ile reayaya verilmez, verilse bile görevde kaldığı süre için geçerlidir. Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir timar kanunnâmesinde bu husus, “sipahinin hassa çiftliği ve hassa yeri tapulanmağla kimseye mülk olmaz; tapusu caiz değildir. Sahib-i timar olanlardan her kangısı ki, akçeye tama’ idüb tapuya verse, kendü zamanında tapuya alan kimsenin tasarrufunda olur, kendü niza’ edemez. Ammâ kendünden sonra timar kime müntakil olur ise, ol bozar; kendü dahi bozarsa olur. “Kılıç yeri tapulanmaz” demekden murad budur ki, hilâfınca raiyyetlik yerlerin örfe muvâffik tapulandıktan sonra tapulayan kimsenin ayruk elinden almak olmaz ve tapu üzerine tapu olmaz.” şeklinde açıklanmıştır.²³⁶

Arazi ve vergi kayıtlarını ihtiva eden Tahrir Defterleri’nin bir türü olan ve toprak birliklerinin kadro defterleri niteliğinde bulunan İcmal Defterleri’nde bu dirlikler sayı itibariyle kılıç olarak kayıtlıdır. Örneğin bir eyalet beş bin kılıçtır, denildiği zaman beş bin adet dirliği vardır. İcmal defterlerinde kayıtlı bulunan timar ve zeametler bir kılıca dayandığından dolayı bunlara *İcmalli* denilir.²³⁷ Zeametlerde kılıcın en az miktarı 20.000 akçe olup timarlarda ise kılıç miktarı devrine ve bölgesine göre değişmektedir. Örneğin 16. yüzyılda Anadolu Beylerbeyliği’nde kılıç timar 3.000 iken Karaman’da

izah edilmektedir. Bu toprakların işletilmesiyle ilgili olarak, “Sipahi tarafından doğrudan doğruya işletilmesine lüzum hissedilmeyen “hasa çiftlikler”in başkasına ortaklıkla işlettilmesi ve hatta bir tapu bedeli alınarak köylülere devri... nin mümkün olduğunu ancak bu gibi anlaşmaların sipahinin memuriyet zamanı için yürürlükte kaldığını ifade eder. Bununla birlikte sipahinin ölümü ya da azli halinde yerine gelecek diğer sipahiler tarafından bu anlaşma hükümsüz olur. Reayanın eline geçmiş olan eski hassa çiftlik arazisi geri alınabilir. Aynı şekilde sipahinin de timarı dâhilindeki reayaya mahsus araziden bir kısmını ele geçirerek veya boş yerlerden toprak açarak çiftliğini büyütmesi kanuna aykırıdır. Ömer Lütfi Barkan, “Feodal” Düzen ve Osmanlı Timarı”, s. 879; Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 304.

²³⁴Terakkî, sipahinin, seferde gösterdiği yararlılık karşılığında sancak beyi veya beylerbeyinin verdiği tezkireye göre defterde yazılı ilk timarı yani kılıç timarı üzerine aldığı yeni zamlardır. Bkz. Halil İnalcık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, s. 761.

²³⁵ İlhan Şahin, “a.g.m.”, s. 931.

²³⁶ Ahmet Akgündüz, a.g.e., s. 373.

²³⁷ Midhat Sertoğlu, a.g.e., s. 4.

2.000 akçedir.²³⁸ Haslarda ise kılıç hakkı bulunmaz. Bu da hasları diğer dirliklerden ayıran önemli bir farktır.²³⁹ Bir timar herhangi bir sebep dolayısıyla boşaldığı zaman kılıç haricindeki hisseler düşer ve yeni bir iptida teşkil edilerek tevcih olunur. Kılıcı olmayıp yalnız hisselerden oluşan timarlar ise İcmal Defterleri'nde kayıtlı bulunmaz. Arazi ve vergi tahrir defterlerinde bu dirlikler *an zeamet* ve *an timar* şeklinde kayıtlıdır. Bu tabir sayesinde icmâllü dirliklerden ayırt edilir ve bu gibi dirliklere kılıç denilmez hisse denilir.²⁴⁰

Kılıç birimlerinin sayısını kontrol etmek için devlet belirli kurallar koymuştur.²⁴¹ Kılıçların yeri ve adedi değiştirilmez ve her timar sahibi bir kılıç yerine tayin edilir. Babalarının timarı müşterek bir beratla iki kardeşe verilme durumları haricinde, bir kılıç yerine iki kişi tayin edilemediği gibi, daha büyük bir timar oluşturmak için iki kılıç yerini bir kişiye vermek ve bu suretle timar kadrolarında bir yeri lağvetmek de uygun değildir.²⁴² Böylece timarın bir servet kazanma aracı olması engellenmiş, devletin ekonomik kaynaklarının kontrol ve takibi kolaylaşmıştır. Aynı şekilde zeametın de *kılıç* adı verilen ve sahibinin iâşesine tahsis edilmiş olan muayyen bir kısmı vardır. Bu kısım bölünmemekle birlikte, bundan arta kalan kısım taksim edilerek başka sipahilere verilebilir. *İcmalli zeamet* denilen kılıç zeamet kısmının müstakilen bir sipahiye verilmesi lâzımdır. Meselâ 20.000 akçeden fazla olan bir zeametın 20.000 akçesi kılıç zeamet, yani Osmanlı belgelerinde kaydedildiği şekliyle "*icmâllü zeamet*", gerisi hisse olarak kabul edilir ve bu kısım taksim edilebilir. Çünkü böyle bir timar ve zeametın iptidâları mevcut olsa bile kılıç şeklinde bir çekirdekleri yoktur, dolayısıyla toprak dirliklerine ait kadro yani icmâl defterlerinde kayıtlı değildir.²⁴³

Her bir timar, zeamet ve has sahibi, sefer için dirliğiyle orantılı sayıda cebelü veya tam teçhizatlı yardımcı atlı asker getirmek zorundadır. Bu bağlamda bir has sahibi, kaç yüz bin akçelik hassı varsa bunun her beş bin akçesi için bir cebelü²⁴⁴ götürmekle

²³⁸ Halil İnalçık, "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", s. 764.

²³⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, MEB, İstanbul 1993, s.264.

²⁴⁰ Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 4,81.

²⁴¹ Halil İnalçık, "Timar", s. 170.

²⁴² Ömer Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı", s. 889. Timarın bir oğula aktarılması (ferâğ) durumunda da genelde sadece kılıç birimi verilir ve bir kılıç birimine birden fazla sipahi tasarruf edemez. Genel kaide böyle olmakla birlikte, II. Murad dönemi kayıtlarıyla daha sonraki kayıtlarda bir timar birden fazla sipahiye verilmiştir. Bu durumda sipahiler birlikte veya sırayla (be-nevbet) sefere çıkmışlardır. Müşterek timar uygulaması, timar bekleyenlerin baskısı ve devletin savaş meydanında daha fazla insan gücüne ihtiyaç duymasına neticesinde doğmuştur. Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 170.

²⁴³ Coşkun Üçok, "a.g.m.", s. 538.

²⁴⁴ Silah, zırh anlamına gelen Moğolca *cebe* kelimesinden Türkçe *lü* ekiyle türetilen cebelü (cebeli) *zurhlı*, *teçhizatlı asker* demektir. Moğollar'da ve Osmanlılar'dan önceki Türk-İslam devletlerinde *cebe* askeri bir

yükümlüdür. Mesalâ on yük akçe (bir yük yüz bin akçe) hassı olan bir beylerbeyi tam silahlı ve vuruşmaya gücü yeter 200 cebelü ile kanun gereği savaşa katılması gerekir. Cebelüler aynı zamanda emirlerin hizmetlileri olduğundan, çoğu zaman bir beylerbeyi ya da mirliya (sancakbeyi), yetiştirip savaşa hazır bulundurmaya yükümlü bulunduğu cebelünün birkaç katını yanında bulundurur ve “*kapısı mükemmel*” deyimini ile övünür.²⁴⁵ Zeamet sahipleri de aynı şekilde kayıtlı gelirlerinin her beş bin akçesi için bir cebelü götürmek zorundadır.²⁴⁶ Timar sahiplerinin de kılıç timar denen 3.000 akçeden sonra her 3.000 akçe için bir cebelü götürmesi kanun gereğidir. Yani 19.000 akçelik bir timarı elinde bulunduran dirlik sahibi beş cebelü götürmekle yükümlüdür.²⁴⁷ Ancak geliri 3.000 akçeyi geçiyorsa kendisi cebeli olup, bir bürüme, birbirine tutturulmuş çelik halkalardan oluşan daha pahalı ve işe yarar olan bir zırh giyer.²⁴⁸

Genel kâide bu şekilde olmakla birlikte bilindiği üzere bu miktarlar her eyâlet ve sancakta farklılık göstermektedir. Bu bağlamda timar sahibinin timarının gelirine göre getirmekle yükümlü olduğu cebelü miktarına inceleme sahamız olan Sivas sancağında bakıldığında timara mutasarrıf olan sipahinin geliri;

1000 akçelik ise; *kendü cebelü*²⁴⁹

terim olarak *cebepüş* şeklinde geçmektedir. Osmanlılarda da benzer manayla timar sahiplerinin sefere götürmekle yükümlü oldukları tam teçhizatlı asker anlamında, timar teşkilâtı içindeki uygulamayı belirten özel bir anlam kazanmıştır. Feridun Emecen, “Cebelü”, *TDVİA*, C.7, Ankara 1993, s. 188.

²⁴⁵Mustafa Nuri Paşa, “*Netâic’ül Vukuât*”, C. I-II, Neşet Çağatay (hızl.), Ankara1992, s. 132-133. Aslına bakılırsa bu deyim, has gelinine oranla bulundurması gereken sayıda adamı olmak, manasına gelmektedir. Ancak zamanla mümkün olduğu kadar çok ya da akranlarına göre daha çok adamı olmak manasında kullanılmıştır. Mesalâ eski Ankara sancakbeyi Ahmet Bey, “*Van imdadına varup mükümmel kapı ile hizmette bulunmağla*” Kastamonu sancakbeyliği kendisine verilmiştir. Bu şekilde mükemmel kapı sahibi beyler daha kolay yükselebilmişler veya mazuliyetleri nispeten daha kısa sürmüştür. Metin Kunt, *a.g.e.* s. 103-104. Bu yönüyle bakıldığında beylerbeyilerin sadece bir güç gösterisi olarak değil aynı zamanda idarî bir zorunluluk gereği kapılarını büyütme gayretinde olduklarını göstermektedir.

²⁴⁶ Halil İnalçık, “a.g.m.”, s. 169-171.

²⁴⁷Mehmet Tayyib Gökbilgin, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları”, *İÜTD*, S. 22, s. 35.

²⁴⁸ Halil İnalçık, “Timar”, s. 169-171.

²⁴⁹ Tahrir defterlerinde “kendü cebelüdür” (bizzat zırh taşıyarak), “kendü bürüme ve bir cebelü eşe”(kendi bürüme ile techiz olmuş ve yanında zırhlı asker ile sefere katılsın) şeklinde kaydedilmiştir. Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 90. Fâtih Kanunâmesine göre cebelü mızrak, kılıç, ok, yay ve kalkan gibi silâhlar taşır ve süvari olarak sefere katılır. Yine kanun hükümlerine göre bir sipahinin cebelüsü yolda firar ederse, sipahi onun yerine bedel olarak bir başkasını koymak mecburiyetindedir. Sipahi cebelüsünü genellikle köy ahalisinden seçmektedir. Özellikle evli (bennâk) çok az toprağı olan veya hiç toprağı olmayan kişiler cebelü olarak tercih edilmiştir. Bununla birlikte sipahinin kendi oğullarını veya yakınlarını da cebelü olarak götürdüğü olmuştur. Feridun Emecen, “Cebelü”, *TDVİA*, C.7, Ankara 1993, s. 188. Caroline Finkel ise cebelülerin reyadan ziyade askeri statüye sahip sipahi hanehalkından seçildiğini düşünmektedir. Yine Finkel timarlı sipahiye eşlik eden cebelüler hakkında pek çok arşiv kaydının olduğunu belirtir. “*ve sen dahi kanun üzere cebe ve cevşen ve cebelülerinle müheyya ve hazır olasın*”, “*...kanun üzere cebelülerinle müretteb ve mükemmel düşman yerağıyle...*”, “*...sen yarar ve tuvana müsellahe mülemmel adamlar besleyip...*”, “*...yanında olan yarar adamlarınla muaccelen*

2000 akçelik ise; *cebelü ve bir gulâm* ²⁵⁰

3000 akçelik ise; *kendü bürüme*²⁵¹ ve bir *cebelü*

4000-4500-5000 akçelik ise; *kendü bürüme, bir cebelü ve bir tendür* ²⁵²

7000-7500-8000 akçelik ise; *kendü bürüme iki cebelü, bir gulâm, bir tendür*

9000 akçelik ise; *kendü bürüme, üç cebelü ve bir çadır*

10000 akçe ise; *kendü bürüme, üç cebelü, bir gulâm ve bir çadır* getirmekle mükelleftir. Geliri bundan yukarı olan sipâhilerin timarı hâsılı her ne ise berâtı mûcebince üç bin akçesi için bir cebelü getirmekle yükümlü tutulmuştur.²⁵³

1.3.2 Tezkireli ve Tezkiresiz Timar

Timar sisteminde timarların tezkereli ve tezkeresiz olmak üzere iki şekilde tevcih edilmesi, yukarıda da belirttiğimiz gibi sonradan ihdas edilen bir usûldür. Buna göre kılıç timar, *tezkireli* ve *tezkiresiz* olmak üzere iki türlü tevcih edilmiştir. H.1063/M.1652 tarihli risalede “*ve timarlarda dîvân-ı hümâyûn ıstılahında tezkirelü ve tezkiresüz i’tibâr olunmuşdır, yine kılıç demek olur. Velâkin tezkirelü demegin manası budur ki, timar mahlûl oldukda her kime tevcih olunursa berât olması, Asitaneye mahsusdur. Ya’ni tezkireli timarları beylerbeyi verdikleri takdirce dahi kanun budur ki tezkire veririler. Ba’dehu mûcebince Südde-i sa’adetten berât-ı şerîf sadaka olunur. Ve amma tezkiresüz itlak olunan timarlar böyle değildir. Mahlûl olduğu hinde beğlerbeğiler*

kalkup...” Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593-1606*, Wien 1988, s.28/dipnot: 9, 12.

²⁵⁰ Gulâm, Arapça erkek çocuk, genç erkek köle anlamına gelmektedir. Timar sisteminde, sefer sırasında bazı timarlılara refakat eden, yardımcı olan kişileri ifade etmek için kullanılmıştır. Beldiceanu, sipahinin kendisine yardımcı olması için yanında götürmekle mükellef olduğu gulâmları sipahilerin, ya köylülerden ya da diğer timarlıların oğullarından sağlamış olabileceklerini belirtir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 93.

²⁵¹Bürüme, bir deri veya birçok kat kumaşın üst üste getirilmesinden elde edilmiş kalın bir tabaka üzerine, birbirlerine bağlanmış zincir halkaların dikilmesiyle elde edilen bir zırh türüdür. Bürümeli olarak sefere katılmak timarlıının esas yükümlülüklerinden biridir. Bu yükümlülük gerek tahrir defterlerinde “*kendi bürüme*” olarak ve gerekse Fatih Kanunnâmesinde sıklıkla kaydedilmiştir. Fatih Sultan Mehmed Kanunnâmesi, yıllık geliri 1000 ile 2000 akçe olan sipahinin sefere cebe ile 3000 akçeden itibaren de bürüme ile katılmasını emretmektedir. Bu cümleden bürümenin cebeden daha önemli bir zırh çeşidi olduğunu anlıyoruz. Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 87-89.

²⁵²Fatih Sultan Mehmet kanunnâmesi, yıllık geliri 4.000 ilâ 9.000 akçe arasında olan her timarlıının, sefere bir “*tenktür/tengtur*” ile 9.000 ilâ 15.000 akçe arasında gelirleri olanların ise bir çadır ile katılacaklarını bildirmektedir. Bu kanunâme maddesinden tenktürün küçük bir sipahi çadırı olduğu anlaşılmaktadır. Emecen, bu küçük çadır tipinin tek kişilik bir uyku tulumu şeklinde olabileceğini belirtir. Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 94-95; Feridun M. Emecen, “Defter-i Köhne: Pırlepe-Kırçova Kesiminin En Eski Timar Defteri (1445-1455)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XLIII, 2014, s. 350/dipnot 24.

²⁵³Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.6/II, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 216-217.

tevcih iderler, kendi tuğralarıyla berât verirler”²⁵⁴ şeklindeki kayıttan mahlûl olan timarın yeniden tevcihinin ancak padişah berâtıyla mümkün olduğu, tezkiresiz timarın ise mahlûl olduğu zaman beylerbeyi berâtıyla tevcih edilebilen timarlar olduğu görülmektedir. Şöyle ki Kanunî Sultan Süleyman devrine gelinceye kadar, vefat eden timar sahiplerinin oğluna beylerbeyi tarafından timar veriliyordu. Daha sonra bu usûl değiştirilerek 1531 tarihi itibarıyla beylerbeyinin düşük kıymetli timarları verebileceği,²⁵⁵ diğerlerinin ise beylerbeyinin tezkiresi üzerine İstanbul’dan fermanla verilebileceği esas kabul edilmiştir.²⁵⁶ 1531’den önce devletin beylerbeyilere belirtilen miktarlarda timar tevcih salâhiyeti vermesinin nedeni, berât almak için İstanbul’a gidip gelmenin uzun olması ve sistemde aksamanın olmaması yani münhallerin bir an önce doldurulması içindir.²⁵⁷

Howard, Aziz Efendi Kanunâmesinden naklettiğine göre 1531’de “*Ve sipâhi kullarıma gelince, benim lütûf ve merhametimin ve şefkatimin gereğine göre bundan böyle timar verilmesi konusunda emrim şu şekildedir: bir subaşının oğluna ve bir sipahinin oğluna veya benim yüce emrimle bir kimseye timar emredilirse beylerbeyi tezkiresi olmayacak*”²⁵⁸ şeklindeki fermana göre subaşı ve sipahi oğullarına ilk timar verileceği zaman beylerbeyinin vereceği tezkireyle tayinini devlet merkezine teklif ederek, sipahinin tayin berâtı İstanbul’dan verilecektir.²⁵⁹ 1531 fermanı, daha önce beylerbeyi berâtıyla verilen timarların, “*bundan sonra bir subaşı oğluna veya sipahizâdeye yahut da padişahın emri ile bir kimseye tezkiresiz timar verileceği zaman ibtidada az veya çok hâsılı ne olursa olsun berâtlarının beylerbeyi berâtı olmayub hepsinin padişah berâtı ile olması*” şeklinde hüküm getirmiştir. Bununla birlikte ve bir sipahizâdeye ya da tezkiresiz timar emrolanlara, ibtidâdan timar tevcih edileceği zaman, babasının hangi sancakta ve ne miktarda timara tasarruf ettiği, sancakbeyi arzı ile mi yoksa mutemed ve mevsûk kimseler şهادetiyle mi olduğu, sipahizâde olup olmadıkları gibi hususların da ayrıntılı olarak teftiş edilmesi emrolunmuştur.²⁶⁰ Howard, 1531 tarihli yapılan bu değişikliğin sonuçlarından birisinin Defter-i Hakânî’nin bürokratik işlemlerinin artması olduğunu belirterek, bu değişikliğin, beylerbeyilerin ibtidâ timar

²⁵⁴ İlhan Şahin, “a.g.m.”, s. 932.

²⁵⁵ Beylerbeyilerin düşük kıymetli timarları verebileceğiyle ilgili Fatih Kanunâmesinde: “*Ve etrâfda beğlerbeğiler timâr ve ze’âmeti tevcih idüp arz itsünler, arzları makbûl olsun*” hükmü yer almaktadır. Bkz. Abdulkadir Özcan, a.g.e., s. 13.

²⁵⁶ Halil Cin, a.g.e., s. 62.

²⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 567-568.

²⁵⁸ Douglas A. Howard, a.g.e., s. 99-100.

²⁵⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Timar” s. 315.

²⁶⁰ M. Tayyib Gökbilgin. “a.g.m.”, s. 38-39.

tevcihlerindeki rolünün azaltması anlamına gelmediğini, yapılacak tevcih işlemlerinde büyük ölçüde yine beylerbeyilerinin sağlayacağı bilgiler ve göndereceği tezkireler doğrultusunda tevcihlerin yapılmak zorunda olduğunu belirtir. Yine 1531 tarihli değişikliği, taşra ve merkezi yönetim arasındaki güç dengelerinin yeniden ayarlanması olarak değil, timar tevcih işlemlerinde merkezi yönetimin beylerbeyiler üzerindeki kontrolünü daha da arttırmaya yönelik bir düzenleme olarak görülmesi kanaatindedir.²⁶¹ Aslına bakılırsa merkezi yönetim, timar tahsis edilecek kişiye beylerbeyinin verdiği ve sipahinin kimlik bilgilerinin de yer aldığı tezkireye dayanarak berât vermiştir. Bu açıdan bakıldığında 1531 fermanı merkezi yönetimin radikal bir şekilde yeniden yönlendirilmesi değil, merkezi idareyi timar tahsis etme sürecine daha fazla dâhil etmek için amaçlanmış bir harekettir.

Bununla birlikte her beylerbeyilikteki tezkireli ve tezkiresiz timarlar birbirine eşit değildir. Meselâ Anadolu, Cezâyir ve Kıbrıs eyâletlerinin beşer bin, Karaman, Maraş ve Rûm (Sivas) eyâletlerinin tezkireli timarlarının iptidâları üçer bin, geri kalan eyâletlerin altışar bin olup bunlardan bir akçe eksik olanlar tezkiresiz timarlardır.²⁶²

Beylerbeyinin verdiği tipik bir sertifikanın/tezkirenin içeriğinde neler yer alır? Bu hususu da belirtmek gerekir. Beylerbeyinin verdiği tezkirenin içinde öncelikle timar talebinde bulunan kişinin dilekçesi yer alır. Timar talebinde bulunan dilekçe sahibinin sahil sipahizade olduğuna dair şahitlerin isimleri ile arka yüzünde sipahinin babasının adı, ölüm tarihi ve nedeni, aldığı timarların kaydını içeren tezkire bu şekilde düzenlenir. Düzenlenen tezkire İstanbul'a gönderilir. Bununla birlikte timar talebinde bulunan kişiye verilen gerekli belgeler için idarî sürecin her adımında bir ücret belirlenmiştir. Örneğin Anadolu eyaletinde bir tezkire için ücret oranı, ilk bin akçe için % 2,7 ve her ek (terakki) bin akçe için % 1,2 dir. Yani bin akçe timar talebinde bulunan kişinin yirmi yedi akçe ödemesi gerekmektedir. Bu oran Rumeli eyaletinde biraz daha yüksektir. İlk bin akçe için % 3,5 ve her ek bin akçe için % 1,2'dir.²⁶³ Bu şekilde yeni timar sahibinin aldığı tezkireyi altı ay içinde İstanbul'a giderek Defter-i Hakani'ye kayıt yaptırması, yani berât ettirmesi gerekmektedir.²⁶⁴ Çünkü berât, sipahinin timarına sahip olduğunu gösteren belgedir. Defterlerde Sivas sancağında tezkiresini aldığı halde İstanbul'a gidip berât ettirmeyen ve timarının gelirinden faydalanamayan birçok sipahi tespit edilmiştir.

²⁶¹ Douglas A. Howard, *a.g.e.*, s. 102.

²⁶² Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 88.

²⁶³ Douglas A. Howard, *a.g.e.*, s. 103-104,112.

²⁶⁴ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 315

1.3.3 Serbest Olan ve Serbest Olmayan Timarlar

İlk Osmanlı padişahları hudud boylarında, harp adamları bulabilmek, onları fütûhata teşvik edebilmek için büyük kumandanlara, ahi ve derviş gibi imparatorluğun teşkilâtlandırılmasında yardımcı olan kişi ve zümrelere yeni fethedilen arazilerde geniş muafiyetlerle birlikte temlikler yapmıştır. Örneğin, Rumeli fütûhatını yapan kumandanlara buraların fethini ve yerleşilmesini kolaylaştırmak ve cazip hale getirmek için hudut boylarında çeşitli salâhiyetler verip arazi bağışlamıştır.²⁶⁵ Hem hizmet hem de itaatleri karşılığında kendilerine temlik edilen serbest mülkleri (malikâne) üzerine, bu kişiler halkı ile gelip yerleşmişlerdir.²⁶⁶ Temlik edilen, sahibinin mülkü anlamına gelen ve geniş yetkilerle tasarruf ve idare edilen bu timarlar “*bil-cümle hukuk-ı şer’iyye ve rüsûm-ı örfiyyesiyle “mevrûzü’l-kalem” ve “maktu’ü’l-kadem”*”²⁶⁷, olarak temlik edilmiş “serbest” mülklerdir. Dolayısıyla devlet memurları herhangi bir sebeple veya vergi toplamak için bu malikâneler içine girememektedir.²⁶⁸ Bunlar kendilerine ait olan ahidnâmelerine yani devletle aralarında yapılan antlaşmaya ve bu suretle sahip oldukları imtiyazlara göre azil ve nasbı kabul etmezler. Yani ne buldukları durumdan uzaklaştırılabilirler, ne de başka veya benzeri bir göreve atanabilirler. Bununla beraber hepsi padişahın emir ve fermanlarına itaatlidirler, diğer sancakbeyleri gibi hangi eyâlete bağlı iseler beylerbeylerinin emrinde savaşa giderler.²⁶⁹

Padişah hasları, sultan, vezir vakıfları, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, divân kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşlar ve dizdarlar gibi yüksek rütbeli devlet adamları ile diğer memur ve askerlerin has ve zeametleri serbest timarlardır.²⁷⁰ Serbest

²⁶⁵ Osmanlı Devleti’de kişi ve kumandanları gazaya, fütûhata teşvik etmek için timarlar verileceğine dair önemli bir misal, Sultan II. Bayezid’in 1484’te çıkarttığı bir fermanıdır. Fermana göre “...*Kutsal fethe katılmak, gaza ve cihad’ın zevkine varmak isteyen herkes, ganimet ve talan arzulayan [herkes], ekmeıklarını kılıçtan kazanan [tüm] cesur yoldaşlar ve timarlarını yoldaşıktan kazanmak isteyen herkesin silahları ve araç gereçleri ile bu kutsal gaza’ya gaza ve cihad’tan pay almak için katılmaları istenir. Ve ganimet ve yoldaşlık kazanan herkes inayetim ve yardımdan faydalanacaktır. Ve timar arayanlar timar ve dirlik edinmede benden yardım görecekler...*”dir. Bu fermanla, 1484 Moldovya (Boğdan) Seferi çağrısına cevap verenlere ödül olarak timar ve dirlik sözü vermesi, gerek finansal kazanç ümidi gerekse ganimet ve talan ümidi ile askerlerin ilgisini çekmek, fethi kolaylaştırmak ve teşvik etmek içindir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti’nin Yapısı*, Kıvanç Tanrıyar (çev.), 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 54.

²⁶⁶ Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m.” s. 296.

²⁶⁷ *Mevrûzü’l-kalem*, arazileri tahrir edilmeyen ve il-yazıcıların kalemlerinin tahrir işlemine tabi’ olmayan arazilerdir. “*Maktu’ü’l-kadem*” ise, devlet memurlarının giremediği, mali gelirleri hazineye dâhil olmayan ve Osmanlı beğleri tarafından idare edilmeyen topraklar demektir. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.4, s. 462/dipnot:3.

²⁶⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller, Malikâne-Divâni Sistemi”, *Türk-Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S. 2, İstanbul 1939, s.151.

²⁶⁹ Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

²⁷⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 310.

timarlarda, *rüsüm-ı serbestiye* adı verilen ve bazı bölümleri de *niyâbet* ve *bad-i heva* adlarıyla kaydedilen vergilerin tamamı, tam ve müstakil olarak timar sahibine aittir. Bu vergiler “*cürüm, cinayet*” ya da “*cerime*” adı verilen para cezaları, kaçak köle ve cariyelerin yakalanması karşılığında alınan muştuluk (müjde parası), bazı hayvanların (vaşak, kaplan) postudan alınan vergileri kapsar. Örneğin bu vergiler içerisinde “*cerime*” adı verilen para cezaları serbest timar sahibine aittir. Buna karşılık serbest olmayan timarların sipahileri, kendi toprakları üzerinde işlenmiş olan suçlardan alınacak para cezalarını bağlı olduğu sancakbeylerinin ya da subaşılardan adamlarıyla yarı yarıya paylaşmak zorundadır. Hatta bazı devirlerde ve yerlerde tamamı sancakbeylerine aittir.²⁷¹

1.3.4 Hizmetin Cinsine Göre Timar Çeşitleri

Bilindiği gibi timar, devletin idarî ya da askerî hizmetlerini yerine getiren görevlilere; askerlere, idarecilere geçimlerini ve masraflarını karşılamaları için verilen vergi kaynaklarıdır. Bundan dolayıdır ki timarlar, tevcih edilen kişilerin devlette icra ettiği hizmetin türüne göre kategoriye tabi tutulmuştur. Meselâ hâs tevcihlerinin, herhangi bir yüksek mevkide bulunma süresiyle sınırlı kalmasının yanı sıra, timar ve zeametler aktif hizmet koşuluna bağlı bulunmuştur. Azledilen timar sahipleri, toprak, reaya ve vergi geliri üzerindeki her türlü hak ve kontrollerini kaybetmekle birlikte, ancak sefere eşmeye devam ederek, yani hizmetlerini icra etme koşuluyla başka bir timar veya zeamete hak kazanmışlardır.²⁷²

Timarlar, timar sahibinin yerine getirmekle mükellef olduğu vazifeye göre üçe ayrılmaktadır. Bunlar içerisinde birincisi ve sayıca en çoğu “*eşkinci timarı*”²⁷³ dır. Bu tür timarı elinde bulunduranlar, alaybeyi bayrağı altında görevlendirildiği sefere katılmak zorundadır.²⁷⁴ İkincisi *mustahfiz timarı*dır. “Koruyan, muhafaza eden” anlamlarına gelen ve Orta çağ İslâm tarihi kaynaklarında kale kumandanını ve emrindeki askerleri ifade eden *mustahfiz* kelimesi, Osmanlı Devleti’nde kale kumandanının emrindeki askerler için kullanılmıştır. Bu bağlamda bağlı bulunduğu

²⁷¹ Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m”, s. 311.

²⁷² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 159.

²⁷³ Eşkinci, “hızlı yürümek, atla hızlı hızlı gitmek”, anlamındaki eşmek fiilinden yapılan eşkin (eşkün) kelimesi, “çabuk yürüyüştü at” demektir. Terim olarak ise, sipahilerin ve bazı geri hizmet birliklerinin sefere katılanları hakkında kullanılmaktadır. Reaya statüsündeki bazı kişiler arasından seçilerek yetiştirilip teçhiz edilen ve sefere çıkan askerler için kullanılır. Bunlar aynı zamanda timarlı sipahilerin sefere götürdüğü cebelüleri kapsar. Abdülkadir Özcan, “Eşkinci”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 469.

²⁷⁴ Bu husus belgelerde, “*timarı olduğu sancakda sâkin ve Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla tevcih olunmasıçün*”, ifadesiyle kaydedilmiştir. BOA, DFE. RZ. d nr.645: 180/1.

kaleyi muhafıza ile mükellef olan sipahilere mustahfız timarı tahsis edilmiştir.²⁷⁵ Osmanlı Devleti, huduttaki en önemli askerî garnizonlar olan kale ve şehirlerin muhafazasına büyük önem vermiş, eyâletlerin ve kalelerin yerli unsurlarından müteşekkil kadroların yanında merkezden nöbetçilik suretiyle gönderilen yeniçeri askerî sınıfları da buralarda görev yapmışlardır. Aynı zamanda “*merdân-ı kal’a*,²⁷⁶ *kale erenleri, kale erleri ve hisar erleri*” de denilen bu görevlilere başlangıç timarları tahsis edilmiştir. Timarlı olanlar dışında hazineden yevmiyeli olarak maaş alanlarda vardır. Timarın gedik, yani arpalık cinsinden olması timarların şahsa değil, göreve ait olduklarını ve bu görevde kim bulunursa onun tarafından tasarruf edileceğini göstermektedir. Kale muhafızları hizmetlerini icra ettikleri sürece timarları ellerinden alınıp başkasına verilmemiştir.²⁷⁷ Mustahfız timarları asker götürme ve beslemekle yükümlü olmadıklarından timarları düşük orandadır. Örneğin Manisa Kalesi mustahfızlarına 16. yüzyılda kişi başına yaklaşık 1000 akçe timar geliri ayrılmıştır.²⁷⁸ Kale içinde aileleriyle birlikte oturan kale mustahfızlarının belirli bir teşkilâtlanması vardır. Başlarında kale dizdârı bulunur ve kalenin stratejik önemine göre belirlenen sayıda bölüklere -her bölük 10 kişi- ayrılmıştır. Meselâ, Macaristan sınırındaki kalelerde bölük sayıları oldukça yüksektir. Bu şekilde stratejik öneme sahip kalelerde mustahfızlar dışında atlı muhafızlar, azepler ve martoloslardan oluşan askerî gruplar da mevcuttur. Askerî önemi azalmış iç kesimlerdeki kalelerde ise mustahfız sayısı daha da azdır.²⁷⁹ Osmanlı Devleti’nin genişlemesine paralel olarak yeni kalelerin ele geçirilmesiyle, özellikle stratejik öneme sahip serhad kalelerine yeniçerilerden muhafız gönderilmiştir.²⁸⁰ Bazı kalelerde de sadece askerler değil, bir kalenin duvarları içinde yaşayan marangozlar (neccar), masonlar (taşçı) ve imam, fakih gibi siviller de muhafızlar arasında sayılmıştır. Örneğin bir imama ait timarda “*mezkûr hem alîm ve hem hisar bekler*” şeklindeki kayıt, Hacı Fakih adlı kişinin, imamlığının yanısıra kale muhafazasında görevli olduğunu göstermektedir.²⁸¹ Son olarak sayıları oldukça az olan

²⁷⁵ Coşkun Üçok, “a.g.m.”, s. 538.

²⁷⁶ *Merdân*; kelime olarak yiğitler, mertler anlamlarına gelmektedir. *Mevâcip defterlerinde askerî sınıflar yazılırken genellikle en başta merdân cemaati kaydedilmiştir. Dizdârlar da bu cemâatin içinde yer almışlardır. Orhan Kılıç, “Teşkilât ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcip Defterleri” OTAM, C. 31, S. 31, Ankara 2012, s. 101.*

²⁷⁷ Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 69.

²⁷⁸ DİA, “Müstahfız”, C.32, Ankara 2006, s. 109.

²⁷⁹ DİA, “Müstahfız”, s.110.

²⁸⁰ Yeniçeri ortaları nöbetle ve üç sene müddetle kalelerde muhafızlık etmişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK, Ankara 1998, s. 325.

²⁸¹ Muhsin Soyudoğan, *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693)*, Yayınlanmamış DR Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, S. 48/ dipnot 122.

“*hizmet timarı*”ından bahsetmek gerekir. Bazı sınırlarda bulunan camilerde imam ve hatiplerine ve saray-ı hümayûn hizmetlerine mahsusturlar. Saray-ı Hümayûn’a yılda 30.000 sümbül soğanı getirmek, şahin ve çakır denen kuşları bulup getirmek gibi görevleri vardır.²⁸²

1.3.5 Mülk Timarlar veya Eşkincilü Mülkler ve Mülk Olmayan Timarlar

Bu tür timarlar mülkiyet hukuku bakımından mülk olarak verilip verilmediğine göre tasnif edilmiştir. Mülk timarlar, miri arazi rejiminin hâkim olduğu arazilerde uygulanan sistemden farklı olarak devlete ait olan rakabe hakkı birisine satılmış veya usûlüne uygun olarak bağışlanmıştır. Ya da devlet toprakların hakiki sahibi olmakta devam eder. Gerek toprak sahibi olarak ve gerekse kendisine ait olan her türlü hak ve resimleri toplama hakkını, bütün hayatı boyunca ve ölümünden sonra mirasçıları tarafından mülk olarak tasarruf edebilecek bir gelir halinde satmış, bağışlamış veya eşkincülü mülk olarak askerlere dağıtmıştır.²⁸³ Bu şekilde vaktiyle satın alınmış veya olağanüstü durumlarda bağışlanmış olan mülk timarlar başlangıçta bir hizmete bağlı olmadıkları halde zamanla devlet tarafından askerî hizmete bağlanarak, mülk timar sahiplerinin kendileri bizzat sefere katılmak veya sahip oldukları mülk timarın değeri karşılığında belirlenen sayıda atlı asker (*cebelü*) göndermekle yükümlü tutulmuşlardır.²⁸⁴ Bu yükümlülük yerine getirilmediği takdirde, timarının bir yıllık geliri hazine tarafından müsadere edilmekle birlikte timarı alınıp başkasına verilmemiştir.²⁸⁵ Öldükleri takdirde dirlikleri oğullarına ve oğulları yoksa erkek veya kadın diğer varislerine geçmiştir. Daha sonra bu mükellefiyet *Cebeli Bedeliyesi*²⁸⁶ adlı bir vergiye

²⁸² Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 133.

²⁸³ Osmanlı İmparatorluğu’nda mülk timarlar, Ayni Ali Efendi Risalesinde “*Amma Vilayet-i Anadolu’da bazı mülk timarlar vardır ki mukaddema temlik olundukta sefer-i hümayuna cebelüsü eşmek üzere verilmiştir. Her timara ne denli cebelü tayin olunmuş ise, sefere anlar eşer. Fevt oldukta oğullarına verilir, Istihkakı talep olunmaz. Oğlu olmaz ise, sair emlaki gibi varislerine intikal eder gerek nisadan olsun, gerek ricalden olsun. Sefer vaki oldukta hisseleri miktarı cebelülerin eştirirler. Cebelüsü sefere gitmez ise ol sene mahsulü Mevkufât tarafından eminler zaptederler, miri içindir. Amma. Sefere cebelüsü eşmedi, diyü sair timarlar gibi ahara verilmez.*” şeklinde tarif ve izah etmiştir. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı Devrinin “Eşkincülü Mülkleri veya Mülk Timarlar’ı Hakkında Notlar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s.898-899; Avni Ömer Efendi, “Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî”, s. 390.

²⁸⁴ Fatma Acun, “a.g.m.”, s. 904.

²⁸⁵ Halil Cin *a.g.e.*, s. 60-61.

²⁸⁶ Sipahiler gelirleri karşılığı cebelü çıkartmadıkları takdirde, kendilerinden “*bedel-i cebelü*” adı altında bir vergi talep edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde normal timar sahiplerinin yanı sıra eşkincülü mülk timar sahipleri ile yurtluk ve ocaklık olarak temlik edilmiş, sancak ve has sahipleri de belirli sayıda cebelü getirmektedirler. Cebelü bedeliyesi uygulaması, yeni savaş tekniklerinin ortaya çıkması, timarlı asker ihtiyacının azalması ve hazinenin nakit paraya olan ihtiyacının giderek artması sebebiyle 17. ve 18. yüzyıllarda yaygınlaştırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ali Açıklak, “1722-23’te Sivas Eyaletinde Cebelü Bedeli Uygulaması”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.13, S.2, Aralık 2018, s. 113-140. Barkey,

dönüşmüştür.²⁸⁷ Mülk olmayan timarların sahiplerinin mazeretsiz sefere iştirak etmemeleri durumunda ve yükümlü oldukları sayıda cebelü ile sefere katılmayınca timarları elinden alınmıştır.²⁸⁸ Osmanlı Devleti'ne daha önceki Anadolu beyliklerinden geçen mülk timarları veya eşkincülü mülkleri, Osmanlılar özellikle Doğu Anadolu sancaklarında muhafaza etmişlerdir.²⁸⁹

Mülk timarlar içerisinde yer alan farklı bir idarî sistem olan ve beylerbeyiliklere bağlı *yurtluk-ocaklık* topraklardan da bahsetmek gerekir. Bu topraklar fetih sırasında hizmeti görülen mahalli beylere ve ümerâyaya tevcih edilmiştir.²⁹⁰ Bu uygulamaya daha yoğun olarak Doğu Anadolu'da ve Anadolu'nun bazı kesimlerinde rastlanmıştır. Doğu Anadolu, Osmanlı hâkimiyetine geçtiğinde burada bulunan ve Osmanlı Devleti'ne itaat eden bir kısım aşiret reisleri *hükümet tarikiyle*, diğerleri de *yurtluk-ocaklık tarikiyle* idarelerindeki bölgelerde veya aşiretlerinin başlarında bırakılmışlardır.²⁹¹ Şeklen birbirine benzeyen bu uygulamada temel fark, hükümet sancaklarda timar sisteminin gereği olan tahrir yapılmaması, gelirlerinin tamamen kendilerine ait olması, yurtluk-ocaklık sancaklarda ise tahririn yapılmasıdır.²⁹² Hükümet sancaklarda ümeradan ve kul taifesinden kimse yoktur. Bunların kendi askerleri mevcuttur. Yurtluk ve ocaklık olarak tevcih edilen sancaklarda ise, tahrir yapılarak gelirler tespit edilir. Bu sancaklarda tayin ve azil olmamakla birlikte, beyler öldüklerinde ya da hizmette kusurları görüldüğünde sancak, evlâd ve akrabalarına intikâl etmektedir. Dolayısıyla aile dışından kimseye tevcih yapılmamakta, soyları sona erinceye kadar vârislerine intikâl etmektedir. Sefer zamanında ise bağlı buldukları beylerbeyinin bayrağı altında toplanıp, sefer hizmetlerini edâ etmişlerdir.²⁹³

bu verginin belirtilen yüzyıllarda yaygınlaşmasıyla ilgili olarak, 1650'lerde timar ve zeamet sahiplerinin yeni bir toprak parçası elde ettikleri zaman devlete bedel ödeyerek bu toprağı ellerinde tutmaya çalıştıklarını pek çok timar sahibinin bu şekilde artık yıllık bedel ödeyerek savaşa gitmediklerini, topraklarını iltizama dönüştürdüklerini işaret eder. Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Zeynep Altok (Çev), İstanbul 1999, s. 69-70.

²⁸⁷ Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 64.

²⁸⁸ Coşkun Üçök, "a.g.m.", s. 537.

²⁸⁹ Barkan, "Timar", s. 296.

²⁹⁰ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, S. 10, Ankara 1999, s.122.

²⁹¹ Fatma Acun, "a.g.m.", s. 904.

²⁹² Orhan Kılıç, "Ocaklık", *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 317.

²⁹³ Yurtluk ve Ocaklık sancaklarıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için Bkz. Orhan Kılıç, Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler, s. 139-158; "Ocaklık Sancaklarının Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.11, Elazığ 2001, s..257-274; Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 269-. 277.

1.3.5.1 Malikâne-Divânî/İki Başlı Arazi Sistemi

Daha çok Rum (Sivas, Amasya) ve Karaman eyâletleriyle Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde uygulanan ve yukarıda bahsettiğimiz serbest mülklerden farklı bir özellik gösteren malikâne-divânî sisteminden tezimizle mekânsal olarak bağlantılı olduğu için ayrı bir başlık halinde izah etmek gerekir.

Malikâne-Divânî Sistemi, Arapça mâlikten Farsça “*mâlik gibi, mâlik olarak*” anlamındaki *mâlikâne* ile yine Arapça “*hükümet dairesine ait*” anlamında *divânî* den oluşan bu tabir, biri özel diğeri devlete ait iki ayrı tasarrufu ifade etmektedir.²⁹⁴ Osmanlı belgelerinde “*iki başlı*” yahut “*iki baştan tasarruf*” olarak belirtilen mâlikâne-divânî sisteminin Rûm Vilayeti Kanunâmesi'ne göre aslı şudur: Fetih esnasında bu bölgenin ahalisi yerlerinde bırakılmış ve diğeri Anadolu arazisi gibi haracî arazi statüsünde mirî arazi kabul edilmiştir. Rakabesi devlete ait olan bu arazi, sonradan bazı ayana temlik olunmuş ve hem harâc-ı muvazzafını ve hemde harâc-ı mukâsemelerini beytûlmala vermeleri şart koşulmuştur. Ancak, ayan kendilerine temlik olunan araziye bizzat işletmeyip, ahaliden işletebilecek olanlara kiraya vermişlerdir. Bu durumda araziyi işleten mutasarrıfların, iki türlü mükellefiyetleri ortaya çıkmıştır. Birincisi arazinin harâc-ı mukâseme ve muvazzafını ayan adına sipahiye vermektir ki bunun harâc-ı mukasseme kısmına *divânî* denilmiştir. İkincisi ise elde ettikleri gelir ve ürünlerin öşrünü icar-ı arz yani arazinin kira bedeli olarak mâliklerine vermektir ki buna da *malikâne* denilmiştir.²⁹⁵ Malikâne sistemini Avni Ömer Efendi, “*Bir kısmı dahi Rum eyâletinde vâki olan malikânedir; Amasya ve Sivas eknâfi ki vilayeti Rum demekle maruftur; yedi pare sancaktır, ol sancakların bazı ahvali dahi vardır. Meselâ harâc-ı muvazzafından (çift akçesi) gayri hububattan vesair gallatından ikişer öşür alınıp birine öşr-i divânî derler, sipahi taifesi (timarlı sipahi) alır ve birine öşr-i malikâne derler eshâb-ı evkâf ve emlâk alırlar...*”²⁹⁶ şeklinde izah ederken, Rum vilayetini tahrir eden Trabzon sancağı beyi Ömer Bey, Sivas Kanunâmesi'nde; “*Amma Amasya ve Sivas eknâfi ki vilâyet-i Rum demekle maruf birkaç sancaklardır ol sancakların bazı ahvali dahi vardır. Mesela bir çiftliğin elli yedi akçe ve nısfından yirmi sekiz akçe harac-ı muvazzafından gayri hububattan vesair hâsılattan iki öşür alınıp birine öşr-i divânî dirler, sipahi taifesi alır, birine öşr-i malikâne dirler eshab-ı emlâk ve evkaf alırlar...*” şeklinde tarif etmektedir. Birbirine oldukça benzeyen bu izahlardan anlaşıldığına göre

²⁹⁴ Mehmet Genç, “Mâlikâne-Divânî”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 518.

²⁹⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.6/II, s. 212.

²⁹⁶ Avni Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 387.

köyün ya da çiftliğin biri divanîsine, diğeri malikânesine tasarruf eden iki sahibi vardır. Burada bahsedilen reayadan alınacak olan toprak kirası öşür derecesindedir ve oranları devlet tarafından tespit edilmiştir.²⁹⁷

Sistemin işleyişine bakıldığında, sadece toprağın kuru mülkiyetine sahip olan malikâne sahipleri toprağı işleyen köylüden malikâne hissesi tabir edilen toprak kirası alırlar. Bu sistemde mülk sahiplerinin hakları kısıtlıdır. Bir gelir ünitesinin (köy, mezra vb.) gelirlerine tamamıyla sahip değillerdir, sadece gelirin muayyen kısmına tasarruf ederler. Bu geliri vakfetme veya satmaları mümkündür, ancak ünitenin bütünü üzerinde böyle bir hakları yoktur. Gelir ünitesinin divanî kısmına karışamazlar. Bu gibi mülk sahipleri topraklarını kendileri işlemeyip toprağın üzerinde oturan reayaya kiralamış vaziyette olduklarından, reaya bu tür mülk toprakların her türlü rüsum ve haracını devlete verdikten sonra, ayrıca bir hisse de toprak kirası olarak malikâne sahibine ödemektedir.²⁹⁸ Şer'î ve örfî adıyla iki ana grup olarak ödenen vergilerin *örfi* denilen kısmı her zaman her yerde divanî hissesi içinde yer alır. Mâlikâne ve divanî hisseleri arasında bölüşmeye tâbi tutulan kısım, şer'î vergilerin önemli bir bölümünü oluşturan öşürlerdir. Toprak sahibinin öşürdeki payı (*malikâne*) ile devletin payı (*divanî*), toprağın verimliliği ile yerel örf ve âdetlere göre değişen oranlarda toplanmaktadır.²⁹⁹ Mahalli örf ve âdetlere göre değişen bu oran mahsulün onda, yedide veya beşte biri olarak kabul edilmiştir.³⁰⁰ Böyle olmakla birlikte sistemin uygulandığı bölgelerde genel ve yaygın bir oran olarak öşrün % 50'sini mâlikâne hisse sahipleri alır. Öşrün kalan % 50'si ile örfî denilen vergiler de çift, bennak, caba vergileri, kovan resmi (resm-i küvvere), koyun resmi (resm-i ganem, adet-i ağnam), bâd-ı hevâ ve deştânî gibi vergilerdir ve yalnızca divânî hissesine ait gelir kalemleridir.³⁰¹ Sultan, divanî hissesini dirlik olarak kendi temsilcilerine, yani sipahilere veya başka devlet görevlilerine tevcih edebileceği gibi, herhangi bir gözdesini ödüllendirmek için de kullanabilir.³⁰² Malikâne hissesi tabir edilen gelirler ise mahsulün, (bu mahsule hububat, bağ, bahçe, bostan ve kovan

²⁹⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, Malikâne-Divânî Sistemi," *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s.159.

²⁹⁸ Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.* s. 158.

²⁹⁹ Halil İnalçık *a.g.e.*, s. 172.

³⁰⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", s. 296-297.

³⁰¹ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne- Divânî Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, C. 23, Ankara 1994, s. 229.

³⁰² Halil İnalçık, *a.g.e.* s. 172.

öşürleriyle değirmen resmi dâhildir) beşte, yedide veya onda biri olarak kabul edilmiştir.³⁰³

Malikâne-divanî sistemi, Osmanlı Devleti'nden önce Anadolu Beyliklerinde, İlhanlılarda ve Büyük Selçuklu Devleti'nin bazı eyâletlerinde,³⁰⁴ özellikle Rum ve Karaman eyâletleri ile Doğu Anadolu eyâletlerinde ve Suriye'de uygulanmıştır.³⁰⁵ En yoğun şekilde uygulama alanı bulduğu bazı sancaklarda 1520'li yıllarda toplam vergi gelirleri içinde malikâne hisselerine ait bölümün Çorum sancağında % 29,54, Amasya'da % 27, Sivas'ta % 26 ve Tokat'ta % 19,7 oranlarına ulaşmış olması, sistemin Osmanlı malî bünyesi bakımından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.³⁰⁶ İnalçık, devletin malikâne-divanî sistemini uygulamasındaki amacını, mülk arazinin daha fazla asker çıkarmak için değerlendirilmesinde daha uzlaştırıcı bir çözüm olarak ifade eder.³⁰⁷

Malikâne-divânî sisteminin uygulama alanına bakıldığında, o zamanki idarî teşkilâta göre Amasya, Çorum, Tokat, Sivas ve Şarki Karahisar sancaklarından oluşan kadîm Rum vilâyetinde geniş bir saha halinde uygulandığı görülmektedir.³⁰⁸ Bu iki başlı sistemin Amasya-Tokat-Sivas yöresinde yoğunlaşmanın nedeni ise bir rastlantı olmayıp, bu yörelerin Türkmen diyarı olması ve uzun mücadelelerden sonra Osmanlı egemenliğine girmiş olmasıyla alakalıdır. Dolayısıyla Türkmen boylarının başını çeken aristokratik aileler ile büyük irsi aile mülkleri, arazi rejimine damgasını vurmuştur. 1402-1413 yılları arasındaki Fetret Devri'nde I. Mehmet, kardeşlerine karşı mücadelesinde yerel iktidar sahiplerini kendi yanına çekebilmek için onlara tavizler vermek zorunda kalmıştır.³⁰⁹ Aynı şekilde malikâne-divânî sisteminin Sivas ve Amasya taraflarında teşekkülünü tarihçi Ali, Künh-ül-ahbâr'ında Çelebi Mehmet devri olarak tespit etmektedir.³¹⁰ Fetret Devri'nde çok güç durumda olan şehzade Çelebi Mehmet

³⁰³ Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.* s. 154.

³⁰⁴ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 296-297.

³⁰⁵ Mehmet Öz, "a.g.m", s. 229.

³⁰⁶ Mehmet Genç, "a.g.m", s. 518.

³⁰⁷ Halil İnalçık, *a.g.e.* s. 171.

³⁰⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, Malikâne-Divânî Sistemi", s.166.

³⁰⁹ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 173.

³¹⁰ "...Timur Han fitnesi ber-taraf olunca Amasiyye'de direng üzere olub, hatta Timur Han Tatar zümresine ılgar ferman idüb, gitgide etrafa münteşir olub, ol havalide uğrayan leşkери ile dinçden dinçe tab diyince ceng ve onyedı def 'a kital ü aheng idüb, hidmetindeki ğuzat bu var talardan halıs ve kendüsi mesned-i saltanatda felâh-ı hass buldukda "Bize "inayetin ne veçhile mebzûldür?" diyu istihbâr itdıklarında, ol savaşlarda bulunanların esamisi zabt olunub, ba '-de'l-cülüs Rum beğlerbeğliğinde vaki" timarlar anlara şol veçhile tevzi' oluna ki, her timarın nısfı mahsül-i şahane ve nısf-ı aharı rüsüm-i malikâne ola. Fi'l-vaki' öyle itdiler. Ahdlerine durub, cülüs hümüyunları müyesser oldukda ol ğuzatı muktezalanncı ri'ayet buyurdılar. İle'l-an Rum beğlerbeğliğinde vaki timarın nısfı malikâne olmağca

tahta çıkınca taraftarlarına Rum vilâyetinde temlikler yapacağını vadedmiş, tahta geçtikten sonra da verdiği taahhütlerinde durup adamlarına toprak gelirleri tevzî etmiştir. Bununla birlikte malikâne sistemi, Çelebi Mehmet'in sultanlığı döneminden çok daha önce Türk-İslâm memleketlerinde de tatbik edilmiştir. Aynı şekilde sadece vilâyet-i Rum'da değil Anadolu'nun birçok yeriyle, Suriye'de de izlerine tesadüf edilmiş olmakla birlikte, bu iki başlı sistemin Anadolu beyliklerinde de varlığını gösteren kayıtlar mevcuttur.³¹¹

Osmanlı Devleti her ne kadar malikâne sahiplerinin haklarını tanımışsa da fırsatını bulduğunda bunları kısıtlamayı ve malikâne sahiplerini sıradan timarlı haline sokmayı da ihmâl etmemiştir. Meselâ, Fatih Sultan Mehmet döneminde pek çok mülk sahibinin, eşküncü harcı ödemekle yükümlü kılınması,³¹² timarlı sipahi sayısını arttırmak ve padişahın hazinesi için yeni haslar bulmak amacıyla pek çok mülk veya vakıf olarak devletin elinden çıkmış toprakların tekrar mîrîye mal edilmesi,³¹³ yani timara dönüştürülmesi gibi uygulamaların altını çizmek gerekir.

İncelenen Sivas sancağına ait ruznâmçe defterlerinde malikâne- divânî sisteminin yaygın olarak uygulandığını görüyoruz. Ancak üzerinde durulması gereken nokta bu defterlerde -tahrir defterlerinden farklı olarak- iki baştan veya divanî hissesi timar olarak tahsis edilen yerlerin gelirlerinin ayrıntılı olarak verilmemesidir. Divanî veya malikâne hisseleri sadece toplam hâsıl olarak kaydedilmiştir. Oysaki tahrir defterlerinde her yerleşim birimi için malikâne ve divânî hisselerinin sahiplerinin kimler olduğu ve divanî hissesini oluşturan vergi türleri ayrı ayrı kaydedilmektedir. Keza çalışmanın gayesi Sivas sancağı ve sancağa bağlı birimlerde malikâne-divanî sisteminin uygulanmasını incelemek değildir. Dikkat çekmek istenilen nokta, Sivas sancağında bu sistemin yaygın olarak uygulandığını, timar tevcih tezkirelerinin bize gösterdiğini belirtmektir. İncelenen defterlerde malikâne divanî sistemiyle ilgili kayıtlardan bazılarına bakıldığında;

Nâhiye-i Kızıl Künbed der livâ-i Sivas

Timar-ı Ali an tahvîl-i İlyas ber-vech-i mübâdele

sebeb budur. Memâlik-i "Osmaniyye'de andan gayri yerde bu kanun cari değildir..." Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Kitâbü'l-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, Mustafa Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar (hzl.), Kayseri 1997, s. 180.

³¹¹Bu kayıtlar ve ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 65.

³¹²Mehmet Öz, XVI. Yüzyılda Lâdik Kazâsında Mâlikâne- Divânî Sistemi, *Vakıflar Dergisi*, C. 26, Ankara 1997, s. 65.

³¹³ Halil İnalçık, "Mehmed II", *TDVİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 404.

Talkuş ma'a Sekülü *hâsıl-ı divânî: 7.359 [akçe]*
hisse: 3.359³¹⁴[akçe]

Sivas'a bağlı Kızılkünbed nahiyesinde bulunan Talkuş ve Sekülü köylerinin divanî gelirleri 7359 akçedir. Görüldüğü gibi iki köyün divanî hissesi toplamı hâsıl olarak verilmiş, gelir kalemlerinin ne olduğu belirtilmemiştir.

Nâhiye-i Sivas der livâ-i mezbûr
Timar-ı Hasan veled-i Ömer an tahvîl-i Hod

Karye-i Büyük Öyük *hâsıl: 3.500 [akçe]*
Karye-i Yar Derebaşı tâbi'-i mezbûr hâsıl iki baştan: 2.500 [akçe]
Karye-i Karaca Viran tâbi'-im *hisse: 500 [akçe]*
Karye-i Taşlı Dere tâbi'-i mezbûr *hisse: 250 [akçe]*
Karye-i Bostanlık tâbi'-im *hisse:250 [akçe]*
yekûn: 7.000 [akçe]
hisse: 3.800³¹⁵ [akçe]

Divanî ve malikâne hisselerini oluşturan gelirlerin hangi kalemler olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu gelirler bazen *iki baştan*³¹⁶ yani birlikte tahsis edilebiliyor. Yukarıdaki kayıt örneğinde, Sivas'a bağlı Yarderebaşı köyünün gelirlerinin iki baştan tahsis edildiğini ve bunun 2.500 akçe olduğunu görüyoruz. Diğer köylerin hisseleriyle birlikte 7.000 akçe olan toplam hâsıl içinde 3.800 akçe sipahiye aittir.

Nâhiye-i Karakuş der livâ-i Sivas
Timar-ı Mustafa
Karye-i Karaköy tâbi'-i nâhiye-i Karakuş *hâsıl iki baştan: 2.500 [akçe]*
Karye-i Hacı Beğlü tâbi'-i Sonisa *hâsıl-ı divânî: 800 [akçe]*
Karye-i Hamurlu tâbi'-i m *iki baştan hisse: 1.200 [akçe]*
yekûn: 4.500 [akçe]
hisse: 3.200³¹⁷ [akçe]

³¹⁴ BOA DFE. RZ. d. 239;8.

³¹⁵ BOA DFE. RZ. d. 239;12/1.

³¹⁶ Hem malikâne hem de divanî hisselerinden oluşan gelirler için bu ikilemi ifade etmek amacıyla tahrir defterlerinde *iki baştan* ibaresi kullanılmıştır. *Hâsıl iki baştan* ibaresi de aynı şekilde çifte öşrü, yani hem malikâne hem de divanî paylarını ifade etmektedir.

³¹⁷ BOA DFE. RZ. d. 239;17/1.

Sivas'a bağı Karakuş nahiyesine bakıldığında, buradaki 4500 akçe olan toplam gelirlerin, 2500 akçesini Karakuş nahiyesine bağı Karaköy köyünün iki baştan geliri, 800 akçesini Sonisa'ya bağı Hacı Beğlü köyünün divanî gelirleri ve 1.200 akçesini yine Sonisa'ya bağı Hamurlu köyünün iki baştan hissesinin teşkil ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu yörelerden elde edilen gelirlerin tamamını malikâne-divanî hisseleri oluşturmuştur.

Nâhiye-i Zile der livâ-i Sivas

[Timar-ı] Halil Tokatlı

Karye-i Kâfirviranı tâbi'-i Zile

hâsıl-ı divânî ma'a niyâbet: 10.330

[akçe]

hisse:7.330 [akçe]

Karye-i Pıravna? tâbi'-i mezbûr

hâsıl-ı divânî:2.670 [akçe]

el-müsellemiye-i der karye-i m³¹⁸

hâsıl:500 [akçe]

Karye-i Osman Obası tâbi'-i mezbûr

hâsıl divânî:1.500 [akçe]

Karye-i Alık tâbi'-i Zile

hâsıl-ı divânî:9.000 [akçe]

hisse:3.600 [akçe]

Eski Ovacık

hâsıl-ı divânî:8.000 [akçe]

hisse:6.000 [akçe]

yekûn:21.600 [akçe]

ber-vech-i tekâmîl: 6.500³¹⁹[akçe]

Sivas'a bağı Zile nahiyesinin Kâfirviranı köyünün toplam hâsılına bakıldığında, divanî ve niyâbet gelirlerinden oluştuğunu görüyoruz. Örneği verilen bu tevcih kaydında “*hâsıl-ı divânî ma'a niyâbet*” şeklinde yer alan kayıt, defterlerde sıklıkla kaydedilmiştir. Peki bu ne anlama geliyor? Aslında niyâbet vergisi de divanî içinde yer

³¹⁸ “*el-müsellemiye*” kaydı defterlerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Müsellem timarlarını Avni Ömer Efendi “*Ve bir kısmı dahi müsellaman taifesine tayin olunup her beş nefere bir ocak itibar olunmuştur. Yani müselleman taifesi ne miktar ocak ise her ocağın bir timarı ve ol timar ile beş nefer benevbet sefer eşer müsellimi vardır; timar-ı mezburu ber-vech-i iştirak zabtederler; seferi hümâyun vaki oldukça benevbetle eşerler...*” şeklinde izah etmiştir. Genellikle müsellemlere bir çiftlik yer verilmiştir. Bir çiftlik, münbit (verimli) arazide seksen, orta arazide yüz ve aşağı yani kıraç yerlerde ise yüz elli dönüm olarak kabul edilir. Müsellemlerin otuzu bir ocak olup, hizmet zamanında içlerinden nöbetli olan beş kişi hizmete gider. Hizmete gidene eşkinci, kalan yirmi beş kişiye ise yamak denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Avni Ömer Efendi, *a.g.e.*, 391-394. Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinin askerî örgütlenmesinde oldukça önemli bir yer işgal eden yaya ve müsellemler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Feridun Emecen, “Yaya ve Müsellem”, *TDVİA*, C. 43, s. 354-356; Muzaffer Arıkan, *XV. Asırda Yaya ve Müsellem Ocakları (Toprak Tasarrufu. Vergi Muafiyetleri)*, AÜDTCF Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1966; Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya- Müsellem-Taycı Teşkilâtı (XV-XVI. Yüzyılda Sultanömi Sancağı)*, İstanbul 1990.

³¹⁹ BOA DFE. RZ. d. 392;98.

alan *resm-i çift*, *resm-i bennâk* ve *caba*, *âdet-i ağnâm* ve *bâd-ı hevâ* vergilerinin belirli kısımlarından oluşmaktadır.³²⁰ Meselâ H.859/M.1455 tarihli Aydın tahrir defterinde, niyâbet adı altında *cürüm* ve *tayyarat* ve *resm-i gerdek*, *kaçkun*, *yava* ve *bâd-ı hevâ* resimleri toplanmaktadır. Bu vergi, 18. yüzyıla ait bir kanunda şöyle tarif olunmuştur: “*Erbâb-ı timar kariyesinin reayası tahtında niyâbet çekilse niyâbet demek bâdiheva demektir, karyesi reayasının cürüm ve cinayet ve sair bâdihevasını sipahisi alır.*” Bâd-ı hevâ aslında birçok resimleri içine almaktadır. 16. yüzyıl sancak kanunâmelerinde *niyâbet* daha özel bir manâda yalnız cerime olarak görülmektedir. Nitekim bazen *niyâbet-i cürüm* ve *cinayet* tabiri de kullanılır. Fatih devrine ait olması gereken bir niyâbet tahririnde niyâbet işlerinin sadece “*divanî ve örfî kaziyyeler*” den olduğu, *nâib*’in hırsızlık, yol kesme, fasıklık ve zinâ suçlarını cezalandırdığı kaydedilmiştir.³²¹

Toplam hâsıl gelirleri tahrir defterlerinde ayrıntılı olarak kaydedilirken; yukarıdaki örnekte 10.330 akçelik hâsılın ne kadarının divanî ne kadarının niyâbet gelirleri ve türleri olduğunu timar ruznâmçe defterleri bize vermiyor. Biz burada sadece Kâfirviranı köyünde divanî-malikâne vergilendirme sisteminin uygulandığını delillendirmiş oluyoruz.

1.4 Timarlı Sipahi ve Sipahi-Köylü Münasebetleri

Timar sisteminin temel unsurları timarlı sipahiler ve reaya yani köylü ve göçebelere. Bundan dolayı bu iki önemli unsurun birbirleriyle olan münasebetlerine değinmek gerekmektedir. Arapça bir kelime olan reaya “ra ‘iyye” kelimesinin çoğuludur. Reayanın yaptığı işlere “raiyyetlik” denir. Raiyye, bir hükümdarın bir beyin hükmüne bağlı ve onun idare ettiği halk yığınları anlamına gelmektedir. Bir de “raai” vardır; meralarda, hayvan sürülerini güden çobanlara denilmektedir. Reaya, bir başkası tarafından tarım işlerinde çalıştırılan kimseler için kullanılmıştır. Osmanlı kanunâmelerinde, fermanlarda, kadı ilâmlarında, fetvalarda, reayanın toprağa bağlandırılmış “*tarım ehli*” olduğu açıkça görülmektedir.³²² Sipahi³²³ ise hizmetleri

³²⁰ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne- Divânî Sistemi”, s. 232.

³²¹ Halil İnalıcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, s. XXVII.

³²² Hüseyin Avni Şanda, *a.g.e.*, s. 5.

³²³ Sipahi, sözlükte “asker” manasına gelen Farsça sipâh kelimesine dayanır. Sipahi denilince akla sadece timar tasarruf eden askeri zümre gelmemelidir. Bilindiği üzere Osmanlı askeri teşkilâtında Kapıkulu Ocaklarının süvari kısmını teşkil eden askeri zümrelere de sipâhi denilmektedir. Altı bölüğe ayrılan Kapıkulu süvarilerinin en itibarlı olan sipâhilere Osmanlı kaynaklarında “*ebnâ-i sipâhiyân*” denilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nde ordunun en kalabalık askeri grubunu oluşturan timarlı sipahiler ise “*sâhib-i arz*” tabiriyle anılır. Erhan Afyoncu, “Sipahi”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 256. Kapıkulu Ocaklarının süvari kısmını teşkil eden sipahiler daha iyi eğitilirdiler ve bunlar sipahlar, silahdarlar, sağ, sol ulûfeciler, sağ garipler, sol garipler olarak kısımlara ayrılır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 3-4;

mukabilinde bir dirliğe sahip olan askerlere verilen isimdir.³²⁴ Kanunnâmelerden ve çeşitli araştırmalardan çıkan neticeye göre devlet tarafından görevlendirilmiş reaya ve arzın (toprağın) sahibi olan kimsedir.³²⁵ Tımarlı sipahi, Osmanlı Devleti'nde en önemli askerî kuvvettir ve devletin büyüyüp gelişmesinde başlıca rolü oynamıştır. Devlete ait topraklara devlet adına tasarruf eden *sahib-i arz* veya *sahib-i raiyyet* olarak da adlandırılan timar sahibine “sâhib-i arz” denilmesinin sebebi, arazi ve çiftçi üzerinde, miri arazi ve reaya ile ilgili kanunlarda belirtilen şartları uygulamada tam yetkiye sahip tek kişi olmasıdır.³²⁶ Yani sipahi, toprağın re'aya tarafından aklı³²⁷ ve kullanılması konusundaki devlet düzenlemelerinin uygulayıcısıdır.³²⁸ Sahib-i arz ve köylü arasındaki münasebetler ise kanunlarla tespit edilmiştir.³²⁹ Köylü, sahib-i arzı efendisi sayar ve hürmet eder. Buna karşılık dirlik sahibi köylüyü himaye eder, ona daha iyi şartlar sağlamak suretiyle köylüyü toprağa bağlamak, bir bakıma kendi menfaati icabı olduğu kadar, ekonomisi geniş ölçüde tarıma dayalı bulunan devlet için de çok önemlidir.³³⁰ Çünkü her ne kadar devlet her şeyi kendi eli ile tanzim ve organize ediyorsa da devlet bünyesinin tabanını köylü teşkil eder. Toprağa sahip kılınan köylü eğer idareden memnûn değilse, kendisinden istenen neticeyi veremez.³³¹ Bir köyün timar olarak verilmesi o köyün arazisi veya halkı üzerinde sipahiye gerçek manada bir tasarruf hakkı vermez. Bununla beraber devlet, dirliği emniyet altına almak için, köylünün toprağı bırakıp gitmesine mani olmuş, köylü toprağı sebepsiz olarak üç yıl boş bırakmışsa çiftbozan³³² resmi altında bir tazminat alınmıştır.

Paul Rıcaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Halil İnalçık- Nihan Özyıldırım(Haz), TTK Yay., Ankara 2012, s. 287-294.

³²⁴ Coşkun Üçok, “a.g.m.”, s. 534.

³²⁵ Sadık Albayrak, , *a.g.e.*, s. 39.

³²⁶ Halil İnalçık “Timar”, s. 170.

³²⁷ Buradaki “aklı” ifadesinden kasdedilen mana; siyaset, her devletin devam ve yaşamasında şart olan husustur ve siyaset hükümlerinden ibarettir. Hükümler ise ya aklıdır yani; hükümdarların kanunlarla devleti idare etmesidir, ya da şer’idir, yani Kur’an-ı Kerim’de ve Hz. Peygamberin sünnetinde bildirilen ilâhi hükümlerdir. Şer’i ve aklı siyasette müsamahaya yer verilir ihmal olunursa devlet nizamı bozulur memlekette karışıklıklar çıkar ve devlet yıkılmaya doğru yol alır. Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, Zuhuri Danışman(Çev), C.I, İstanbul 1967, s.21.

³²⁸ Halil İnalçık, “Çift-hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, s. 105.

³²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.3/2 s. 311.

³³⁰ Midhat Sertoğlu *a.g.e.*, s. 6.

³³¹ Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s. 33.

³³² Çiftbozan; Eşkiya ya da asayişsizlik yüzünden veya raiyyetlikten kurtulmak için toprağını terk eden köylülerdir. Topraklarını terk ettikleri için bunlardan vergi alınır. Çiftbozan resmi veya leventlik akçesi adı altında bilinen ve 19. yüzyıla kadar devam eden bu verginin miktarı hububat fiyatlarında meydana gelen yükselişlere bağlı olarak veya ihtiyaca göre değişiklik gösterir. Fatih Kanunâmesi’nde 50 akçe iken 16. yüzyılın sonlarına doğru bazı yerlerde 300 akçe olmuştur. Ayrıca bu verginin bir hususiyeti de seyyid, sipahizâde, berat sahibi, yağcı, yörük vb. gibi askeri sınıf mensupları bu vergiye tabi tutulmamışlardır. Bu zümreler ziraatle meşgul oldukları yerlerde toprağın öşür ve resmini verirler, fakat

Sahib-i arzın reaya üzerinde uyguladığı cezalar ve angaryalar da yok değildir. Osmanlı kanunları, reayanın sipahi için birtakım angarya hizmetleri yerine getirmesini âdet olarak kabul etmekte, fakat bunları kesin bir şekilde sınırlandırmaktadır. Meselâ, reaya kendi köyünde sipahi için anbar yapar, fakat ev yapmak zorunda değildir. Reaya, sipahinin a'şar mahsülünü köydeki anbara kadar taşır, fakat başka bir köye taşımaya mecbur değildir. Reaya yılın belli günlerinde sahib-i arz için çalışmak zorundadır. Bunlar Kanûn-i Osmâni'ye girmiş ve yerleşmiş angarya ve adetlerdir.³³³ Bu hükümlere riayet etmeyenler, itaatsizlik edenler cezalandırılır. Sipahi kendisine boyun eğmeyen bir köylüyü hapsedebilir.³³⁴ Bu hususla ilgili olarak, sipahilerin haklarını garanti altına almaya çalışan Anadolu beylerbeyi ve kadılarına gönderilmiş 1648 tarihli bir fermanın bahsedebiliriz. Fermana göre reaya, sipahisini kendi üzerinde emir sahibi bilecek, sözlerine karşı gelmeyecek, her birini üç gün misafir edip kendilerine ikramda bulunacak, bu süre içerisinde hayvanlarını da besleyecek ve sipahiden müsaade istemeden kendi işine gitmeyecektir. Sipahinin istediği hizmeti yapmayan reaya ise ta'zire (paylayıp, dövme) müstahak olur. Yine fermana göre sipahiler kendi reayalarının hareketlerini kontrol altında tutup namaz kılmayanları ve kötü işlere girişenleri men etme yetkisine sahiptirler.³³⁵

Görüldüğü üzere kanunlarla sipahiye toprak ve köylü üzerinde bazı haklar tanıdığıdır. Bununla beraber Avrupa'da cari olan köylü hukuku ile Osmanlı Devleti'ndeki toprak hukuku arasında son derece insani bir fark vardır. Zira Avrupa'da reaya yani köylü, toprak ile alınır ve satılır. Yani insan toprak gibi, mülk gibi, mal hükmündedir. Avrupa'da görülen ve kölelere mahsus olan bu uygulama ve mecburiyetler Osmanlı İmparatorluğu'nun raiyyet sınıfı için kesinlikle mevcut değildir.³³⁶ Köylü toprağı istediği şekilde kullanamaz, hibe edemez ve satamaz. Sadece sipahinin rızasını almak şartıyla başkasına devredebilir.³³⁷ Reaya toprağını boş bırakamaz veya kendi yerinin bir kısmını ekmeyip başka sipahinin toprağını ekirse kendi sipahisi ekmediği yerler için ondan iki kat öşür alır. Reaya sipahisine defterhâne

istedikleri zaman çiftlerini bozup ziraatle uğraşmaktan vazgeçebilirler. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 7. Baskı, Ankara 2011, s. 294/dipnot1; Ömer Lütfi Barkan, "a.g.e.", s. 307-308.

³³³ Halil İnalçık, *Adâletnâmeler, Belgeler*, C.II, S. 3-4, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1993, s. 67-68.

³³⁴ Hüseyin Avni Şanda, *a.g.e.*, s. 57.

³³⁵ Halil İnalçık, "a.g.m", s. 68-69.

³³⁶ Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s. 40.

³³⁷ Halil İnalçık, "Osmanlı Tımar Rejimi ve Sipahi Ordusu", s. 760.

kaydında yazılı olan çift,³³⁸ bennâk,³³⁹ mücerred, resm-i zemin vergilerini verir.³⁴⁰ Timarına yabancı bir raiyyet gelmiş olan sipahi, raiyyetin sahibine haber gönderip kaçak köylüyü aldirtması gerekir. Aksi takdirde bu durum sipahinin timarının elinden alınmasını icap ettiren bir husustur. Şüphesiz bütün bu hususlar timar sisteminin sürekliliğini garanti etmek ve rejimi korumak için alınmış tedbirlerdir.

Hafif süvari birlik olan timarlı sipahilerin silahları yay, kılıç, kalkan, mızrak ve gürzdür. Sefer vuku bulduğunda subaşuların kumandasında, sancakbeyinin bayrağı altında toplanır, sancakbeyleri de beylerbeyinin bayrağı altında toplanarak, bildirilen mahalde sultanın ordusuna iltihak ederler. Seferde yararlılık gösterenlerin dirliğine sancakbeyi veya beylerbeyinin verdiği tezkireye göre zam (terakki) yapıldığı gibi haddinden fazla bahadırlığı görülenlere de zeamet tevcih edilir.³⁴¹ Osmanlı timar kadrosuna, padişah ve bey kulları yanında Anadolu’da eski Türk beyliklerinin, Rumeli’de eski Balkan devletlerinin askerî sınıflarına mensup kimselere de yer verilmiştir. Bunların dışında yani, padişah ve bey kulu olmayan veya askerî sınıftan olmayanların ise timar alabilmesinin başlıca yolu padişah seferlerine, gazaya katılmak ve yararlılık göstermektir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, sipahilerin cebelilerini hazırlayarak bazen çok kısa bir müddet zarfında hareket etmeğe mecbur oldukları seferler için mutlak suretle kazasında, hiç olmazsa sancak dâhilinde oturması şarttır.³⁴² Bu husus incelenen defterlere;

“...ber-mûceb-i fermân-ı ‘âlî zikr olunan 3.000 akçe timar müteveffâ-i mezbûr babası Mehmed tahvîlinden timarı olduğu sancakta sâkin olub ve Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla vech-i meşrûh üzere tevcih olunub der-i devletten berât-ı

³³⁸ Osmanlılarda çift-resmi 22 akçe değerindedir. Bu 22 akçeye karşılık gelen hizmetlere bakıldığında; Fatih Kanunnâmesi’nde üç gün hizmet (kulluk) maddesi raiyyetin mükellef olduğu hizmet manasında kullanılmış ve bu hizmetin para karşılığı 3 akçe olarak tespit edilmiştir. Orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akçe, döğen yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe, boyunduruk resmi yani köylünün arabasıyla yaptığı hizmet veya 2 akçe, bir araba odun ya da 3 akçe şeklinde toplamda 22 akçe olarak belirlenmiştir. Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu”, s. 580-581.

³³⁹ Bennâk resmi, ekinli bennâk ve caba bennâk olmak üzere iki türdür. Yarım çiftlikten az yeri olan evli reyaya ekinli bennak denilip, seneden seneye bunlardan on sekiz akçe alınmıştır. Evli olan, fakat hiç toprağı olmayan ve çalışacak durumda olan reyadan ise senelik on iki akçe alınmıştır. Caba bennak vergisi ise gayri müslimden alınan ispençe vergisidir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi C.3/2*, s. 312.

³⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 312.

³⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, s. 569.

³⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.569.

cedîd-i âlişân için tezkire virildi. Tahrîren fî 25 şehr-i Zilhicce'ti'ş-şerîfe sene tis'a ve hamsûn ve elf".³⁴³

"...olub hisse-i mezbûr kendiye virilmek bâbında 'inâyet ricâ itmeğin timarı olduğu sancakda sâkin ve Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla tevcîh olunmasıçün sene sittun ve elf Muharrem'inin evâili târihli hükm-i şerîf virildikten sonra..."³⁴⁴ şeklinde yansımıştır.

İlk defa timar almak için merkeze gidip padişahın berâtını sağlamak gerekir. Her türlü terfiler de beylerin verdiği vesikalara göre padişah tarafından yapılır ve Defter-i Hakanî'ye işlenir. Sipahinin tayini ve azli de merkezi hükümet tarafından yapılmaktadır. Bilindiği üzere timar tevcih hizmet mukabili yapılır. Bundan dolayı hizmetini yapmayanların timarları ya muvakkaten (geçici) ya da tamamen ellerinden alınarak azlolunup başkalarına verilir. Mâzul sipahinin vaziyeti sipahilikten tardını gerekli değilse, yedi sene zarfında beylerbeyi kapısına devama, harp zamanında da sefere gitmeye mecburdur ve devam etmezse katiyyen timar verilmemiştir.³⁴⁵ Sipahi timarının veya timarlı sipahinin devlet nazarında tercih edilmesinin nedenleri vardır. Sipahiye sipahi yapan veraset ve servetten ziyade liyâkattir. Timarlı sipahilerin memlekette yerleşmesine ve bir derebeyi olmasına imkân verilmemiştir. Sipahinin varlıklı ve şerefli bir asker olarak yaşamasına yetecek büyüklükte olan dirliklerin adedi de sabit kılınmıştır. Dolayısıyla bir Osmanlı timarlı sipahisi, Avrupa feodal rejimdeki senyör gibi malikânesinin bir kısmını büyük bir çiftlik halinde bizzat işleyen ve bu bakımdan diğer kısım topraklara yerleşen köylülerden angarya mesai isteyen bir toprak zengini de değildir.³⁴⁶

³⁴³ BOA DFE. RZ. d. 645;178/1.

³⁴⁴ BOA DFE. RZ. d. 645: 180/1.

³⁴⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 570.

³⁴⁶ Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s. 40.

İKİNCİ BÖLÜM

SİVAS SANCAĞINDA TİMAR DÜZENİ (1573-1651)

2.1. Osmanlı İdarî Teşkilâtında Sivas Sancağı

Fethedildiği günden beri Rum eyâletinin önemli sancaklarından olan Sivas, İç Anadolu Bölgesi'nin doğu kısmını teşkil eden ve yukarı Kızılırmak bölümünde yer alan yerleşim bölgesidir. Kuruluş ve gelişiminde doğal ve beşeri unsurların doğrudan etkili olduğu şehirde karasal iklimin etkisinden dolayı yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve kar yağışlı geçmektedir. Bölgenin iklimi, bitki örtüsü, toprak özellikleri ve ekonomik yapının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Gerek önemli yolların kavşak noktasında bulunması ve gerekse yerleşmeye ve müdafaaya elverişli şartlarından dolayı özellikle askerî ve ticarî açıdan önemini tarih boyunca muhafaza etmiştir. Bununla birlikte şehrin yapısı, tarih sahnesine çıktığı dönemden itibaren farklı devletlerin hâkimiyetinde kalması, siyasî oluşumlar, savaşlar ve nüfus hareketlerine bağlı olarak sürekli değişmiştir. Sivas'ın ilk adının Cabyra (Kabira) olduğunu ileri sürülse de son dönemlerde yapılan araştırmalar, Kabira'nın Niksar civarında olduğunu göstermiş ve Sivas'ın ilk adının Kabira olduğu görüşü geçerliliğini yitirmiştir.³⁴⁷ Besim Darkot, Sivas'ın eski adları olarak ileri sürülen Talaura, Megalopolis, Karan ve Diospolis olarak adlandırılan Kabira isminin de Sivas ile alakalı olmadığı görüşündedir. Bununla birlikte Darkot, Sivas'ın bugünkü adının *Sebasteia*'dan türemiş olduğunu ancak, Sivas'a atfedilen *Sebasteia* adının, Niksar'ı ifade etmesini daha mümkün gördüğünü belirtmektedir.³⁴⁸

Roma İmparatorluğu döneminde askerî ve ticarî bakımdan gelişme gösteren şehir, 7. yüzyılın ilk yarısında İran Sasani orduları tarafından istila edilmiş, çok geçmeden Hicret'in 36. yılında (658) İslâm ordularının akınlarıyla zaptedilmiş, daha sonraki devirlerde ise kısa dönemler zarfında mahalli beylerin elinde kalmıştır.³⁴⁹ Darkot, Urfalı Mateos'u kaynak göstererek, Türklerin ilk defa 1059 yılında Sivas'a geldiğini belirtmektedir. Anadolu'nun büyük bir kısmı gibi Sivas'ın da Türk-İslâm hâkimiyetine kesin olarak girmesi 1071 yılını takip eden yıllara rastlamaktadır.³⁵⁰ Sivas, Türk hâkimiyetinin ilk safhasında, merkezi Sivas olmak üzere Kayseri Kastamonu ve Malatya'dan oluşan bu bölgeyi Türk vatanı haline getirmeye çalışan Danişmendlilerin

³⁴⁷ Alpaslan Demir, 16. Yüzyılda Samsun Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR Tezi, Ankara 2007, s. 29.

³⁴⁸ Besim Darkot, "Sivas", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, C.4, İstanbul 1965, s. 570.

³⁴⁹ "a.g.m.", s. 570.

³⁵⁰ Besim Darkot, "a.g.m.", s. 570-571.

hâkimiyetindedir. Bu nedenle Selçuklular bu bölgeye “Danişmend İli” adını vermişlerdir.³⁵¹ Daha sonra Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan’ın Danişmentliler’e son vermesiyle Sivas’ta Selçuklu hâkimiyeti (1174-1175) başlamıştır. Ancak çok geçmeden Moğolların istilasına (1243 Köseadağ Savaşı) uğrayan şehir, 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İlhanlı nüfuzu altına girmiştir. Keza 14. yüzyılın başından itibaren sadece Sivas değil, diğer Anadolu şehirleri de İlhanlılar’ın gönderdikleri valiler tarafından yönetilmiştir.³⁵²

Bir süre İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han’ın naibi Alaaddin Eratna’nın hâkimiyetinde olan Sivas, Eretna’nın ölümünden (1352) sonra Kadı Burhâneddin’in tasarrufuna girmiştir. Kadı Burhâneddin’in Akkoyunlu Kara Yülük Osman tarafından esir alınıp öldülmesi üzerine (1398) bir süre Kadı Burhâneddin’in oğlu Alaeddin Ali tarafından müdafaa edildiye de, Alaeddin Ali nüfuz ve kudretini sürdürememiş, şehir 1398 tarihinde Yıldırım Bâyezid tarafından Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır.³⁵³ Ancak Sivas’taki ilk Osmanlı hâkimiyeti kısa sürmüştür. Bu sıralarda (1400) Osmanlı topraklarına giren Timur, Sivas’a gelmiş ve şehri kuşatmıştır.³⁵⁴ Kaynakların verdiği bilgiye göre on sekiz gün kuşatılan ve mukavemet gücü kalmayan şehir, kale muhafızlarının canına dokunulmaması karşılığında Timur’a teslim edilse de Timur sözünü tutmayarak 4.000 muhafızı diri diri hendeklere gömdürmek suretiyle öldürmüştür.³⁵⁵ Timur istilâsından önce çok mâmur bir şehir olan Sivas, Timur’un eline geçen Anadolu şehirleri içinde en fazla yağma edilen ve zarara uğrayan şehir olmuştur.³⁵⁶ Bilindiği üzere Timur’un Anadolu’yu istilasını (Ankara Savaşı 1402) Osmanlı Devleti için bir fetret ve karışıklık döneminin başlamasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından hâkimiyet altına alınan Anadolu Beylikleri (Germiyanogulları, Mentешеogulları, Saruhanoğulları, Aydınogulları, Karamanoğulları, Candarogulları) bu sayede tekrar eski yerlerini elde etmişlerdir. Bununla beraber

³⁵¹ Osman Turan, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri” *AÜDTCF Dergisi*, C. 9, S.4, Ankara 1951, s. 449.

³⁵² Besim Darkot, “a.g.m”, s. 571.

³⁵³ Sivas, Akkoyunlu Kara Yülük Osman tarafından muhasara edilince Sivas halkı Yıldırım Bâyezid’e müracaat ederek şehri almasını istemişlerdir. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine alınmasında Sivas halkının bu tutumu önemlidir. Netice itibarıyla Kadı Burhâneddin’in bütün topraklarıyla birlikte, Sivas da Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 1998, s. 267.

³⁵⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı- Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, Recep Toparlı (hızl.), Sivas 1998, s. 116.

³⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, s. 303.

³⁵⁶ Hatta kaynaklar Timur’un daha da ileri giderek, bin kadar çocuğu da atlılarına çiğneterek öldürttüğünü kaydetmektedir. Timur’un Sivas’ı zaptı ve yağmalaması neticesinde şehrin maruz kaldığı büyük yıkım hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Demirel, “Sivas’ın Timur Tarafından Zaptı ve Yağmalanması”, Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu Bildirileri, 15-17 Mayıs 2003, Sivas 2003, ss. 31-39.

Amasya, Tokat, Sivas ve çevrelerinde bazı eşkıya zümresinden kişiler bu karışıklık ve fırsattan yararlanarak birer beylik kurmaya yeltenmişlerdir. Bazı kaynaklarda, Kadı Burhâneddin'in damadı olarak ileri sürülen³⁵⁷ bazı kaynaklar ise bu eşkıya zümresinden olan Mezid Bey'in bir yolunu bularak Sivas'a yerleştiğini ve burada bir beylik kurarak topraklarını genişletmek amacıyla harekete geçtiğini kaydeder.³⁵⁸ Bu şekilde Sivas, Timur istilâsını takip eden yıllarda Mezid Bey'in elinde bulunmuştur. Amasya'da bulunan Çelebi Mehmet, üzerine gönderdiği orduyla Mezid Bey'i mağlup etmiş, bu suretle Sivas'ta ikinci kez Osmanlı hâkimiyeti başlamış (1402-1403) ve Osmanlı hâkimiyeti altında Eyâlet-i Rum denilen büyük bir eyâletin paşa sancağı olmuştur.³⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde devlet teşkilâtı, merkez ve taşra teşkilâtı olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Osmanlılar coğrafi olarak genişlemeye başlayınca merkeze bağlı idarî birimler kurularak bunların başına yöneticiler tayin edilmiştir. Merkezi idarenin dışında kaldığı için "taşra" denilen bu bölgeler, aşağıdan yukarıya karye (köy), nâhiye, kaza, sancak ve eyâlet (vilâyet) şeklinde teşkilâtlandırılmıştır. İdari teşkilâtta en fazla yere sahip birimler kaza ve sancaklardır. Osmanlı eyâlet yönetiminin önemli bir birimi olan ve kazaların birleşmesiyle meydana gelen sancaklar, 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı idarî teşkilâtında yer almıştır. Osmanlı devlet teşkilâtında en büyük idarî birim eyâlet olmakla birlikte, en önemli ve gelişmiş birimler olan sancaklar devlet teşkilâtının çekirdeğini oluştururlar. Bundan dolayıdırki, Osmanlı Devleti'nde yapılan tahrirlerde sancak birimi esas alınmıştır.³⁶⁰

Osmanlı taşra teşkilâtında en büyük idarî birim olan eyâlet³⁶¹ ise sancaklardan meydana gelir ve "beylerbeyi" (mîr-i mirân) tarafından idare olunur. 14. yüzyıl boyunca

³⁵⁷ Besim Darkot, "a.g.m", s. 572.

³⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı- Rıdvan Nafiz Edgüer, *a.g.e.*, s. 118-119.

³⁵⁹ Besim Darkot, "a.g.m", s. 573.

³⁶⁰ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 84. Osmanlı sancak ve eyaletlerine dair bazı çalışmalar için ayrıca Bkz. Mehmet Ali Ünal, *16. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985; İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969; Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul 1952; "XVI. Asır Başlarında Kayseri Şehri ve Livâsı", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1955, ss. 93-108; "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livâsı ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten* S.36/102, Ankara 1962, s. 293-338; "XV-XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S.7, Ankara 1965, s. 51-61; "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyâleti Livâları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten* S. 20/78, Ankara 1956, s. 247-294; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

³⁶¹ Eyaletler, salyânesiz (yıllıksız) ve salyâneli (yıllıklı) olmak üzere iki kısımdır. Rumeli, Budin, Anadolu, Karaman, Dulkadir, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam ve Trablus-şam salyânesiz eyaletlerdir. Yani bunların mahsulâtı has, zeamet ve timara ayrılmış, öşür ve resimleri havass-ı hümâyün ismiyle hazineye ve beylerbeyi, sancakbeyi haslarına, zeamet ve timar olmak üzere üçe tahsis edilmiştir. Salyâneli eyaletlere gelince bu statüdeki eyaletler timar sisteminin dışındadır ve bütün vergi gelirleri doğrudan devlet hazinesine aittir. Erol Özvar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

taşra kuvvetlerinin kumandanı ve sancakbeylerinin amiri olan beylerbeyiler, “paşa” unvanıyla anılmaktadırlar.³⁶² Eyâlet dâhilinde beylerbeyinin oturduğu sancağa *paşa sancağı* denir. Eyâletin idarî ve askerî bütün işlerinden ve eyâletindeki timarlı sipahi ordusundan sorumlu olan beylerbeyiler³⁶³ aynı zamanda merkeze arz etmek şartıyla timar tevcihinde bulunurlar.³⁶⁴

Osmanlıların Rumeli’ye geçip buradaki şehirleri hızla fethetmesi neticesinde sancak sayısı artmış, durmadan devam eden fetihleri kontrol etmek ve fetihler sonucu ele geçirilen yerlerin idarî bir yapıya kavuşturulması gereğiyle³⁶⁵ sancakbeylerinin başına bir beylerbeyi tayin edilerek Rumeli Beylerbeyliği kurulmuş ve ilk beylerbeyi Lala Şahin Paşa olmuştur. Anadolu Beylerbeyliği ise Rumeli eyâletinin teşekkülünden sonra, 1393’te kurulmuştur.³⁶⁶ Bilindiği gibi Yıldırım Bayezid, Anadolu’daki beyliklerin topraklarını birer sancak halinde Osmanlı ülkesine katmıştır. Ancak Ankara Savaşı, Osmanlı ülkesindeki idarî gelişmeleri de etkileyerek birer Osmanlı sancağı olan yerlerin tekrar eski beylerine iade edilmesine yol açmıştır.³⁶⁷ Daha sonraki dönemde Osmanlı sancağı olan bölgeler, I. Mehmet zamanında başlayan fetihlerle yeniden Osmanlı topraklarına katılmış, Amasya ve Sivas bölgesini içine alan Rum³⁶⁸ beylerbeyliği kurulmuştur.³⁶⁹

İlk zamanlarda Tokat, Sivas ve Amasya bölgelerinden meydana gelen Rum eyâleti II. Murat döneminde fethedilen Canik ve Çorum bölgelerini, daha sonra da Karahisar-ı Şarki bölgesini içine alacak şekilde genişlemiştir. Eyâletin çekirdeği olan Tokat, Sivas ve Amasya’yı diğer bölgelerden ayırmak için bu yerlere “*Eyâlet-i Rumiye-i Suğra*” denilmiştir.³⁷⁰ Rum Eyâleti TD 387 numaralı 937/1530 tarihli Mufassal Tahrir

DR Tezi, İstanbul 1998, s. 8. Mısır, Habeş, Bağdad, Basra, Yemen, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir gibi yıllık olan bu eyaletlerin mahsulatı ise has, zeamet ve timara ayrılmayarak doğrudan doğruya devlet hazinesi tarafından her sene iltizama verilip gelirlerin bir kısmı beylerbeyi, sancakbeyi, asker vs. maaşları için dağıtılıp kalanı devlet hazinesine irsal edilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, s. 580.

³⁶² Fahamettin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Yay., S. 35/2. Ankara 1997.

³⁶³ Halil İnalçık, “Eyalet”, *TDVİA*, C.11, İstanbul 1995, s. 550.

³⁶⁴ Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimata Kadar)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 79.

³⁶⁵ Nejat Göyünç, “a.g.m”, s. 77.

³⁶⁶ Mustafa Çetin Varlık, “Anadolu Eyaleti”, C. 3, *TDVİA*, İstanbul 1991, s. 143.

³⁶⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara 1988, s. 87.

³⁶⁸ Rum kelimesi memleket, bölge anlamında bazen bütün Anadolu için, 15. ve 16. asırlarda ise daha küçük ve muayyen bir bölgeyi; Tokat, Amasya ve Sivas havalisini anlatmak için kullanılmıştır. Tayyib Gökbilgin.”15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum”, *Vakıflar Dergisi*, S. 6, İstanbul 1965, s. 53.

³⁶⁹ Fahamettin Başar, *a.g.e.* s. 7.

³⁷⁰ Erol Özvar, *a.g.t.*, s. 15.

Defteri'nde *Kadîm* ve *Hâdis* olarak ikiye ayrılmaktadır.³⁷¹ Eyâletin kadim ve hadis olarak ikiye ayrılması, bu eyâlette iki tane beylerbeyinin bulunmasından değil, eyalete katılan bölgelerin fetih tarihlerinden kaynaklanmaktadır. Şöyleki Fatih dönemine kadar fethedilen bölgeler kadim, Fatih dönemiyle birlikte fethedilen bölgeler hadis ismiyle anılmıştır.³⁷²

İlk zamanlarda Amasya, Tokat ve Sivas'ı içine alan bu bölgelerden Amasya 1393 yılında Bayezid zamanında, Sivas ve Tokat'ı içine alan bölge ise 1398'de Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. II. Murat devrinin sonlarına doğru İmparatorluğa bağlanan Canik ve Çorum bölgelerini de içine almak suretiyle genişlemiş, daha sonra Karahisar-ı Şarki yöresi eklenmiştir. 16. yüzyıl başlarına ait bir kısım tahrir defterleri Rum eyâletini, Çorum ve Bozok sancakları dışında Sivas, Tokat, Niksar, Sonisa, Amasya, Canik, Karahisar, olarak göstermekte ve bu bölgeyi "*Vilâyet-i Rum-ı Kadim*" olarak adlandırmaktadır.³⁷³ Daha sonra ise Trabzon, Malatya, Kemah, Bayburt ve Divriği'nin de eklenmesiyle sınırları genişleyerek on bir sancaktan oluşan bu bölgeye "*Vilâyet-i Rum-ı Hadîs*" denilmiştir.³⁷⁴ Burada belirtilen sancaklar 16. yüzyıl ortalarına kadar bir bütün idarî ünite olarak devam etmiş, sonradan Trabzon ve Malatya gibi birbirinden çok uzak yerlerin aynı eyâlete bağlanmasının pratikte doğurduğu güçlükler nedeniyle yeni bir idarî taksimata gidilerek, Malatya, Dulkadir eyâletine, Karahisar-ı Şarki, Kemah ve Bayburt, Erzurum eyâletine bağlanmıştır. 16. yüzyıl sonlarından itibaren Trabzon sancağı da Batum ve Gönnye sancakları ile birlikte ayrı eyâlet haline gelmiştir.³⁷⁵

Rum beylerbeyiliğinin merkezi yani paşa sancağının, bazen Amasya bazen de Tokat olduğu görülmektedir. 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren Amasya şehzade sancağı olarak hususi bir özellik kazanınca, bu defa Rum eyâletinin merkezlerinden olan Tokat, bu eyâletin Paşa sancağı olmuştur.³⁷⁶ 1520 yılına kadar Rum eyalet merkezinin Tokat-Amasya arasında değiştiği söylenebilir. 1520 yılında tamamlanan tahririn sonuçlarını içeren bir icmâl defterinde Rum Eyâletinin paşa sancağının Sivas olduğu kayıtlıdır.³⁷⁷ Bu icmâl defterinde Sivas'la ilgili bilgiler verilirken "*Kazâ-i Sivas*"

³⁷¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *87 Numaralı Muhâbebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, Yayın No:36, Ankara 1997, s. XII.

³⁷² Erol Özvar, *a.g.t.*, s. 16.

³⁷³ Ayn-ı Ali Efendi, *Kâvanîn-i Âli Osman der Hülâsai Mezâmin-i Defter-i Divân*, (Mehmet Tayyib Gökbilgin Önsözyle) İstanbul 1979, s. 22.

³⁷⁴ Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Rum Beylerbeyliği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5 İstanbul 1990, s. 292.

³⁷⁵ Ayn-ı Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 21.

³⁷⁶ Ahmet Şimşirgil, "a.g.m", s. 290.

³⁷⁷ Ali Açikel, "Rum Eyâleti", *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 225-226.

üzerine “Paşa Sancağıdır” diye şerh düşülmesi,³⁷⁸ Rûm eyâletinin paşa sancağının Sivas’a naklolunduğunu göstermektedir. Açıknel, Rum Beylerbeyliği’nin merkezinin Sivas’a nakledilmesinde özellikle Tokat bölgesindeki sosyal ve iktisadî bunalımlar ile zaman zaman baş gösteren Şii isyanlarının etkili olduğunu vurgulamaktadır.³⁷⁹ Sivas’ın Rum eyaletinin merkezi olma statüsü ise 1864 yılında taşra yönetiminde, eyâlet sisteminden vilayet sistemine geçmesine kadar devam etmiştir.³⁸⁰

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli idarî ve askerî değişiklikler açısından önemli bir düzenlemeye konu olmayan Rum eyâleti 17. yüzyıl boyunca da aynı idarî taksimat üzere kalmıştır.³⁸¹ 17. yüzyılın ortalarından itibaren Rum eyâleti Sivas eyâleti adıyla anılmaya

başlamıştır. Bu dönemde Rum eyaletinin sancaklarından olan Canik 1760’da muhassıllığa dönüştürülerek Trabzon eyaletine bağlanmıştır. Tanzimat devrinin ilk yıllarına kadar idarî taksimatını koruyan Sivas eyâleti 1848-1850 yıllarında küçültülerek dört sancağa (Amasya ve Çorum, Sivas, Divriği, Yeni İl)³⁸² indirilmiştir. Sivas eyaleti, 1864’te yeniden düzenlenen İdare-i Vilâyet Kanunu’yla Sivas vilayetine dönüşmüş, Karahisar-ı Şarkî sancağı ve Tokat kazası Sivas vilâyetine bağlanmıştır. 1880 yılı başlarındaki durumu yansıtan Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’ye göre Tokat sancağı Sivas vilayetine bağlanmış,³⁸³ 1923 sonrasında ise Sivas, bağımsız vilayet olmuştur.³⁸⁴

Aşağıda verilen Tablo 2’de incelenen belgelerde Sivas sancağına bağlı adı geçen otuz bir nahiyenin 1573 tarihinden 1651 tarihine kadar uzanan idarî yapıları gösterilmiştir. Bilindiği üzere nahiyeler tımar sistemi kapsamında ortaya çıkan idarî ve askerî olarak bütünlük gösteren birimlerdir. Dolayısıyla nahiyeler oluşturulurken sipahilerin kolayca toplanabileceği coğrafi bütünlük gösteren köylerden oluşmasına dikkat edilmiştir.³⁸⁵ İncelenen belgelerde Sivas sancağındaki tımarların gelir kategorilerine göre mekânsal olarak dağılımında ilk sıraları Sivas merkez nahiyesi, Kazabad, Budaközü, Artukabad, Sorkun, Zile, Niksar, Tozanlı, Kızılkünbed ve Kilmigad nahiyeleri almıştır. Bu nahiyeleri Hüseyinabad, Sonisa, Karakuş, Karahisar-ı

³⁷⁸ Ahmet Şimşirgil, “a.g.m.” s. 291.

³⁷⁹ Ali Açıknel, “a.g.m.”, s. 226.

³⁸⁰ Ali Açıknel, “a.g.m.”, s. 226.

³⁸¹ Erol Özvar, *a.g.t.*, s. 17.

³⁸² Ali Açıknel, “a.g.m.”, s. 226.

³⁸³ Sivas vilayetine bağlı Tokat kazası 1880 yılında sancak olmuştur. Ali Açıknel, “Tokat”, *TDVİA*, C.41, İstanbul 2012, s. 223.

³⁸⁴ Tuncer Baykara, *a.g.e.* s. 129, 134, 140.

³⁸⁵ İlhan Şahin, “Nahiye”, *TDVİA*, C.32, İstanbul 2006, s. 307.

Behramşah, Meşhedabad, Mecidözü, Komanat, Yeni Müslüman Özükaşağı, Venk, Taşabad, Yıldız, Acacı, Frenkhisarı, Cincife, Kuştaş, Halka-i Has, Hafik İli, Emlâk ve Koçhisar nahiyeleri takip etmiştir. Bu nahiyelerden Halka-i Has nahiyesine sadece 1573 tarihinde rastlanılmış 1601,1620 ve 1651 tarihlerinde rastlanılmamıştır. Kuştaş, Hafikili ve Emlâk nahiyelerine ise 1601 tarihinden itibaren rastlanılmamıştır.

Sivas sancağındaki tımarların dağılımına mekânsal olarak bakıldığında bölgenin coğrafi ve iklim özellikleri tımar ve zeametlerin dağılımını büyük ölçüde etkilemiştir. Örneğin, Sivas merkez nahiyesi üç defterde tımar ve zeamet hisselerinin en yüksek olduğu nahiyedir. Sadece 1601 yılında ikinci sırada yer almıştır. Sivas iklimin sertliğinden dolayı meyvecilikten ziyade hayvancılık ve tahıl üretimine elverişlidir.³⁸⁶ Yine Kazabad, Budaközü, Artukabad, Niksar, Sorkun, Zile, Sonisa tüm defterlerde tımar ve zeamet gelirlerinin yüksek seyrettiği nahiyelerdir. Kazabad'ın elverişli bir tarım alanı haline gelmesinde Yeşilirmak'ın önemli etkisi vardır. Geniş ve verimli arazisinin büyük bir kısmı Yeşilirmak tarafından sulanmaktadır. Bölge, topraklarının verimli ve iklimin elverişli olmasından dolayı tarım ve hayvancılığa uygundur. Yine tımar gelirleri olarak ilk sıralarda yer alan Budaközü'nün en önemli akarsuyu olan Delice ırmağı ve bu ırmağın, geçtiği yerlerde önemli ovaları sulaması, bu bölgeleri tarıma elverişli hale getirmiştir.³⁸⁷ Orta Karadeniz iklimi ile İç Anadolu iklimi arasında bir geçiş iklimine sahip olan Artukabad'ın en önemli akarsuyu Yeşilirmağın bir kolu olan Çekerek suyudur. Bu çayın oluşturduğu vadiler Artukabad'da genişleyerek bu havzada Artukabad ovasını oluştururlar. Bu ova tarım üretimi açısından son derece önemlidir. Arpa, buğday, bakla, mercimek, sebze, nohut vb. gibi ürünler bölgenin 15. ve 16. yüzyılda vergilendirilen önemli ürünleridir.³⁸⁸ Yeşilirmağın en büyük kolu olan Kelkit çayı vadisi boyunca doğu-batı yönünde uzanan Niksar, Yeşilirmak ve kollarının Kuzey Anadolu dağlarını parçalayarak derin vadiler oluşturması nedeniyle, Karadeniz ile karasal iklim arasında bir geçiş iklime sahip olması topraklarını tarıma elverişli hale getirmiştir. Köy yerleşmeleri büyük oranda Kelkit Çayı ve Niksar Ovası'nda yoğunlaşmıştır.³⁸⁹

³⁸⁶ Ömer Demirel, "Sivas", *TDVİA*, C.37, İstanbul 2002, s. 281.

³⁸⁷ Dönüş Ayçiçek, *Temettuat Defterlerine Göre Budaközü Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, Niğde 2019, s.6.

³⁸⁸ Ali Açikel, Tekin Susam, "Artukabad Kazasının Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1455-1600)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVIII, S. 2, Aralık 2003, s. 3-4.

³⁸⁹ Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 17-18.

Yukarıda belirtilen nahiyelerin gelir kategorileri her defterde grafik olarak gösterildiğinden³⁹⁰ burada sadece tımar gelirleri yüksek olan bazı nahiyelerin askerî yapısından; zaim ve sipahi sayılarından bahsedilmiştir. İncelenen defterlerde tespit edilen otuz bir nahiyenin tımar ve zeamet gelirlerinde ön sırada yer alan Sivas merkez nahiyesinin belirtilen tarihlerde toplam 130 adet tımar ve zeamet kaydı bulunmaktadır. Tüm defterlerden elde edilen toplam 494 tımar ve 73 zeamet sahibi içerisinde Sivas merkez nahiyesinin sipahi ve zaim oranına bakılacak olursa; 1573, 1601, 1620 ve 1651 tarihlerinde tespit edilen toplam 130 adet dirliğin, % 31'i (23 adet) zaim, % 22'si (107 adet) tımar sahibidir. Sorkun nahiyesinde toplam 59 adet zeamet ve tımarın, % 4,10'si (3 adet) zaim, % 11,33'si (56 adet) tımar sahibidir. Kazabad nahiyesinde toplam 47 adet tımarın % 8 'i (6 adet) zaim, % 8,9'u (41 adet) tımar sahibidir. Budaközü nahiyesinde toplam 47 adet tımarın % 4 'ü (3 adet) zaim, % 8'i (44 adet) tımar sahibidir. Niksar nahiyesinde toplam 45 adet tımarın % 4'ü (3 adet) zaim, % 8,5 'i (42 adet) tımar sahibidir. Zile nahiyesinde toplam 29 adet tımarın % 4 'ü (4 adet) zaim, % 5 'i (25 adet) tımar sahibidir. Tozanlı nahiyesinde toplam 25 adet dirliğin tamamı tımar sahibidir. Genel toplam içindeki oranı % 5'dir. Zaim ve sipahi sayıları diğer bölgelere oranla yüksek olan bir diğer nahiye Artukabad'dır. Nahiye de zeamet ve tımar toplam 22 adet dirliğin, % 8,2'si (6 adet) zaim, % 3,2'si (16 adet) tımar sahibidir.

³⁹⁰ Bkz. s. 99, 118, 138, 158.

Tablo 2. Sivas Sancağı Nahiyeleri (1573-1651)³⁹¹

İdari Birim	Unvanı	Günümüzdeki Adı	Bağlı Olduğu Nahiye, Kaza, Sancak, Eyâlet veya Vilâyet
Sivas merkez nahiyesi	Rum Eyaleti	Sivas	
Kazâbâd	Nahiye (1530) Kaza (16. yy.) Nahiye Kaza (1990)	Pazar	Tokat-Sivas-Tokat Rum eyâleti Sivas-Sivas eyâleti Turhal-Tokat
Budaközü	Nahiye (16.yy.) Nahiye (17.yy.) Nahiye (19.yy.) Kaza (1924)	Sungurlu	Kırşehir-Bozok-Zürkadriye eyâleti Merkez-Yozgat-Sivas eyâleti Çorum-Yozgat-Sivas eyâleti Ankara-Bozok eyâleti Çorum
Artukabad	Nahiye (16. yy.) Kaza Kaza (1865) Kaza (1924)	Artova	Turhal-Sivas-Tokat-Rum Eyâleti Sivas-Sivas Sivas-Sivas vilâyeti Tokat
Sorkun	Nahiye (1522) Nahiye (1530) Kaza (1846) Nahiye (1867) Kaza (1926)	Sorgun	Bozok-Bozok-Zülkadriye eyâleti Zile-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Bozok-Bozok eyâleti Merkez-Yozgat-Ankara vilâyeti Yozgat
Zile	Kaza (1530) Sancak (17.yy.) Kaza (1847) Kaza (1855) Kaza (1924)	Zile	Sivas-Tokat-Anadolu eyâleti Sivas eyâleti Amasya-Sivas eyâleti Tokat-Sivas eyâleti Tokat
Niksar	Sancak(1530)	Niksar	Rum eyâleti

³⁹¹ Tablo Tahir Sezen'in "Osmanlı Yer Adları" adlı eserinden faydalanılarak oluşturulmuştur. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No:21, Ankara 2006.

	Rum eyâleti Kaza (1537) Kaza (1846) Kaza (1924)		Sivas-Sivas eyâleti Canik-Trabzon eyâleti Tokat-Sivas vilâyeti Tokat
Kilmiğad	Nahiye (1530) Kaza (17.yy.) Nahiye (1865) Nahiye (1924)	Yavu	Tokat-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Sivas-Sivas eyâleti Yıldızeli-Sivas-Sivas vilâyeti Yıldızeli-Sivas
Hüseyinabad	Nahiye (1530) Kaza (1846) Nahiye (1894) Kaza (1919)	Alaca (1935)	Zile-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Bozok-Bozok eyâleti Merkez-Çorum-Ankara vilâyeti Çorum
K. Behramşah	Nahiye (1530) Kaza (17. yy) Kaza (1846)	Karamağara	Zile-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Zile-Sivas eyâleti Bozok-Bozok eyâleti
Mecidözü	Nahiye (1530) Kaza (17.yy.) Kaza (1865) Kaza (1924)	Mecitözü (Avukathacıköy)	Turhal-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Sivas-Sivas eyâleti Amasya-Sivas vilâyeti Çorum
Tozanlı	Nahiye (1530) Kaza (1540) Nahiye (1924)	Tozanlı (Doğanşar) (İpsile)	Tokat-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Sivas-Sivas eyâleti Hafik-Sivas
Sonisa	Sancak(1530) Rum eyâleti Nahiye (1865) Kasaba	Sonisa	Erbaa-Tokat-Sivas vilâyeti Merkez-Taşova-Amasya
Komanat	Nahiye (1530)	Gümenek Köyü	Tokat Tokat-Sivas-Tokat-Rum eyâleti
Acacı (Acacihüyük)	Nahiye (1530) Köy	(Acacihüyük)	Zile-Tokat-Sivas-Rum eyâleti Merkez-Çekerek-Yozgat
Kafirni	Nahiye (1530)	Kafirli	Tokat-Tokat-Sivas-Rum eyâleti
Yıldız	Nahiye (1530)	Yıldız Yıldızeli	Tokat-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Sivas-Sivas eyâleti
Venk	Nâhiye(1466-1562)	Venk	Tokat-Sivas-Tokat-Rum eyâleti
Taşabad	Nahiye (1530)	Taşova	Sonisa-Sonisa-Niksar-Rum eyâleti

	Nahiye (1865) Kaza (1953)	(Yemişenbükü)	Erbaa-Tokat-Sivas vilâyeti Tokat-Amasya
Yenimüslüman	Nahiye (1530) Nahiye (1924)	Boztepe	Zile-Tokat
Meşhedabad	Köy	Meşhedabad	Zile-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Zile-Tokat
Halka-i Has	Nahiye	-	Zile-Sivas-Tokat-Rum eyâleti
Kuştaş (Üçtaş)	Nahiye	-	Zile-Sivas-Tokat-Rum eyâleti
Kızılkünbed	Nahiye	-	Zile-Tokat-Sivas-Rum eyâleti
Karakuş (Yazlıkbelen)	Kaza Nahiye (1920) Kaza (1954)	Akkuş	Ordu-Sivas eyâleti Ordu-Trabzon eyâleti Ünye-Canik-Trabzon vilâyeti Ordu
Özükavağı	Nahiye (1530) Kasaba	Özükavak	Zile-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Kadışehir-Çekerek-Yozgat
Hafikili	Nahiye (1530) Kaza (1873) Kaza (1924)	Hafik	Sivas-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Sivas-Sivas eyâleti Sivas
Emlâk	Kaza (17.yy.)	-	Sivas-Sivas eyâleti
Koçhisar	Nahiye (1530) Kaza (1873) Kaza (1924)	Koçhisar	Sivas-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Sivas-Sivas eyâleti Sivas
Frenkhisarı	Nahiye (1530)	-	Sonisa-Sonisa-Niksar-Rum eyâleti
Cincife	Nahiye (16.yy.) Köy	Çamağzı	Tokat-Sivas-Tokat-Rum eyâleti Gökdere-Merkez-Tokat

2.2. Sivas Sancağında Dirliklerin Dağıtımı: Has, Zeamet ve Timar Sahipleri

Yeni bir padişahın tahta geçmesi, zamanla meydana gelen değişiklikler, savaşların yol açtığı yıkımlar, iç çalkantılar, tarım üretiminde kuraklıktan dolayı vergi gelirlerinin azalması ya da herhangi bir suretle artmış olması, nüfusta salgın hastalık gibi nedenlerle yaşanan âni düşüşler, tensikat (ıslah, düzenleme), ve defter harici kalan yerleri deftere kaydetmek³⁹² yeni bir tahriri icap ettiren önemli sebeplerdir.³⁹³ Ayrıca, fethin hemen akabinde yapılan tahrirler fazla sağlıklı olamadıkları için, bir kaç yıl içinde aynı bölgenin yeniden tahrir edilmesine gerek duyulabildiği durumlar da olmuştur.³⁹⁴ Bahsedilen bu nedenlerin dışında tahrirlerin otuz yılda bir tekrarlanmıştı.³⁹⁵ Kaynaklar, Rum eyaleti tahrirlerinin yaklaşık olarak, 25-35 yılda bir; 1455, 1485, 1520, 1554 ve 1572-76 yıllarında gerçekleştirildiğini belirtmektedir.³⁹⁶

Osmanlı Devleti defter tutma sistemi sayesinde, imparatorluğun her tarafındaki timar sahiplerinin isimlerini ve sayısını takip etmekle kalmamış, aynı zamanda savaş için sağlanabilecek toplam sipahi sayısını da tespit edebilmiştir. Dolayısıyla bu defterler sultanın, timarlı sipahilerinin sayısını ve durumunu bilmesi ve onlara hâkim olmasını sağlayan en önemli araçtır.³⁹⁷ Mehmet Öz, tahrir defterlerinin temel fonksiyonunun, merkezî idareye, vergi amaçları bakımından, timar sisteminin uygulandığı sancaklardaki beşeri ve ekonomik kaynaklar hakkında mümkün olduğu ölçüde güvenilir ve ayrıntılı malumat temin etmek olduğunu vurgular.³⁹⁸ Dolayısıyla tahrir defterleri Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu geniş coğrafyanın sosyo-ekonomik yapısını detaylı olarak veren en önemli arşiv belgeleridir. Bu defterlerle ilgili çalışmalar 1943 yılında Macar L.

³⁹² Kanunnâmelerde bu husus "*Tahrir-i vilayetten murad hariç ez-defter olanlar dâhil olmaktadır*" şeklinde belirtilmektedir. Bununla birlikte haric-ez-defter tabiri, arazi ve reaya, her ikisi için de kullanılır. Hariç ez-defter ile ziyade arasında esas itibarıyla bir fark yoktur. Ancak sipahiler genellikle ellerinde kayıtlı bulunan gelir miktarından fazlasını yani ziyadeyi vergiden kurtulmak için tahrir esnasında gizleyebilirler. Tahrir sırasında bu duruma karşı şiddetli cezalar emredilmekle birlikte, ziyadeleri meydana çıkarmak için sipahilere yetkiler verilmiş ve mükâfatla teşvik olunmuşlardır. Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. XVIII.

³⁹³ Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, TTK Yay., Ankara 1988, s.11-12.

³⁹⁴ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1999, s.5. Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. XVIII.

³⁹⁵ 16. yüzyıl Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi olan Lütfi Paşa için de tahrir yapılması son derece önemlidir. Hatta bu hususla ilgili olarak, tahrirlerin her 30 yılda bir yapılmasını önerirken, eski defterler ile yenisinin karşılaştırılıp halkın eski defterden eksik olmaması gerektiğini belirtir. Lütfi Paşa, *Asafnâme*, Mübahat S. Kütükoğlu (hzl.), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 40.

³⁹⁶ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 5.

³⁹⁷ Colin Imber, *a.g.e.*, s.259-260.

³⁹⁸ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 41.

Fekete'nin Estergon sancağının³⁹⁹ mufassal defterini yayımlamasıyla başlamış, daha sonra hem yurt içinde hem de yurt dışında gittikçe yoğunlaşmıştır.⁴⁰⁰

Osmanlı Devleti'nde toprağın timar olarak dağıtılması, devlete bağlı bir süvari ordusu temin ettiği gibi, sipahiler timarlarının vergilerini kendileri topladıklarından, hazineye gelir sağlamak ve ücret ödemek külfetinden de devleti kurtarmıştır. Sultan sefer açmaya karar verdiğiğinde timarlarından ne kadar asker çıkabileceğini, her sipahinin at, silah ve cebelü sayısını,⁴⁰¹ sancakların ve eyaletlerin kuruluşlarını, yönetici kadronun hangi statü içinde olduğunu, has, zeamet ve timar gelirlerinin miktarını ve türlerini bilmek zorundadır.⁴⁰² Aslına bakılırsa, sipahilerin imparatorluğun dört bir yanına dağıldığı göz önüne alındığında bu sayıyı tespit etmek hiç de kolay değildir. Bunlar bir yana, uzak yerde oturan sipahilerin timarlarını özel mülke dönüştürüp merkezin kontrolünden çıkmaları gibi bir endişe de söz konusudur. Bundan dolayıdır ki bir sancak fethedilir edilmez, devlet adına her türlü gelir kaynağını tespit ve bunun tevzî işi yapılır. Vilayet tahririne memur edilen emin (il yazıcısı),⁴⁰³ yazımını yaptığı sancağın vergiye tabi kaynaklarının dökümünü çıkarır ve bunların ne şekilde sipahilere timar, kumandanlara zeamet, sultana, beylerbeylerine veya sancakbeylerine has olarak ayrıldığını gösterir. Tahrir emini, kadının ve dirlik sahiplerinin yardımıyla eski mufassal deftere, istihkak sahipleri ve reaya elindeki belgelere göre her türlü gelirden meydana gelmiş değişiklikleri kaydetmek, son durumu mahallinde tespit etmek ve merkeze bildirmekle mükelleftir. Tabi bunlar içerisinde tahririn yapıldığı sancakta mevcut olan zeamet ve timar erlerinin cebelü miktarı da merkeze bildirilmektedir. Emîn, bu suretle oluşturulan mufassal defterlerin müsveddelerini, mahalli narh hüccetlerini tetkik ve tasdik olunmak üzere merkeze getirir ve burada mahsül vergileri ayrı ayrı hesaplanır,

³⁹⁹ L. Fekete, *Az Esztergomi szandzsák 1570 évi adóösszeírása*, Budapest 1943.

⁴⁰⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, Yayın No: 36, Ankara 1997, s. 8.

⁴⁰¹ Colin Imber, *a.g.e.*, s. 257.

⁴⁰² Ayn-ı Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 5.

⁴⁰³ Memleketin en uzak köşelerinde büyük salâhiyetlerle iş yapan tahrir komisyonları birçok nizalı meseleleri ve toprak davalarını da hâl ve feshetmektedirler. Tahrir eminleri, yeni fethedilen memleketlere verilecek düzeni, devlet merkezinin istek ve arzuları ile mahallî ihtiyaçları, örf ve âdetleri gözeterek bunlar arasında en müsait telif şekillerini bulup merkeze teklif ederler. Bununla birlikte her vilâyet için, mahallinde yapılan tetkiklerin neticelerine göre kanunâmeler kaleme alırlar ve eski kanunların işe yaramayan kısımlarını çıkartıp yeni maddeler ilâve ederler. Bunlara ilaveten binlerce istihkak sahiplerinin hisselerini tayin ve teklif etmek gibi vazifeleri de düşünüldüğünde tahrir eminlerinin, devlet işlerinde büyük bir vukuffiyet ve yatkınlık sahibi kişiler arasından seçilmiş olmalarını belirtmek gerekir. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.II/2, İstanbul 1941, s. 221-222.

yekûna bağlanarak tasdik olunur.⁴⁰⁴ Bu işlemten sonra emin için, gelir kaynaklarının dirlik sahipleri arasında istihkaklarına göre taksim edilme süreci yani, işin ikinci safhası başlar. Bundan önce tevzî ve tahsise dair muamele yapılmaz. Çünkü tevzî bu kişilerin ellerindeki padişah berâtı ve beylerbeyi tezkiresi esas tutularak yapılır.⁴⁰⁵ Sipahilerin komutanı olan beylerbeyinin tezkiresi olmadan hiçbir timar tevcih olunamaz ve timarların son durumu merkezdeki icmâl defterinde değil, beylerbeyi yanındaki defterde görünür. Dolayısıyla beylerbeyi tezkiresi, timar tevzîinde herkesin son istihkak durumunu göstermek üzere verilmiş bir vesikadır.⁴⁰⁶ Son olarak emin, kendisine sunulan vesikaları tetkik ederek her bir dirlik sahibine müstahak olduğu miktarda gelir tahsis eder. Bu gelirlerin kimlere ve ne şekilde taksim ve tevzî edileceğini gösteren icmâl defterleri hazırlanır. İcmal defterlerinde padişah haslarından başlanarak beylerbeyi ve sancakbeyi hasları ve bunların hangi nahiyelerden ve köylerden tahsis edildikleri tek tek gösterilerek toplam gelirler belirlenir. Daha sonra zeamet ve timarlara geçilerek her zeamet ve timarın nereden ve ne miktarda verildiği açıklanır.⁴⁰⁷

Bu bilgilerden hareketle inceleme sahamız olan Rum eyaletinin paşa sancağı olan Sivas ve bağlı kazaların son tahriri, Sultan II. Selim tarafından Trabzon Sancakbeyi Ömer Bey'e⁴⁰⁸ yaptırılmıştır. Bu tahrir yayımlanmış olan bir Mühimme kaydına göre, 1570 yılında başlamış, dört yıl sürmüş ve 1574 yılında tamamlanmıştır.⁴⁰⁹ Bilindiği kadarıyla bu bölgeler, 1574 yılına kadar, beş kez tahrir edilmiştir. İlk tahrir, II. Murad dönemine kadar geriye gitmektedir. Bu bölgeler Yörgüç Paşa tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilince, Osmanlı devlet geleneği çerçevesinde, dönemin Tokat Beyi Balaban Paşa tarafından tahrir ettirilmiştir. Geç tarihli tahrir defterlerinde adı Balaban Paşa Defteri olarak geçen bu defter, ne yazık ki zamanımıza ulaşmamıştır. 1455 tarihli Umur Bey tarafından hazırlanan ve halen elimizde bulunan bir tahrir defterinde,

⁴⁰⁴ Halil İncalcık, *a.g.e.*, s. XX.

⁴⁰⁵ Halil İncalcık, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁰⁶ Halil İncalcık, *a.g.e.*, s. XX.

⁴⁰⁷ Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.60.

⁴⁰⁸ İncalcık, tahrir emini Ömer Bey'in tahririni tam bir adaletle gerçekleştirdiğini, verdiği hükümlerle timar sahibi olan askeriler kadar, köylüleri de hoşnut ve müteşekkik kıldığı için takdir ve taltif (rütbe, lütuf) edildiğini kaydetmektedir. Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, s. 175.

⁴⁰⁹ *178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Sivas I*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 9, Ankara 2014, s. 11.

Trabzon sancakbeyi Ömer Bey tarafından tahriri yapılan Sivas eyâletinin, III. Murat döneminde (1574) hazırlanan "*Kanunâme-i der livâ-i Sivas*" adlı Sivas sancağı kanunâmesi metni için Bkz. Hadiye Tunçer, *a.g.e.*, s. 353-356.

Balaban Paşa Defteri'nin adı açıkça geçmektedir.⁴¹⁰ Bu bölge ile ilgili ikinci icmâl defteri, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Tasnifi'nde mevcuttur (TD 41). Tüm Rum vilayetini kapsamakta olan üçüncü tahrir defteri, 1530 tarihli olup, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi tarafından yayımlanmıştır.⁴¹¹ Rum vilâyetinin hemen hemen tüm vergi kaynakları özet olarak bu defterde zikredilmiştir. Bu bölgeyi kapsayan başka bir icmâl defteri Osmanlı Arşivi'nde Tapu Tahrir Tasnifinde, TD 339 numara ile muhafaza edilmektedir. Bu defter aynı zamanda Rum eyaletinin beşinci -ya da altıncı- tahrir defterlerinden biri olan ve en iyi durumda olan defterdir. Bu defter sayesinde, Sivas'ın batı tarafları ile ilgili değerli bilgiler elde edilebilmektedir.⁴¹²

Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî kuvvetin temeli timar, zeamet ve has gibi çeşitli kategorilere ayrılan dirlik rejimine ve timarlı sipahi sistemine dayanmakta, ordunun dörtte üçü timarlı sipahilerden oluşmaktadır.⁴¹³ Rakabesi doğrudan doğruya devletin elinde bulunan topraklar üzerinde uygulanan bu toprak rejimi, aynı zamanda devletin sosyal ve ekonomik yapısını da doğrudan doğruya tayin ederek, sosyo-ekonomik gelişmenin çeşitli faktörlerinden birini teşkil etmektedir. Tabii sadece timar olarak değil, vakıf ve mülk olarak tasarruf edilen toprakların vergi gelirleri de önemli bir yer tutmaktadır. İstanbul'un alınmasıyla birlikte daha da merkezileşen devlet yapısı güçlü bir toprak aristokrasisinin varlığını sakıncalı görmüştür.⁴¹⁴ Böyle bir anlayışın sonucu olarak Fatih Sultan Mehmet birçok vakıf ve mülkleri bozarak, zaruri olan mali kaynakları sağlamak ve asker sayısını arttırmak için memleket gelirinin büyük bir kısmını elinde tutan kalabalık bir vakıf ve mülk sahipleri sınıfının imtiyazlarına son vererek, ya ellerinden topraklarını almış ya da onlara yeni askerî vazifeler yüklemiştir.⁴¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, bu uygulamayı yerli toprak aristokrasisine karşı açılan bir savaş olarak değerlendirirken,⁴¹⁶ Halil İnalçık, muhtelif yollar ile mülk veya vakıf olarak devletin elinden çıkmış toprakların mirîye mal edilmesinin asıl gayesini,

⁴¹⁰ Bu defter, İstanbul'da Belediye Kütüphanesinde (Taksim Atatürk Kütüphanesi Muallim Cevdet Yazmaları, MC 092) muhafaza edilmektedir. *178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Sivas I*, s. 11.

⁴¹¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, Yayın No: 36, Ankara 1997.

⁴¹² Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, *H.982 (M.1574/1575) tarihli ve TKG. KK. Ttd.178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Sivas I*, Yayın No: 9, Ankara 2014, s. 11.

⁴¹³ Ayn-ı Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 4.

⁴¹⁴ Zeki Arıkan, "Hamit Sancağındaki Timar Düzenine Toplu Bakış", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.2, Ankara 1981, s. 879.

⁴¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, s. 281-282.

⁴¹⁶ Zeki Arıkan, "a.g.m", s. 879.

timarlı sipahi sayısını arttırmak ve devlet hazinesi için yeni haslar bulmak, şeklinde değerlendirmektedir.⁴¹⁷

Osmanlı Devleti'nde tahriri yapılan bölgenin pek çok gelir kaynağı belirlenerek, ayrıntılı biçimde defter-i mufassala kaydedilir. Daha sonra bu gelirler, askerî sınıf mensupları ve esas olarak da söz konusu toprakların fethine katılan sipahiler arasında paylaşılır. Bu kişiler de genellikle ya timar almamış ya da muhtelif sebeplerden timarlarından azledilmiş sipahiler olmaktadır. Dağıtımın aldığı biçim ise, icmâl defterinde özetlenerek gelirlerine göre timar, zeamet ve has olmak üzere üç kategoride yer alır.⁴¹⁸ Biraz yukarıda icmâl defterlerine gelirler kaydedilirken önce haslardan başlandığını, daha sonra zeamet ve son olarak timarın kaydedildiğini belirtmiştik. Ancak timar ve zeamet ruznâmçe defterlerine zeamet ve timarlar kaydedilirken, gelirlerine göre önce has, daha sonra zeamet ve timar şeklinde bir sıralama yapılmamaktadır. Yani bir defterdeki tevcih kayıtları timar kaydıyla başlamakta daha sonra bir has kaydı yer almakta ve zeamet kaydıyla devam edip tekrar timar kaydı yapılabilmektedir. Kayıtlar belli bir sıralamaya göre değil karışık olarak verilmiştir. Bu durum ruznâmçe defterlerinin günlük işlemlere göre tutulmasından kaynaklanmaktadır.

2.2.1. H.980/M.1573 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defteri'ne Göre Sivas Sancağında Has, Zeamet ve Timar Sahipleri

Sivas sancağında has, zeamet ve timar sahipleri hakkında bilgi vermeden önce, Osmanlı Devleti'ni siyasî, içtimaî ve ekonomîk olarak uzun yıllar ayakta tutan en önemli müesseselerinden olan timar sisteminin bozulmasının emareleri timar tevcih tezkire kayıtlarına yansıdığından, incelenen defterlerde bahsi geçen dönemlerin öne çıkan siyasi olaylarına genel olarak değinmeyi gerekli görüyoruz.

1573 tarihli defterde bahsi geçen dönem II. Selim'in saltanat yıllarıdır. 1566 yılında tahta geçen II. Selim, 8 yıl saltanatta kalarak 1574 yılında vefat etmiştir. II. Selim dönemi çoğu tarihçi tarafından “duraklama” olarak adlandırılırken, kimi tarihçiler bu dönemi “müvazene”⁴¹⁹ devri olarak tanımlamaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı

⁴¹⁷ Halil İnalçık, “Mehmet II”, s. 533.

⁴¹⁸ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 175-176.

⁴¹⁹Zuhuri Danişman, ister 1566 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatıyla olsun isterse Sokullu Mehmet Paşa'nın ölüm tarihi olan 1579 ile başlasın bu döneme çoğu tarihçinin adet edindiği üzere “Duraklama Devri” değil “Müvazene” devri denmesinin daha isabetli olacağı kanaatindedir. Çünkü her ne kadar askeri başarılar Kanuni Sultan Süleyman döneminde olduğu gibi devam etmese de, Kanuni'nin ölümünden sonra da Asya, Afrika ve Avrupa'da yeni toprakların fethedilerek Osmanlı Devleti sınırları

Devleti'nde, 16. yüzyılın ikinci yarısı (1566) siyasî, iktisadî ve sosyal alanda gözle görülmeyen, ancak içten içe ve devamlı surette, -tabiri yerindeyse- devletin içini kemiren bozuklukların başladığı yıllardır. Burada gözle görülmeyen diyoruz çünkü 46 yıl devleti eşsiz bir azim ve irade ile yöneten Kanuni Sultan Süleyman'ın, devlet yönetimindeki başarısı karşısında, elbette iyi olmayan yöneticilerin devlet yönetimindeki olumsuz tesirleri hemen hissedilmemiştir.⁴²⁰ Bu tarihe kadar ordularının başında yer alan padişahlar siyasî, iktisadî, ilmî ve içtimaî alanlarda yükselişi temin ederek Osmanlı Devleti'ni dünyanın en refah ülkesi haline getirmişlerdir. Maalesef bu tarihten sonra birkaçı istisna olmak üzere padişahları ordu başında görmek mümkün olmamıştır. Kanunî Sultan Süleyman, gerek yaptığı kanunnâmelerle, yayımladığı fermanlarla ve gerekse teşkilatçı devlet yapısıyla iç siyasette adâleti esas alan, dış siyasette de üstün bir muvaffakiyetle devleti yöneten bir padişah olmasına rağmen, kaynaklarda, zevk ve sefaya düşkünlüğü ile yer eden oğlu II. Selim, maalesef ordusunun başında sefere gitmeyen ilk Osmanlı hükümdarı olmuştur.⁴²¹

II. Selim dönemi siyasî gelişmelerinde önceliği, saltanatının ilk günlerinden başlamak üzere yeniçeri ordusunun cülûs terakkîsi için çıkarttıkları gürültülerin⁴²² bertaraf edilmesi almıştır.⁴²³ İçerde bu siyasi gelişmeler kaydedilirken, bu dönemde yaşanan harici gelişmelerde Akdeniz harekâtı oldukça önemlidir. Osmanlı Devleti

genişlemeye devam etmiştir. Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 7, İstanbul 1965, s. 171.

⁴²⁰ Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 174.

⁴²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.3/1, TTK Yay., Ankara 2003, s. 40.

⁴²² Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde her padişah tahta çıktığında adet üzere cülûs terakkîsi dağıtılır. Ancak cülûs sefer zamanına rastlarsa, terakkî ile birlikte sefer sebebiyle de sefer in'amı dağıtılır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar Seferi'ndeyken vefat etmesi üzerine Kütahya Sıçanlı/Sincanlı'da olan oğlu II. Selim'e vefat haberi tebliğ edilmiştir. Bunun üzerine II. Selim İstanbul'a gelerek tahta cülûs etmiştir (30Eylül 1566). Ancak vezirlerin, devlet erkânının çoğu Kanuni ile birlikte sefere gittiğinden ve ordunun da seferde olmasından dolayı İstanbul'da fazla beklememiş ve 3 Ekim 1566'da Belgrad'a doğru yola çıkmıştır. Ordu da Zigetvar'dan Belgrad'a doğru hareket etmiştir. Dolayısıyla II. Selim cülûsundan dolayı dağıtacağı terakkîleri hazinedeki para yeterli olmadığından Belgrad'da dağıtmayı uygun görmemiş, terakkîlerin İstanbul'a dönüşte verilmesini istemiştir. Ancak sultan, yeniçerilerin huzursuzluğunun artması üzerine bahşişin hazinedeki mevcut paradan dağıtılmasına razı olmuştur. Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 184. Sayıları 12.300 olan yeniçerilerin her birine ikişer bin, 5885 kişilik bölük halkına biner akçe zam verilmiştir. Buna rağmen yeniçeriler memnun olmamışlar, biraz önce bahsettiğimiz sefer in'amını da isteyerek haklarının iki bin değil üçer bin olduğunu, bin akçe de sefer in'amı istediklerini söylemişlerdir. Selânikî'nin kaydettiğine göre "*hazîne tamâm getirülmedi, yine bâkîlerimiz geridür*" denilerek durum idare edilmiştir. Bunlarla birlikte Selânikî, ebnâ-i sipâhiyana, silâhdârâna, ulûfeciyan-ı yemîn ve yesâr bölüklerine İstabl-ı Âmire'ye, Matbâh-ı Âmire halkına vs. in'am ve terakkîlerinin verildiğini alabilenin aldığını, almayanların ise İstanbul'a kaldığını kaydeder. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I (971-1003/1563-1595)* Mehmet İpşirli (hzl.)TTK Yay., Ankara 1999, s. 51. Tabi Yeniçerilerin Belgrad'da cülûs bahşîşi için yaptıkları serkeşlikler İstanbul'da da devam etmiş bunun üzerine II. Selim Belgrad'a vadettiği biner akçe sefer in'amını da dağıtmıştır. Burada ilk defa olmak üzere ulemaya da cülûs bahşîşi dağıtılmıştır. Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 190.

⁴²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 5.

denizlerde hâkim bir duruma geldikten sonra Akdeniz adalarının önemli bir kısmını fethetmiş, ancak Cenevizlilerin elinde bulunan Sakız Adası zaptedilememiş, ada vergiye bağlamak suretiyle Osmanlı nüfuzu altına alınmıştır. Ancak Sakız'ı idare eden heyetin son zamanlarda vergisini ödememesi ve Malta muhasarasında şövalyelere yardımcı kuvvet göndermek suretiyle düşmana casusluk etmeleri karşısında, Osmanlı yönetimi gözünde önemlerini yitirmişler, bunun üzerine ada 1566 yılında Osmanlı hakîmiyetine alınmıştır.⁴²⁴

Bilindiği üzere bir padişahın cülûsu İstanbul'da dellâllar ve top atışlarıyla ilân edilir. Bununla birlikte, devletin her tarafına gönderilen fermanlarla da bütün tebaaya duyurulur. Elçiler vasıtasıyla cülûsun dost ve komşu devlet hükümdarlarına bildirilmesi ve yabancı devletlerden cülûs tebriği için elçilerin gelmesi⁴²⁵de devletlerarası diplomaside usûldür. Bu usûl çerçevesinde II. Selim'in cülûsu için gelen heyetler arasında Avusturya ve İran elçileri de bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin biri doğuda ve biri batıda olan bu devletlerle uzun yıllardan beri devam eden siyâsî askerî ilişkileri vardır. 1555 Amasya Antlaşması'yla İran'la aradaki mücadele dönemi kapanmış, II. Selim'in cülûsunu tebrik için gelen Safevi heyeti ile 1555'de yapılan ahitnâme yenilenmiştir. Avusturya karşısında ise Zigetvar Seferi'yle Türk üstünlüğünü bir defa daha gösteren Osmanlı Devleti, Avusturya'yı yeni mağlubiyetler ile toprak kaybına uğratmaya devam etmiş, bundan dolayı 1562 yılında imzalanan sulh bozulmuştur. Sulhun bozulması en fazla Alman İmparatoru Maksimilien'i endişelendirmiştir. Kaygılandıkları nokta, II. Selim'in de babasının siyasetini takip ederek Avrupa içlerine sefer yapması ihtimalidir. Keza bu durum, Kanuni Sultan Süleyman'ın üst üste indirdiği darbelerle perişan olan Almanya ve Avusturya için felaket olacaktır. Neticede, bu ihtimaller de göz önünde bulundurularak, 1568'de Osmanlı-Avusturya arasında bozulan sulh antlaşması Avusturya'nın gayretleriyle tekrar imzalanmıştır.⁴²⁶

1571'de Doğu Akdeniz'in en büyük adası olan Kıbrıs'ın fethedilerek Osmanlı hâkimiyetine alınması Osmanlı Devleti lehine çok önemli bir gelişmedir. Bilindiği üzere, Kıbrıs Seferi sırasında Venedik, Papa'ya (Papa Pie V) müracaat ederek Türklere karşı bir Avrupa Hristiyan birliğini toplamak istemiştir. Venedik'in bu çabaları Osmanlı Devleti ile bozuşmaktan hiçbir istifadesi olmayan Almanya ve Fransa'nın haricinde

⁴²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 6.

⁴²⁵ Abdülkâdir Özcan, "Cülûs", *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 112.

⁴²⁶ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 196.

sonuç vererek İspanya, Cenova ve Malta gibi devletlerin yer almasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kurulmuştur.⁴²⁷ Osmanlı Devleti'ne karşı kurulan bu ittifak, her ne kadar Kıbrıs'ın fethi sırasında etkili olmasa da, bu seferden hemen sonra meydana gelen İnebahtı (Lepanto) Muharebesinde Türk donanmasının acı bir mağlubiyete uğramasına sebep olmuştur. İnebahtı mağlubiyeti, yıllardan beri Osmanlı Devleti'nin kuvvet ve kudreti karşısında titreyen Avrupa Hristiyan alemini maalesef bir bayram havası içine sokmuştur.⁴²⁸ Alınan gemilerin fenerleri ve sancakları günlerce şehir ve kasabalarda teşhir edilmiştir.⁴²⁹ Hatta Hammer, Papa'nın amiralinin bir zafer alayı ile Roma'ya girdiğini ve zafer nişanesi olarak Venedik'te bir âbide yaptırdığını kaydeder.⁴³⁰ İnebahtı mağlubiyeti başta II. Selim olmak üzere devlet erkânını büyük bir üzüntü içine sokmuştur. Bu üzüntünün tesiriyle harekete geçen Osmanlı Devleti, Akdeniz'de eskisinden daha kuvvetli bir donanma vücuda getirmiş, Papa'nın da ölmesiyle büyük oranda dağılan Hristiyan ittifakı neticesinde yalnız kalan Venedik, Osmanlı Devleti ile 1573'te sulh antlaşması imzalamaya mecbur kalmıştır.⁴³¹

Bu dönemin bir diğer siyasî gelişmesi, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı Devleti sınırları içine alınan, ancak yerli sülaleler ortadan kaldırılmadığı ve bunların nüfuzları iyice kırılmadığı için II. Selim zamanında bu yerli sülalelerin Basra ve Arabistan'ın en verimli toprağı olan Yemen'de çıkarttıkları isyanlardır. Bu isyanlar da Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmıştır.⁴³² İlk defa Barbaros Hayrettin Paşa tarafından 1534 yılında fethedilip, 10 ay 24 gün Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kaldıktan sonra Roma Germen İmparatoru (Şarlken) vasıtasıyla geri alınan⁴³³ Tunus, bu dönemin diğer önemli siyasî gelişmesidir. Bilindiği üzere 1570 yılında Osmanlı donanması Kıbrıs Seferi'ne çıktığında Cezayir Beylerbeyi Uluç Ali Paşa Tunus'u zaptetmiş, ancak kendisi Kıbrıs Seferi'ne çağırıldığı için, müstahkem bir mevki olan ve İspanyolların elinde bulunan Halkulvâd Kalesi'ni alamamıştı. Kaptan-ı deryânın (Kılıç Ali Paşa) İnebahtı Seferi'nden sonra kurtardığı gemilerle İstanbul'a dönmesini fırsat bilen İspanya, Tunus üzerine yürümüş ve ele geçirmiştir. Bu suretle 1573 yılında tekrar

⁴²⁷ Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 240.

⁴²⁸ Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 266.

⁴²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 20.

⁴³⁰ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.6, Mümin Çevik, Erol Kılıç (çev.), İstanbul 1983, s. 272.

⁴³¹ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 271-274.

⁴³² Çıkan isyanlarla ilgili olarak Bkz. Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* C.3, İstanbul 1959, s. 1205-1213.

⁴³³ Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 275.

İspanyolların eline geçen Tunus, Kaptan-ı Deryâ Kılıç Ali Paşa tarafından 1574 yılında zaptedilerek Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır.⁴³⁴

Dönemin siyasî gelişmelerine genel olarak değindikten sonra 1573 yılı Timar ve Zeamet Defteri'nde Sivas sancağı ve bağlı nahiyelere ait olmak üzere tespit edilen timar, zeamet ve has kayıtlarına bakıldığında; 180 timar, 20 zeamet ve 1 has kaydıyla toplam 201 adet dirlik tespit edilmiştir. Elde ettiğimiz bu veriler -has, zeamet ve timar olarak tahsis edilen gelirler- tablo halinde verilmiş, bu defter de dâhil olmak üzere diğer defterlerde öncelikle -eğer varsa- haslar, daha sonra zeametler son olarak da timarlar ele alınmıştır. Has, zeamet ve timar olarak tevcih edilen kişilerin kimlikleri, icra ettikleri görevler, gelirleri, defterde verilen bilgiler ışığında ayrıntılarıyla değerlendirilmiştir.

2.3.1.1 Has Sahipleri

Has, yazılı geliri 100.000 akçeden fazla olan dirliklere denilmektedir. Has, timar ve zeametten farklı olarak, kişilerle değil makamla ilişkilendirilmiştir. Şöyle ki, belirli bir göreve kim getirilirse has da ona geçmektedir.⁴³⁵ Padişaha özgü "havâss-ı hümâyûn" (padişah hasları) ile büyük sultanlara (vefat eden padişahlara) tahsis olunan hasların dışında; vezirler, beylerbeyileri, sancakbeyi gibi üst düzey askeri yöneticilere verilen haslar makamla kaimdir. Makamda oturan kişi, o makam için ayrılmış bulunan hası da tasarruf eder ve bilindiği üzere her türlü has arazisi serbest timar kategorisindedir. Has sahibi sefere gittiğinden, kaç yüzbin akçelik hassı varsa bunun her beş bin akçesi için bir cebeli götürmekle yükümlüdür.⁴³⁶

1573 tarihli DFE. RZ.36 numaralı defterde bir adet has kaydı yer almaktadır. Bu has kaydı, Diyarbakır Beylerbeyi Behram Paşa'ya⁴³⁷ aittir. Tevcih sebebi, Behram

⁴³⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Selânik-i Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 97-99; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 275-280; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 29-30.

⁴³⁵ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Ayla Ortaç (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 60.

⁴³⁶ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 132; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "a.g.m", s. 386.

⁴³⁷ Behram Paşa'nın kimliğiyle ilgili Sicill-i Osmanî kayıtlarına ve bazı araştırmalara müracaat ettiğimizde, incelenen defter kayıtları ve ilgili araştırmalarda arasında maalesef çelişkiler bulunmaktadır. Öncelikle belgede yer alan, "*Sabıka Diyarbekir Beğlerbeğisi olan müşârun ileyh Behram Paşa...*" kaydından hareketle Sicill-i Osmanî'de Diyarbakır Beylerbeyliği yapmış olan üç tane Behram Paşa karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Rumeli Beylerbeği olan Behram Paşa'dır. Enderunda yetmiş bir devlet adamıdır. Padişahın gözüne girerek Diyarbakır Beylerbeyliği'ne tayin olunan Behram Paşa, 1550'de Bağdad ve daha sonra Rumeli Beğlerbeliği'ne getirilmiştir. Diğer Halhallı lâkaplı Behram Paşadır. Kendisi 1564-65 yıllarında Diyarbakır beğlerbeyi olmuş, 1567-1568'de azledilip 1569'da Yemen valisi olmuştur. Uzunçarşılı ve Yılmazçelik'in verdiği bilgiler de bu hususu doğrulamaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 28; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.1, Elazığ 2000, s. 233-287. Üçüncüsü ise Sağır lâkaplı Behram Paşa'dır. Enderunda yetmiş ser-defteri olmuş, 1569-70 yılları arasında Sivas, 1570-71 yılları arasında Erzurum, 1577'de Diyarbakır Beylerbeği olmuş, 1579'da Tiflis'e

Paşa'nın haslarındaki noksanların tamamlanmasıdır. “*Sabıka Diyarbekir Beğlerbeğisi olan müşârun ileyh Behram Paşa dâme ikbâlühû sene 979 Zilka‘desinin yiğirmi sekizinci gününde (12 Nisan 1575) vilayet-i Rûm Beğlerbeğiliği dokuz kere yüz bin akçe ile inayet buyrulub...*”⁴³⁸ şeklindeki kayıta Behram Paşa'ya 900.000 akçe has ile Rum Beylerbeyliği'nin verildiği belirtilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde mîr-i mîrân, emîrû'l-ümerâ ve vali olarak da bilinen beylerbeyi önceleri “geniş askerî yetkilere sahip kumandan” anlamında kullanılmış, yeni fetihlerden hemen sonra kurulan eyaletlerin askerî ve idarî âmirine denilmiştir.⁴³⁹ Beylerbeyinin en önemli görevleri arasında timar tevcihi gelmektedir. Tezkireli-tezkiresiz timar başlığında da ifade ettiğimiz gibi başlangıçta bütün timarlar beylerbeyi tarafından tevcih edilirken, 1530'dan itibaren sadece küçük timarları (tezkiresiz timar) tevcih etmişlerdir. Beylerbeyiler aynı zamanda buldukları bölgenin askerî kumandanı olarak sefer vuku bulduğunda maiyeti halkını teşkil edenlerle, vilâyet dâhilindeki timar ve zeamet sahipleriyle birlikte harbe iştirâk edip ve sefer bittikten sonra da eyaleti başına dönmüşlerdir.⁴⁴⁰

Beylerbeyilerin görev dönemlerinde gelirlerinin başında has hasılatı gelmektedir. Sadece beylerbeyi değil, 16. yüzyılda bir paşa ya da bey, toplam gelirlerinin büyük bir kısmını haslardan karşılamaktadır.⁴⁴¹ Fatih Kanunnâmesi'nde beylerbeyi haslarının en fazla “on kere yüzbin (1.000.000) ve “on iki kere yüzbin” (1.200.000) en az “sekiz kere yüzbin” (800.000) akçe olduğu işaret edilmektedir. Yine kanunâmede, emekli olduklarında 100.000 akçe emekli ücreti verileceği

sürgün edilmiş ve burada vefat etmiştir. Yine arşiv belgesinde yer alan, “...müşârun ileyh Behram Paşa dâme ikbâlühû sene 976 Zilka‘desinin yiğirmi sekizinci gününde vilayet-i Rum Beğlerbeği dokuz kere yüz bin akçe ile inayet buyrulub...” kaydından bahsi geçen Behram Paşa'nın M.14 Mayıs 1569'da Sivas beylerbeyiliğine tayin edildiğini tespit ediyoruz. Sicill-i Osmanî kayıtlarında bu tarihte Sivas'ta beylerbeyi olarak gösterilen paşa, Sağır Behram Paşa'dır. Dolayısıyla belgede geçen kaydı bu hususta doğrulamakla beraber Paşa'nın Diyarbakır beylerbeyi olduğu tarih 1577 tarihidir. Oysa belgede yer alan “*Sabıka Diyarbekir Beğlerbeğisi*” kaydı bizi 1569'dan önce Diyarbakır beylerbeyiliği yapmış olan Halhallı Behram Paşa'ya götürmektedir. Ancak Halhallı Behram Paşa da Diyarbakır Beylerbeyiliği'nden 1568'de azledilmiş, 1569'da Yemen valisi olmuş 1573'e kadar burada kalmış, çeşitli fetihler yapmış ve bu tarihlerde vefat etmiştir. Kunt, Sicill-i Osmanî'nin kapsamının çok geniş olmasına rağmen, eksiklerinin oldukça fazla olduğunu, çok sayıda Osmanlı ileri gelenlerinin kitaba alınmamış olabileceğini, kitap kapsamına alınmış kişiler hakkında verilen biyografik bilgilerin de yetersiz, eksik olduğunu ve yanlışlıkların bulunduğunu işaret etmektedir. Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 8.

Gerek, Behram Paşa/Paşalar hakkında verilen bilgilerden, gerek Kunt'un ifadelerinden yola çıkarak, her ne kadar Sicill-i Osmanî kayıtlarında yer almasa da, 14 Mayıs 1569'dan önce Diyarbakır beylerbeyiliği yapmış olan ve 14 Mayıs 1569'da da Sivas beylerbeyiliğine tayin olunan bir Behram Paşa'nın varlığını kabul etmek ve arşiv belgemizin verdiği bilgiye sadık kalmak durumundayız.

⁴³⁸ BOA DFE. RZ. d. 36;94/1.

⁴³⁹ Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, “Has”, *TDVİA*, C. 16, 1997, s. 269.

⁴⁴⁰ Mehmet Zeki Pakalın, “Beylerbeyi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 218.

⁴⁴¹ Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 85.

belirtilmektedir.⁴⁴² Bununla beraber beylerbeyilerin has olarak tahsis edilen miktarın dışında pek çok kaynaktan da gelirleri vardır. Bu gelirlere karşılık, kendi şahsi harcamaları, kapı halkı masrafları, dağıttıkları hediye ve caizeler de çok büyük rakamlara ulaşmaktadır.⁴⁴³ Beylerbeyi hasları her vilâyette aynı miktarda değildir. Diyarbakır beylerbeyi Behram Paşa ile (1568’de), Kuyucu Murat Paşa’nın (1595 itibariyle) haslarının toplam geliri 1.200.670 akçedir.⁴⁴⁴ Ayn-ı Ali Efendi’nin verdiği rakamlara göre Anadolu Beğlerbeyinin hassı 1.000.000 akçedir. Karaman, Rum, Şam eyaletleri has gelirleri de aşağı yukarı bu rakamlarda olmakla beraber, Diyarbakır beylerbeyi Hüsrev Paşa’nın 1530 yılı itibariyle 2.500.000 gibi aşırı bir gelirine karşılık, Ayn-ı Ali Efendi, bu rakamı 1.200.000 olarak vermektedir. Gökbilgin, neredeyse yarı yarıya varan bu büyük farkı, geçen zaman içerisinde Diyarbakır’ın ekonomik olarak gerileme göstermesine ya da ilk defa tahrir edilirken yanlışlık yapılmasına bağlamaktadır.⁴⁴⁵

İncelenen defterde 900.000 akçe timar hasılatı ile Rum Beylerbeyiliği’ne tayin olunan Behram Paşa’nın Rûm vilâyetinde kadimi beylerbeyi haslarından 591.419 akçelik hassı bulunmaktadır. Geriye kalan noksanlar için müteveffa Sadık tahvilinden 20.000 akçe, Malatya ve Divriği sancaklarından ise 111.275 akçe has geliriyle toplam hassı 722.694 akçe olmuştur. Geriye kalan 177.306 akçelik noksanın ise Rum vilâyeti ifrazından ve Sivas’ta bulunan gayrimüslümlerin ispençeleri⁴⁴⁶ bedelinden karşılanarak, kâbil-i ifrâz olmayan (bölünemeyen) 11.275 akçe ziyadesiyle toplam 911.275 akçe olarak Behram Paşa’ya tevcih edilmiştir.

Tablo 3. H. 980/M.1573 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre Sivas Sancağında Has Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Has Sahibi	Hisse Miktarı (Akçe)
DFE. RZ.36;94/1	Livâ-i Sivas	Hass-ı be-nâm-ı Behram Paşa Mir-mîrân Vilayet-i Rum Nefs-i şehir-i Sivas	911.275

⁴⁴² Abdülkadir Özcan, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 20.

⁴⁴³ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *TDVİA C. 6*. İstanbul 1992, s. 73. Sancak tevcih defterlerinden hareketle beylerbeyilerinin görev ve mazuliyet süreleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyaletle 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1975.

⁴⁴⁴ Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, “a.g.m.”, s. 268.

⁴⁴⁵ Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 10.

⁴⁴⁶ Şehirli ve köylü yetişkin her Hristiyanın ödemeye mecbur olduğu ispençe vergisi, resimler içerisinde en yüksek miktarı teşkil eden bir raiyyet vergisidir. Bu vergi 15. ve 16. yüzyıl kanunnâmelerinde genellikle 25 akçe olarak gösterilmektedir. Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. XXXII.

2.3.1.2. Zeamet Sahipleri

Timar sisteminin dirlik hiyerarşisinde orta dilimi teşkil eden zeamet, Osmanlı kanunâmelerinde; “şöyle ki yirmi binden bir akçe eksik olsa ana zeamet denilmez belki timar dirler. Zira ze’ametın ekser haddi yüzbin ve akalli yirmi bindir”⁴⁴⁷ şeklinde izâh edilirken; Osmanlı Devleti’nde timar sisteminin tatbik edildiği eyaletlerin her birinde mevcut timarlar ve timar sahiplerinin maiyetinde olarak sefere iştirak ettirilmesi lâzım gelen cebelülerin sayısı hakkında oldukça tertipli bir şekilde bilgi veren diğer bir kanunânamede “imdi zeamet ve timar şuna derler ki bazı kurâ ve mezari biriktirilip kâmil yirmi bin akçe ve yahud dahi ziyâde ile bir kimesneye berât olmuş ola şöyle yirmi binden bir akçe eksik ola ona zeamet denilmez belki timar denilir, zira zeametın ekseri haddi yüz bin ve akalli kâmil yirmi bindir.”⁴⁴⁸ şeklinde tarif edilmiştir. Bu izâhlardan yola çıkarak yıllık gelirleri 20.000 ve 100.000 akçe arasında olan gelirlere zeamet denildiği anlaşılmaktadır. Zeametın belli bir gelir dilimine karşılık ifade edilen *dirlik* manasından başka, idarî mıntıka anlamı da vardır. Bu şekliyle, “timar sistemi içinde, zeamet sahibine tâbi olan timarlı sipahilerinin topluca bulunduğu askerî ve idarî bölge” demektir.⁴⁴⁹ Yani zeamet, “ze’amet-i be-nâm-ı Sinan” ifadesiyle karşımıza çıkıyorsa, dirlik manâsında; “ze’amet-i Yumra” ifadesi olarak karşımıza çıkıyorsa, coğrafi bir mıntıkayı ifade eder.⁴⁵⁰ Rum eyaletinde zeamet tevcih edilirken zeamet tabirinden sonra Zile, Yıldız, Gelmugad, Karahisar-ı Behramşah gibi yer isimlerinin zikredilmiş olması, zeametın idârî bir ünite ifade etmek için kullanılmasıyla ilgilidir.⁴⁵¹

Zeamet sahiplerinin (zaimlerin) memur oldukları hizmetlerde daim ve kaim oldukları sürece dirlikleri tasarruflarında olur, bilâ-sebep ellerinden alınıp başkasına verilmez.⁴⁵² Ancak sefere katılmayan, hizmetlerini yerine getirmeyenlerin zeametleri alınıp başkasına verilir. Lütfi Paşa, bir şekilde mahlûl olan zeametlerin kudret sahibi, yiğit ve cesur olan kişilere verilmesini ister. Vezirlerin kendi adamlarına zeamet vermemesi gerektiğini, kendi adamlarının timarla yetinmelerini, eğer verilirse de bunun çok az olması gerektiğini kaydeder.⁴⁵³ Beylerbeyilerinin kendi tezkireleriyle tevcih ettikleri timarın, 3.000 ile 5.000 akçe arasında olduğu göz önüne alındığında, zeamet için berâtın merkezden alınmasının icap ettiği, yani tezkireli timar grubuna girdiğini

⁴⁴⁷ İlhan Şahin, “a.g.m.”, s. 930.

⁴⁴⁸ Midhat Sertoğlu *a.g.e.*, s. 79.

⁴⁴⁹ Erhan Afyoncu, “Zeamet”, *TDVİA*, C.44, İstanbul 2013, s. 162.

⁴⁵⁰ Halil Sahillioğlu, “Zeamet”, *İA*, C.13, İstanbul 1986, s. 477.

⁴⁵¹ Erhan Afyoncu, “a.g.m.”, s. 162.

⁴⁵² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “a.g.m.”, s. 299.

⁴⁵³ Lütfi Paşa, *a.g.e.* Ahmet Uğur (hzl.), s. 14-15.

belirtmeliyiz. Bir şekilde mahlûl kalan zeametın kılıç denen kadro bölümüne dokunulmaz ve bu kısımdaki topraklar parçalanmaz. Hisse adı verilen ve kılıcın dışında kalan gelirler terakkî ya da yeniden tevcih yoluyla verilebilir. Eğer kılıç payından hisse verilecek olursa, tezkiresi reddolunur. Bu iş için ayrı bir ferman gerekir ki, buna da *bozuntu* denir.⁴⁵⁴ İcmal defterlerinde yer alan ve “*an ze’amet*” olarak kaydedilen ifadeler hisseye tekabül eder. “...*an-ze’amet ta’biri oldur ki, hîn-i tahrirde ulu timara mutasarıf olan kimesnenin, ahar sancakta gayri timarı olsa tahrirde ol sancakta olan timarı “an-ze’amet” tabiri hisseden ibarettir...*”⁴⁵⁵ şeklinde kanunâmede de tarif edildiği üzere, bu hisse sahiplerinin asıl zeametlerinin başka sancaklarda olduğu anlamına gelir. Babadan mahlûl kalan zeamet oğullarına; kılıç zeamet bozulmadan, en fazla pay büyük oğluna verilmek üzere oğulları arasında paylaşılır. Bununla beraber diğer oğullarının da hisseleri zeamet seviyesine yükseltilmeye çalışılmıştır.⁴⁵⁶

Osmanlı Devleti’nde zeametlerin büyük bölümünü sefere eşmek karşılığında *erbâb-ı seyf* denilen askerî sınıfa, hizmetlerine karşılık verilmiş olan zeametler oluşturmaktadır. Zeamet tasarruf eden kişiler, ya saray görevlileri ya da o bölgenin ileri gelenleridir. Lütfi Paşa zaîmlerin itibar sahibi olduklarını, hatta zeamet sahibini vezirin ayakta alkışlamasının kanun olduğunu söyler.⁴⁵⁷

Ayn Ali Efendi’nin verdiği rakamlara göre 1560-1584 yılları arasında, 15 eyaletteki zeamet ve timar sayısı 38.054’tür. Bu dirlik sahiplerinin 101.550 cebelü ile sefere katıldığı düşünüldüğünde -ki bu da yaklaşık olarak her dirlik sahibinin sefere iki asker götürdüğü anlamına gelir-⁴⁵⁸ Osmanlı Devleti’nin askerî yapısında timar sisteminin ne kadar etkili olduğunun altını çizmek gerekir. Yine Barkan’ın Ayn-ı Ali Efendi’den naklettiği rakamlara göre H.933-934/M.1527-1528 malî yılı bütçesine göre Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum eyaletlerinin vergi geliri toplamı 129.624.973’tür. Bu yekûnun % 56 sını ümera hasları, zeamet ve timarlar oluşturmaktadır. 16. yüzyılın sonlarında ise inceleme sahamız olan Rum (Sivas)

⁴⁵⁴ Halil Sahillioğlu, “a.g.m”, s. 478.

⁴⁵⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Sevim İlgürel (Haz), TTK Yay., Ankara 1998, s. 140.

⁴⁵⁶ Halil Sahillioğlu, “a.g.m.”, s. 478.

⁴⁵⁷ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, Ahmet Uğur (hızl.), s. 19.

⁴⁵⁸ Yılmaz Kurt, “a.g.m”, s. 61.

eyaletinde 109 zeamet ve 3021 timar olmak üzere cebelüleriyle beraber timarlı sipahi sayısı 9.000'dir.⁴⁵⁹

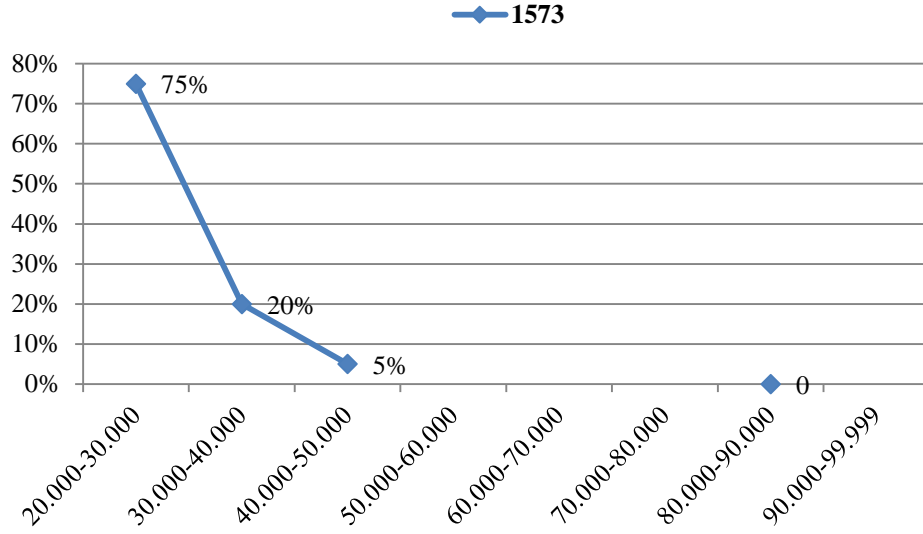
İncelenen defterde Sivas sancağında 1573 yılındaki zeamet sahipleri, kimden intikâl ettiği ve zeamet miktarları aşağıdaki tabloda listelenmiştir.

⁴⁵⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 288.

Tablo 4. H. 980/M. 1573 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre Sivas Sancağında Zeamet Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Zeamet Sahibi	Kimden İntikal Ettiği	Zeamet Miktarı (Akçe)
DFE. RZ.36-3/1	Sivas der livâ-i mezbûr	be-nâm-ı Bali Hibetullah	-	25.000
DFE. RZ.36-15/3	Budaközü	be-nâm-ı Gazanfer adem-i Hazreti Mustafa Paşa	an tahvîl-i Ali Kethüdâ el-müteveffâ	20.299
DFE. RZ.36-25/2	Sivas der livâ-i mezkûr	be-nâm-ı Hacı Pîrî emîn-i defter-i vilâyet-i Rûm	-	46.311
DFE. RZ.36-34/2	Kilmigad	be-nâm-ı Musa		21.700
DFE. RZ.36-35/1	Kilmigad	be-nâm-ı İsa	an tahvîl-i Salih el-müteveffâ	26.898
DFE. RZ.36-42/1	Artukabad	be-nâm-ı Mehmet veled-i Haydar Beğ Miralay livâ-i Sivas	an tahvîl-i Mehmed nâ-bedîd	23.100
DFE. RZ.36-58/1	Budaközü	be-nâm-ı Hasan Miralay nahiye-i Budaközü	an tahvîl-i Keşani ve Bekir el-müteveffâ	26.419
DFE. RZ.36-60/1	Kafirni	be-nâm-ı Ali an tahvîl-i hod	an tahvîl-i Ferhat el-müteveffâ	20.272
DFE. RZ.36-70/2	Sivas der livâ-i mezkûr	be-nâm-ı Givan Kethüda	an tahvîl-i Süleyman el- müteveffâ	23.000
DFE. RZ.36-77/1	Kızılkünbed	be-nâm-ı Oruç mîr-i alem Sivas	-	36.795
DFE. RZ.36-81/2	Niksar	be-nâm-ı Hacı Nuh ‘an kâtiban-ı Defter-i Hâkânî	-	31.000
DFE. RZ.36-83/1	Sivas der livâ-i m	Mustafa Kethüda veled-i Süleyman	-	24.000
DFE. RZ.36-86/1	Sivas der livâ-i mezbûr	be-nâm-ı ... kethüda	-	23.000
DFE. RZ.36-87/1	Yeni-müslüman	be-nâm-ı Kâtib Şaban veled-i Mehmed	-	29.000
DFE. RZ.36-92/2	Sivas der livâ-i mezbûr	be-nâm-ı Givan kethüda	-	24.345
DFE. RZ.36-92/3	Artukabad	be-nâm-ı Mahmud	-	23.000
DFE. RZ.36-98/2	Budaközü	be-nâm-ı Gazanfer	-	21.300
DFE. RZ.36-107/2	Sivas der livâ-i mezbûr	be-nâm-ı Behram	-	32.000
DFE. RZ.36-108/1	Sivas der livâ-i mezbûr	be-nâm-ı Hasan	-	40.000
DFE. RZ.36-110/1	Zile	be-nâm-ı Mehmet	-	20.000
TOPLAM				537.439

Grafik 1. Sivas Sancağında Zeamet Sahiplerinin Gelir Kategorileri

Grafik incelendiğinde bu dönemde toplam 20 adet zeamet tevcihi yapılmış ve Sivas sancağında 537.439 akçe gelir zeamet olarak tahsis edilmiştir. Yine grafikte verilen bilgilere göre, 1573 yılı Sivas sancağındaki zaimlerin gelir kategorisinde en düşük gelirin % 75 ile 20.000-30.000 arasında olduğu görülmektedir. Bunu % 20 ile 30.000-40.000 arasındaki gelir dilimi ve % 5 ile 40.000-50.000 arasındaki gelir dilimi takip etmektedir. Zeametler içerisinde 46.311 akçe en yüksek gelire zeamet tasarrufu, Rûm vilâyeti defter emini⁴⁶⁰ Pîri Hacı'ya aittir. Bunu da 40.000 akçe zeametle Hasan Bey'in zeameti ve 36.795 akçe ile mîr-i âlem⁴⁶¹ Oruç Bey'in zeameti takip etmektedir.

⁴⁶⁰Mübâşir, muharrir, il-yazıcısı, vilayet kâtibi adlarıyla da anılan eminler, Osmanlı Devleti'nde genel olarak herhangi bir iş üzerinde padişahın beratıyla mâli tasarruf ve kontrol hakkı verilmiş, her türlü gelir kaynağını tesbit ve bunun tevzii işine, vilâyet tahririne memur edilen, tahrir işini üzerine alan ve bundan mesul olan kişidir. Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. XIX. Defter eminliğine tayinler genellikle, Dîvân-ı Hümâyün kalemleriyle Defterhâne'den yetişen kâtiplerden, dergâh-ı âli müteferrikalarından, yeniçeri kâtiplerinden, defterdarlıklardan, nişancılıktan ve reisülküttaplardan yapılır. Timar tevcihi için sunulmuş olan arzların usûl ve nizama uygun olup olmadığı Defterhâne'de yapılan işlemler sırasında belirlenir. Eğer arz kanuna uygun değilse defter emininin herhangi bir işlem yapmayarak durumu reisülküttâba bildirmesi gerekir. En çok dikkat edilmesi gereken işlerden birisi de, bir kişi üzerinde birden fazla kılıç timarın toplanmasıdır. Keza bu husus, göreve getirildikleri sırada defter eminlerine sıkı sıkı tenbih edilmiştir. Erhan Afyoncu, "Defter Emîni", *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 91-92.

⁴⁶¹"*Emîr-i âlem-i dergâh-ı âli*" ve "*emîr-i âlemlik-i hâssa*" olarak da geçen mîr-i âlem, Osmanlı Devleti'nde hem sancaktar hem mehterhâne bölüklerinin âmirini ifade eder. Erhan Afyoncu, "Mîr-i Âlem" (Osmanlılarda), *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 124. Fatih Sultan Mehmet'in Teşkilât Kanunnâmesinde "*ve ağalardan yeniçeri ağası sâir ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i âlem, anın altına kapucubaşı, anın altına mîrâhûr.*" şeklinde yer alan kayıttan da anlaşıldığı üzere statüsü belirlenmiş yüksek memuriyetlerdendir. Fatih Sultan Mehmet, "Kanunâme-i Âl-i Osman", (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin), Abdulkadir Özcan (hzl.), İstanbul 2003, s. 6. Mîr-i âlem, sancakların önünde yürür ve *ak âlem* denilen beyaz sancağı taşır. Vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi olanlara, hükümdar tarafından verilen sancak ve tuğları mîr-i âlem verir ve bu münasebetle bunlardan her rütbede muayyen olan âdat alır. Buna göre 16. yüzyılın sonlarında yüksek haslarla önemli bir eyâletin beylerbeyliğine tayin olunan beylerbeyinden yirmi dokuz bin, daha aşağı beylerbeyinden on bin ve sancak beylerinden ise vergi

Zeamet sahiplerinin gelirleri timarlara göre nisbî bir yükseklik gösterdiğinden bu dirlikleri tasarruf eden kişilerin nitelik ve nicelikleri özellikle menşeleri önem kazanmaktadır. Ancak bazı tevcih kayıtlarında zaimlerin vazifeleri kaydedilmemiş, kale muhasarasında, seferde ve çeşitli hizmetlerde yararlılığı görülen kişilere belli otoritelerin arzı/ricası üzerine zeamet tahsisi yapıldığı belirtilmiştir.⁴⁶² Bu hususlar çerçevesinde 1573 tarihli defterde zeamet sahiplerinin vazifeleri şu şekildedir: 9 tane zaimin vazifesi kaydedilmemekle birlikte,⁴⁶³ 1 tanesinin Defter-i Hakanî kâtibi,⁴⁶⁴ 1 tanesinin Rum vilâyeti defter emini,⁴⁶⁵ 1 tanesi Budaközü nahiyesi miralay,⁴⁶⁶ 1 tanesinin mir-i âlem,⁴⁶⁷ 1 tanesinin sol-ulûfeciler zümresinden,⁴⁶⁸ 2 tanesinin kâtip⁴⁶⁹ ve 4 tane zaimin ise kethüda⁴⁷⁰ olduğu tespit edilmiştir. DFE. RZ. d. 36;25/2'de kayıtlı zeametlerden birisi 46.483 akçe ile Rûm vilâyeti defter emini Hacı Pîri'ye aittir. Ruznâme kaydına göre Piri Bey'in zeametinden 7.143 akçe hissesi ahara verilmeyle noksan kalmıştır. Zeametindeki noksan hisseler, diğer timar olan Nasuh ve vefat eden Abdullah ve Hızır tahvillerinden biriktirilip 172 akçe noksanıyla 46.311 akçe olarak tevcih edilmiştir. DFE. RZ. d. 36;35/1'de vazifesi belirtilmeyen zaim Musa Bey'e Lefkoşa Kalesi fethinde ziyâde hizmet ve yoldaşlıkta bulunması karşılığında 3.000 akçe timar verilmiştir. Kendisine ferman olunan timar, vefat eden Sinan tahvilinden karşılanmıştır. Elinde olan 23.899 akçelik zeametine 3.000 akçe zam yapılarak 26.899 akçelik olarak tevcih edilmiştir. DFE. RZ.36-42/1'deki kayıta Nahçıvan Seferi'nde hizmetlerinden dolayı terakkî alan diğer bir zaim, Sivas Miralay⁴⁷¹ Haydar Bey'in oğlu

olarak bin akçe sancak ve tuğ parası alınmıştır. Uzunçarşılı, 16. yüzyılın son yarısında mir-i âlemlere dört yüz bin akçe has ile sancakbeğliği verildiğini, senevi otuz dört bin akçelik arpalık zeametleri olduğundan bahsetmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1984, s. 388-392.

⁴⁶²Örneğin, DFE. RZ. d. 36;92/3'de kayıtlı zaim Mahmut'un vazifesi belirtilmemiş, yararlılığından dolayı kendisine Erzurum Beğlerbeyi Ali Paşa'nın dergâh-ı mu'allaya mektub göndermek suretiyle ricada bulunması karşılığında Rum'un havass-ı hümâyûn'a yazılmayan ifrazından kendisine 23.000 akçe zeamet tevcihi yapılmıştır.

⁴⁶³BOA DFE. RZ. d. 36; 3/1, 15/3, 34/2, 38/1, 42/1, 60/1, 92/3, 98/2, 107/2.

⁴⁶⁴BOA DFE. RZ. d. 36; 81/2.

⁴⁶⁵BOA DFE. RZ. d. 36; 25/2.

⁴⁶⁶BOA DFE. RZ. d. 36; 58/1.

⁴⁶⁷BOA DFE. RZ. d. 36; 77/1.

⁴⁶⁸Timar Zeamet Rûzname defterlerinde dirlik sahibinin kimliğinin yer aldığı kısımda, nahiyesi, dirlik sahibinin ve babasının ismi, kimden hangi sebeple intikal ettiği ve vazifesinin kaydedilmesi genel bir usuldür. Ancak bazı tevcih kayıtlarında maalesef sadece isim yer almakta diğer hususlar belirtilmemektedir. Örneğin bu zeamet tevcihinde zaimin sol ulûfeciler zümresinde vazifeli olduğunu tevcih açıklama kısmından tespit ediyoruz. İlgili kayıt için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 36;101/1.

⁴⁶⁹BOA DFE. RZ. d. 36; 87/1, 108/1.

⁴⁷⁰BOA DFE. RZ. d. 36; 92/2, 86/1, 83/1, 70/2.

⁴⁷¹Miralay, bir sancakta, sancakbeyinden sonra timarlı sipahilerin en yetkili amiri olup serbest dirlik tasarruf eder. Miralay, sancak sipahilerinin arzuları dikkate alınarak beylerbeyi veya sancakbeyinin arzı

Mehmet Bey'dir. Mehmet Bey'in elinde olan 20.000 akçe zeametine 3.000 akçe terakki yapılmıştır. Yapılan terakki Sivas sancağı Karaağaç köyünde 3.100 akçelik timar tasarruf eden, ancak Kıbrıs Seferi'ne gitmediği için timarı mahlül olan Mehmet tahvilinden karşılanmıştır. Mezkûr Mehmet'in toplam zeameti 23.100 akçelik olarak tevcih edilmiştir.

1573 tarihli defterde Sivas sancağında zeamet tahsis edilen 4 zaimin kethüda olduğundan bahsetmiştik. Kethüda, Osmanlı devlet teşkilâtında 15. yüzyıldan itibaren bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı anlamında kullanılmıştır. Devletin en üst kademesinde görev yapan sadrazamdan, en alt seviyedekine kadar mülki ve askerî erkândan pek çok görevlinin kethüda unvanını taşıyan yardımcısı bulunmaktadır.⁴⁷² Sadâret kethüdâsı Osmanlı devlet teşkilâtında kethüdâlar arasında en önemlisidir.⁴⁷³ Mülkî erkân içerisinde sadaret kethüdasından sonra beylerbeyi ve sancakbeylerinin maiyyetinde olan vilâyet kethüdaları gelmektedir. Bunların da başlıca görevleri bağlı buldukları beylerbeyine özellikle vergi tahsili zamanlarında yardım etmektir. DFE. RZ.36;70/2'deki kayıta "*Mumâ ileyh bendeleri Arz-ı Rum (Erzurum) Beğlerbeğisi Ali Paşa dâme ikbâlühû Beğin kethüdâsı...*" olan Givan kethüdanın tevcih kaydı yer almaktadır. Givan Bey, Malatya sancağında 20.000 akçelik zeamete mutasarrıftır. Ancak zeametinin 1.075 akçesi noksan olmakla birlikte kendisine ferman olunan 1.500 akçe terakkiyi de alamamıştır. Mezkûr Givan'ın terakki hükmü Rum'a tebdîl olunmuş ancak, terakkinin hangi hizmete karşılık verildiği belirtilmemiştir. Emrolunan terakkisi ve noksanı, 3.000 akçelik timar tasarruf ederken vefat eden Süleyman'ın tahvilinden karşılanmıştır. 1.075 akçe noksanı ve 1.500 akçe terakkisi, 425 akçe ziyadesiyle 23.000 akçelik olarak Givan kethüdaya 24 Mayıs 1572'de tevcih edilmiştir. Givan kethüdanın zeamet kaydına daha sonraki dönemde tekrar rastlıyoruz. Kayıta kendisine tezkire verildikten yaklaşık 7 ay sonra tasarrufunda bulunan 23.000 akçelik zeametinin 2 Ramazan 980 (6 Ocak 1573) tarihinde tekrar tahrir olduğunu ve kâbil-i ifraz olamayan (bölünemeyen) 1.345 akçe ziyadesiyle tevcih edilip zeametinin 24.345 akçeye ulaştığını tespit ediyoruz.⁴⁷⁴ Diğer tevcih kaydı Van Beğlerbeyisi Hüsrev Paşa'nın kethüdalığı hizmetinde bulunan Kethüda Mustafa Bey'e aittir. Günlük 24 akçe ulûfeye mutasarrıf iken kendisine düşenden Diyarbakır'da ulufesi bedeli 24.000 akçelik zeamete

üzerine tayin olunur, kadı veya beylerbeyi arzı ile de vazifesine son verilmektedir. Enver Çakar, "a.g.m." s.4; Mehmet Zeki Pakalın, "Mir-i Livâ", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, s. 545.

⁴⁷² Mehmet Canatar, "Kethüdâ", *TDVİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 332.

⁴⁷³ Mehmet Zeki Pakalın, "Sadaret Kethüdâsı", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, s. 80.

⁴⁷⁴ BOA DFE. RZ.36; 92/2.

hükm-i şerif verilmiş, ancak müyesser olamamıştır. Bunun üzerine vilâyet-i Rûm'un havâss-ı hümayûna yazılmayan ifrazından 24.000 akçe zeamet tevcih olunması için emr-i şerif verilmiş ve 24.000 akçelik zeamet mezkûr Mustafa Bey'e tevcih olmuştur.

Diğer bir zeamet kaydı, Sivas sancağı Kızılkünbed nahiyesinden 36.795 akçelik zeamet tasarruf eden mir-i âlem Oruç Bey'e aittir.⁴⁷⁵ Kendisine “*Magosa nâm kal'a muhasarasında gice ve gündüz hizmet eyledükden gayri karakol yürüyüşünde ziyâde yoldaşlık itmeğin 4.000 akçe terakkî...*” verildiği anlaşılmaktadır. Verilen bu terakki ile birlikte, elinde olan 32.795 akçelik zeameti 36.795 akçeye yükseltilmiştir. Defterde yer alan zeametlerden bir tanesi de sol ulûfeciler⁴⁷⁶ zümresinden Mehmet Bey'in tasarrufundadır. Sol ulûfeciler zümresinde yer alan Mehmet Bey, yevmi 19 akçeye mutasarrıftır. Kendisine Sivas sancağı ifrazından 20.000 akçe zeamet verilmesi ricasıyla tevcih kaydı açılmıştır. Zeametın tevcih edilmesi için Haziran 1572'de hükm-i şerif verilmiş, 20 Nisan 1573 tarihinde ise 20.000 akçe zeamete tezkire yazılmıştır.

2.3.1.3. Tımar Sahipleri

Tımar sisteminin genel adı olmakla birlikte, sistem içindeki en küçük gelir kategorisinde yer alan tımar, 20.000 akçeden daha az gelirleri oluşturmaktadır. Savaşta yararlılık gösteren kişilere bu yararlılıkları, hizmetleri, yoldaşlıkları mukabelesinde beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi vb. kişilerin mühürlü defter gönderip arzıyla/ricasıyla tımar tevcihi yapıldığı gibi kişinin kendi arzıyla da tımar aldığı görülmektedir. Bununla birlikte kendilerine tımar tevcih edilenler arasında, İslâmiyeti kabul edenler, ileri gelen kabile beyleri ve şeyhleri, muharebelerde hizmet ve yararlılık göstermesinin haricinde,

⁴⁷⁵ BOA DFE. RZ. d. 36; 77/1.

⁴⁷⁶ Kapıkulu askerlerinin süvari kısmını teşkil eden ulûfeciler, altı bölük halkı da denilen kapıkulu süvarilerinin orta bölük halkının, ilk iki bölüğüdür. Osmanlı Devleti'nde sınırlar genişledikçe tımarlar artmış, tımarlar çoğaldıkça buna paralel olarak süvari askeri de artmıştır. Ancak tımarlı sipahiler, tımarlarının bulunduğu sancakta ikâmet ettiklerinden İstanbul'da da yeniçeriler gibi maaşını hazineden alan bir atlı birlik düzenlenmiş, I. Murad döneminde Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa'nın gayretleriyle hassa süvari askerî olarak “*ebnâ-yı sipâhiyân bölükleri*” adıyla bir birlik kurulmuştur. Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 19. Padişahın maiyetinde çıktıkları sefer esnasında, ordugâhta buldukları yere göre ulûfeciyân-ı yemîn (sağ ulûfeciler) ve ulûfeciyân-ı yesâr (sol ulûfeciler) olarak adlandırılmışlardır. Hezarfen Hüseyin Efendi, sağ ulûfecilerin 488 nefer olduğunu yevmiyelerinin 6.130 akçe; sol ulûfecilerin ise yine 488 nefer olduğunu yevmiyelerinin 5.469 akçe olduğunu belirtir. Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 95. Sefer esnasında ve ordunun konakladığı yerlerde ise, padişah sancağının biri sağında diğeri solunda durur, sancağı ve hazineyi muhafaza ederler. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 151. Bununla birlikte merkezin emirlerini taşradaki idarecilere bildirmek, orduya erzak sağlamak, taşradaki görevli mevâcip ehlini yoklamak da vazifeleri arasındadır. Abdülkadir Özcan, “Ulûfeciyân”, *TDVİA*, C.42, İstanbul 2012, s. 126-127. “*Mevâcip ehlini yoklamak*” vazifesiyle ilgili bkz. Orhan Kılıç, “Teşkilât ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcip Defterleri,” s. 90-91.

haber ulaştırmada yararlılık gösteren kişiler⁴⁷⁷ de yer almaktadır. Timar arzlarının kural olarak sancağın alaybeyi veya ilgilinin bizzat kendisi tarafından südde-i saadete sunulduğu, bunlardan birincisinin gelenek halini aldığı, ikincisinin de mümkün olduğu belirtilmektedir.⁴⁷⁸

1573 tarihli defterde, tespit ettiğimiz 180 adet timar tevcih kaydının dağılıma bakıldığında; 3 adet sancakbeyi arzıyla⁴⁷⁹ 6 adet beylerbeyi arzıyla⁴⁸⁰ timar tevcihi yapılmıştır. Kalan tevcih kayıtları ise sipahinin timar almak için kendi arzıyla merkeze başvurması şeklinde yapılmıştır. Yapılan arzlarda, kişinin seferde yararlılığı ve hizmeti karşılığında timar almaya müstehak kişiler oldukları belirtilirken, bazı kayıtlarda kendilerine timar tevcih edilenler arasında, beylerin veya bölgenin ileri gelenlerinin tavsiyesiyle, akraba ya da adamı olması nedeniyle timar tahsis edilmiştir.

Sipahinin kendisinin de timar almak için merkeze gelip arzda bulunabileceğinden bahsetmiştik. Bu hususla ilgili bazı tevcih kayıtlarına bakıldığında, rneğin Sivas sancağı Artukabad nahiyesi Gedegaz köyünden 6.000 akçe timar tasarruf eden ve Kars sancakbeği şah Mehmet Bey'in adamlarından kethüdası, Mustafa kethdaya, kanunları üzere İzmıt'te 6.000 akçe timara emr-i şerif verilmiş, ancak mezkûr Mustafa müyesser olmadığını arz etmiştir. Bu durumda merkez, Mustafa'nın timarının Rûm'un havass-ı hümâyun'a yazılmayan ifrazından karşılanması için, Kasım 1571'de hükm-i şerif göndermiş ve Mustafa Bey'e 6.000 akçelik timar yakaşık 9 ay sonra, 6 Temmuz 1572'de tevcih edilmiştir.⁴⁸¹ Bu hüküm örneğinde ve diğer hükümlerde de sıklıkla karşılaştığımız "müyesser olmama" durumundan bahsetmek gerekir. Timara hak kazanan kişiye timar tevcih edileceğine dair hükm-i şerif verilir. Ancak hükmün verildiği tarihte boş (münhal) bir timar olmadığından hükm-i şerif verilmesine rağmen kişi "müyesser olmamış" yani tevcih işlemi gerçekleşmemiştir. Bu durumda kişi, ya herhangi bir timarın boşalmasını ya da mahlle düşen bir ifraz beklemek durumundadır. 1530 tarihli timar knunmesinde "ve bir timar dşdkde ma'zllerin mukaddemini ve sefer seferleyeni takdim edesin"⁴⁸² şeklinde belirtilen hükümden de anlaşılacağı üzere bir timar veya zeamet mnhale düştüğünde, öncelikli olarak kdemlisine ve sefere gidenine tevcih edilmiştir. Timar ve Zeamet

⁴⁷⁷ Mehmet Mehdi İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre mid Sancağı'nda Timar Dağılımları", *İUEF Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. M. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, İstanbul 1982, s. 86.

⁴⁷⁸ Nejat Göyünç, "Timar Tevcihleri Hakkında", *Osmanlı Türk Diplomatiği Semineri (30-31 Mayıs 1994)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1995, s. 68.

⁴⁷⁹ BOA DFE. RZ.36; 46/2, 56/1, 80/1.

⁴⁸⁰ BOA DFE. RZ.36; 75/1, 75/2, 90/2, 93/1, 101/1, 105/2.

⁴⁸¹ BOA DFE. RZ. d. 36;9/1.

⁴⁸² Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 566.

Ruznâmeçe Defterleri'nde yer alan tevcih açıklama kısmında, timar hükümlerinin verilmiş tarihi ile sipahiye tevcih edilme tarihinin yer alması, bizlere sipahilerin timar ya da terâkkilerine emr-i şerîf verildiği tarihle kendilerine timarlarının tevcih edilme tarihleri arasındaki süreyi tespit etme imkânı vermektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi timarlar hizmet mukabelesinde verilmektedir. 1573 tarihli defterde, dönemin siyasî ve askerî olayları dikkate alındığında, Sivas sancağı ve bağlı nahiyelerde sipahilerin yararlılığı, yoldaşlığı ve hizmetleri görülen ve karşılığında dirlik tahsis edilen seferlerin başında Kıbrıs Seferi⁴⁸³ gelmektedir. Kıbrıs adasının idarî merkezi konumunda bulunan, oldukça iyi tahkim edilmiş ve surlarla çevrili olan Lefkoşa'nın muhasarası (9 Eylül 1570) ve yine adanın en iyi muhkem kalelerinden biri olan Magosa Kalesi'nin fethinde (18 Eylül 1570) gösterilen ziyâde yararlılık ve hizmetler incelenen defterde yer alan tevcih tezkire kayıtlarına çoğunlukla yansımıştır. Kıbrıs Seferi, yararlılıklar karşısında sipahinin timara hak kazanması kadar, sefere gitmeyen ya da gidip firar eden sipahilerin dirliğinin elinden alınmasına da sebep olmuştur.⁴⁸⁴ Belgelerde yararlılığı görülen sipahilerin bu durumu "*Kıbrıs Seferi'ne seferlenüb hizmette bulunub*", "*Donanma-yı Hümâyûn ile Kıbrıs Seferi'nde hizmette ve*

⁴⁸³ Yavuz Sultan Selim'in Memlûk Devleti'ni ortadan kaldırması ile Memlûklara ödenen verginin artık Osmanlılara ödenmeye başlaması Osmanlıların, Kıbrıs ile ilk fiili ilgi ve ilişkilerinin kurulmasının başlangıcı olmuştur. 1521 yılında Rodos Adası'nın fethedilmesi Akdeniz'de Türk ilerleyişini engellemeye çalışan Venedik'i oldukça telaşlandırmış Papa ve İspanya ile müracaata girerek Osmanlıya karşı bir Hristiyan ittifakının kurulmasını sağlamıştır. Doğu Akdeniz'in en büyük adası olan Kıbrıs Adası, Anadolu'nun güneyini ve Suriye sahillerini kontrol edecek bir mevkiye bulunmaktadır. Bu stratejik öneminin haricinde, Kıbrıs'ta üslenen korsanların ve Venedik filolarının ticari eşya taşıyan ve hacı nakleden gemilere zarar vermesi, bununla da kalmayıp Türk ve Müslüman esirlere zalimane davranmaları, Kıbrıs Adası'nın Osmanlı Devleti tarafından fethini gerekli kılan sebeplerin başında gelmektedir. Her ne kadar batılı tarihçiler (Hammer gibi), içkiye düşkünlüğü ile bilinen II. Selim'in Kıbrıs'ı almasındaki sebebi, Kıbrıs'ın şaraplarına kavuşma arzusuna bağlamak gibi çok basit ve ilginç bir izahla açıklasalar da, elbette hakikat kesinlikle böyle değildir. Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 232-233. Yukarıda belirttiğimiz coğrafi ve siyasi nedenlerin dışında Kıbrıs'ın fethi hususunda, Ebusuud Efendi'nin verdiği fetva, fethi dini bir yön kazandırmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 1220-1221. Kıbrıs seferi, önce Lefkoşa'nın, daha sonra Magosa Kalesi'nin alınmasıyla tamamlanmıştır. Lefkoşa Kalesinin düşmesinden sonra adada Osmanlı idarî teşkilâtı kurularak eyalet haline getirilmiş ve beylerbeyliğine Avlonya sancakbeyi Muzaffer Paşa, ilk beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. Magosa Kale'sinin fethiyle (1 Ağustos 1571) tamamen Osmanlı Devleti'nin topraklarına katılan Kıbrıs'ta beylerbeyliğe Sinan Paşa tayin edilmiştir. 1570-1670 yılları arasında Kıbrıs'ın idarî, askerî teşkilatlanmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR Tezi, Malatya 1998. Kıbrıs'ın fethi ile ilgili olarak ayrıca Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi Sırasında Türk Devleti ile Venedik ve Müttefiklerinin Faaliyetine Dair Bazı Hazine-i Evrak Kayıtları", *Türkiyat Mecmuası III*, 1935, ss. 257-259; Osmanlı Tarihi, C.3/1, TTK Yay., Ankara 2009, s. 9-15.

⁴⁸⁴ Akdağ, timar sisteminin askerî bir teşkilat olması yönünden bozulmasına sebep olacak harici seferlerden birincisinin 1570'de açılan Kıbrıs Seferi olduğunu belirterek, çabuk alınmasına rağmen, deniz seferlerinin dört yıl sürdüğünü ve bu deniz hareketlerinde, en çok Anadolu sipahisi üzerine yüklendiğini ifade eder. Bu suretle vaziyetinden memnun olmayan timar erbabının seferden kurtulmak için firar ettiklerini ve dirlikten feragat etmenin yollarını aramak gibi kötü hareketleri adet edindiklerini ekler. Mustafa Akdağ, "a.g.m.", s.424.

yoldaşlıkta bulunmağın”, “*Lefkoşa Kal’ası muhasarasında ziyade yoldaşlık idüb*”, “*Kıbrıs ceziresinde Magosa Kal’ası muhasarasında gece ve gündüz hizmetinden*” vb. ifadelerle yer almıştır. Bu ifadeler, tevcih sebeplerini ortaya koyabilmek için oldukça önemlidir. Keza bazı hükümlerde yararlılık bildirilirken bu yararlılığın ne türden bir hizmet olduğu belirtilmemektedir. Bu husus da belgelere “*hidemat-i padişahiye kâdir ve yarar olmağın*”, “*mahalli inayet ve müstehak atifet yarar ve sezavar (layık, münâsib) bendelerinden olmağın*” şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁸⁵ Ayrıca bazı sipahilere hassa kadırgalar (devlete ait gemiler) hizmetinde, mâl-ı mîrî tahsilinde ve güherçile nakliye hizmetinde yardım ve yararlılıklarından dolayı timar tevcihi yapılmıştır.

Defterde, seferlerde yararlılığı dikkate alınarak tevcih edilen timarların bazılarına bakıldığında; DFE. RZ. d. 36;4/1’de yer alan tevcih kaydında babası azeb yiğitlerinden olan Mehmet’e Magosa’da kefer muharebesinde yoldaşlığı karşılığında 3.000 akçe ibtidâdan timar verilmiştir. Sivas sancağı Budaközü nahiyesinde 5.398 akçe timara mutasarrıf olan Korkmaz Bey’e “*Kıbrıs ceziresinde Magosa Kal’ası muhasarasında gece ve gündüz hizmetinden*” dolayı 3.000 akçe terakki tevcihi yapılmıştır. Yapılan terakki, yaşlılığı nedeniyle sefere gitmeye iktidarı olmayan ve 20.257 akçe zeamet tasarruf eden babasının zeametinin 3.000 akçeliği terakki olarak verilmiş ve böylece timarı 8.398 akçeye yükseltilmiştir.⁴⁸⁶ DFE. RZ. d. 36; 65/2’de yer alan hükümde, Mustafa’nın “*Kıbrıs ceziresine yarar zaferiyle gelüb Tuzla nâm mahalde*⁴⁸⁷ *ordu geldükde küffâr-ı hâk-sârın (yere batası kâfirlerin) yanına varub baş ve dil getirüb hizmette ve yoldaşlıkta*” bulunması, kendisine Sivas sancağı Yenice köyünde 3.000 akçelik ibtidâ timar tevcihinin yolunu açmıştır. Burada geçen “*dil getirmek*” hizmetinden kastedilen mânâ, “*esir*”dir. Yani düşmanın durumundan haberdar olmak için⁴⁸⁸ veya zaferden sonra ele geçirilen esir/esirler kastedilmektedir.

Talebe-i ulûm ya da medrese öğrencileri olarak bilinen, liderleri yönetiminde yavaş yavaş teşkilâtlanarak soyguncu bölükler halinde harekete geçen ve 16. yüzyıl Osmanlı Devleti’ni diğer iç karışıklıklarla birlikte (Celâli İsyanları) siyasî, toplumsal ve ekonomik olarak sarsan suhte isyanları da tevcih kayıtlarına yansımıştır. Bilindiği gibi suhtelerin çıkarttıkları karışıklıklar, daha ziyade medrese ve imaretlerin çok ve kalabalık olduğu çevrelerde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Bursa-Balıkesir-Afyon üçgeni olarak

⁴⁸⁵ İlgili bazı hükümler için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 36; 20/2, 22/2, 23/1, 24/1.

⁴⁸⁶ BOA DFE. RZ. d. 36-7/1.

⁴⁸⁷ “Tuzla” adı verilen mahalde meydana gelen ve yaklaşık kırk gün süren, neticesi zaferle sonuçlanan muharebe hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Selâniki Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁴⁸⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 450.

adlandırılan birinci bölgeden sonra en yoğun karışıklığın çıktığı ikinci bölge, Tokat-Amasya-Çorum üçgenidir. Bu merkezler içerisinde de özellikle Tokat'ta büyük karışıklıklar çıkmış, evler açılmış, dükkânlar soyulmuş, karşı koyanların ise eşyaları, evi, ağılı -başka ne varsa- ateşe verilmiştir.⁴⁸⁹ Suhte isyanlarıyla ilgili olarak deftere yansıyan kayıtlar, genellikle bu isyanlarda hizmet ve yararlılığı görülen kişilere yapılan timar ya da terakki tevcihi ile ilgilidir. Örneğin, DFE. RZ. d. 36; 17/2'deki kayıttaki Seyyid Yahya Bey'e bahsi geçen isyanda yarar ve yoldaşlığı mukabelesinde terakki tevcihi yapılmıştır. Sivas sancağı Komanat nahiyesinde 3.300 akçelik timar tasarrufunda bulunan mezkûr Seyyid Yahya'ya "*Sonisa nahiyesinde suhte taifesi muharebesinde yoldaşlıkta bulunmağın 1.000 akçe terakki*" verilmesi için ferman yazılmıştır. Fermanın tarihine (Safer 977) bakıldığında isyanların bir hayli etkili olduğu 1569 yılıdır. Mezkûr Seyyid Yahya'nın elinde olan 3.300 akçelik timarı 1.000 akçe terakkiyle 4.300 akçe olarak tevcih edilmiştir.

İncelenen defterde timarlarla ilgili üzerinde durulması gereken hususlardan biri de tasarruflarına bırakılan timarlarda istihdam edilen sipahilerin vazifelerinin, unvan ve lakaplarının olup olmadığıdır. Bu bağlamda unvanları/vazifeleri belirtilmiş 25 timarlı sipahi tespit edilmiştir. Timar sahiplerinin isimlerinin başında bulunan belirleyici lakaplar; *pîr*, *şeyh*, *seyyid* gibi dini mahiyette ve *Tokadlu Halil* gibi memleketini belirten lakaplar ile serasker⁴⁹⁰ (1), silahdar⁴⁹¹ (1), çavuş (12), kâtip (4), çaşnigir⁴⁹² (2), kethüda

⁴⁸⁹ İsyânların nedenleri, gelişmesi ve Osmanlı yönetiminin isyanlara karşı aldığı tedbirler ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Akdağ, *Türk halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâli İsyânları"*, YKY, İstanbul 2009, s. 145-263.

⁴⁹⁰ Belgelerde genellikle "*serasker*" olarak kaydedilen "*çeribaşı*", sipahi, müselleme, voynuk, evlâd-ı fâtihân askerî teşekküllerin başındaki zabıtlarına verilen isimdir. Mehmet Zeki Pakalın, "*Çeribaşı*", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 353. Sancakbeyi, alaybeyi, subaşı gibi nahiyelerde timar tasarruf eden sipahilerin komutanı olan çeribaşılar da serbest timar tasarruf ederler. Bölgelerindeki arazi sahiplerinden resm, müsellemlerin koyun resmiyle bâd-ı hevâlarından hisse alırlar. Bununla birlikte timarlarında olan göçebelerin (haymana) resimleri de bunlara aittir. Sefer olsun olmasın subaşılar gibi çeribaşılardan da yamaklarından belli gelirleri vardır. Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, s. 244. Sancağın bir nahiyelik bölgesinin amiri olan ve topraklarının bulunduğu yerde oturan çeribaşılardan başlıca görevi bulunduğu yerin güvenliğini sağlamak, sefer zamanında gerekli askerleri çıkarmak ve bunları emrindeki çeri sürücüleriyle istenilen yere göndermek, savaş sonunda ise gerekli muafiyetleri tahsil etmektir. Abdülkadir Özcan, "*Çeribaşı*", *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 27.

⁴⁹¹ Farsça bir kelime olan *silâhdâr*, sözlükte "silâh taşıyan" mânasında kullanılır. Osmanlı Devleti'nde Yıldırım Bayezid döneminde ortaya çıktığı kabul edilen silâhdarlık, bir saray kurumu olmasının yanı sıra, devlet adamlarının maiyetlerinden bir kısmıyla, kapıkulu bölüklerinden birinin adıdır. Padişaha ait bütün silahların muhafazasıyla yükümlü tutulmuştur. Silâhdarlık makamına getirilecek kişi, bu makamdan bir derece aşağıda bulunan rikâbdar veya çuhadarlar arasından seçilir. Klasik dönem kanunnâmelerine göre, 50 akçe ile müteferrika tayin edilerek saraydan taşra hizmetine çıkan, terfi etmesi durumunda ise bölük ağası, çaşnigirbaşı veya kapıcıbaşı olarak tayin edilen silahdarlık hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Şerafettin Turan, "*Silâhdar*", *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 191-193.

(2), dizdar (2) ve solak⁴⁹³ (1) gibi ifa ettikleri görevlerinin mahiyetini gösteren unvanlardır. Bununla birlikte defterde timarlı sipahilerin eşgallerine ilişkin herhangi bir kaydın yer almadığını belirtmeliyiz.

⁴⁹² *Çaşnigir*, en basit anlamıyla sofracı demektir. Hizmetlerine göre bunların bir kısmı ve aynı zamanda amirleri olan *zevvâkin-i hassa* denilen çaşnigirler daha çok padişahın şahsına ait yemeklere nezaret ederler. Diğer kısmı ise saray mutfağında (matbah-ı âmire) pişen yemeklerin dağıtımında görevlidir. Derecelerine göre yevmiyeleri olan çaşnigirlerin 17. yüzyılın ortalarında yevmiyelerinin 40 akçe olduğu beyan edilmektedir. Bununla birlikte miri salhânelerde (mezbahe) kesilen hayvanların döşünün bir aylığı matbah-ı amire ustalarına ve bir aylığı matbah-ı amire şagirdlerine ve bir aylığı da çaşnigirlere verilmiş olup, bunlar satılarak parası her sınıf arasında ayrı ayrı taksim olunmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, s. 427-28.

⁴⁹³ Yıldırım Bayezid zamanında teşkil edilen ve Yeniçeri Ocağı'nın 60, 61, 62 ve 63. ortalarına verilen isimdir. Asıl görevleri padişah sefere çıktığı zaman muhafazasında bulunmaktır. Sefer esnasında padişahın etrafında yer alarak bir koruma hattı oluştururlar. Rikâb-ı Hümâyûn adı verilen ve solaklar içerisinde seçilen bir grup ise padişahın yakın korumasını üstlenmiştir. Uzunçarşılı, *Rikâb-ı Hümâyûn solaklarının sayısının 12 ile 8 arasında değiştiğini belirtir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.447-448. Fatih Sultan Mehmet'in Teşkilât Kanunâmesi'nde "ve sefer-i zafer rehberim vâki oldukda rikâb-ı hümâyûnumda solakbaşı ve peykbaşı yürüsün"* şeklinde sefer sırasında padişahın yanında solakbaşının da yürümesi gerektiği kaydedilmiştir. Abdulkadir Özcan, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 17. Solaklar, cesur, kuvvetli, boylu boslu, tecrübeli, hitabeti iyi olan ve sözü dinlenen yeniçerilerden seçilmiştir. Osmanlı askeri teşkilâtı içerisinde bu gruba solak denmesinin nedeni, padişahın sağında giden dört solakbaşından ikisinin ok ve yaylarını kullanırken padişaha arkalarını dönmek için ok ve yaylarını sol elleriyle attıklarından dolayıdır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 218.

Tablo 5. H.980/M.1573 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre Sivas Sancağında Timar Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Timar Sahibi	Kimden İntikal Ettiği	Timar Miktarı (Akçe)
DFE. RZ.36-2/1	Hüseyinabad	Mehmed	-	5.599
DFE. RZ.36-3/2	Sivas	Mehmed veled-i Ahmed	an tahvîl-i pedereş el-müteffâ	1.196
DFE. RZ.36-4	Tozanlu	Mehmed veled-i Abdullah	an tahvîl-i Bali sefer-i Kıbrıs nâ-bedid	2.200
DFE. RZ.36-4/1	Sorkun	Nimetullah veled-i Durak	an tahvîl-i Musa el-mütekâid	2.000
DFE. RZ.36-5/1	Zile	Abdubaki veled-i Emir	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.185
DFE. RZ.36-5/2	Turhal	Süleyman ve Mehmed veledân-ı Kalender	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	3.000
DFE. RZ.36-6/1	Karahisar-ı Behramşah	Ahmet	-	2.000
DFE. RZ.36-6/2	Budaközü	Mustafa veled-i Cüneyd	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	850
DFE. RZ.36-6/3	Budaközü	Ebubekir	-	3.892
DFE. RZ.36-7/1	Budaközü	Ebubekir ve Zihni veledân-ı Ümmet	an tahvîl-i pederişan el-müteveffâ	2.500
DFE. RZ.36-7/2	Budaközü	Korkmaz Serasker veled-i zaim Emin	-	8.398
DFE. RZ.36-8/1	Budaközü	Cafer ve Çakır veledân-ı zaim Emin	an tahvîl-i pederişan el-mütekâid	8.352
DFE. RZ.36-9/1	Budaközü	Pir Budak veled-i zaim Ümmet	-	16.160
DFE. RZ.36-10/1	Budaközü	Yalnız veled-i zaim Ümmet	-	6.902
DFE. RZ.36-12/1	Sorkun	Ali veled-i Karaman	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	957,5
DFE. RZ.36-12/2	Sorkun	İbrahim ve Zorlu veledân-ı Gülabi	an tahvîl-i pederişan el-müteveffâ	2.100
DFE. RZ.36-12/3	Sorkun	Yasin ve Kalender veledân-ı Calab Verdi	an tahvîl-i pederişan el-müteveffâ	2.750
DFE. RZ.36-13/1	Zile	Budak ve Çırac veledân-ı İbrüşüm	an tahvîl-i pederişan el-mütekâid	3.359
DFE. RZ.36-13/2	Mecidözü	Nazar	-	3.931
DFE. RZ.36-14/1	Sorkun	Ahlas veled-i Şahverdi	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	650
DFE. RZ.36-14/2	Sorkun	Durmuş veled-i Behlül	an tahvîl-i pedereş el-mütekâid	2.200
DFE. RZ.36-15/1	Budaközü	Mansur veled-i Misafir	an tahvîl-i pedereş el-mütekâid	250
DFE. RZ.36-15/2	Kilmigad	Halil veled-i Bünyad be-nevbet	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.000
DFE. RZ.36-16/1/	Sivas	Bayram ve Baki bâ-şeriki be-nevbet	an tahvîl-i Veli el-müteveffâ	600
DFE. RZ.36-17/1	Sivas	Durmuş veled-i Ulaş	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	2.696
DFE. RZ.36-17/2	Komanat	Seyyid Yahya	-	4.300
DFE. RZ.36-17/3	Zile	Mustafa ve Mehmed veledân-ı Mahmud	an tahvîl-i pederişan el-müteveffâ	3.849
DFE. RZ.36-18/1	Kızılkünbed	Hacı Mehmed	-	13.730

DFE. RZ.36-19/1	Artukabad	Mehmed	-	3.300
DFE. RZ.36-19/2	Kafirni	Ali veled-i Mustafa	an tahvîl-i Mehmed el-müteveffâ	2.000
DFE. RZ.36-19/3	Kilmigad	Aydın Beğ veled-i Katar	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.750
DFE. RZ.36-20/1	Budaközü	Silahdar Nasuh	an tahvîl-i Kasım el-müteveffâ	8.000
DFE. RZ.36-20/2	Tozanlu	Gülabi ve Hamid be-nevbet	an tahvîl-i pedereş	1.301
DFE. RZ.36-21/1	Sonisa	Timar-ı Mustafa	-	4.789
DFE. RZ.36-22/1	Sorkun	Kılıç veled-i İbrahim	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.252
DFE. RZ.36-22/2	Yıldız	Ebubekir veled-i zaim Satılmış	an tahvîl-i Tunahan el-müteveffâ	5.000
DFE. RZ.36-23/1	Zile	Katib Mehmet	-	8.897
DFE. RZ.36-23/2	Kilmigad	Şahkulu veled-i Orkud	an tahvîl-i Ersin el-müteveffâ	2.000
DFE. RZ.36-24/1	Tozanlu	Ali veled-i Mehmed	an tahvîl-i Hasan el-müteveffâ	1.824
DFE. RZ.36-25/1	Sivas	Cemaleddin	an tahvîl-i Kalender el müteveffâ	3.104
DFE. RZ.36-27/1	Budaközü	Seydi Çavuş an Çavuşân-ı Dergâh-ı Âlî	an tahvîl-i hod	12.979
DFE. RZ.36-28/1	Zile	Hasan	-	3.600
DFE. RZ.36-28/2	Zile	Hasan veled-i Timurhan	an tahvîl-i Hoca el müteveffâ	1.786
DFE. RZ.36-29/1	Sonisa	Ali veled-i Hasan	an tahvîl-i pedereş	1.779
DFE. RZ.36-29/2	Budaközü	Balı	-	3.299
DFE. RZ.36-29/3	Kazabad	Yusuf veled-i Mehmed	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	2.000
DFE. RZ.36-30/1	Sorkun	Fazlı	-	4.150
DFE. RZ.36-30/2	Budaközü	Hamza ve Hasan veledân-ı Emir	an tahvîl-i pederişân el-müteveffâ	2.000
DFE. RZ.36-30/3	Tozanlu	Mahmud ve Cafer veledân-ı Kalender	an tahvîl-i pederişân el-müteveffâ	1.927
DFE. RZ.36-31/1	Zile	Timur veled-i zaim Musa	an tahvîl-i İbrahim	5.000
DFE. RZ.36-31/2	Kazabad	Ahmet		3.990
DFE. RZ.36-32/1	Niksar	Ali Çavuş Dergâh-ı Ali	-	19.461
DFE. RZ.36-33/1	Budaközü	Şeyh Mihnet veled-i Şeyh Durak	an tahvîl-i biradereş el-müteveffâ	600
DFE. RZ.36-33/2	Kafirni	Ali veled-i Mehmet	an tahvîl-i pedereş el-mütekâid	3.050
DFE. RZ.36-34/1	Tozanlu	Hasan veled-i Bozdoğan	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.645
DFE. RZ.36-36/1	Sivas	Gülabi veled-i Ahmed	an tahvîl-i Mahmud El- müteveffâ	1.012
DFE. RZ.36-36/2	Zile	Ali katib-i defter	-	8.050
DFE. RZ.36-38/1	Tozanlu	Piri veled-i Ali be-nevbet	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.579
DFE. RZ.36-38/2	Tozanlu	Şah Ali veled-i Musa	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	700
DFE. RZ.36-38/3	Kazabad	Givan Çavuş 'an çavuşân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i Ahmed Çavuş el-müteveffâ	13.009
DFE. RZ.36-39/1	Sorkun	Velid ve Hüseyin veledân-ı Üveys	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	2.450
DFE. RZ.36-39/2	Kazabad	Kâtip Mustafa	-	5.682
DFE. RZ.36-40/1	Sivas	Hasan katib-i defter	-	5.299
DFE. RZ.36-41/1	Sivas	Ali	an tahvîl-i Mustafa ki ahar timar şod	3.000

DFE. RZ.36-41/2	Budaközü	Abdüllatif veled-i İhtiyar		3.000
DFE. RZ.36-43/1	Sivas	Ahmed veled-i ... Bali şerik-i be nevbet	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.259
DFE. RZ.36-43/2	Komanat	Ali defter-i kâtip	-	4.759
DFE. RZ.36-44/1	Budaközü	Sadri veled-i Ali	-	2.000
DFE. RZ.36-44/2	Sivas	Halil Çavuş	-	5.617
DFE. RZ.36-45/1	Sivas	Hasan	-	3.414
DFE. RZ.36-45/2	Tozanlu	Çelebi veled-i Ali	an tahvîl-i Mustafa	2.039
DFE. RZ.36-46/1	Sivas	Satılmış veled-i Yakub Hacı be-nevbet	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	520
DFE. RZ.36-46/2	Sonisa	Ali veled-i Yakub	an tahvîl-i Kâtip Ahmed el-müteveffâ	3.000
DFE. RZ.36-47/1	Sivas	Hüseyin veled-i Hasan	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ ve Ali sefer-i na-bedid	1.000
DFE. RZ.36-47/2	Sivas	İsa veled-i Hasan	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.652
DFE. RZ.36-48/1	Yıldız	İbrahim	-	8.253
DFE. RZ.36-48/2	Sivas	Hüseyin ve Hasan veledân-ı İbrahim	an tahvîl-i pederişan el-müteveffâ	827
DFE. RZ.36-49/1	Sivas	Yahya ve Süleyman veledân-ı Cafer Çeribaşı	an tahvîl-i pederişan el-müteveffâ	3.000
DFE. RZ.36-49/2	Sivas	Hasan Çavuş	-	9.000
DFE. RZ.36-50/1	Sivas	Şah Veli veled-i Şah Kulu	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.241
DFE. RZ.36-50/2	Turhal	Murtaza veled-i Piri	an tahvîl-i Mehmed el-müteveffâ	4.099
DFE. RZ.36-51/1	Budaközü	Tanrıverdi veled-i Dönmez	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	300
DFE. RZ.36-51/2	Sivas	Receb ve Mansur veledân-ı ...be-nevbet	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.771
DFE. RZ.36-52/1	Sivas	Abdülhamid an tahvîl-i hod	-	943
DFE. RZ.36-52/2	Kazabad	Kaya veled-i Pehlivan Ömer	-	7.200
DFE. RZ.36-53/1	Kafirni	Mustafa veled-i Ahmed an tahvîl-i Behram	-	2.000
DFE. RZ.36-53/2	Budaközü	Ziver veled-i Yusuf an tahvîl-i Mehmet	-	880
DFE. RZ.36-53/3	Sonisa	Ayaş dizdâr-ı kal'a-i Yenişehir	an tahvîl-i Muharrem dizdâr-ı sâbık	4.240
DFE. RZ.36-54/1	Sivas	Hasan Çavuş	-	11.998
DFE. RZ.36-55/1	Kazabad	Ramazan Çavuş	-	12.841
DFE. RZ.36-55/2	Niksar	Suat Beşe	-	3.300
DFE. RZ.36-56/1	Kazabad	Mehmet kadim-i Kaş Beği	-	5.677
DFE. RZ.36-56/2	Tozanlu	Şaban veled-i Arduç ve Baki şeriki be-nevbet	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.200
DFE. RZ.36-57/1	Sivas	Ebu Şahna veled-i Yunus	-	3.299
DFE. RZ.36-57/2	Sivas	Mustafa	-	10.355
DFE. RZ.36-59/1	Artukabad	Osman	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	2.000
DFE. RZ.36-59/2	Kazabad	Ali Çavuş		6.654
DFE. RZ.36-61/1	Sorkun	Abdi	an tahvîl-i Metin el-müteveffâ	4.000
DFE. RZ.36-61/2	Artukabad	Rıza Çavuş		6.586

DFE. RZ.36-62/1	Sorkun	Hüseyin ve Hasan veledân-ı Süleyman	an tahvîl-i pederîşan el-müteveffâ	3.000
DFE. RZ.36-62/2	Sorkun	Sina veled-i Hüdayi	an tahvîl-i Ürkmez el-müteveffâ	1.500
DFE. RZ.36-63/1	Sivas	Cafer	-	4.113
DFE. RZ.36-63/2	Kuştaş	Mahmud Çavuş veled-i Mü'min Çavuş	-	2.000
DFE. RZ.36-64/1	Sivas	Hüseyin veled-i Alim Beğ Çavuş	-	3.000
DFE. RZ.36-64/2	Sivas	Mustafa Çavuş	-	3.438
DFE. RZ.36-65/1	Kazabad	Yunus veled-i Cafer Çavuş	an tahvîl-i Mehmet Çavuş el müteveffâ	3.000
DFE. RZ.36-65/2	Komanat	Mustafa veled-i Hüseyin	-	3.000
DFE. RZ.36-66/1	Budaközü	İbrahim veled-i Pir Aziz	-	500
DFE. RZ.36-66/2	Budaközü	Mehmet Çavuş	-	3.399
DFE. RZ.36-67/1	Sivas	Hüseyin veled-i İbrahim	an tahvîl-i Yusuf el-müteveffâ	1.000
DFE. RZ.36-67/2	Sivas	Boz Ali veled-i Veli ⁴⁹⁴ ve Baki şerik-i be-nevbet	an tahvîl-i pedereş el müteveffâ	1.485
DFE. RZ.36-68/1	Sivas	Murad veled-i Mehmed	an tahvîl-i Satı pedereş el-müteveffâ	2.256
DFE. RZ.36-68/2	Sivas	Mehmet ve Hüseyinveledân-ı Emirza be nevbet	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	1.485
DFE. RZ.36-69/1	Sivas	Sina veled-i Ali Çavuş	-	1.999
DFE. RZ.36-69/2	Kafirni	Tunahan	-	3.600
DFE. RZ.36-69/3	Budaközü	Timar-ı Göçbeği? veled-i Sinan	an tahvîl-i Mahmud el-müteveffâ	330
DFE. RZ.36-70/1	Sorkun	Mustafa veled-i Veli	an tahvîl-i Davud ber muceb-i defter-i cedit	441
DFE. RZ.36-71/1	Sivas	Givan	-	4.750
DFE. RZ.36-71/2	Kilmigad	Hoca Ali 'an çavuşân-ı Dergâh-ı 'âlî	-	16.817
DFE. RZ.36-72/1	Mecitözü	Ali	-	11.100
DFE. RZ.36-73/1	Yeni-müslüman	Ahmet	-	3.721
DFE. RZ.36-73/2	Turhal	Ferman	-	3.804
DFE. RZ.36-74/1	Sonisa	Mehmet veled-i Kasım	-	2.000
DFE. RZ.36-75/1	Kafirni	Murad veled-i Abdullah	-	3.200
DFE. RZ.36-75/2	Sivas	Çeşnigir Rıdvan	-	4.300
DFE. RZ.36-75/3	Zile	Ali ve Kara Hazar veledân-ı Bali	an tahvîl-i pederîşan el-mütekâid	2.723
DFE. RZ.36-76/1	Sorkun	Cabi ve Civanlu veledân-ı Selmanverdi	an tahvîl-i pederîşan el-müteveffâ	4.000
DFE. RZ.36-76/2	Karahisar-ı Behramşah	Tatar ve Üveys veledân-ı Şahsuvar	-	4.000
DFE. RZ.36-78/1	Zile	Halil	-	3.374
DFE. RZ.36-78/2	Hüseyinabad	İbrail veled-i Yahşi	an tahvîl-i Bali el-müteveffâ	2.556
DFE. RZ.36-80/1	Taşabad	Mehmed veled-i Yunus Çavuş	-	9.539
DFE. RZ.36-80/2	Artukabad	Tokadlu Hamza	-	15.000
DFE. RZ.36-81/1	Acacı	Kalender	-	15.000

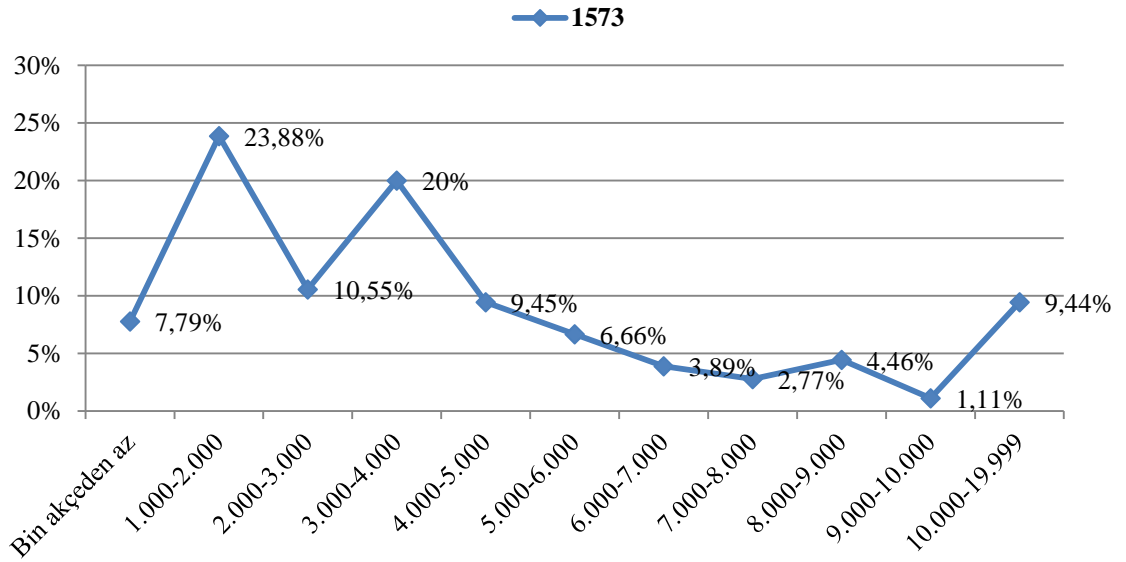
⁴⁹⁴ Timar sahibinin kimliğinin yer aldığı başlık bölümünde Boz Ali'nin babasının adı Veli olarak geçmekteyken, tevcih açıklama kısmında Baki olarak geçmektedir.

DFE. RZ.36-82/1	Niksar	Behram	-	3.800
DFE. RZ.36-82/2	Artukabad	Ali	-	3.500
DFE. RZ.36-82/3	Sivas	Ramazan Mürdem Pertev Paşa	-	3.000
DFE. RZ.36-83/2	Komanat	Hasan	-	7.400
DFE. RZ.36-83/3	Kazabad	Mehmet	-	5.600
DFE. RZ.36-84/1	Kazabad	Ahmet veled-i Mehmet	-	3.300
DFE. RZ.36-84/2	Kazabad	Mehmet	-	5.600
DFE. RZ.36-84/3	Artukabad	Ahmet veled-i Emir Çavuş	-	5.620
DFE. RZ.36-85/2	Niksar	Hasan veled-i Mustafa	-	5.352
DFE. RZ.36-86/2	Hüseyinabad	Malkoç	-	13.350
DFE. RZ.36-88/1	Sivas	Nuh veled-i Halil	-	5.000
DFE. RZ.36-88/2	Artukabad	Mehmet veled-i Abdullah	-	5.000
DFE. RZ.36-89/1	Kafirni	Murat veled-i Abdullah	-	3.200
DFE. RZ.36-89/2	Sivas	Çaşnigir Rıdvan	-	4.300
DFE. RZ.36-89/3	Sivas	Mümin 'an çavuşân-ı Rum	-	8.000
DFE. RZ.36-90/1	Kazabad	Mustafa veled-i Abdülkadir	-	3.150
DFE. RZ.36-90/2	Venk	Mustafa	-	11.700
DFE. RZ.36-91/1	Artukabad	Mustafa kethüda veled-i Sofi	-	6.000
DFE. RZ.36-91/2	Acacı	Hüdaverdi	-	3.140
DFE. RZ.36-92/1	Kazabad	Satırcı Hasan ber-vech-i arpalık	-	5.800
DFE. RZ.36-93/1	Sivas	Halil	-	7.000
DFE. RZ.36-93/2	Kilmigad	Cafer veled-i Abdullah	-	3.500
DFE. RZ.36-97/1	Halka-i Has	Ferruh veled-i Abdullah	-	3.300
DFE. RZ.36-97/2	Kazabad	Keyvan	-	5.400
DFE. RZ.36-98/1	Sivas	Hızır	-	4.400
DFE. RZ.36-101/1	Mecidözü	Zeycan veled-i İsmail	-	6.666
DFE. RZ.36-101/2	Kazabad	Mahmud veled-i Mustafa	-	5.300
DFE. RZ.36-102/1	Yeni Müslüman	Behram	-	6.300
DFE. RZ.36-102/2	Tozanlu	İbrahim veled-i Yusuf	-	7.000
DFE. RZ.36-103/1	Sorkun	Selmanverdi	-	8.200
DFE. RZ.36-103/2	Karahisar-ı Behramşah	Mehmet	-	9.000
DFE. RZ.36-104/1	Karahisar-ı Behramşah	Hasan dizdâr-ı kal'a-ı Karahisar-ı Behramşah	-	3.000
DFE. RZ.36-104/2	Karahisar-ı Behramşah	Şahsuvar	-	4.200
DFE. RZ.36-104/3	Sivas	Uğurlu ve Beşir ve Yardım ve Nazır ve Hüseyin be-nevbet	-	3.800
DFE. RZ.36-105/1	Hüseyinabad	Gazi	-	3.200
DFE. RZ.36-105/2	Sonisa	Muharrem dizdâr-ı kal'a-ı Yenişehir	-	4.500

DFE. RZ.36-106/1	Sivas	İskender an çavuşân-ı Rum	-	13.500
DFE. RZ.36-106/2	Sivas	Abdullah	-	3.500
DFE. RZ.36-106/3	Sorkun	Cafer	-	3.500
DFE. RZ.36-107/1	Kazabad	İbrahim Çavuş	-	3.500
DFE. RZ.36-107/3	Sorkun	Yusuf solak Dergâh-ı alî	-	15.000
DFE. RZ.36-108/2	Budaközü	Mustafa	-	7.200
DFE. RZ.36-108/3	Budaközü	İbrahim	-	6.400
DFE. RZ.36-109/1	Kızılkünbed	... kethüda	-	10.000
DFE. RZ.36-109/2	Artukabad	Mehmet kethüda an çavuşân-ı Rum	-	14.113
DFE. RZ.36-110/2	Artukabad	Hacı Mehmet	-	6.700
DFE. RZ.36-111/1	Meşhedabad	Halil veled-i Mehmet	-	3.600
TOPLAM				817.915

Sivas sancağı ve bağlı birimler dâhilindeki 180 timar biriminin ne kadarlık bir hâsıl ortaya çıkarttığı önemli bir husustur. Nahiyeler, esas itibariyle timar sistemi çerçevesinde ortaya çıkan ve coğrafi bir bütünlük gösteren bölgelerdir. Timar sisteminin işleyişini ortaya koymak için hazırlanan sancaklara ait tahrir defterlerinde kaza değil nahiye birimi esas alınmış, dolayısıyla kaza birimi bazen nahiye olarak gösterilmiştir.⁴⁹⁵ Bu cümleden hareketle nahiye birimi esas alınarak hazırlanan yukarıdaki tabloya göre, 1573 yılında Sivas sancağı gelirlerinin 817.915 akçesi timar olarak sipahilere dağıtılmıştır. Yine tablodan hareketle 1573 tarihinde Sivas sancağında yapılan timar tevcihlerinde en yüksek miktarı, 19.461 akçe ile Sivas sancağı Niksar nahiyesinde timarının baş köyü olan Lâdik ve gayri köylerde timar tasarruf eden Dergâh-ı Âli çavuşlarından Ali Çavuş'un timarı oluşturmaktadır. En düşük miktar ise 250 akçe ile Sivas sancağı Budaközü nahiyesinde Kantara ve Büyük mezralarının gelirlerinden timar tasarruf eden Mansur'a aittir. Mansur'a bu timar, sefere iktidarı olmayan babasının mütekâid olmasıyla, mahlûl olan hissesi intikâl etmiş ve alaybeğinin de arzıyla, Kıbrıs Seferi'nde gösterdiği yararlılıklar karşısında babasının timarı kendisine tevcih edilmiştir.

Grafik 2. Sivas Sancağı Timarlı Sipahilerinin Gelir Kategorileri

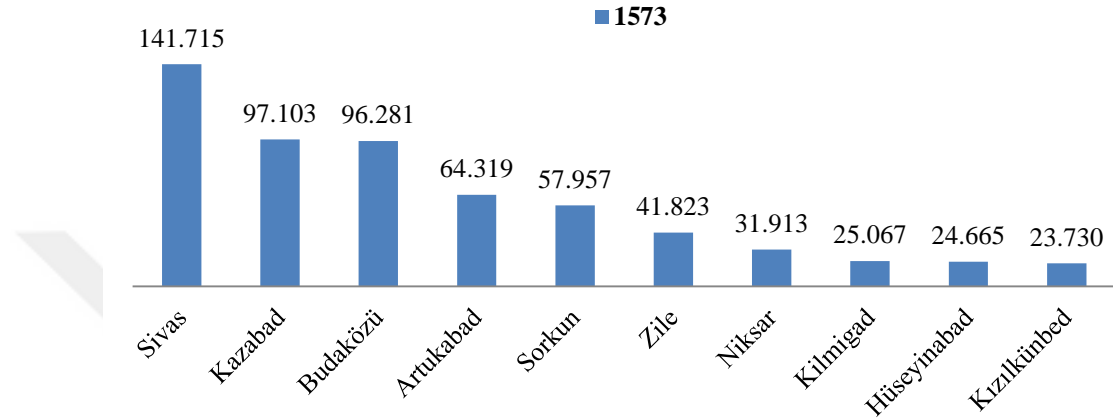

Yukarıda grafikte yer alan Sivas sancağında 1573 yılına ait timarlı sipahilerin gelir kategorisine bakıldığında, % 23,88 ile en düşük gelir kategorisini 1.000-2.000 akçe

⁴⁹⁵ İlhan Şahin, "Nahiye", s. 307.

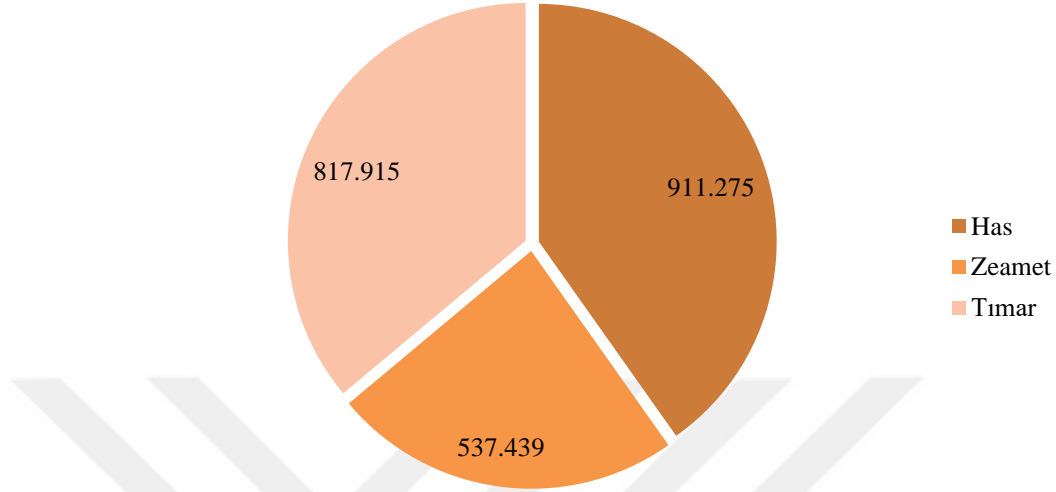
arasındaki dirlikler oluştururken, bu dönemde en yüksek dirlik kategorisini % 1,11 oranla 9.000-10.000 akçe gelir aralığındaki dirliklerin oluşturduğu görülmektedir. Bununla birlikte toplam oran içinde % 9,4'lük kısmını ise 10.000-20.000 akçe arasındaki timar gelirleri oluşturmaktadır.

Grafik 3. Sivas Sancağı Timar Gelirlerinin Nahiyelere Göre Dağılımı

Sivas, timar sisteminin yoğun olarak uygulandığı büyük bir sancaktır. 1573 tarihli defterde Sivas sancağına tabi timar kayıtlarında 25 nahiye tespit edilmiştir. Grafiklerde, 1573 tarihli defterle birlikte, diğer defterlerde hâsılâtın en fazla olduğu ilk on nahiye verilmiştir. Bu bağlamda, Grafik 3'teki verilere göre, toplam 817.915 akçe timar gelirinin nahiyelere göre dağılımına bakıldığında en büyük geliri 141.715 akçe ile Sivas merkez nahiyesi oluşturmakta; bunu 97.103 akçe ile Kazabad, 96.281 akçe ile Budaközü ve 64.319 akçe ile Artukabad nahiyesi takip etmektedir.

Grafik 4. 1573 Yılında Sivas Sancağında Has, Zeamet ve Timar Gelirlerinin Akçe Olarak Dağılımı

1573 yılında Sivas sancağının has, zeamet ve timar olarak toplam geliri 2.266.629 akçedir. Yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere, toplam gelirin 911.275 akçelik kısmı has, 537.439 akçelik kısmı zeamet ve 817.915 akçelik kısmı ise timar olarak tahsis edilmiştir.

2.3.2. H.1009/M.1601 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâme Defteri'ne

Göre Sivas Sancağında Zeamet ve Timar Sahipleri

İncelenen 239 numaralı defterde bahsi geçen dönem III. Mehmet'in⁴⁹⁶ saltanat yıllarıdır. Bu tarihlerde doğuda İran Şahı Abbas Osmanlı topraklarına saldırılarını sürdürmektedir. 1603'te on sekiz yıldan beri Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan Tebriz'i geri almıştır.⁴⁹⁷ Diğer taraftan batıda 1593'te başlayan Avusturya savaşları da devam etmektedir. Bu savaşlar Tuna beyliklerinin (Erdel, Eflak, Boğdan) isyanı ile daha da yayılmış, hal böyle olunca Avusturya harpleri III. Mehmet'in saltanatı boyunca devam etmiştir. İran ve Avusturya savaşlarının uzun sürmesi, askerinin merkezden çok uzak cephelerde seferlere gitmesi, Anadolu'da düzeni temin edecek kuvvetin

⁴⁹⁶ III. Mehmet (1566-1603) on üçüncü Osmanlı padişahı olup III. Murat'ın oğludur. Babasının ölümü (15-16 Ocak 1595) üzerine, Saruhan sancakbeyliğiyle Manisa'da bulunan III. Mehmet, 27 Ocak 1595'te İstanbul'a gelerek tahta oturmuştur. Selânik-i Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânik-i II* (1003-1008 / 1595-1600), Mehmet İpşirli (hızl.), TTK Yay., Ankara 1999, s. 433; Feridun Emecen, "Mehmed III", *TDVİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 407.

⁴⁹⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Tarihi Üzerine Araştırmalar II*, s. 19.

azalmasına sebep olmuş, bu durum da zaten başlamış olan büyük Celâli isyanlarını daha da ateşlemiştir.

Bu dönemde devleti meşgul eden meseleler sadece bunlarla sınırlı değildir. Daha III. Murat'ın saltanatı döneminde (1574-1595) değeri düşürülmüş akçe ile maaşlarını alan yeniçeriler, bu durumun sorumlusu gördükleri Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa'nın ve Defterdar Mahmut Bey'in kellesini isteyecek kadar ileri gitmişlerdir. Hatta bununla da yetinmeyerek, istekleri yerine getirilmediği takdirde padişahı alaşağı edeceklerini söyleyerek devletin nizam ve asayişini tehdiye başlamışlardır. Yeniçerilerin bu isyanı, maalesef daha sonraki başkaldırılarına da yol göstermiştir. Bundan dolayıdır ki, olaydan hemen sonra bu kez sipahiler, ulûfelerini eksik aldıklarından -yeniçerileri taklitle- sadrazam Siyavuş Paşa'nın, baş defterdâr Emin Paşa'nın kellesini istemişlerdir.⁴⁹⁸ Bu isyanlar III. Mehmet döneminde de devam etmiştir. III. Mehmet'in cülûsundan hemen sonra, ulûfeleri verilmediğinden şikâyet eden binlerce sipahi ve yüzlerce martoloz⁴⁹⁹ ayaklanmış, Ferhat Paşa'nın, ulûfelerin merkezden değil hudutdan (Gence ve Tebriz hazinesinden) verileceğini söylemesine rağmen ikna olmamışlar ve isyanlarına devam etmişlerdir.⁵⁰⁰ Görüldüğü üzere, bir taraftan İstanbul'da sık sık meydana gelen sipahi ayaklanmaları, diğer taraftan Anadolu'yu kasıp kavuran Celâli eşkiyasının faaliyetleri bu dönemde de devam etmektedir. Her ne kadar bu isyanların çıkmasını tetikleyen sebepler III. Mehmet'ten önce vuku bulsa da isyanlar, III. Mehmet

⁴⁹⁸ Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 8, İstanbul 1985, s. 100-104. İstanbul'da meydana gelen sipahi ayaklanmalarını Osmanlı Devleti'nin doğu seferleri çerçevesinde değerlendiren Mustafa Ali, Osmanlılar'ın Şirvan ve Azerbaycan'ı ele geçirmelerinden sonra, yeni fethedilen toprakları elde tutabilmek için, yöre halkından pek çok kişinin garnizon görevine yazıldığını belirtir. Bu görevler normal olarak kapıkulları ya da timarlı sipahiler tarafından yerine getirildiğinden, yeni gelenlerin de askerî ya da kul benzeri bir konum edindiklerini, birkaç yıllık hizmetten sonra batıya giderek, kapıkulu olarak eğitilmiş olmamalarına rağmen, askeri birimlere atandıklarını kaydeder. Böylece askeri kuvvetlerin içerisine, doğudan gelen eğitimsiz, disiplinsiz ve açgözlü "türedi"lerin dolduğunu ve İstanbul'da özellikle 1588, 1593 ve 1595'te art arda görülen kapıkulu ayaklanmalarında bu disiplinsiz insan kalabalığının önemli rol oynadığını ekler. Cornel H. Fleischer, *a.g.e.*, s. 161-162.

⁴⁹⁹ Osmanlı kaynaklarında "Martolos" ya da "Martilos" şeklinde kaydedilen ve ekserisi gayrimüslimlerden oluşan martolos teşkilâtının Osmanlı askerî grupları içine ilk defa ne zaman girdiği bilinmemekle birlikte, II. Murat zamanında 1421-1438 yılları arasında ortaya çıktığı belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında haberci veya casus olarak yararlanılan martoloslar, Kanûnî Sultan Süleyman devrinden itibaren iç bölgelerde muhafız ve derbentçilik göreviyle de istihdam edilmiştir. Hepsî ulûfeli olan martolosların maaşları buldukları yerin vergisinden ödenmiştir. Martolosların askerî gücü 16. yüzyıl ortalarında zirveye ulaşmışsa da ardından giderek azalmıştır. 1592-1593'ten itibaren hız kazanan Osmanlı-Avusturya savaşları döneminde de bir bölümü Osmanlı hizmetinden çıkarak, çeşitli ayaklanmalara katılmış, bazıları da Avusturya tarafına geçmiştir. Böylece sayıları azalan martoloslar daha sonra tekrar canlandırılmaya çalışıldıysa da 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı askerî yapısının zayıflamasına paralel olarak önemini kaybetmiştir. Abdülkadir Özcan, "Martolos", *TDVİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 64-65. Martoloslar hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz. Robert Anhegger, "Martoloslar Hakkında" *Türkiyat Mecmuası*, C.7, İstanbul 1942, s. 282-320.

⁵⁰⁰Bu isyan hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Selânik-i Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 264; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, C. I, s. 119-122.

döneminde o zamana kadar görülmemiş bir genişleme ve vehamet almıştır.⁵⁰¹ Özellikle kariyerine bir paşa kapısında bölükbaşı olarak başlayan Karayazıcı'nın 1599'da isyan bayrağını kaldırması ve hatta Naimâ Tarihi'ne kaydedilen bir hükümden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'ne karşı Anadolu'da yeni bir devlet kurarak başına geçmeyi düşünecek kadar ileri gitmesi⁵⁰² ve defterde timar tevcih tezkirelerine Yazıcı Muharebesi olarak geçen bu Celali hareketi öncekilerle kıyaslanamayacak derecede geniş, seyri ve neticeleri itibariyle de çok vahim olmuştur.⁵⁰³ Bu döneme damgasını vuran diğer önemli gelişme veziriazam Sinan Paşa ve doğu serdarı Ferhat paşaların iktidar mücadelesidir.⁵⁰⁴ Bu iktidar mücadelesi sipahi ve yeniçerilerin karşılıklı ayaklanmaları, dolayısıyla bir kargaşa dönemi açtığı için son derece önemlidir.⁵⁰⁵ Avusturya'ya karşı 1593'te Uzun Savaş'ın açılmasında, yeniçeriler ile sipahilerin arasındaki kavgayı durdurmak için askeri savaş meydanına sürme düşüncesi önemli bir etkidir.⁵⁰⁶ Yine bu dönem, Avusturya ordusundaki tüfekli piyadeye karşı Osmanlı kuvvetlerinin, özellikle yay ve ok, mızrak, kılıç ve kalkandan oluşan silahlarla donanmış sipâhi birliklerinin yetersiz kaldığı yönünde cepheden gönderdikleri raporlar,⁵⁰⁷ Osmanlı ordusundaki yapısal değişikliklerin kaynağını göstermesi bakımından önemlidir. Avusturya cephesi serdarı Mehmet Paşa'dan veziriazam Yemişçi Hasan Paşa'ya gönderilen "...ve mel'ûnların askerleri ekser piyâde ve tüfenk-endâz olmağla asâkir-i islâmın ekseri atlu olup piyâdesi az olduğundan gayri tûfenge mü'tad üstâdları nâdir olmağla hîn-i mukabelede ve kal'a muhasarasında azim ızdırab çekilür..."⁵⁰⁸ şeklindeki telhis, durumun vehametini ve tüfenkli askere olan ihtiyacın hayati önem kazandığını göstermektedir. Bununla birlikte veziriazamın (Yemişçi Hasan Paşa) Sultan'a (III. Mehmed) timar ve zeametlerdeki yolsuzluklarla ilgili sunduğu telhisler⁵⁰⁹ Osmanlı timar sisteminde daha 1603 yılına doğru ortaya çıkan önemli bir

⁵⁰¹ Tayyib Gökbilgin, "Mehmed III", *İA*, C.7, MEB Yay., İstanbul 1955, s. 540.

⁵⁰² Bkz. Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naimâ I*, s. 254-255.

⁵⁰³ Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 145.

⁵⁰⁴ Koca Sinan Paşa ve Ferhat Paşa arasındaki iktidar mücadeleleri hususunda ayrıntılı bilgi için Bkz. Naimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 125-129.

⁵⁰⁵ Bilindiği üzere bu dönem paşaların mevkilerini korumak için, sipahileri veya yeniçerileri arkalarına aldıkları bir dönemdir.

⁵⁰⁶ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁵⁰⁷ Kumandanlar raporlarında ateşli silah donanımlı askerlerin bir an önce cepheye gönderilmesini istemişlerdir. Durumun aciliyeti üzerine harekete geçen Osmanlı idaresi, ilk olarak yeniçerilerin sayısını artırmıştır. 1550'lerde 13.000 olan yeniçeri sayısı 1600'lerde 38.000'e çıkarılmış ve ateşli silah kullanmayı bilen köylüler paralı asker olarak toplanmış, Avusturya cephesine göndermiştir. Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", s. 288-289.

⁵⁰⁸ Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler 1597-1607", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul 1970, s. 17-72.

⁵⁰⁹ Telhislerle ilgili olarak Bkz. Cengiz Orhonlu, "a.g.m.", s. 35-36.

yapısal soruna parmak basmaktadır.⁵¹⁰ Buraya kadar bahsettiklerimi toparlarsak, Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonlarına doğru bozulmaya başlayan devlet mekanizması, III. Mehmet zamanında elle tutulur hale gelmiş, çözülmenin ve gerileyişin bâriz alâmetleri görülmeye başlamıştır.

239 numaralı defterde Sivas sancağı ve bağlı nahiyelerinde 96 timar, 21 zeamet kaydıyla toplam 117 adet dirlik tespit edilmiş, has kaydına rastlanmamıştır. Sivas sancağının 1601 yılı zeamet ve timar olarak tahsis edilen gelirleri tablo halinde listelenmiştir. Defterde timar ve zeamet sahiplerinin icra ettikleri görevler, gelirleri, intikâl ve tevcih sebepleri verilen bilgiler ışığında ayrıntılarıyla değerlendirilmiştir.

2.3.2.1. Zeamet Sahipleri

Zeametın tanımı ve kanunnâmelerde yer alan izahı bir önceki defterde ayrıntısıyla açıklandığı için gerek bu defterde, gerek diğer defterlerde tekrardan kaçınmak adına izah etmeyi gerekli görmüyoruz.

Sivas sancağında 1600-1601 yıllarında toplam 21 adet zeamet tevcihi yapılmıştır. Bu zeametlerin sahibi, kimden intikâl ettiği ve miktarları aşağıdaki tabloda listelenmiştir.

⁵¹⁰ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 26.

Tablo 6. H.1009/M.1601 Tarihli Timar Zeamet Ruznâme Defterine Göre Sivas Sancağında Zeamet Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Zeamet Sahibi	Kimden İntikal Ettiği	Zeamet Miktarı (Akçe)
DFE. RZ. 239/2-3-4	Kızılkünbet	be-nâm-ı Ömer Çavuş 'an çavuşân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i Er Kulu ber vech-i mübâdele	93.600
DFE. RZ. 239/ 13-14	Niksar	be-nâm-ı Habil Behlül 'an kâtibân-ı Defter-i Hâkânî	an tahvîl-i Resul el-fârîğ	70.415
DFE. RZ. 239/23	Kazabad	be-nâm-ı Halil an müteferrikân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i Şah Mehmed Beğ el-fârîğ	115.000
DFE. RZ. 239/25-1	Zile	be-nâm-ı Hüseyin velediş an kâtibân-ı Divân-ı Hümâyûn	-	28.999
DFE. RZ. 239/26-1	Sivas	be-nâm-ı Ahmed veled-i Mehmed Paşa müteferrikân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i hod	100.000
DFE. RZ. 239/33	Karahisar-ı Behramşah	be-nâm-ı Memi	an tahvîl-i Cafer	20.000
DFE. RZ. 239/36-37	Zile	be-nâm-ı Osman müteferrikân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i hod	100.000
DFE. RZ. 239/47-1	Sivas	be-nâm-ı Osman veled-i Veli Çavuş	an tahvîl-i Veli Çavuş pedereş el-fârîğ	20.000
DFE. RZ. 239/50	Sorkun	be-nâm-ı Mahmud	an tahvîl-i Ali el-fârîğ	20.000
DFE. RZ. 239/51	Sorkun	be-nâm-ı Ahmed	an tahvîl-i Mahmud el-fârîğ	21.200
DFE. RZ. 239/52	Meşhedabad	be-nâm-ı Abdülfettah'an Çavuşân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i hod	59.000
DFE. RZ. 239/54-3	Zile	be-nâm-ı Hasan Çavuşan Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i Velid el-fârîğ	23.333
DFE. RZ. 239/59-63	Sivas	be-nâm-ı Derviş Mehmed	-	57.800
DFE. RZ. 239/64-68	Sivas	be-nâm-ı Hüseyin	-	55.000
DFE. RZ. 239/70	Özükavağı	be-nâm-ı Handan Çavuş 'an Çavuşân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i Mehmed el-fârîğ	47.400
DFE. RZ. 239/75	Artukabad	be-nâm-ı Mehmed Tirdar müteferrika-i Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i Mustafa	60.000
DFE. RZ. 239/76-2	[]	be-nâm-ı Adem Çavuş veled-i Abdullah 'an çavuşân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i hod	23.200
DFE. RZ. 239/77-78	Karahisar	be-nâm-ı Mehmed Çavuş 'an çavuşân-ı Divân-ı Hümâyûn	an tahvîl-i hod	28.000
DFE. RZ. 239/91-1	Sivas	be-nâm-ı Ahmed Çavuş 'an çavuşân-ı Divân-ı Hümâyûn	an tahvîl-i hod	20.000
DFE. RZ. 239/95-1	Venk	Mustafa Çavuş 'an çavuşân-ı dergâh- 'âlî	an tahvîl-i Mehmed müteferrika el-fârîğ	20.000
DFE. RZ. 239/96-97	...	be-nâm-ı Ahmed Çavuş 'an çavuşân-ı Dergâh-ı 'âlî	-	48.555
TOPLAM				1.031.502

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, 1600-1601 yılları arasında Sivas sancağı gelirlerinden 1.031.502 akçesi zeamet olarak tahsis edilmiştir. Bu zeametlerin ikinci derecede önemli devlet görevlilerine tahsis edildiğini görüyoruz. Bu dönemde toplam 21 adet zeamet içinde en yüksek gelire zeamet tasarruf eden, 115.000 akçe ile Dergâh-ı ‘âli müteferrikalarından Halil Bey’dir.⁵¹¹ Bunu 100.000’er akçe ile Dergâh-ı ‘âli müteferrikalarından Mehmet Paşa’nın oğlu, kendisi de Dergâh-ı ‘âli müteferrikalarından olan Ahmet Bey’in zeameti⁵¹² ve yine Dergâh-ı ‘âli müteferrikalarından Osman Bey’in zeameti izlemektedir.⁵¹³ Bunları, 93.600 akçe zeamet ile Dergâh-ı ‘âlî çavuşlarından Ömer Çavuş’un zeameti⁵¹⁴ takip etmektedir.

Bilindiği üzere zeamet, Osmanlı Devleti timar sisteminde 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki gelir kategorisini ifade eder. Lütfi Paşa, 100.000 akçe olan üst sınırının da kılıç azlığına sebep olacağından, bu miktarın aşılmasından sakınmak gerektiğini belirtir.⁵¹⁵ Şöyleki, zeamet üst sınırı kâtiplerde 50.000, çavuşlarda 40.000, müteferrikalarda ise 100.000 akçe olmasına rağmen, özellikle merkez görevlilerinin tasarruf ettiği gedikli zeametler bu rakamın üstüne çıkmakta ve özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkez görevlileri 100-150.000 akçelik zeamet tasarruf etmektedir. Hatta Afyoncu, 300.000 akçelik zeamet tasarruf eden bürokratların olduğunu, bunun sebebinin merkez görevlilerinin mahlûl timarları üzerlerine geçirip sonradan kendi adamlarına ferâğ etmeleri olabileceğini ifade eder.⁵¹⁶ Bu bilgilerden hareketle biraz yukarıda da belirttiğimiz gibi Dergâh-ı mu‘allâ müteferrikalarından Halil Bey’in, en fazla 100.000 akçe olması gereken zeametinin, 115.000 akçe olduğunu görüyoruz. Halil Bey’e tahsis edilen zeamet ayrıntısına bakıldığında; başlangıçta 87.000 akçelik olan zeameti, Vac Muharebesi’nde gösterdiği hizmetten dolayı 8.000 akçe, Varid Kalesi muhasarasındaki hizmetlerinden dolayı 10.000 akçe ve Tuna yalıları muhafazasında gösterdiği dilâverliğinden dolayı 10.000 akçe olmak üzere üç kıta terakkîye emr-i şerif verilmiş ve zeameti 115.000 akçeye yükseltilmiştir.⁵¹⁷

⁵¹¹ BOA DFE. RZ. d. 239;23.

⁵¹² BOA DFE. RZ. d. 239;25/1.

⁵¹³ BOA DFE. RZ. d. 239;36-37.

⁵¹⁴ BOA DFE. RZ. d. 239;2-3-4.

⁵¹⁵ Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 19.

⁵¹⁶ Erhan Afyoncu, “Zeamet”, s. 163.

⁵¹⁷ BOA DFE. RZ. d. 239;23.

Zeamet sahiplerinin gelirleri timarlara göre nisbî bir yükseklik gösterdiğinden bu dirlikleri tasarruf eden kişilerin nitelik ve nicelikleri özellikle menşeleri önem kazandığından daha öncede bahsetmiştik. Bu bağlamda 239 numaralı defterde zeamet sahiplerinin vazifelerine bakıldığında, 9 tanesi Divân-ı Hümâyûn çavuşu⁵¹⁸ (Dergâh-ı âli çavuşu), 1 tanesi Divân-ı Hümâyûn kâtibi,⁵¹⁹ 1 tanesi Defter-i Hakanî kâtibi ve 4 tanesi Dergâh-ı âli müteferrikasıdır.⁵²⁰ 6 tane zeamet sahibinin vazifesi hakkında bilgi bulunmamakla beraber, bazılarının meşeyini timar tevcih açıklamalarının yer aldığı kısımdan öğreniyoruz. Bunlardan DFE. RZ. d. 239;50'de “ze'amet-i be-nâm-i

⁵¹⁸ Divan-ı hümayun mübaşiri ve icra kuvvetine hizmet etmekle mükellef atlı bir sınıf olan ve Serhengân-ı Divân-ı Hümâyûn diye de anılan divan-ı hümayun çavuşları, yevmiyeli, timar ve zeametli olarak iki kısımdır. Divan-ı Hümâyûn çavuşları, padişahların cülûslarında, bayram tebriklerinde, padişahı tebriğe gelenlerin oturup kalkışlarında, padişah hocasıyla, veziriazam, şeyhül-islâm, nakib-ül-eşraf ve kazaskerlerle sadaret kaymakamı, kaptan paşa ve vezirlerin hükümdarı tebriklerinde, hükümdar bir yere giderken ata binip inişinde, yüksek sesle *alkış* denilen duayı yaparlar. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, s. 408-418. Koçi Bey Dergâh-ı âli çavuşlarından, tecrübeli, işbilir, etraftaki hükümdarlar yanında elçilik yapmaya kudreti olan kimseler olarak bahsetmektedir. Koçi Bey Risalesi, Zuhuri Danışman (Sad.), İstanbul 1972, s. 9.

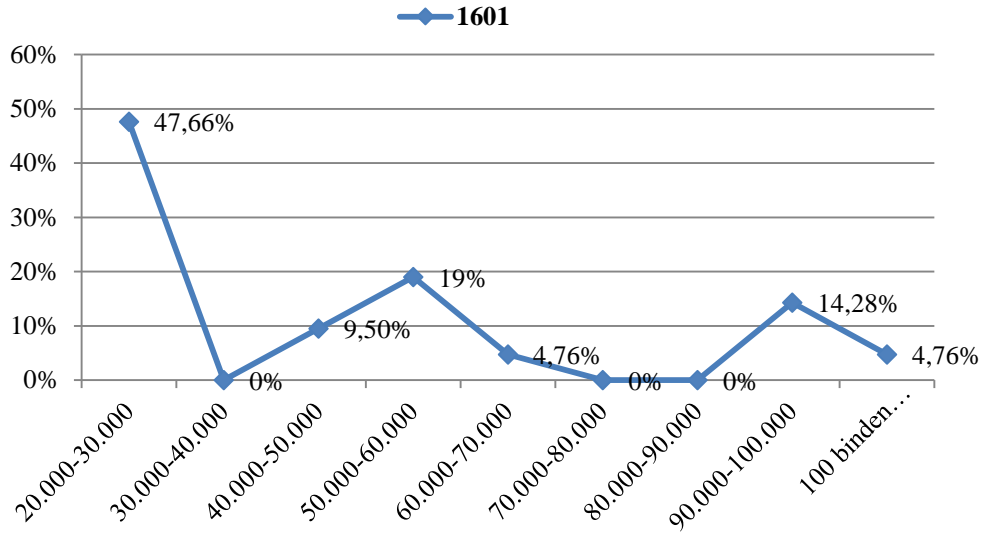
⁵¹⁹ Bilindiği üzere Osmanlı bürokrasisindeki işlerin yürütülmesinde en önemli rol kâtiplerindir. Devlet yazışmaları bunların elinden çıkmıştır. Dolayısıyla devletin her türlü sırrına vâkıf olmuşlardır. Bu nedenle kâtiplik mesleğine büyük önem verilmiş ve teşrifatta da çavuşlardan önde gelmişlerdir. Klasik dönemde Osmanlı merkez bürokrasisinde kâtipler Divân-ı Hümâyûn, defterdarlık ve defterhaneden oluşan üç ana dairede çalışmaktayken, bürokratik işlemlerin artmasıyla, daha önce Divân-ı Hümâyûn ve defterdarlığa bağlı olarak bir kâtip tarafından yapılan işler, daha sonraki dönemlerde birçok alt büroda yapılmaya başlanmıştır. Divân-ı Hümâyûn ve Defterhâne dairelerinde görev yapan kâtiplerin önemli bir kısmı şâkirtlikten yetişmiştir. Erhan Afyoncu, Recep Ahışalı, “Kâtip”, *TDVİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 53-55. Kâtiplerin yapmakla mükellef olduğu yazışmalar, yürütmeler ve yükümlü oldukları diğer vazifeleri ile ilgili olarak Bkz. Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Divân-ı Hümâyûn ve Defter Sistemi*, TTK Yay., Ankara 2017, s. 13; Aynı yazar; “XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Divân-ı Hümâyûn Kâtipleri”, *Journal of Turkish Studies*, C.31, S.1, 2007, s. 41-49. Rıfat Günalan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Defterdarlık Teşkilâtı ve Bürokrasi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2008.

⁵²⁰ *Müteferrika*, Osmanlı Devleti teşkilâtında bir tür hizmet sınıfına ve bu sınıfa mensup kimselere verilen isimdir. Hükümdarın maiyyetinde bulunduğu gibi vezirlerin ve diğer başka hizmetlerin de müteferrikaları (yeniçeriler arasındaki solak ve şikar bölükleri müteferrikaları ve has ahır müteferrikaları gibi) vardır. Ancak bunların hizmetleri, derece ve mevkileri hükümdar müteferrikalarıyla kıyas edilemez; padişah müteferrikalıkları en itibarlı ve şerefli hizmetlerden olduğu için buraya seçme ve asil kimseler alınmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 428. Müteferrika sınıfına vezirlerin, şeyhülislâmın, padişah hocalarının, beylerbeyilerin, sancak beylerinin ve defterdarların çocukları da dahildi. Müteferrikalar ulûfeli ve gedikli (zeamet ve timarlı) olmak üzere iki kısımdı. Yevmiyeli müteferrikalar, zeamet veya timarlılardan derece itibarıyla daha itibarlıdır. Ulufeli müteferrikalar saray hizmetlerinden olan çâşnigirlerden önce timar müteferrikaları ise bunlardan sonra gelmekte, ulufelilerin merasimde padişahın elini öpebilecekleri, zaim müteferrikaları ise ancak 150.000 akçeye mutasarrıf olanların bu hakka sahip oldukları belirtilmiştir. Yine Kanunâmeye göre ulufeli müteferrika terfi ederse timar defterdarı olurdu. Padişahlar sefere gidince müteferrikalar da beraberinde gider, şehri dolaşmaya çıktıklarında da önlerinde yürürlerdi. Padişahın huzuruna çıktıklarında ise sadrazamın ayağı kalkması kanun gereği idi. Bundan dolayı müteferrikalara, hürmet ve riayet edilmesi lazım gelen ağalar anlamında, “*Vâcib-ür-riaye ağalar*” da denilmektedir. Ancak bu tabir daha çok müteferrikalığa kanun gereği sadrazamlarla vezir, beylerbeyi ve nişancılardan oğulları tayin olunduğu için, devlet ricalinin oğulları arasında kullanılmaktadır. Mehmet Zeki Pakalın, “*Vâcib-ür-riaye Ağalar*”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, s. 853. Müteferrikalar hakkında ayrıca Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, “Müteferrika”, *İA.*, C.VIII, ss.853-856; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 428; Erhan Afyoncu, “Müteferrika”, *TDVİA*, C.32, 2006, ss. 183-185.

Mahmud” olarak kayıtlı olan kişinin Rum Eyaleti Timar Defterdarı⁵²¹ İsmail Beğ'in oğlu olduğunu tespit ediyoruz. Defter bilgilerine göre, vâki' olan seferlerde hizmet ve yoldaşlığı karşılığında kendisine, ilki 1.500 ve ikincisi 3.000 akçe olmak üzere iki defa terakki verilmiştir. Bununla birlikte, kendi isteğiyle hissesini feragat eden bir kişiden aldığı 3.000 akçe timarla, 12.500 akçe olan timarını 20.000 akçe olarak zeamete tamamladığını görüyoruz. DFE. RZ. d. 239; 51'de kayıtlı “*zeamet-i be-nâm-ı Ahmed*” in de Rum Eyaleti Timar Defterdarı İsmail Bey'in oğlu olduğunu, kendisinin seferde yarar ve hizmetlerinden dolayı aldığı terakkiler ve bir kişinin kendi isteğiyle feragatinden dolayı mahlül olan timardan olmak üzere toplam 21.200 akçe zeamet tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Rum Eyaleti Timar Defterdarı İsmail Beğ'in oğlu olarak kaydedilen diğer bir isim DFE. RZ. d. 239; 59/1 kayıtlı “*ze'amet-i be-nâm-ı Derviş Mehmed*” dir. Belgeden anlaşıldığına göre kendisi sefer-i hümayûnda yararlılığı ve hizmetleri karşılığında aldığı terakkiler ve sefere gitmeyen kişilerin mahlül timarlarından olmak üzere toplamda 57.800 akçelik zeamet tasarruf etmektedir. DFE. RZ.239-47/1' de “*ze'amet-i be-nâm-ı Osman veled-i Veli Çavuş*” olarak kayıtlı zaim Osman Bey'in ise Yeniçeri Ocağı Ağa bölüğünde⁵²² olduğunu görüyoruz. Osman Bey'in seferde yararlılığı ve hizmetlerini bildiren mektup Tiflis Beylerbeyinden gitmiştir. Belirtilen hizmetleri karşılığı olarak aldığı terakki ve babası Veli feragatinden olmak üzere toplam 20.000 akçe zeamete tasarruf etmesi için kendisine berat tezkiresi yazılmıştır.

⁵²¹ Timar defterdarı vilâyetlerde timar işlerine bakan, timarlarla timarlıların defterini tutan ve bunlara ait işleri yürüten defterdardır. Mehmet Zeki Pakalın, “Timar Defterdarı” *a.g.e.*, s. 507. Timar defterdarları, bir nevi nüfus ve vergi sayımı olan tahrirlerde vazife aldıkları gibi, timarlarla ilgili diğer hususlar da bunlar tarafından görülmüştür. Mübahat S. Kütükoğlu, “Defterdar”, *TDVİA*, C.9,1994, s. 94-96. Son derece dürüst ve namuslu kişilerden seçilen timar defterdarı terfi ettiğinde beylerbeyiliğe yükselebilirdi. Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)”, s.79.

⁵²²Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde en etkin ordu olarak savaşlarda üstünlük sağlayan aynı zamanda padişahın merkezî otoritesinin başlıca aracı ve desteği olan yeniçeriler, üç koldur. Birinci kolu, Serpiyâdegânlar, ikinci kolu ağa bölükleri, üçüncü kolu sekbanlar oluşturmaktadır. Halil İnalıcık, *a.g.e.*, s. 127-158. Bunlar içerisinde ağa bölükleri daha sonradan ihdas edilmiştir. II. Bayezîd'in cülusunda yeniçerilerin itaatsizliklerle birlikte bazı olumsuz hareketlerde bulunmaları ve sekbanbaşılıktan yeniçeri ağalığına geçen bir şahsın yeniçerileri bir kıyama sevketmesi üzerine, yeniçeriler arasına yeni bir sınıf askerini daha karışmasını gerektirmiş ve bu suretle yeniçerilerin içine, devşirmelerden ağa bölükleri ismiyle altmış bir bölükten müteşekkil yeni bir sınıf ilave olmuştur. Ağa bölükleri ve bölükbaşları timara çıktıkları zaman on beşer bin ve oda başlarına ise onar bin akçe timar verilmesi kanun gereğidir. Ağa bölüklerinin vazifeleri, maaşları ve bölükleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları (Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı)*, C.1, s. 167.

Grafik 5. Sivas Sancağında Zeamet Sahiplerinin Gelir Kategorileri

Yukarıdaki grafik incelendiğinde, zeamet tasarruf eden zaimlerin gelir kategorisinde, % 47,66 ile önemli bir kısmının 20.000 ile 30.000 akçe arasında en düşük gelir diliminde zeamet tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Bu oranı % 19 ile 50.000-60.000 akçe arasındaki gelir dilimi takip ederken, bir zaim de 100.000 akçeden yukarı zeamet tasarruf etmektedir.

2.3.2.2. Timar Sahipleri

Dirlik sistemi gelir kategorilerinin en alt basamağında yer alan ve sayıca en fazla olan timarlarla ilgili olarak, 239 numaralı defterde 96 tevcih kaydı tespit edilmiştir. Tespit ettiğimiz bu tevcih kayıtlarının kim ya da kimlerin arzıyla/ricasıyla yapıldığına dair dağılım şu şekildedir: 16 adet tevcih beylerbeyi arzı ile,⁵²³ 4 adet tevcih sancakbeyi arzı ile,⁵²⁴ 7 adet tevcih alaybeyi arzı ile,⁵²⁵ 59 adet tevcih kendi arzı ile⁵²⁶ ve 1 adet tevcih vezir arzı⁵²⁷ üzerine yapılmıştır. Bununla beraber, 1 adet tevcih Rum eyâleti defter kethüdası arzı⁵²⁸ ile 2 adet tevcih Rum eyâleti timar defterdarı arzı⁵²⁹ ile 1 adet

⁵²³ BOA DFE. RZ. d nr.239; 12/2; 38/2; 47/1; 55, 57, 86/1; 93.

⁵²⁴ BOA DFE. RZ. d nr.239; 38/1; 42, 80, 83/1; 86/2.

⁵²⁵ BOA DFE. RZ. d nr.239; 10/1; 34/1; 73; 84/2; 89/1; 92/1.

⁵²⁶ BOA DFE. RZ. d nr.239; 5, 6/1; 7/1; 8/2; 13/1; 17/1; 18/2; 21/1; 21/2; 22, 23, 24, 25/1; 26/1; 28, 30/1; 31/1; 31/2; 32/1; 39/2.

⁵²⁷ BOA DFE. RZ. d nr.239; 30/2.

⁵²⁸ BOA DFE. RZ. d nr.239; 16/2.

⁵²⁹ BOA DFE. RZ. d nr.239; 51/1.

tevcih kadı arzı⁵³⁰ ile 4 adet tevcih Dergâh-ı âlî başçavuşunun arzı⁵³¹ ile, 1 adet tevcih ise kaymakam arzı⁵³² ile yapılmıştır. Sivas sancağı Sorkun nahiyesinde Kocaalanı köyünde 5.000 akçe timara mutasarrıf olan Mehmet Bey için Sivas beylerbeyi, sefer-i hümayunda hizmette ve yoldaşlıkta bulunduğu dair mektup göndermiştir. Mezid inâyetden 4.000 akçe ve Sungur adlı kişinin de feragâtinden 1.000 akçe olmak üzere kendisine toplam 5.000 akçe timar tahsisi yapılmıştır.⁵³³ Diğer bir tevcih kaydında, Sivas sancağı Hüseyinabad nahiyesi Bezirhane köyünde 3.000 akçe timar tasarruf eden Veli Bey'in İstanbul'a, Trablusşam Beğlerbeğisi Cafer Paşa'nın kendisi hakkında yararlılığını bildiren mektupla gittiğini görüyoruz.⁵³⁴ Ali, Sivas sancağı Niksar nahiyesi Basrakıl, Kaşukçu, Türücek, Örük, Depealanı köylerinden toplam 6.000 akçe timara mutasarrıftır. Kendisinin yararlılığını bildiren mühürlü defteri İstanbul'a, sefer-i hümayunda Dergâh-ı âlî çavuşlarına başbuğ tayin olunan Mehmet Çavuş göndermiştir.⁵³⁵ Hizmet ve yararlılıktan dolayı kendisine timar tahsis edilen bir diğer dirlik sahibi Ahmet Bey'dir. Sivas sancağı Niksar nahiyesi Bükçe, Banyan, Mendi, Çar, Bostun Küçük, Çayan ve Güryanık köylerinden 6.000 akçe timar tasarruf eden Ahmet için, yararlılıkta bulunduğunu bildiren mektup Karesi sancakbeyi Mehmet Bey'den gelmiştir. Yararlılıkları ve hizmetlerinden dolayı ibtidâdan timar ricasını bildiren mektup neticesinde, Rum'da 6.000 akçe timar Ekim 1599'da Ahmet'e tevcih edilmiştir.⁵³⁶ Diğer bir tevcih kaydı, Tiflis Beylerbeği Ferhad Paşa'nın mektubuyla zaim Osman'a, Rum'da ibtidâdan timar verilmesi ile ilgilidir. Mektupta, kale gönüllülerinden Veli Çavuş'un oğlu olduğu, ağa bölüğünde yevmi 4 akçe ulûfeye mutasarrıf iken, yarar olup vâki olan sefer-i hümayuna gönüllü gidip, külli hizmette ve yoldaşlıkta bulunduğu bildirilmektedir. Neticede kendisine ibtidâdan tevcih olunan timar ve babası feragâtinden de olmak üzere toplam 20.000 akçe zeamet tevcih edilmiştir.⁵³⁷ Bir diğer mektup, Divriği Alaybeyinin ricasıyla mezid inayetten ibtidâ timar tevcih edilen, Sivas sancağı Sorkun nahiyesi Kocaalanı köyünde timar tasarruf eden Ahmet Bey'e

⁵³⁰ BOA DFE. RZ. d nr.239; 58, 88.

⁵³¹ BOA DFE. RZ. d nr.239; 39/1, 40, 41/1, 54/2.

⁵³² BOA DFE. RZ. d nr.239; 52.

⁵³³ BOA DFE. RZ. d nr. 239; 12/2.

⁵³⁴ BOA DFE. RZ. d nr. 239;18/1. Trablusşam Beylerbeyi Cafer Paşa'nın, mektup gönderip yararlılığını bildirdiği ve karşılığında ibtidâdan 3.000 akçe timar tevcihi yapılan bir diğer kişi Ali isimli sipahidir. BOA DFE. RZ. d nr. 239;55.

⁵³⁵BOA DFE. RZ. d nr. 239;39-1.

⁵³⁶BOA DFE. RZ. d nr. 239;42.

⁵³⁷BOA DFE. RZ. d nr. 239; 47/1.

gönderilmiştir. Ahmet Bey'e yararlılığından dolayı 1.000 akçe ve babasının feragatinden 2.000 akçe olmak üzere toplamda 3.000 akçelik timar tevcih edilmiştir.⁵³⁸

Timar sahibi, yeni bir timara talip olma, başkasının feragatinden timar alma ya da başkasının timarıyla, timarını mübâdele etmek için merkeze kendi arzıyla da başvurmaktadır. Örneğin; Sivas sancağı Kızılkünbed nahiyesinde 6.000 akçe timardan mazul olan Sefer Bey, merkeze gidip, aynı nahiyeden 11.950 akçe timara mutasarrıf olan Mehmet Bey'in kendi rızasıyla feragatinden, mahlül olan timarın kendisine tevcih edilmesini istemektedir. Mehmet Bey'in arzı neticesinde 11.950 akçe olan timarının 5.950 akçesi ahara ve 6.000 akçesi ise Sefer'e tevcih edilmiştir. Bu şekilde kendi arzıyla timar talebinde bulunan kişilerin talepleri diplomatik olarak belgelerde “*Şeyh Bünyad oğlu Ayan darsa ‘âdete gelüb...*”, “*Cafer oğlu mezkûr İbrahim der devlete gelüb...*”, “*Keyvan oğlu mezkûr Ömer südde-i sa ‘âdete gelüb...*” şeklinde kaydedilmektedir.

Her bin timarlı sipahi bir alaybeyinin kumandası altında sefere gider. Alaybeyinin altında subaşı, çeribaşı, bayraktar ve çavuş gibi küçük rütbeli zabıtlar bulunur. Merkezden sefer emrini alan beylerbeyleri ve sancakbeyleri bu emri ve gereğinin yapılmasını alaybeyleri vasıtasıyla timarlı sipahilere bildirirler.⁵³⁹ Timarını terk ederek hizmetini yerine getirmeyen veya sefer halinde ordu-ı hümayuna katılmayan her timarlı, yerine oğlunu, kardeşini veya bir akrabasını yollamış olsa dahi görevinden uzaklaştırılır. Bu husus gerekli teçhizattan yoksun olan sipahi için de geçerlidir.⁵⁴⁰ Bununla beraber savaşa katılıp başarılı olan sipahilerin ise dirliklerine zam (terakki) yapılır. Sipahilerin onda biri sefer esnasında, buldukları bölgenin muhafızlığını yapmak, aşayişini sağlamak ve sefere giden arkadaşlarının işlerini yürütmek için geride kalırlar.⁵⁴¹ Eğer sefer uzun sürer de hududlarda kışlamak gerekirse, her sancak sipahisi beşer, onar adam seçerek *harçlıkçı* namı ile yani timarları hasılatından kendilerine harçlık getirmek üzere memleketlerine gönderilir. Keza sipahilere seferde buldukları zamanlarda bile ulûfe ve tayinat (yiyecek, erzak) gibi şeyler verilmez.⁵⁴² Timarlı sipahiler, kendi kişisel kullanımları için erzak ve malzeme sağlanmasını emretme hakkına sahip değillerdir. Köylüleri tarafından kendilerine teslim edilen hububat ve gıda

⁵³⁸ BOA DFE. RZ. d nr. 239/73.

⁵³⁹ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Askeri Teşkilâtı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 553.

⁵⁴⁰ Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 68.

⁵⁴¹ Emine Erdoğan Özünlü, *Ayntab Sipahiler Bir Osmanlı Sancağında Timarlı Sipahi Olmak (1530-1647)*, Berikan Yay., Ankara 2012, s. 59.

⁵⁴² Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, C.I-II, s. 134.

malzemeleri dışında ihtiyaç duydukları her şey için para ödemek zorundadırlar.⁵⁴³ Harçlıkçı namı ile tayin olunup memleketlerine gönderilen sipahiler, aynı zamanda kalanların memleketlerindeki ailelerine sıhhat haberlerini götürür ve yapılacak herhangi bir işleri varsa onları da yaparlar.⁵⁴⁴ Bu durum Kanuni Sultan Süleyman döneminde nadiren vuku bulmuş ve belirttiğimiz gibi daha çok uzun seferlerde görülmüştür.⁵⁴⁵

239 numaralı defterde harçlıkçı tayinine yönelik bir adet timar tevcih tezkire kaydı tespit ediyoruz. DFE. RZ. d nr. 239; 26/1 numaralı kayıta Ahmet Bey'in Budun Kalesi muhafazasında ferman olunan emr-i şerifle, kale muhafazasında kalan züema ve erbâb-ı timara harçlıkçı tayin olunduğunu anlıyoruz. Yaklaşık 24 yıl süren (1645-1669) Girit Seferleri'nin son devirlerinde (1655) Kandiye Kalesi muhasarasında yaptırılmış bir yoklamada, Rumeli eyâletinden 2.696, Anadolu eyâletinden 1.897, Sivas'tan 471, Karaman'dan 639, Halep'ten 217 ve Kıbrıs'tan 132 olmak üzere toplam 6.052 timar sahibi mevcut olmuştur. Yoklama sırasında bu timar sahiplerinden 815'i emr-i şerif ile harçlıkçı namıyla Anadolu'nun muhtelif sancaklarına gönderilmiştir. Tabii devletten aylıkları olmayan ve geçimlerini memleketin uzak köşe ve bucaklarından temin etmek zorunda olan sipahiler için, yurtlarından çok uzakta olan Girit Adası'nda uzun süren ve pahalıya mal olan bir sefer için harçlık temin etmek oldukça güçtür. Bu nedenle huzursuz bir duruma düşen timarlı sipahiler inzibatlı ve güçlü bir asker olmak vasfını büyük ölçüde kaybetmişlerdir.⁵⁴⁶

Bir timar veya zeamet mahlül kaldığında sahibi vefat etmişse ve ölen dirlik sahibinin sefere gidebilecek yani, eli silah tutacak evladı var ise timarı ona verilmiştir. Eğer çocuğu küçük ise, sefere gidinceye kadar cebelü göndermek şartıyla tevcih edilmiştir. Dirlik sahibinin çocuk bırakmadan vefatı durumunda ise timar veya zeamet, cebelülerden müstehak olana verilmiştir. Ancak 15.000 akçelik bir timar ya da 40.000 akçelik bir zeamet olduğunda, timarın 3.000 veya 5.000'i zeametın ise 20.000 ya da 25.000 akçesi tevcih olunur, geri kalan kısmı ise hak kazanmış dirlik sahiplerine terakki olarak tahsis olunurdu.⁵⁴⁷ Bununla birlikte incelenen defterde, timar tevcih edilenler arasında, devlet ricalinin yanında çalışan ya da adamları olduğu belirtilen kişilere de

⁵⁴³ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. II, (Ed. Halil İncelik-Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 598.

⁵⁴⁴ Mehmet Zeki Pakalın, "Harçlıkçı", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 739.

⁵⁴⁵ M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", s. 36.

⁵⁴⁶ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m", s. 328.

⁵⁴⁷ M. Tayyib Gökbilgin, "a.g.m", s. 36.

timar tahsis edildiği görülmektedir. Aşağıdaki tevcih kaydında, Dergâh-ı ‘mu‘allâ müteferrikalarından Süleyman Bey’in adamlarından olduğu belirtilen Sevindik’e 1630 yılının Nisan ayında 3.000 akçe timar tevcih edildiği kaydedilmiştir. “*Mezkûr Sevindik südde-i sa‘âdete varub mukaddema Dergâh-ı mu‘allâ müteferrikalarından Süleyman’ın adamlarından olub Tebriz ve Çimpe kal’aları ta’mirinde hizmette ve yoldaşlıkda bulunmağın Rum’da ibtidâdan 3.000 akçe timara semen ve elf Ramazan’ının evâilinde emr-i şerîf virilüb...*”⁵⁴⁸

Benzer hususla alakalı olarak bir kayıtda, Vezir Mahmut Paşa’nın adamlarından olduğu belirtilen Kadri Bey’in ölmesiyle mahlûl olan timarın, oğlu Veli’ye 23 Ağustos 1600 tarihinde 2.300 akçe olarak tevcih edilmesi ile ilgilidir. Bu husus tevcih kaydında şöyle ifade edilmiştir. “*Düstûr-ı mükerrem vezir Mahmud Pâşâ ademallahu iclahû tezkire gönderüb kendünün defterlü adamlarından olub Sivas sancağında Sorkun nahiyesinde Akçasu nâm karye ve gayriden 1300 akçe timarı olan Kadri fevt olub timarı mahlûldür deyu sulbi oğlu mezkûr Veli’ye verilmek bâbında ‘inâyet ricâsına arz etmeğın mezkûr müteveffa-ı mezbûrun üzerinde iken fevt olub timarı mahlûl ise ve mezkûr sahîh müteveffanın sulbi oğlu olub kılıcı yarar ise kanun üzere müteveffa babası tahvilinden ol-mikdar timar tevcih idesüz deyu Rum beğlerbeğisine sene tis’a ve elf Saferinin on ikinci günü tarihli hükm-i şerîf virildikten sonra ...*”⁵⁴⁹ Devlet ricalinin adamlarına verilen timarlara bir diğer örnek için, Divân-ı Hümayûn kâtiplerinden Ahmet Beğ’in adamı Osman Bey’e verilen timardan bahsedebiliriz. Tezkire kaydına göre seferde bulunması ve hizmetinden dolayı kendisine Rum’da 3.000 akçelik timar verilmesi fermân olunmuştur. “*Merkum Osman der-i devlete gelüb divân-ı hümayûn kâtiblerinden Ahmed Beğın adamlarından olub müşârun ileyh ile seferde bulunmuşdur ibtidâdan Rumda 3.000 akçe timar verilmek fermân olunmuş...*”⁵⁵⁰

1601 yılında Sivas sancağında timar sahiplerinin kimliği, timarının kimden intikal ettiği ve hisse miktarları aşağıdaki tabloda listelenmiştir.

⁵⁴⁸ BOA DFE. RZ. d nr. 239; 89/2.

⁵⁴⁹ BOA DFE. RZ. d nr. 239; 30/2.

⁵⁵⁰ BOA DFE. RZ. d nr. 239; 105. Benzer hususla alâkalı olarak tevcih edilmiş diğer örnekler için Bkz. DFE. RZ. d nr. 239; 45/1, 98, 105, 35, 40, 34/2.

Tablo 7. H. 1009/M.1601 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre Sivas Sancağında Timar Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Timar Sahibi	Kimden İntikal Ettiği	Timar Miktarı (Akçe)
DFE. RZ. 239/5	Venk	Timar-ı Mustafa dizdâr-ı kal'a-ı Tokat	an tahvîl-i hod	7.100
DFE. RZ. 239/6	Mecidözü	Timar-ı Yusuf Çavuş 'an çavuşân-ı Dergâh-ı 'âlî	an tahvîl-i hod	10.100
DFE. RZ.239/7-1	Kızılkünbed	Timar-ı Sefer veled-i Osman Çavuş	an tahvîl-i Mehmet el-fariğ	6.000
DFE. RZ.239/8	Kızılkünbed	Timar-ı Ali	an tahvîl-i İlyas ber-vech-i mübâdele	3.355
DFE. RZ.239/8-2	Mecidözü	Timar-ı İlyas veled-i İbrüşüm	an tahvîl-i Ali ber-vech-i mübâdele	3.359
DFE. RZ.239/9-1	Niksar	Timar-ı Nasuh	an tahvîl-i Mehmet el-müteveffâ	16.000
DFE. RZ.239/10	Sivas	Timar-ı Sadık ve Veli veledan-ı Bekir ve Baki şeriki be-nevbet	an tahvîl-i pederişan el-müteveffâ	500
DFE. RZ. 239/10-1	Sivas	Timar-ı Nafi ve Halil veledan-ı Hacı Mehmet ve Baki şerik	an tahvîl-i pederişan el-müteveffâ	500
DFE. RZ.239/12-1	Sivas	Timar-ı Hasan veled-i Ömer	an tahvîl-i Cevher	3.800
DFE. RZ.239/12-2	Sorkun	Timar-ı Mehmet	an tahvîl-i Sungur el-fariğ	5.000
DFE. RZ.239/16-1	Sivas	Timar-ı İbrahim ve Receb veledân-ı Hızır ber vech-i iştirâk 'ale's-seviye	an tahvîl-i pederişân el-müteveffa	3.150
DFE. RZ.239/16-2	Sivas	Timar-ı İbrahim	an tahvîl-i Beğtimur sefer-i nâ'bedid	3.000
DFE. RZ.239/17-1	Karakuş	Timar-ı Mustafa	-	3.200
DFE. RZ.239/17-2	Tozanlu	Ayan veled-i Şeyh Bünyad be-nevbet	an tahvîl-i biraderes el-müteveffa	1.400
DFE. RZ.239/18-1	Hüseyinabad	Timar-ı Veli	an tahvîl-i Yusuf el-fâriğ	2.000
DFE. RZ.239/18-2	Sorkun	Timar-ı Ömer veled-i Kılıç Emin	an tahvîl-i Pedereş el-müteveffa	2.900
DFE. RZ.239/19-1	Sivas	Timar-ı İbrahim veled-i Cafer	an tahvîl-i Zeynel el-fâriğ biraderes	3.150
DFE. RZ.239/19-2	Sivas	Timar-ı Ömer veled-i Mahmud	an tahvîl-i pedereş el-müteveffa	5.000
DFE. RZ.239/20	Sivas	Timar-ı Osman veled-i Mahmud	an tahvîl-i pedereş el-müteveffa	4.000
DFE. RZ.239/21-1	Sorkun	Timar-ı Osman [veled-i] Şehran ber vech-i tekaüd	an tahvîl-i Hod	1.650
DFE. RZ.239/21-2	Kazabad	Timar-ı Ahmed veled-i Mustafa	-	3.000
DFE. RZ.239/22	Niksar	Timar-ı Ömer veled-i Keyvan	an tahvîl-i Süleyman pederişan el-müteveffa	2.000
DFE. RZ.239/24	Budaközü	Timar-ı Veli		8.000
DFE. RZ.239/28	Hüseyinabad	Timar-ı Ömer ve Ebubekir veledan-ı Mustafa	an tahvîl-i pederişan el-müteveffa	3.700
DFE. RZ.239/30-1	Zile	Timar-ı Veli		3.000

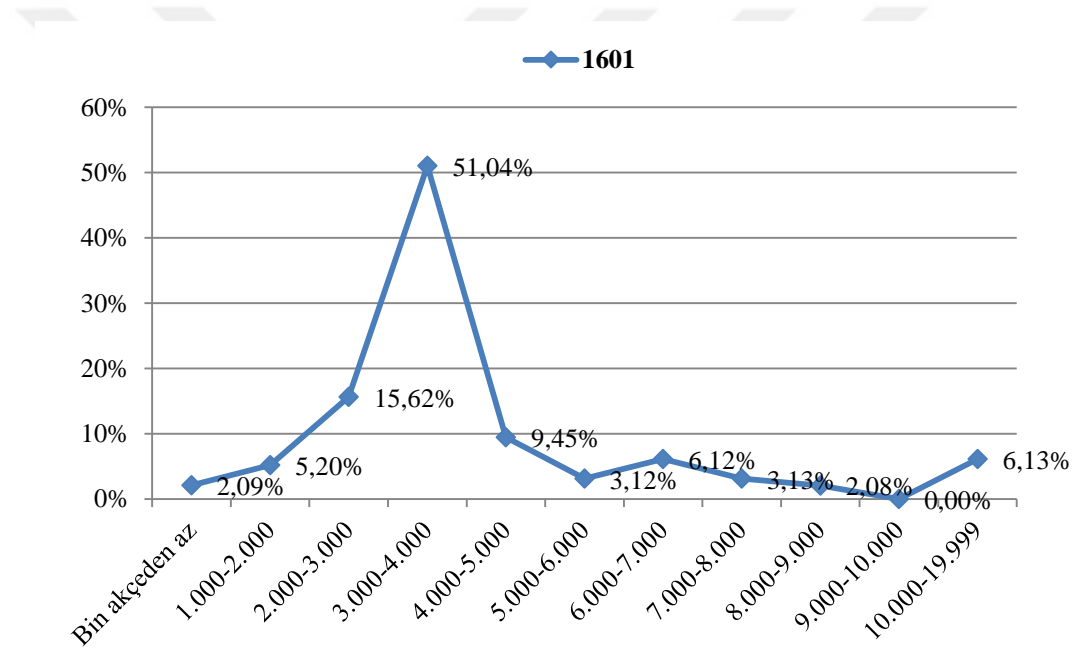
DFE. RZ.239/30-2	Sorkun	Timar-ı Veli veled-i Kadri	an tahvîl-i pedereş el-müteveffa	2.300
DFE. RZ.239/31-1	Özükavağı	Timar-ı Abdülvahab veled-i Süleyman	an tahvîl-i pedereş el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/31-2	Sivas	Timar-ı Battal	an tahvîl-i Bekir el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/32-1	Tozanlu	Timar-ı evlad-ı nökeran cebelü eşer	-	2.000
DFE. RZ.239/34-1	Sorkun	Timar-ı Munis		3.000
DFE. RZ.239/34-2	Yeni Müsliman	Timar-ı Yeti	an tahvîl-i Osman el-fâriğ	3.000
DFE. RZ.239/35	Mecidözü	Timar-ı Abbas	an tahvîl-i İbrahim sefer-i nâ-bedîd	3.000
DFE. RZ.239/38-1	Meşhedabad	Timar-ı Abdülkerim veled-i Hasan Çavuş	an tahvîl-i Hasan el-fâriğ	11.000
DFE. RZ.239/38-2	Niksar	Timar-ı Mehmed	an tahvîl-i İbrahim Pedereş	3.000
DFE. RZ.239/39-1	Niksar	Timar-ı Ali veled-i Hasan Çavuş	an tahvîl-i Mustafa veled-i Ali el-fâriğ	6.000
DFE. RZ.239/39-2	Niksar	Timar-ı Mustafa veled-i Murad	An tahvîl-i pedereş el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/40	Kızılkünbed	Timar-ı Pir Kasım be-nevbet	an tahvîl-i Hasan el-fâriğ bâ-berat-ı Mir-imîrân	3.000
DFE. RZ.239/41-1	Niksar	Timar-ı Mehmed veled-i Ali	an tahvîl-i ali el-fariğ	5.200
DFE. RZ.239/42	Niksar	Timar-ı Ahmed veled-i Piri Çavuş	an tahvîl-i Mehmed el-fariğ	6.000
DFE. RZ.239/43-1	Yıldız	Timar-ı İbrahim veled-i Kasım	an tahvîl-i Abdülfettah el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/43-2	Sorkun	Timar-ı Mehmed	-	2.600
DFE. RZ.239/44-1	Niksar	Timar-ı Mehmed	an tahvîl-i Mahmud Sefer-i Eğri nâ-bedîd	3.000
DFE. RZ.239/44-2	Niksar	Timar-ı Osman ve Mahmud be-nevbet veledân-ı Ali el-müteveffa	an tahvîl-i pedereş	4.000
DFE. RZ.239/45	Budaközü	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i ...el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/46-1	Eskihisarı	Timar-ı Musa	an tahvîl-i Allahverdi el-fariğ	3.300
DFE. RZ.239/49	Sorkun	Timar-ı Halil	an tahvîl-i Cuma sefer-i Uyvar nâ-bedîd	3.000
DFE. RZ.239/51-2	Sivas	Timar-ı Mehmed veled-i Hüseyin Çavuş	-	10.499
DFE. RZ.239/54-1	Sorkun	Timar-ı Müstedam veled-i Abdullah	an tahvîl-i Mirza el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/54-2	Zile	Timar-ı Ahmed veled-i Hüseyin Çavuş	an tahvîl-i pedereş el-fariğ	6.000
DFE. RZ.239/55	Budaközü	Timar-ı Ali	an tahvîl-i İbrahim el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/56	Sorkun	Timar-ı Gazi	an tahvîl-i Ali el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/57	Sorkun	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i İlyas el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/58	Budaközü	Timar-ı Abdülrahman veled-i Mustafa	an tahvîl-i Mahmud el-fariğ biraderi	2.000
DFE. RZ.239/63	Niksar	Timar-ı Ali	an tahvîl-i Ahmed el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/73	Sorkun	Timar-ı Ahmed	an tahvîl-i Ahmed el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/73-2	Sorkun	Timar-ı Şerefeddin veled-i Kadir Kulu	An tahvîl-i pedereş el-müteveffa	2.000
DFE. RZ.239/74	Niksar	Timar-ı Ali veled-i Ahmed	an tahvîl-i pedereş el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/76-1	Emlak	Timar-ı Ümmet veled-i İsa	an tahvîl-i pedereş el-müteveffa	1.200

DFE. RZ.239/79	...	Timar-ı Mehmed veled-i Halil Serasker-i nahiye-i Tokad	an tahvîl-i Hod	13.500
DFE. RZ.239/82	Artukabad	Hasan veled-i Yakub	an tahvîl-i İsmail mübadele	6.000
DFE. RZ.239/83-1	Sivas	Timar-ı Yusuf	an tahvîl-i Alim Beğ el-fariğ bâ-berât-ı Mir-mîrân	3.000
DFE. RZ.239/83-2	Sorkun	Timar-ı İnanet ve Ramazan ber-vech-i iştirâk	an tahvîl-i Kayaşan Biraderes el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/84-1	Budaközü	Timar-ı İsmail	an tahvîl-i Hasan ber vech-i mübadele	4.000
DFE. RZ.239/84-2	Sorkun	Timar-ı Hanifi	an tahvîl-i Ali el-müteveffa	3.100
DFE. RZ.239/85	Sorkun	Timar-ı Urka	an tahvîl-i ... el-fariğ bâ-berât-ı Mir-mîrân	3.000
DFE. RZ.239/86	Sorkun	Timar-ı Celil	an tahvîl-i Handan el-fariğ	14.600
DFE. RZ.239/87	Zile	Timar-ı Ali veled-i Mehmed	an tahvîl-i Ahmed el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/87-1	Niksar	Timar-ı Allahverdi veled-i İskender	an tahvîl-i Hod	2.000
DFE. RZ.239/88	Niksar	Timar-ı Bali	an tahvîl-i Yahya Kethüda-i kal'a-ı Niksar	2.500
DFE. RZ.239/89-1	Karakuş	Timar-ı Ömer	an tahvîl-i Ahmed el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/89-2	Sivas	Timar-ı Sevindik	an tahvîl-i Ali el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/90	Sivas	Timar-ı Ali	an tahvîl-i Mümin ve Hüseyin el-fariğ	4.700
DFE. RZ.239/92-1	Kazabad	Timar-ı Mustafa veled-i Yusuf	an tahvîl-i hod	4.500
DFE. RZ.239/93	Kafirni	Timar-ı Mehmed	an tahvîl-i Ali el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/94	Sorkun	Timar-ı Sıddık	an tahvîl-i Ebubekir biraderes el-fariğ	4.900
DFE. RZ.239/98	Budaközü	Timar-ı Rıdvan	an tahvîl-i Seyf el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/99	Hafik İli	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i Halil el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/100	Sorkun	Timar-ı Üveys veled-i Korkmaz	-	2.800
DFE. RZ.239/101	Hüseyinabad	Timar-ı Bekir	an tahvîl-i Şehsuvar el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/101-1	Niksar	Timar-ı Ebubekir veled-i Mahmud	an tahvîl-i Osman el-fariğ	2.000
DFE. RZ.239/102	Tozanlu	Timar-ı Şakir veled-i Hazar	an tahvîl-i pederes el-fariğ	2.000
DFE. RZ.239/103	Tozanlu	Timar-ı Hüdaverdi	an tahvîl-i Veli Çavuş el-müteveffa	7.000
DFE. RZ.239/104	Sivas	Timar-ı Eyüb be-nevbet	an tahvîl-i Ahmed el-fariğ	1.700
DFE. RZ.239/105	Sivas	Timar-ı Osman be-nevbet	an tahvîl-i İsa el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/106	Sivas	Timar-ı Hacı Mehmed veled-i Halil ve Baki şeriki be-nevbet	an tahvîl-i Yahya el-fariğ	1.300
DFE. RZ.239/106-1	Sorkun	Timar-ı İbrahim	an tahvîl-i Biraderes Musa ki na-bedid	2.300
DFE. RZ.239/107	Sorkun	Timar-ı İsmail	an tahvîl-i Hoca Ali ve Murad sefer-i Erdil nâ-bedid	3.000
DFE. RZ.239/108	Sorkun	Timar-ı İskender	an tahvîl-i Kurd Durmuş	3.000
DFE. RZ.239/108-1	Karahisar-ı Behramşah	Timar-ı Yusuf dizdâr-ı kal'a-ı Kara Hisar-ı Behramşah	an tahvîl-i dizdâr-ı sâbık el-fariğ	3.000
DFE. RZ.239/109	Kuştaş	Timar-ı Hızır	ân-tahvîl-i... sefer-i Uyvar nâ-bedid	3.000

DFE. RZ.239/110	Sivas	Timar-ı İsmail veled-i Abdullah	an tahvîl-i Hamza el-müteveffâ	11.000
DFE. RZ.239/111	Meşhedabad	Timar-ı Ali veled-i Kalender	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	3.000
DFE. RZ.239/112	Budaközü	Timar-ı Mustafa ve Muzaffer ber-vech-i iştirâk	an tahvilen hod	6.000
DFE. RZ.239/113-1	Kazabad	Timar-ı Mustafa veled-i Mehmed	an tahvîl-i Sevindik el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/113-2	Sorkun	Timar-ı Ali	an tahvîl-i Yakub el-müteveffa	3.000
DFE. RZ.239/114	Sivas	Timar-ı Ahmed	an tahvîl-i Hüseyin el-fariğ	7.238
TOPLAM				382.101

Yukarıdaki tabloda, 1601 yılında Sivas sancağı ve bağlı birimler dâhilindeki 96 tımar biriminin toplam hâsılının 382.101 akçe olduğu görülmektedir. 239 numaralı Tımar Ruznâmçe Defterindeki tımar tevcihleri içerisinde 16.000 akçe ile en yüksek miktar, Niksar nahiyesi Sanos, Üçgöl ve Kışlak-ı Venk Der-Çeküce köylerinden tımar tasarruf eden Nasuh Bey'e aittir. En düşük hisse, 500 akçe ile Sivas sancağı Ağcamescid köyünde vefat eden babalarından intikâl üzere be-nevbet tımar tasarruf eden Sadık ve Veli kardeşlere aittir. Bununla birlikte, kendilerine tımar tevcih edilen sipahilerin vazifelerine bakıldığında, 2 tanesi dizdâr, 1 tanesi Dergâh-ı âli çavuşu ve 1 tanesi de seraskerdir.

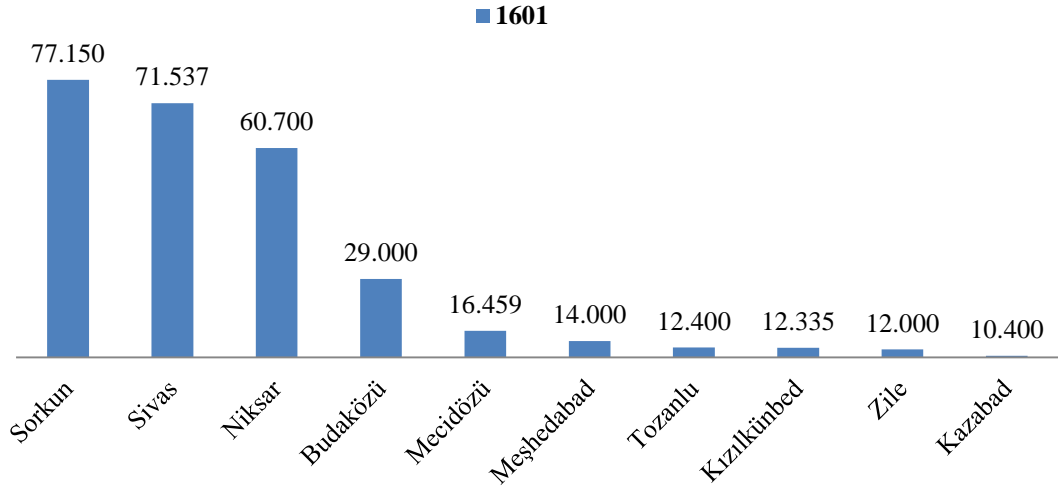
Grafik 6. Sivas Sancağında Tımarlı Sipahilerin Gelir Kategorileri

Sivas sancağında 1601 yılına ait tımarlı sipahilerin gelir kategorisi verilen yukarıdaki grafiğe bakıldığında, % 51,04 ile en düşük gelir kategorisini 3.000-4.000 akçe arasındaki gelir dilimi oluşturmaktadır. Bu miktarı % 15,62 ile 2.000-3.000 arasındaki gelir dilimi takip etmektedir. 1573 yılında en düşük oranı, % 23,88 ile 1.000-2.000 akçe arasındaki dirlikler oluşturmuştu. 1601 yılı itibariyle bu gelir diliminin % 5,20'ye düştüğünü görüyoruz. 1601 yılındaki en fazla gelir dilimi 3.000-4.000 akçe arasında yer almıştır. 1573 yılına oranla, 3.000-4.000 akçelik gelir diliminde 1601 yılı itibariyle % 31,04'lük bir artış meydana geldiği görülmüştür. Yine grafikten hareketle bu dönemde en az gelir kategorisini % 2,08'lik oranla 8.000-9.000 akçe aralığındaki

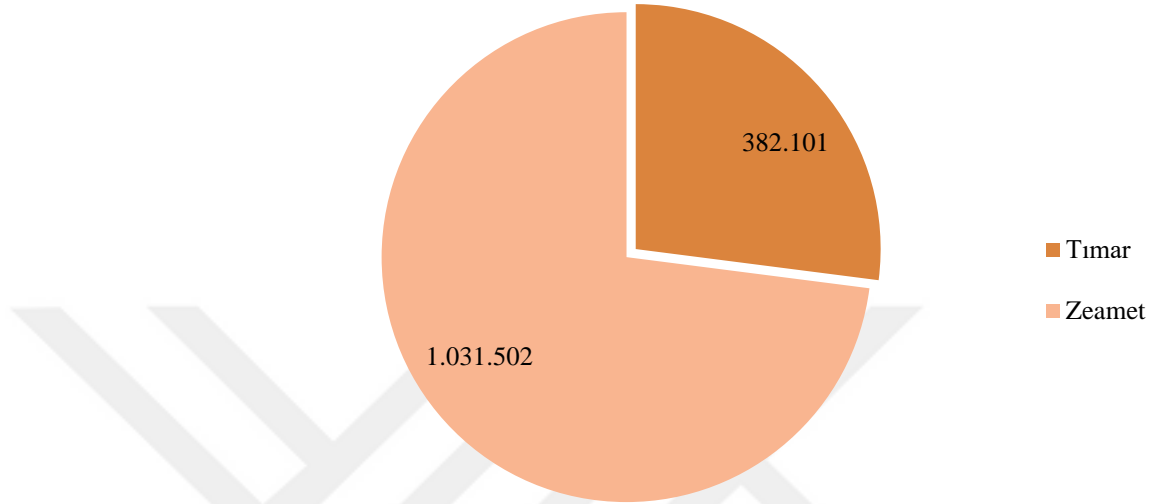
dirlikler oluşturmuştur. 1601 yılı itibariyle Sivas sancağında 10.000-20.000 akçe arasında timar tasarruf eden sipahilerin oranı ise % 6,13'dür.

Grafik 7. Sivas Sancağı Timar Gelirlerinin Nahiyelere Göre Dağılımı

Grafik 6'daki verilere göre, Sivas sancağının 1601 yılına ait, 382.101 akçelik timar hâsılatının nahiyelere göre dağılımına bakıldığında en büyük hâsıl, 77.150 akçe ile Sorkun nahiyesine aittir. 1573 yılında toplam hâsılat içinde 141.715 akçe ile ilk sırada yer alan Sivas merkez nahiyesi ve bağlı köyler, 1601 yılında 71.537 akçe ile ikinci sırada yer almıştır. Bu bölgede 1573 yılında 180 olarak tespit ettiğimiz timar birimi, 1601 yılında -neredeyse yarı yarıya- 96 ya düşmüştür. Bu düşüş doğal olarak timar hâsılatlarına da yansımış, 1573 yılı itibariyle 817.915 akçe olan Sivas merkez nahiyesi timar gelirleri, 1601 yılında 382.101 akçe olarak tespit edilmiştir. Tabi bu durumu izah etmek için başımızı, dönemin öne çıkan siyasi gelişmelerini çevirmemiz gerekiyor. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin doğuda İran ve batıda Avusturya ile olan savaşları devam etmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, savaşların merkezden çok uzak yerlerde vuku bulması, askerin bu cephelere gitmesine ve Anadolu'da düzenin iyiden iyiye bozulmasına sebep olmuştur. Anadolu'da düzenin bozulmasında en büyük etken Celâli eşkıyalarının faaliyet alanlarını bu dönemde iyice genişletmesidir. Yine bu dönem timar ve zeametlerde yolsuzluk alâmetlerinin görülmeye başladığı dönemdir. Dolayısıyla bu hususlar tevcih tezkire kayıtlarına da yansımış ve timar sisteminde meydana gelen bozulmalar/çözümler kendini göstermeye başlamıştır. Sivas nahiyesinden sonra üçüncü olarak en fazla gelirin kaydedildiği nahiyeye 60.700 akçe ile Niksar'dır. Bunu 29.000 akçe ile Budaközü ve 16.459 akçe ile Mecitözü takip etmiştir.

Grafik 8. 1601 Yılında Sivas Sancağında Zeamet ve Timar Gelirlerinin Akçe Olarak Dağılımı

1601 yılında Sivas sancağının zeamet ve timar olarak toplam geliri 1.413.603 akçedir. Yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere toplam dirlik gelirinin 1.031.502 akçelik kısmı zeamet, 382.101 akçelik kısmı ise timar olarak Sivas sancağındaki devlet görevlileri ve askerlerin maaşları olarak tahsis edilmiştir. 1573 yılında has, zeamet ve timar olarak tespit ettiğimiz 2.266.354 akçe toplam gelirin, 911.275 akçelik has kaydını hariç tuttuğumuzda, 1601 yılında Sivas sancağı timar ve zeamet gelirlerinde 58.249 akçe bir artış olduğu görülmektedir.

2.3.3. H.980/M.1619-1620 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre

Sivas Sancağında Has, Zeamet ve Timar Sahipleri

İncelenen defterde bahsi geçen dönem, 26 Aralık 1618'de amcası I. Mustafa'nın hal'ini müteakip tahta çıkan II. Osman'ın saltanat yıllarıdır. II. Osman dönemi siyasî olayları hakkında genel bir izahat vermeden, bir önceki defterimiz olan 1601'den 1619 tarihine kadar devlette meydana gelen önemli siyasî gelişmelere kısaca değinmek gerekir. Çünkü Sivas sancağı özelinde çalıştığımız, Osmanlı Devleti'nin en önemli kurumu olan timar sisteminin bozulmasına giden süreçte dönemin siyasî gelişmeleri oldukça önemli rol oynamıştır.

III. Murat döneminde (1593) başlayan, III. Mehmet ve I. Ahmet dönemlerinde olmak üzere on üç yıl süren uzun Avusturya seferleri genel itibariyle Osmanlı Devleti'nin muvaffakiyetleri ile sonuçlansa da devleti iktisadî olarak yıpratmış, askerî disiplinin bozulmasına sebep olmuştur. Avusturya'yla olan bu uzun savaş, I. Ahmet döneminde 1606'da imzalanan Zıtvectoruk Antlaşmasıyla nihayete ermiştir. Ancak, Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren Osmanlı padişahlarının Avrupa devletlerine ve hükümdarlarına üstünlüğü de, maalesef bu antlaşmayla Osmanlı Devleti aleyhine bozulmuştur. Çünkü bu antlaşma ile Osmanlı padişahı, Almanya hükümdarını kendisine müsavi (eşit) tanımıştır.⁵⁵¹ Hammer'e göre, Zıtvectoruk Antlaşması'nın en önemli maddesi Avusturya'nın her yıl ödediği 30.000 dukalık verginin tamamen kaldırılmasıdır.⁵⁵² Elbette bu husus çok önemlidir, çünkü hukuken vergi veren bir devlet, vergi ödediği devlete tabidir. Bu zamana kadar Osmanlı Devleti Avusturya'ya, Türk hâkimiyetinde olan, vergi veren bir memleket muamelesi yapmıştır.⁵⁵³ Ancak bu madde, Osmanlı Devleti'ni siyasî olarak Avusturya'yla eşit kılmıştır.

Batıda bu gelişmeler kaydedilirken doğuda İran'la olan siyasî münasebetler de bu dönemde devam etmiştir. Bilindiği üzere III. Murat döneminde, Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra İran'da saltanat ve veraset buhranı başlamıştır. Yine, Ruslar'ın Astarhan ve Kazan Türk hânlıklarını ortadan kaldırarak Hazar Denizi kıyılarına kadar inmeleri, Kafkasya'nın Safevi İranlılar tarafından işgali ve olası Rus-İran yakınlaşmasının Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını tehdit etmesinin mümkün ve kolay hale gelmesi göz önüne alındığında Kafkasya, Osmanlı Devleti için hayati önemi taşımaktadır. Genel olarak bahsedilen bu hususlar Osmanlı Devleti'nin 1578'de İran'a sefer kararı almasıyla neticelenmiştir. 1578'de başlayan Osmanlı-İran Savaşı, 1590 tarihinde yapılan sulh antlaşmasına kadar yaklaşık olarak on iki yıl sürmüştür.⁵⁵⁴ III. Mehmet dönemine gelindiğinde İran tahtında Şah Abbas bulunmaktadır. III. Murat zamanında kaybedilen toprakları geri almak üzere harekete geçen Şah Abbas, maalesef 18 yıldan beri Osmanlı Devleti idaresinde bulunan Tebriz'i muhasara etmiştir. 1604'te

⁵⁵¹ Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁵² Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, s. 85-86.

⁵⁵³ Osmanlıya bağlı devletler, her sene padişaha olduğu gibi sadrazama da vergi vermişlerdir. Örneğin 1579'da Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya, Avusturya İmparatoru'dan 9.000, Transilvanya'dan 3.000, Raguza'dan 5.000, Eflak'tan 7.000, Moldovya'dan 3.000 duka altın vergi gönderilmiştir. Tarihi kaynaklar, Avusturya İmparatorunun o güne kadar verilemeyen verginin artık verilmeyeceğini bildirmesiyle birlikte, karşılıklı hudud tecavüzlerini ve Arnavut devşirmesi olan Sinan Paşa'nın kibir, gurur ve beceriksizliklerini Avusturya seferlerinin başlamasında önemli sebep olarak göstermektedirler. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 7, s. 174-178; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, C. 1, s. 140-141; Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 36-50.

⁵⁵⁴ Yapılan sulhun maddeleri ve ayrıntılı bilgi için Bkz. Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 51-58.

I. Ahmet döneminde ise 21 yıl Osmanlı hâkimiyetinde olan Revan Kalesi İranlılara teslim olmuştur. Bu tarihlerde Anadolu Celâli asileriyle dolmuş, Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti büyük bir sarsıntıya uğramıştır. Bundan dolayıdır ki Osmanlı Devleti bu kötü şartlar altında Zıtvatoruk Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmış ve İran'a 1610 yılına kadar sefer düzenleyememiştir. Bu süre zarfında İran cephesinde büyük faaliyetlerine devam eden Şah Abbas, III. Murat zamanında ele geçirilen yerleri (Gence, Tiflis, Bakü, Şirvan, Karabağ) tekrar zaptederek İran hâkimiyetine almıştır. 1610 yılına geldiğinde, İran Serdarlığına Sadrazam Kuyucu Murat Paşa tayin edilmiştir. Murat Paşa, İran'la olan ilişkileri daha çok diplomatik girişimlerle, yani ihtilafların sulh yoluyla hallini temin yolunda bir siyaset takip etmiştir. Ancak ölümüyle sadrazamlığa ve İran serdarlığına Nasuh Paşa tayin olmuştur. Bu dönemde İranlılarla 1612'de Nasuh Paşa Antlaşması imzalanmış ve maalesef bu antlaşmayla Kafkasya -hemen hemen- elden çıkarken, Kars Kalesi Osmanlılarda kalmış, Şirvan eyâleti ise tamamen elden çıkmıştır. II. Osman zamanında Osmanlı Devleti ve İran arasında Şah'ın bir önceki antlaşma şartlarına uymadığı için, tekrar bir savaş hali vuku bulduysa da, her iki devlet de muharebe haline devam etmek istememiştir. Bunun üzerine 1618'de Serav sulhu imzalanmıştır.⁵⁵⁵

II. Osman dönemi dış siyasette en önemli gelişmeler, III. Murat devrinde Osmanlı hâkimiyetine giren Lehistan'la yaşanmıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti ile Lehistan arasındaki münasebet, Lehistan'ın Boğdan işlerine müdahalesinden başka, Boğdan ve Eflâk voyvodalarını himaye etmesi, kendisine tabi olan Kazaklara Osmanlı Devleti sahillerini yağmalatması ve diğer faaliyetlerine müsaade etmesi; Osmanlı tarafından ise Kırım'ın aynı şekilde akın ve tecavüzleri iki devlet arasında savaşa sebep olmuştur.⁵⁵⁶ Bu savaş, Osmanlı Devleti Tatarların, Lehliler de Kazakların akınlarına engel olma şartı ve Osmanlı Devleti himayesinde olan Erdel, Eflâk ve Boğdan'ın işlerine karışmamayı taahhüt eden bir sulh anlaşmasıyla neticelenmiştir.⁵⁵⁷ Ancak Lehistan'nın sulh şartlarına uymaması ve Boğdan voyvodasının (Gratiani) Osmanlı Devleti'ne karşı ihaneti⁵⁵⁸ yeni bir savaş safhasına sebep olmuştur. II. Osman'ın, 1596'dan yani 25 seneden beri padişahların terkettikleri sefere gitme kaidelerini yeniden

⁵⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, C.2, İstanbul 1968, s. 716-718.

⁵⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 6. Baskı, TTK Yay., s. 173.

⁵⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 173-174.

⁵⁵⁸ Birkaç defa Osmanlı Devleti tarafından elçilikle Avusturya'ya gönderilen ve hizmetlerine karşılık kendisine Nakşe Dukalığı iltizam olarak verilen, daha sonra da Boğdan voyvodalığına tayin edilen Gratiani'nin ihaneti hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 725-730.

ihya ederek bizzat katıldığı Lehistan seferi (Hotin Seferi) maalesef arzu edilen şekilde muvaffakiyetle sonuçlanmamıştır. Bunun en önemli sebepleri arasında şüphesiz II. Osman'ın genç ve tecrübesiz olması kadar, o dönemdeki ordu ve devlet teşkilâtında meydana gelen bozukluklar yer almıştır. Çeşitli sebeplerle kesin bir netice alınamayan Hotin Seferi, Lehistan'ın birkaç defa heyet göndermek suretiyle yaptıkları sulh teşebbüsleri neticesinde, bu sefere çok daha büyük neticeler almak ümit ve azmiyle çıkan II. Osman'ı sulhe razı etmişlerdir.⁵⁵⁹

II. Osman döneminin dâhili gelişmelerine bakıldığında, Celâli isyanları gibi büyük hareketin bertaraf edilmiş olmasını bir tarafa bırakırsak, III. Murat zamanında bozulmaya başlayan devlet nizamlarında bir düzelme hali söz konusu değildir. Bununla birlikte diğer önemli gelişme, -herhalde Osmanlı tarihinin en yüz kızartıcı ve kanlı olayı-, Sultan Osman'ın öncelikle hal' ve daha sonra şehit edilmesidir. Her ne kadar hiçbir sebep, devletin askerî kuvvetini, kendi menfaatlerini tehlikede hissettikleri durumlarda silahlarını devlete karşı kullanmayı askere meşru kılmasa da Genç Osman'nın şehit edilmesi olayında askerin ayaklanmasına sebep olan hususları genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz. Sultan Osman'ın Lehistan Seferi sırasında yeniçerilere ve sipahilere yoklama yapması, seferde yararlılık gösterip, esir (dil) ve baş getirenlere az bahşiş vermesi, yine yeniçeri ve sipahileri seferde şiddetle azarlaması, tebdil-i kıyafetle gezerek meyhane ve yasakçı odalarını basıp, rastladığı yeniçeri ve sipahileri dövdürmesi gibi hususlar, askerin II. Osman'a karşı memnuniyetsizlikten öte, cephe almasına sebep olmuştur.⁵⁶⁰ Zaten bozulmuş olan nizâmlarına bir de bu memnuniyetsizlikler eklenince Lehistan Seferi'nde isteksiz savaşmışlar ve birçok kritik noktalarda gevşek davranarak seferden istenilen sonucun alınmamasına sebep olmuşlardır. II. Osman ilmiye sınıfına da müdahale ederek arpalıklarını kesmiş, Şeyhül-islâmların azil ve nasb görevlerini elinden alarak, fetva vermekten başka vazifesi

⁵⁵⁹ Maddi menfaatten başka bir şey düşünmeyen yeniçeri ordusunda nizamının bozulması, seferin istenildiği gibi sonuçlanmamasında büyük etkindir. Örneğin, II. Osman'ın, yeniçerilere verilmesi adet olan biner akçe yerine, birer akçe zam teklifi, yeniçeriler arasında firar vakalarının başlamasına sebep olmuştur. Düşmana karşı yapılan ilk taarruzda Osmanlı Devleti'nin büyük bir başarı göstermesine rağmen, yeniçerilerin bu esnada yağmaya başlaması, Lehlerin hücumu geçmelerine ve bu büyük başarıların neticesiz kalmasına sebep olmuştur. Yine 27 Eylül 1621'de yapılan son hücumda Osmanlı ordusu tarafından çok şiddetli top ateşi yapılmasına rağmen, yeniçerilerin gevşekliği ordunun büyük zayıf vermesine sebep olmuştur. Bunların yanısıra padişahın, kızlar ağasının teşvik ve etkisiyle düşman başı getirenlere cüz'i miktar bahşiş verileceği söylentisi askerin şevkini kırmıştır. Ayrıntılı bilgi ve Osmanlı Devleti-Lehistan arasında yapılan sulh antlaşmasının maddeleri için Bkz. Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 9, İstanbul 1965, s. 30-31; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 175-176; Naimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 737-788.

⁵⁶⁰ Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 36,45-48; Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 1818.

olmayan bir makam haline getirmiştir. Bahsedilen sebeplerle birlikte, II. Osman'ın hacca gitme meselesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Bunun sebebi, hac bahanesiyle Anadolu'ya geçip Türk ve Türkmenlerden müteşekkil bir ordu teşekkül etmek istenmesi yönünde söylentilerin çıkmasıdır.⁵⁶¹ Bütün bunlara Sultan Osman'ın yaşının küçük olmasından kaynaklanan tecrübesizliğini ve hasisliğini (cimrilik) de eklersek, asker nezdinde sevgisini ve itimatını kaybetmesine sebep olmuştur.⁵⁶² II. Osman'ın şehit edilmesinden (20 Mayıs 1622) sonra saltanata ikinci defa I. Mustafa getirilmiştir. Ancak, 1 yıl tahta kaldıktan sonra aklı dengesi iyice bozulmuş olduğundan, 1623 tarihinde Sadrazam Kemankeş Ali Paşa ve Şeyhül-İslâm Yahya Efendi'nin girişimleriyle tahtan indirilmiş ve yerine on yedinci Osmanlı padişahı olarak IV. Murat geçmiştir. Bundan sonraki süreçte Anadolu'da II. Osman'ın kanını dava etmek üzere fiili ayaklanmalar başlamış, Anadolu eşkıyalar elinde inlerken, İstanbul'da da sık sık yeniçeri ve sipahi isyanları yaşanmıştır.⁵⁶³ Bu bağlamda öncelikle II. Osman'ın kanının dava ederek isyan eden Erzurum Valisi Abaza Mehmet Paşa isyanı olmak üzere, Anadolu'nun hemen her tarafında isyan hareketleri devam etmiştir. Bağdat'ın Safevilerin eline geçmesi önemli dış gelişme olarak kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin en buhranlı dönemi olan II. Osman döneminde, bütün bu sebeplerden dolayı memleketin huzuru iyiden iyiye bozulmuş, halk ise tabiri caizse canından bezmiştir.

1620 yılına tekabül eden 392 numaralı defterde dönemin siyasî gelişmeleri hakkında genel bir izahat verdikten sonra defterde yer alan has, zeamet ve timar kayıtlarını defter bilgilerine göre ayrıntılarıyla değerlendirebiliriz.

392 numaralı defterde, Sivas sancağı ve bağlı nahiyelere ait olmak üzere 123 timar, 18 zeamet ve 1 has kaydıyla, toplam 142 adet dirlik tevcihi tespit edilmiştir.

⁵⁶¹ Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 52.

⁵⁶² Hammer, II. Osman'ın Lehistan Seferi'nden sonra İstanbul'a döndüğünde, kendisini kederli ve hayalperest tabiatına teslim ettiğini kaydeder. Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, s. 211. Hammer'in kederli yönündeki yorumunu, II. Osman'ın arzu ettiği şekilde sonuçlanmamış bir Lehistan Seferi için olabileceğini kabul edebiliriz. Ancak hayalperest değildir. Bilakis, inkılâpçı bir hükümdardır. Genç yaşına rağmen devlet nizamının, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarındaki gibi kuvvet ve kudrette olmadığını farkındadır. Hatta denilebilir ki, askerî, iktisadî ve sosyal olarak bozulmuş nizamın ıslahı düşüncesinin ilk müteşebbisidir. Nizamı bozulmuş kozmopolit bir cemiyet haline gelen yeniçeri ve sipahi ocaklarını tamamen kaldırarak, onların yerine Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleriyle, Türkmenlerden müteşekkil milli bir ordu vücuda getirmek, ilmiye sınıfının siyasî, malî nüfuzunu kırarak, bozulmaya başlayan bu zümreyi devlet işlerinden el çekmiş bir din ocağı haline getirmek, merkezi kozmopolit bir merkez olan İstanbul'dan daha milli bir muhit olan Anadolu'ya nakletmek gibi, bazılarını verdiğimiz bu ıslahatları sadece kafasında tasarlamayıp tatbikine kalkışması, II. Osman'ın hayalperest olmadığını açık gösteresidir. İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 29-292.

⁵⁶³ Dönemle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târîhi*, C. 2, s. 710-792; Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 4, Baha Matbaası, İstanbul 1960, s. 1798-1852.

2.3.3.1. Has Sahipleri

392 numaralı Timar ve Zeamet Defterinde bir adet has kaydı bulunmaktadır. Defterde “*Emîrû’l-ümerâil-kîram kebirü’l-küberâil-fihâm Rum Beğlerbeği İlyas Paşa dâme ikbâlühû*” kaydıyla Tablo 8’de yer alan has tevcihi, Rum beylerbeyi İlyas Paşa’ya aittir. Rum Beylerbeyi İlyas Paşa, Sivas kazasında 510.164 akçe, Tokat kazasında 73.778 akçe, Turhal kazasında 23.826 akçe, Zile kazasında 26.925 akçe, Niksar kazasında 25.935 akçe, Sorkun kazasında 28.366 akçe, Artukabad kazasında 22.816 akçe, Amasya sancağında 76.750 akçe ve Malatya sancağında 156.822 akçe olmak üzere toplamda 945.382 akçelik bir has gelirine sahiptir. “*eyâlet-i Mirmîrân-ı sâbık tahvilinden*” şeklindeki kayıttan tevcihatın eski Rum Beylerbeyi mahlûlünden intikâl ettiği tespit edilmiştir.

Tablo 8. H. 980/M.1620 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre Sivas Sancağında Has Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Has Sahibi	Has Miktarı (Akçe)
DFE. RZ.392; 109/110	Nefs-i şehri Sivas	Hâshâ-i İlyas Paşa an tahvîl-i Mir-mîrân-ı sabık	945.382

2.3.3.2. Zeamet Sahipleri

İncelenen 392 numaralı defterde, Sivas sancağında 1619-1620 yıllarındaki zeamet sahiplerinin kimlikleri, zeamet kimden intikâl ettiği ve hisse miktarları aşağıdaki tabloda listelenmiştir.

Tabloya göre, zeametler içerisinde 52.000 akçelik en yüksek gelire zeamet tasarrufu, Dergâh-ı ‘âlî müteferrikalarından Ahmet Bey’e aittir. Bunu 50.000 akçe zeamet ile yine Dergâh-ı ‘âlî müteferrikalarından Bekir Bey’in zeameti, bunu da 46.149 akçe ile Siyavuş Bey’in zeameti takip etmektedir. Zeamet sahibi Siyavuş Bey’in vazifesinin, timar tevcihlerinin başında yer alan kimlik kısmında ve tevcih açıklama kısmında kaydedilmediğini belirtmeliyiz. İncelenen defterde zeamet sahiplerinin niteliklerine bakıldığında, 6 tanesi Dergâh-ı âli çavuşu,⁵⁶⁴ 2 tanesi Dergâh-ı âli müteferrikası,⁵⁶⁵ 1 tanesi miralay⁵⁶⁶ olup 9 tane zaimin ise vazifesi belirtilmemiştir.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ BOA DFE. RZ. d. 392; 12/2, 42, 52, 76, 78, 80.

⁵⁶⁵ BOA DFE. RZ. d. 392; 53,83.

⁵⁶⁶ BOA DFE. RZ. d. 392; 92/1.

⁵⁶⁷ BOA DFE. RZ. d. 392; 13, 48, 57, 64,65, 70, 76, 99/2, 100/2.

Vazifesi belirtilmeyen zeametlerden bir tanesi cülûs-ı hümâyûn nedeniyle berat yenileme tevcihidir. Berat yenileme tevcih kayıtlarında herhangi bir kişiden intikâl sözkonusu olmadığı için, tasarrufunda bulunan dirliğe ait berat ibraz edilerek, beratı yenilenir. Örneğin, Sivas sancağı Karahisar-ı Behramşah nahiyesinde 28.000 akçe zeamet tasarruf eden Abdullah oğlu Abbas “*târîh-i mezbûrdan ze’ametim üzerimdedir deyu beratı tecdîd*” olunmuş ve “*der-i devletten berât-ı cedîd-i âlişân için tezkire*” verilmiştir.⁵⁶⁸ Vazifesi belirtilmeyen bir diğer tevcih tezkire hükmü DFE. RZ. d. 392; 48’de kayıtlıdır. Tevcih açıklama kısmında yer alan “*Seyyidetü'l-muhadderât iklîletü'l-muhassanât tâcu'l-ûlâ ve's-saâdet canım Gevherhan Sultân*⁵⁶⁹ *dâmet 'ismetühâ südde-i sa'âdete tezkire gönderüb Sivas sancağında Komanat nahiyesinde Şeyh nâm karye ve gayriden ber vech-i tekmîl 35.000 akçelik üzere mutasarrıf olub kendünün başkapuağası*⁵⁷⁰ *olan mezkûr Ömer*” kaydından Ömer Bey’in, Gevherhan Sultan’ın kapağası olduğunu tespit ediyoruz. Sivas sancağı Komanat nahiyesinde timarının baş kalemi olan Şeyh köyünden ve gayri köylerden olmak üzere 35.000 akçelik zeamet tasarruf eden Ömer Bey, timarı Rıdvan tahvilinden alıp berat ettirmiştir. Timar Ömer Bey’in tasarrufundayken, Osman isimli şahıs berâtı elinden alarak timarını zaptetmiş ve mahsulatı kendisine getireceğini söylediği halde getirmemiş, Ömer Bey’e haksızlık ve zulüm etmiştir. Gerekçe olarak, Ömer Bey’in berâtı, Rıdvan’la niza (kavga) üzere iken, Rıdvan Bey’in kendisine feragat ettiğini ileri sürmüştür. Bundan dolayı söz konusu

⁵⁶⁸ BOA DFE. RZ. d. 392; 13/1.

⁵⁶⁹ Belgede geçen tarihler gözönüne alındığında adı geçen Gevherhan Sultan’ın, 22 Aralık 1603 tarihinde tahta geçen I. Ahmet’in kızı olduğunu tespit ediyoruz. Tarihi kaynaklara daha çok yaptığı evliliklerle konu olan Gevherhan Sultan, ilk evliliğini I. Ahmet ve II. Osman zamanlarında birer defa olmak üzere iki defa sadarete gelen Öküz Mehmet Paşa’yla yapmıştır. Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.3 s. 1873. I. Ahmet’in kızına sezâvar (layık) görülerek bu vesilesiyle hanedana damat olan Öküz Mehmet Paşa’ya öküz lâkabını babasının Karagümrükte bir öküz nalbanti olması dolayısıyla verilmiş olabileceğini kaydeden Naima, Mehmet Paşa’nın bu ilk saderetinde iki yıl bir ay bir gün kaldığını belirtir. Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 676/dipnot 1 Gevherhan Sultan Mehmet Paşa’yla evlendiğinde, dört yaşındadır ve yaşı küçük olduğu için sûri (göstermelik) bir evlilik yapılmıştır (1612). Mehmet Paşa’nın 1620’de ölmesiyle genç yaşta dul kalan Gevherhan Sultan, ikinci evliliğini Topal Recep Paşa’yla yapmıştır. Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2015, s. 321-322. Gevherhan Sultan’la evlendiği sırada (1621) Ohrili Hüseyin Paşa’dan boşalan altıncı vezirliğe tayin edilmiştir. Daha sonra 1632’de kaptanıderya, 1626’da kaymakam ve 1632’de veziriazamlığa getirilmiştir. Ferdun Emecen, Topal Recep Paşa, *TDVİA*, Ek-2, İstanbul 2016, s. 419-421. Ancak, yeniçerileri kıskırtarak, IV. Murat’ın ayak divanına çıkıp, asilerle yüzleşmek zorunda bırakan Recep Paşa, veziriazam iken 1632 yılında idam edilmiştir. Gevherhan Sultan’ın Recep Paşa’yla olan 9 yıllık evliliğinden Safiye Hanım Sultan adında bir kızları olmuştur. Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁷⁰ Enderun âmirlerinden birinin adı olan kapı ağasına “*bâb-üs-Saade ağası*” da denilmektedir. Saraydaki hadımağalarının zabiti, Enderûn memurlarının âmiridir. Mehmet Zeki Pakalın, “Kapı Ağası”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s. 166. 16. yüzyılın sonlarına kadar Harem-i Hümayûn kısmı da dâhil olmak üzere bütün sarayın en büyük şefi olan kapı ağaları seferde, camiye çıkışlarda padişahla beraber bulunur, padişahın avda bulunduğu zaman ise sarayda kalır. Kapı ağaları ayrıca taşra hizmetine de tayin edilmiştir. 18. yüzyıla kadar saray hizmetlerinde baş amir olarak kalmış olmasına rağmen, bu tarihten itibaren nüfuzları azalmış, seksen kadar hadımın amirliğini yapmışlardır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı*, s. 355-357.

berâta tekrar feragat kaydı düşülerek yine Rıdvan üzerine berat edilmiştir. Bu hususlar çerçevesinde Gevherhan Sultan'ın merkeze gönderdiği tezkire üzerine durum araştırılmış, bir hile ile timarı berat ettirdikleri anlaşılan, *"mezkûr Rıdvan'ı ve müteferrika Osman'ı dahl ve taarruz itdirmeyüb timar-ı mezbûru merkûm Ömer'e mukarrer itdirüb mahsûlünden tekrar"* tevcih edilmesi yönünde hükm-i şerif verilmiş ve merkûm Ömer'e *"ber vech-i tekâmîl 35.000 akçelik üzere tekrar kaydı berât-ı cedîd-i âlişân için tezkire"*⁵⁷¹ verilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz ve bu hüküm örneğinde de gördüğümüz üzere, dönem ilerledikçe timar tevcih hükümlerinin bir şikâyet defteri vasfı kazandığını görüyoruz. Bu hususa dair diğer bir örnek için, Osman adlı kişinin zeametına bakabiliriz. Dergâh-ı âli çavuşlarından Sefer Çavuş'un oğlu olan Osman Bey, Amasya, Çorum sancaklarında ve Sivas sancağı Komanat nahiyesi Cincife köyünden olmak üzere 26.280 akçe zeamet tasarruf etmektedir. Kozluviran ve gayri köylerden 3.000 akçe timar tasarruf eden Hasan Çavuş vefat edince, mahlûl olan timar Sefer Çavuş'a verilmiş, ancak Sefer Çavuş da timarı daha berât etmeden oğlu Osman'a feragat etmiştir. Yani mezkûr Osman'ın toplamda 26.280 akçe olan zeametinin 3.000 akçesi bu şekilde intikâl etmiştir. Fakat Rûzname-i Hümâyûnda vefat eden Hasan Çavuş'un kaydı bozulmadığından Abdülaziz isimli şahıs timarı kendi üzerine alıp Osman'ın tasarrufuna engel olmuştur. Merkeze bildirilen bu durum karşısında *"timar-ı mezbûr müteveffâ Hasan Çavuş'un fevti günüünden babası Sefer Çavuş'a virilüb buna fariğ olub berâtı virüb Osman'ın üzerinde olub ve Revan Kal'ası muhasarasında vesair hizmette mezbûr Osman mevcûd"* olmasına karşılık mezbûr Abdülaziz'in hizmete dahi gelmediğinden Osman'ın hakkı olduğu *"mezkûr Osman'a mukarrer idüb elinde olan berâtı mücebince zabt ve tasarruf itdirüb mezbûr Abdülaziz ve bir ferdi dahl ettirmeyesüz"* şeklindeki açıklamadan da anlaşıldığı üzere hakkı olan zeamet Osman'a tevcih edilmesi için tezkire verilmiştir.

Timar tevcihlerinin açıklama kısmında vazifesini tespit ettiğimiz bir diğer zeamet, *"bundan akdem yevmî otuz akçe 'ulûfeye ile Bedun"*⁵⁷² gönüllüler⁵⁷³inden

⁵⁷¹ BOA DFE. RZ. d. 392; 48.

⁵⁷² Macaristan'ın şimdiki başkenti olan Budapeşte'in batısında kalan, eskiden Macaristan'ın başkenti olan ve 1526 yılında (Mohaç Seferi) Osmanlı topraklarına katılan, 1541 yılında ise eyâlet olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanan Budin'e Osmanlı Devleti "Bedun" ismini vermiştir. BOA DFE. RZ. 392; 63/2-64. Okuduğumuz belgede "Bedun" olarak geçen Budin bazı kaynaklarda da "Budun" olarak geçmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, s. 326; Naîmâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târihi*, C.3, s. 1354.

⁵⁷³ *Gönüllü*, sefer zamanında kendi isteğiyle sefere iştirak eden ya da kale muhafaza hizmetinde bulunanlar için kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, "Gönüllü", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 675. Gönüllüler, kuruluşunda ve ilk fetihlerde Osmanlı Devleti'nin askeri gücünün

dördüncü bölükbaşı olub yarar olmağla” kaydıyla belirtilen Divane Mehmet Bey’e aittir. Mehmet Bey’e ulûfesi bedeli sülûsân hesabı üzere 20.000 akçe zeamet tevcihi için H.1028/M.1619 tarihinde emr-i şerif verilmiştir. Zeameti, Sivas sancağı Artukabad nahiyesinde Altuntaş köyü ve gayri köylerden 20.000 akçe zeamete mutasarrıf olup feragât eden müteferrikâ Bekir’in mahlûlünden karşılanmış ve Budin gönüllülerinden Divâne Mehmet Bey’e seferdeki yararlılığı mukabelesinde H.1029/M.1620 tarihinde (yaklaşık bir yıl sonra) tevcih edilmiştir.⁵⁷⁴ Vazifesi belirtilmeyen bir diğer zeamet kaydı Mustafa Bey’e aittir. Zaim Mustafa’nın vazifesinin ne olduğu maalesef tevcih açıklama kısmında da belirtilmemiştir. Bununla birlikte tevcih hükmünde, Mustafa Bey’e seferlerde hizmette ve yoldaşlıkta bulunması karşılığında H.1026/M.1617 tarihinde önce ibtidâdan 20.000 akçe zeamet sonra H.1029/M.1619 tarihinde 8.000 akçe terakkiyle birlikte 28.000 akçelik zeamet tevcihi yapılmıştır.⁵⁷⁵ Zaimler içerisinde 52.000 akçelik en yüksek gelire zeamet tasarruf eden Dergâh-ı ‘âlî müteferrikalarından Ahmet Bey’in zeametine bakıldığında; Sivas sancağında mutasarrıf olan Ahmet Bey, zeametın berâtına göre noksanı olduğunu kendi arzıyla merkeze bildirmiştir. Bunun için Sivas sancağı Tokat nahiyesi Cincife ve gayri köylerden 2.600 akçe timar tasarruf eden Cafer Çavuş’un vefatından dolayı mahlûl olan timarın, noksanı için kendisine verilmesini arz etmiştir. Merkezden, mezkûr kişi vefat etmişse ve timarı mahlûl ise 2.600 akçe timarın Cafer Çavuş tahvilinden müteferrika Ahmet Bey’e tevcih edilmesi için hükm-i şerif verilmiştir. Cafer Çavuş’un mahlûlünden aldığı 2.600 akçe ile toplam zeameti 40.116 akçelik ve istihkâkı bedelinden 11.884 akçe toplamıyla 52.000 akçe olarak müteferrika Ahmet’e tevcih edilmiştir.⁵⁷⁶

önemli bir kısmını oluşturmuşlardır. Devlet seferden hemen önce dellâllar vasıtasıyla timar ve ulûfe vaad ederek gençlerin orduya katılmasını teşvik etmiştir. Bazı gönüllüler de kale muhafazasında bulunarak, bu hizmetleri karşılığında ulûfe almışlardır. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da Budin, Tımişvar; Asya’da, Bağdat, Lahza, Diyarbakır, Van, Erzurum, Kars, Şam, Halep, Kıbrıs; Afrika’da Mısır ve Habeş eyaletleri gibi merkeze uzak bölgelerdeki kalelerde dizdar maiyetinde “gönüllüyan” adı altında düzenli askeri birlikleri vardı. Abdulkadir Özcan, “Gönüllü”, *TDVİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 152-154. Tevcih kaydında Divane Mehmet’in yevmi otuz akçe ulûfeyle Bedun (Budin) gönüllülerin olduğunu ve timar tevcihine layık bir hizmeti yerine getirdiği için ulûfesi bedeli zeamet tevcihi yapıldığını görüyoruz.

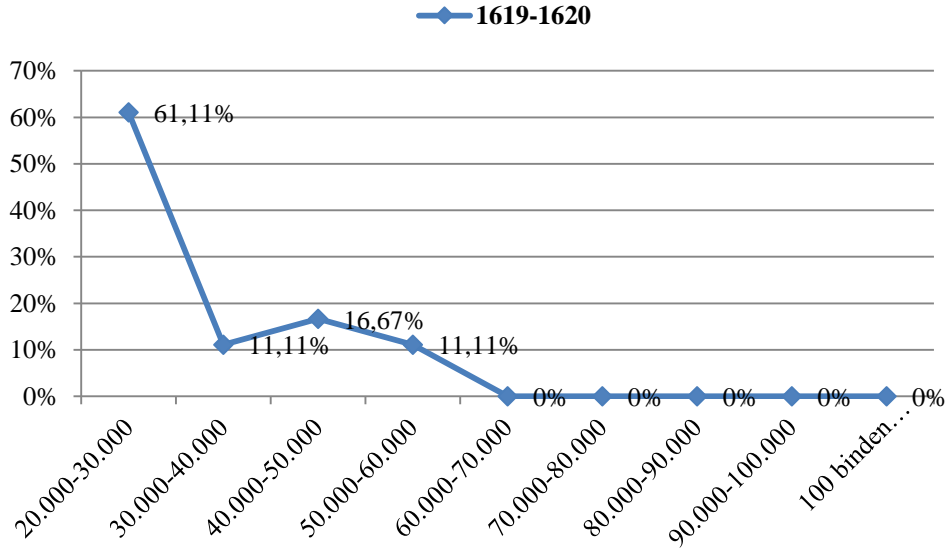
⁵⁷⁴ BOA DFE. RZ. d. 392; 63/2-64.

⁵⁷⁵ BOA DFE. RZ. d. 392;63/2-65.Vazifesi belirtilmeyen zaimlere ait diğer hükümler için Bkz. DFE. RZ. 392;70, 96, 99/2, 100/2.

⁵⁷⁶ BOA DFE. RZ. d. 392;83/1.

Tablo 9. H. 1029/M.1620 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmeçe Defterine Göre Sivas Sancağında Zeamet Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Zeamet Sahibi	Kimden İntikal Ettiği	Zeamet Miktarı (Akçe)
DFE. RZ.392-12/2	Acacı	be-nâm-1 İbrahim Çavuş veled-i Derviş Çavuş	an tahvil-i Yusuf Çavuş el-müteveffâ	24.017
DFE. RZ.392-13	Karahisar-1 Behram [şah]	be-nâm-1 Abbas veled-i Abdullah	an tahvil-i hod	28.000
DFE. RZ.392-42	Taşabad	be-nâm-1 Mehmet Çavuş an çavuşân-1 Dergâh-1 âli	an tahvil-i İskender nâ-bedid	46.100
DFE. RZ.392-48	Komanat	be-nâm-1 Ömer	an tahvil-i hod	35.000
DFE. RZ.392-52	...	be-nâm-1 Osman Çavuş veled-i Hüseyin an çavuşân-1 Dergâh-1 âli	an tahvil-i hod	20.000
DFE. RZ.392-53	Sivas	be-nâm-1 müteferrika Bekir veled-i Osman an müteferrika-i dergâh-i âli	an tahvil-i hod	50.000
DFE. RZ.392-57	Turhal	be-nâm-1 Siyavuş	an tahvil-i Benam kethüda el-fâriğ	46.149
DFE. RZ.392-64	Artukabad	be-nâm-1 Divâne Mehmet	an tahvil-i müteferrika Bekir el-fâriğ	20.000
DFE. RZ.392-65	Sivas	be-nâm-1 Mustafa	an tahvil-i müteferrika Bekir el-fâriğ	28.000
DFE. RZ.392-70	Turhal	be-nâm-1 Ali	an tahvil-i Durak el-fâriğ	20.000
DFE. RZ.392-76	Komanat	be-nâm-1 Osman veled-i Sefer çavuşân-1 Dergâh-1 âli	-	23.280
DFE. RZ.392-78	Niksar	be-nâm-1 Yusuf Çavuş veled-i Halil an çavuşân-1 Dergâh-1 âli	an tahvil-i diğeri Yusuf el-fâriğ	23.666
DFE. RZ.392-80	Sorkun	be-nâm-1 Üveys Çavuş an çavuşân-1 Dergâh-1 âli	an tahvil-i hod	20.000
DFE. RZ.392-83	Kâfirni	be-nâm-1 Ahmet müteferrika-i Dergâh-1 âli veled-i Mahmut Paşa	an tahvil-i Cafer Çavuş el-müteveffâ	52.000
DFE. RZ.392-92/1	Kazabad	be-nâm-1 Cafer veled-i Abdullah Miralay-1 Sivas	an tahvil-i hod	43.666
DFE. RZ.392-96	Kazabad	be-nâm-1 Rıdvan veled-i Abdullah	an tahvil-i hod	30.000
DFE. RZ.392-99/2	Artukabad	be-nâm-1 Ahmet	an tahvil-i İbrahim Çavuş el-fâriğ	23.333
DFE. RZ.392-100/2	Kazabad	be-nâm-1 Mahmud	-	20.000
TOPLAM				553.211

Grafik 9. Sivas Sancağında Zeamet Sahiplerinin Gelir Kategorileri

Grafik 9'a göre 1619-1620 yılları arasında Sivas sancağı gelirlerinin 553.211 akçesi zeamet olarak tahsis edilmiştir. Yine grafikteki verilere göre, 1619-1620 yılı Sivas sancağındaki zaimlerin gelir kategorisinde en düşük miktar % 61,11'lik oranla 20.000-30.000 akçe arasındaki gelir diliminde olduğu anlaşılmaktadır. Bunu % 11,11'lik oranla 30.000-40.000 akçe arasındaki gelir dilimi ve % 16,67'lik oranla 40.000-50.000 akçe arasındaki gelir dilimi oluşturmaktadır.

2.3.3.3. Timar Sahipleri

İncelenen 392 numaralı defterde Sivas sancağı ve bağlı nahiyelere ait olmak üzere tespit ettiğimiz 142 tevcih kaydından, 123 tanesi timar tevcih kayıtlarına aittir. Bilindiği üzere bir kişinin timar tevcihine lâyık olabilmesi seferlerde, kale fetihlerinde, muharebe ve muhafazalarda gösterdiği hizmeti ve yararlığına bağlıdır. Gösterdiği hizmet ve yararlılıkları mukabelesinde beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeği arzı/ricası/mektubu veya kendisinin Südde-i saadet'e giderek başvurması neticesinde yapılan timar tevcihlerine bakıldığında tespit ettiğimiz dağılım şu şekildedir: 4 adet timar beylerbeyi arzıyla,⁵⁷⁷ 4 adet timar sancakbeyi arzıyla,⁵⁷⁸ 3 adet timar alaybeyi arzıyla⁵⁷⁹ tevcih edilirken, çoğu timar tevcihi -69 adet- ise ilgili kişinin bizzat merkeze başvurusuyla yapılmıştır. Diğer defterlerde olduğu gibi, kişinin kendi arzıyla yaptığı başvurular belgelere diplomatik bir dille; timar kayıtlarında "*Mezkûr İlyas der-i devlete*

⁵⁷⁷ BOA DFE. RZ. d. 392;62/2, 75/1, 82/2, 93/1.

⁵⁷⁸ BOA DFE. RZ. d. 392;90/2, 96/2, 105/1, 112.

⁵⁷⁹ BOA DFE. RZ. d. 392;15, 52/2, 115/1.

gelüb”, “*Mezkûr Rıdvan südde-i sa’âdete gelüb*⁵⁸⁰” şeklinde kaydedilirken, bazı kayıtlarda ise “*Merkûm der-i devlete gelüb*⁵⁸¹” şeklinde sipahinin ismi kaydedilmemiştir. Bunların dışında, “*mezkûr Mustafa kulların yararlığı arz olundukda*”, “*mezbûr Mehmed bendeleri Tebriz seferinde hizmette bulunduğu arz eyledükde*” , “*mezkûr Mehmed mukaddemâ yararlığı arz olundukda*”⁵⁸² şeklinde kaydedilen 12 adet tevcih hükmünde ise arzın kimin tarafından yapıldığı belli değildir.

392 numaralı defterde, timar tahsis edilen sipahilerin vazifelerine bakıldığında; 3 tanesi dizdâr,⁵⁸³ 1 tanesi Divân-ı Hümâyûn çavuşudur.⁵⁸⁴ Geriye kalan timar tevcihleri, kale fethinde, sefer-i hümâyûnda, muharebe ve muhafazalarda hizmet ve yararlılıkları mukabelesinde timar almaya lâyık görülmüş kişilere biraz yukarıda da belirttiğimiz gibi beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeği gibi ilgili otoritenin arzı, mektubu ya da ricasıyla yapılmıştır. Bunlardan başka, babası Divân-ı Hümâyûn çavuşu olup, sefer-i hümâyûnda yarar ve hizmetleri mukabelesinde kendisine timar tevcihi yapılan 6 adet sipahi bulunmaktadır.⁵⁸⁵ İlgili otoritenin arzıyla timar tevcih edilen hüküm örneklerine bakıldığında; DFE. RZ. d. 392; 62/2 numaralı hükümde, Tokat nahiyesi Biskincik köyü ve gayri köylerden 7.100 akçe ile Tokat kalesi dizdârı olan Rıdvan’ın kendi havasında olup hizmetini edâ etmediğinden, dizdârlık vazifesinin ahardan başka birine verilmesi talebi, ayân-ı vilâyet denilen bölgenin ileri gelen nüfuzlu kişileri tarafından beylerbeyine bildirilmiştir. Bunun üzerine Rum beylerbeyinin Südde-i sa’âdete gönderdiği mektubunda, “*Dergâh-ı Mu’allâ çavuşlarından müşârun ileyh İbrâhim Çavuş’un yevmi on sekiz akçe ulûfeden hazineye kalmak üzere dizdârlığın*” mezbûra verilmesini arz etmiştir. Bunun üzerine merkezden, “*zıkr olunan dizdârlığı vech-i meşrûh üzere mahlûl ise ve mezbûr ulûfesi hazineye kalmak şartıyla ulûfesine bedel ber vech-i te’yid tevcih idesün deyû Rum Beğlerbeğisine sene semâne ve işrun ve elf (1028) Zilhicce’sinin evâsıtı tarihli müverrah hükmi şerif*” verilerek dizdârlık, eski dizdâr Rıdvan tahvilinden merkûm İbrahim Çavuş’a tevcih edilmiştir. Rum beylerbeyinin mektubuyla timar tevcih arzında bulunduğu bir diğer kişi Mustafa Bey’dir. Tevcih hükmünde “*Rum Beğlerbeği Osman dâme ikbâlühû mektub gönderüb Sivas sancağında ve nahiyesinde Erkil nâm karye ve gayriden 3.100 akçe timara mutasarrıf olan Hüseyin*

⁵⁸⁰ BOA DFE. RZ. d. 392; 3/1, 12/1.

⁵⁸¹ BOA DFE. RZ. d. 392; 19/2.

⁵⁸² İlgili kayıtlar için Bkz. DFE. RZ. d. 392; 2, 3/2, 58, 59, 61/1, 76/1, 86, 92/2, 106/1, 106/2, 107/2, 111.

⁵⁸³ BOA DFE. RZ. d. 392; 62/2, 82/2, 108/1.

⁵⁸⁴ BOA DFE. RZ. d. 392; 60.

⁵⁸⁵ BOA DFE. RZ. d. 392; 11, 17, 55, 93/1, 94, 102.

oğlu mezkûr Mustafa için yarar olup vaki olan seferlerde hizmette” bulunması mukabelesinde kendisine inâyetten 3.000 akçe terâkkiye hükm-i şerîf verilmiştir. Verilen terâkki ise Sivas sancağı Mehmetbey köyünden 3.100 akçe timar tasarruf eden Dergâh-ı Mu’allâ çavuşlarından Mehmet Çavuş’un feragatinden tevcih edilmiştir.⁵⁸⁶ DFE. RZ. d. 392; 90/2’de ise Bozok sancakbeyinin arzıyla yapılmış bir timar tevcihi kayıtlıdır. İlgili hükümde, “*mezbûr İbrahim bendeleri için yarar olup vâki’olan Celâli seferlerinde hizmette bulunmuşdur deyu Bozok sancağıbeği arzıyla ibtidâdan düşenden 3.000 akçe timar tevcih*” yapılması için emr-i âli verilmiştir. Mezkûr İbrahim’e verilen 3.000 akçe ibtidâ timar, Sivas sancağı Kangırı köyünden 7.100 akçe timar tasarruf eden ancak, me’mur olduğu seferlere gitmediğinden ve yoklamalarda bulunmadığından timarı mahlûl olan, mezkûr Mehmet’in timarından karşılanmış ve 3.000 akçe olarak İbrahim’e tevcih edilmiştir.

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere III. Mehmet döneminde, gerek doğuda ve batıda uzun süren seferler gerek devlet idaresindeki bozukluklar ve gerekse Sadrazam Cağaloğlu Sinan Paşa’nın Haçova Meydan Muharebesi sonunda, otuz bin askerî firari ilan ettirerek dirliklerini kesmesi, mal ve mülklerini müsadere etmesi ve firari olan bu askerlerin ele geçirilen yerde öldürülmesi emrini vermesini tarihi kaynaklar Celâli hareketinin ortaya çıkmasında en büyük etken olarak gösterirler. İşte bu isyan hareketleri yıllarca Anadolu’da kanlı ihtilâllere sebep olmuş, Celali isyanlarının ele başlarıyla başa çıkamayan Osmanlı Devleti Celali reislerine vezirlik, beylerbeyilik vazifeleri vererek bu hareketlerin bastırılması yoluna gitse de, gittikleri yerlerde şekâvet hareketlerine devam etmişlerdir. Örneğin Celali reislerinden olan ve affedilerek Bosna valiliğine tayin olunan Hasan Paşa, bulunduğu eyâlette halka yaptığı zulümler nedeniyle eyâleti değiştirilerek Tameşvar’a naklolunmuştur.⁵⁸⁷

Celali hareketlerinin Anadolu şehirlerinde ve köylerinde yol açtığı tahribatlar incelenen defterde tevcih kayıtlarına da yansımıştır. “*Çün kendûde (kendinde) ref’ ve nasb (yerinden kaldırmaya ve yerinde bırakmağa) kudret müşahede eyledi, âlem-i isyânı berdaşte (isyan bayrağını kaldırıp), bin otuz senesinde Çorum ve Sivas ve Tokat havalisinde yağmaya ger miyet (ateşli çalışma) verip, toplanan fesat erbâbı ile memleketleri tahrip etmeğin defalarca üzerine serdârlar tâyin olundukça kâh gâlib ve*

⁵⁸⁶ BOA DFE. RZ. d. 392; 75/1.

⁵⁸⁷ Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 8, s. 174-176,195; İsmail Hâmi Danişmend, *a.g.e.*, s. 179-180; Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târîhi*, C. I. s. 255.

kâh mağlûp olup, bazı kılâa tahassün ile (sığınmakla) ele girmek müyesser olmamıştı. Bilâhare Cânîk dağlarında helâk oldu."⁵⁸⁸ şeklinde Nâimâ Târihi'nden aynen naklettiğimiz bu kayıttan da anlaşılacağı üzere, Karayazıcı ve kardeşi Deli Hasan, özellikle Rum (Sivas) eyaletine bağlı sancaklarda faaliyet göstermişlerdir. Defterde bu hususla ilgili hükümlere bakıldığında; örneğin Ömer adlı kişiye hizmet ve yararlılığı karşılığında ibtidâden 3.000 akçe timar tevcih edilmiştir. Tevcih edilen ibtidâ timar, Celali isyanları sırasında bir hayli harap ve virâne olan Sivas sancağı Sonisa nahiyesi Laki köyündeki timar toprağından karşılanmıştır. Kimsenin üzerinde olmayıp mahlûl halde bulunan timar "*Celali virân idüb hâli (boş) ve harabe olmağla kimesnenin niza'lusu olmayub mahlûl olmağın ma'mûr ve âbâdân itmek...*" kaydından da anlaşılacağı üzere, tekrar ziraate elverişli hale getirmesi şartıyla mezkûr Ömer'e tevcih edilmiştir.⁵⁸⁹ Hâli ve harabe toprağın şenlendirilmesi karşılığında timar tevcih edilen bir diğer kişi Behram Bey'dir. Kendisine yararlılığından dolayı ibtidâden 3.000 akçe timar verilmiştir. Verilen timar Sivas sancağı Frenkhisarı nahiyesinde, yine aynı ismi taşıyan Frenkhisarı köyünden karşılanmıştır. Mezkûr Behram'a "*on seneden berü hâli ve harabe olub kimesnenin berâtlusu ve niza'lusu değil ise şen itmek şartıyla*" 3.000 akçelik ibtidâ timar tevcih edilmiştir.⁵⁹⁰

Sivas sancağında 1619-1620 yıllarında toplam 123 adet timar tevcihi yapılmıştır. Bu timarların sahibi, timarın kimden intikâl ettiği ve miktarları aşağıdaki tabloda listelenmiştir.

⁵⁸⁸ Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târihi*, C.II, s. 534-536.

⁵⁸⁹ BOA DEF. RZ. d. 392; 67/1.

⁵⁹⁰ BOA DEF. RZ. d. 392; 67/2.

Tablo 10. H.1029/M.1620 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâme Defterine Göre Sivas Sancağında Timar Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Timar Sahibi	Kimden İntikal Ettiği	Timar Miktarı (Akçe)
DEF. RZ. 392/2	Kazabad	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i Pervaz sefer-i na-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/3-1	Budaközü	Timar-ı İlyas	an tahvîl-i Mehmet el-fâriğ	3.000
DEF. RZ. 392/3-2	Meşhedabad	Timar-ı Mehmet	an tahvîl-i Hızır el-müteveffâ	3.060
DEF. RZ. 392/4-5	Kazabad	Timar-ı İbrahim veled-i Abdullah	an tahvîl-i hod	18.000
DEF. RZ. 392/6-1	Sivas	Timar-ı Cafer veled-i Abdullah	an tahvîl-i hod	4.000
DEF. RZ. 392/6-2	Tozanlu	Timar-ı Kenan	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/7-1	Budaközü	Timar-ı Yusuf	an tahvîl-i Musa el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/7-2	Sivas	Timar-ı Ahmet be-nevbet	an tahvîl-i hod	2.400
DEF. RZ. 392/8	Budaközü	Timar-ı Hasan	an tahvîl-i İsmail el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/9	Kazabad	Timar-ı Ali	an tahvîl-i Bekir na-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/10	Budaközü	Timar-ı Hüseyin	an tahvîl-i Kasım el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/10-2	Sivas	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/11	Koçhisar	Timar-ı Ahmet veled-i Mehmet	an tahvîl-i Mehmet Çavuş el-fariğ	16.000
DEF. RZ. 392/12-1	Kafirni	Timar-ı [Rıdvan]	an tahvîl-i Osman sefer-i nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/14-1	Hüseyinabad	Timar-ı Mehmet	an tahvîl-i Şahin el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/14-2	Sivas	Timar-ı Ali	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/15	Kilmigad	Timar-ı Zülfikâr	an tahvîl-i Yusuf sefer-i Tebriz ve Erdil nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/16-1	Sivas	Timar-ı Veli be-nevbet	an tahvîl-i hod	1.000
DEF. RZ. 392/16-2	Sivas	Timar-ı Mehmet Çavuş be-nevbet	an tahvîl-i hod	900
DEF. RZ. 392/17	Sonisa	Timar-ı Mustafa veled-i Mahmud Çavuş	an tahvîl-i Recep sefer-i Tebriz ve Erdil nâ-bedîd	6.000
DEF. RZ. 392/18	Zile	Timar-ı Cafer	an tahvîl-i hod	3.350
DEF. RZ. 392/19	Artukabad	Timar-ı Hıdır	an tahvîl-i Yusuf sefer-i Revan nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/20	Sivas	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i hod	18.000
DEF. RZ. 392/41	Sonisa	Timar-ı Şaban	an tahvîl-i Mustafa el-fariğ	2.000
DEF. RZ. 392/43-1	Sorkun	Timar-ı Hasan	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/		Timar-ı	an tahvîl-i	
DEF. RZ. 392/44-1	Karahisar-ı Behramşah	Timar-ı Ali	an tahvîl-i Sıddık sefer-i Tebriz ve Erdil nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/44-2	Özükavağı	Timar-ı Ali	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/45	Acacı	Timar-ı Yusuf	an tahvîl-i hod	3.200

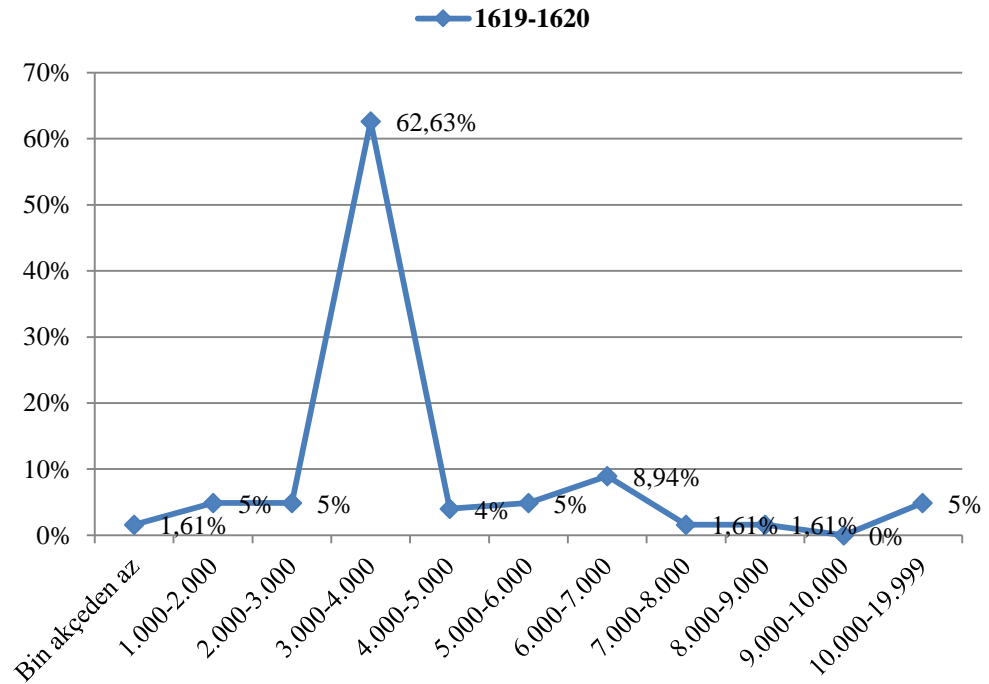
DEF. RZ. 392/45-2	Sorkun	Timar-1 Rıdvan	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/46-1	Zile	Timar-1 Ahmet	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/46-2	Sivas	Timar-1 İbrahim veled-i Abdi	an tahvîl-i Bekir Çavuş el-fariğ	6.000
DEF. RZ. 392/47	Meşhedabad	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i hod	3.060
DEF. RZ. 392/49-1	Frenk Hisarı	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/49-2	Yeni Müslüman	Timar-1 İsmail	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/50-1	Kızıl Künbed	Timar-1 Hemşir veled-i Abdullah	an tahvîl-i hod	6.367
DEF. RZ. 392/50-2	Yeni Müslüman	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/51-1	Zile	Timar-1 Safer	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/51-2	Özü Kavağı	Timar-1 Hseyin veled-i Recep	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/52-2	Kazabad	Timar-1 Ali	an tahvîl-i Seyyid	3.000
DEF. RZ. 392/55-1	Niksar	Timar-1 Mustafa veled-i Mehmet Çavuş	an tahvîl-i Hüseyin el-fariğ	6.000
DEF. RZ. 392/55-2	Zile	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i hod	14.636
DEF. RZ. 392/56-1	Kâfirni	Timar-1 Rıdvan	an tahvîl-i Osman nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/56-2	Sivas	Timar-1 İsrafil be-nevbet	an tahvîl-i hod	2.000
DEF. RZ. 392/58	Kazabad	Timar-1 Ali	an tahvîl-i Mehmet el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/59-1	Kazabad	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i Mustafa el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/59-2	Mecidözü	Timar-1 Hasan	an tahvîl-i Erkulu el-müteveffâ	4.000
DEF. RZ. 392/60-1	Frenk Hisarı	Timar-1 Ahmet Çavuş an çavuşân-ı Rum	an tahvîl-i hod	6.000
DEF. RZ. 392/60-2	Artukabad	Timar-1 Mustafa veled-i Abdullah	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/61-1	Sivas	Timar-1 Veli veled-i Ali be-nevbet	-	1.300
DEF. RZ. 392/61-2	Tozanlu	Timar-1 Mehmet be-nevbet	-	1.100
DEF. RZ. 392/62-1	Mecidözü	Timar-1 Cemal	-	3.000
DEF. RZ. 392/62-2	Venk	Timar-1 İbrahim dizdâr-ı kal'a-ı Tokat	an tahvîl-i dizdâr-ı sabık	7.100
DEF. RZ. 392/63-1	Tozanlu	Timar-1 Durak be-nevbet	- an tahvîl-i Hüseyin el-müteveffâ	1.200
DEF. RZ. 392/64-1	Frenk Hisarı	Timar-1 Hüseyin	an tahvîl-i İsmail el-fariğ	3.000
DEF. RZ. 392/66	Budaközü	Timar-1 Mustafa veled-i Yusuf	-	3.000
DEF. RZ. 392/67-1	Sonisa	Timar-1 Ömer	-	3.000
DEF. RZ. 392/67-2	Frenk Hisarı	Timar-1 Mustafa	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/68-1	Karakuş	Timar-1 Mustafa	an tahvîl-i hod	5.500
DEF. RZ. 392/69-1	Budaközü	Timar-1 Dede veled-i Abdülgaflur	-	3.000
DEF. RZ. 392/69-2	Budaközü	Timar-1 Üveys veled-i Mestan	-	3.000
DEF. RZ. 392/71-1	Sorkun	Timar-1 Mustafa	an tahvîl-i Şehsuvar el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/71-2	Sivas	Timar-1 Ali	an tahvîl-i Mustafa el-fariğ	3.000
DEF. RZ. 392/72-1	Budaközü	Timar-1 Hüseyin	an tahvîl-i Mehmet el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/72-2	Hüseyinabad	Timar-1 İbrahim	an tahvîl-i Abbas Tebriz ve Erdil nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/73-1	Hüseyinabad	Timar-1 Uğurlu	an tahvîl-i Beşe el-fariğ	3.400

DEF. RZ. 392/73-2	Sivas	Timar-1 Ahmet veled-i Ali	-	5.000
DEF. RZ. 392/74-1	Sivas	Timar-1 İbrahim veled-i Abdî	-	6.300
DEF. RZ. 392/75-1	Sivas	Timar-1 Mustafa veled-i Hüseyin	-	7.000
DEF. RZ. 392/75-2	Sorkun	Timar-1 Durak	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/79-1	Zile	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i İbrahim el-fariğ	3.000
DEF. RZ. 392/79-2	Tozanlu	Timar-1 Osman veled-i Gazanfer be-nevbet		700
DEF. RZ. 392/81-1	Niksar	Timar-1 Mehmet veled-i Ali	-	5.200
DEF. RZ. 392/82-1	Sorkun	Timar-1 Beşe	an tahvîl-i Durak el-fariğ	3.000
DEF. RZ. 392/82-2	Sivas	Timar-1 Ahmet dizdâr-1 kal'a-1 Yenişehir	-	4.500
DEF. RZ. 392/84-1	Karakuş	Timar-1 Osman	-	5.000
DEF. RZ. 392/84-2	Sorkun	Timar-1 Süphanverdi	-	3.000
DEF. RZ. 392/85-1	Kazabad	Timar-1 Mehmet veled-i Ahmet	an tahvîl-i hod	6.200
DEF. RZ. 392/85-2	Budaközü	Timar-1 Aydın veled-i Güvendik	an tahvîl-i Hüseyin el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/86	Cincife	Timar-1 Yusuf	an tahvîl-i Himmet el-fariğ	3.000
DEF. RZ. 392/87-1	Sorkun	Timar-1 Mahmut	an tahvîl-i Şahsuvar el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/87-2	Kâfirni	Timar-1 Mehmet	-	2.000
DEF. RZ. 392/88-1	Budaközü	Timar-1 Bekir	an tahvîl-i Musa el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/88-2	Sivas	Timar-1 İlyas be-nevbet	-	900
DEF. RZ. 392/89	Budaközü	Timar-1 Fazlı	an tahvîl-i Yusuf el-müteveffâ	5.100
DEF. RZ. 392/90-1	Karahisar-1 Behramşah	Timar-1 Musa	-	6.000
DEF. RZ. 392/90-2	Sivas	Timar-1 İbrahim	an tahvîl-i Mehmet sefer-i Erdil nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/91-1	Kâfirni	Timar-1 İsmail	-	3.000
DEF. RZ. 392/92-2	Sivas	Timar-1 Musa	an tahvîl-i Mustafa	3.000
DEF. RZ. 392/93-1	Niksar	Timar-1 Ali veled-i Mustafa Çavuş	an tahvîl-i hod	6.000
DEF. RZ. 392/93-2	Hüseyinabad	Timar-1 Selami	an tahvîl-i Kasım	3.000
DEF. RZ. 392/94	Zile	Timar-1 Hüseyin veled-i Davud an çavuşân-ı Dergâh-ı âli	an tahvîl-i hod	12.900
DEF. RZ. 392/95-1	Komanat	Timar-1 Hasan	an tahvîl-i Mustafa el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/95-2	Sivas	Timar-1 Mustafa	an tahvîl-i Bekir ve Mustafa	8.000
DEF. RZ. 392/96-2	Sivas	Timar-1 Mustafa	ân tahvîlân-ı Halil ve Ali sefer-i Revan nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/97-1	Tozanlu	Timar-1 Davud veled-i Mansur be-nevbet	an tahvîl-i Mehmet birâdereş el-fariğ	1.100
DEF. RZ. 392/97-2	Sorkun	Timar-1 Hasan	an tahvîl-i Nasuh el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/98-1	Zile	Timar-1 Halil Tokatlu	-	6.500
DEF. RZ. 392/98-2	Sorkun	Timar-1 İsmail	an tahvîl-i Himmet el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/99-1	Tozanlu	Timar-1 Cafer veled-i Esad	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	8.000
DEF. RZ. 392/100	Zile	Timar-1 Osman	an tahvîl-i Kayad el-müteveffâ	3.000

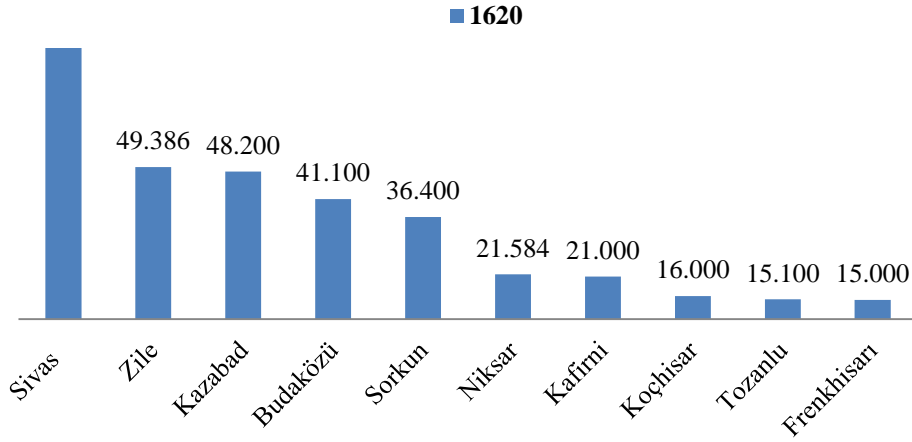
DEF. RZ. 392/101	Sorkun	Timar-1 Batac	an tahvîl-i Kaplan el-müteveffâ	3.400
DEF. RZ. 392/102	Sonisa	Timar-1 Hamza veled-i Muhtar Çavuş	an tahvîl-i hod	6.000
DEF. RZ. 392/103	Niksar	Timar-1 Nebi veled-i Mahmud	-	1.384
DEF. RZ. 392/103	Budaközü	Timar-1 Hüseyin	-	3.000
DEF. RZ. 392/104	Niksar	Timar-1 Hüseyin	-	3.000
DEF. RZ. 392/104	Kâfirni	Timar-1 Mahmut	an tahvîl-i hod	10.000
DEF. RZ. 392/105	Sorkun	Timar-1 Yusuf	an tahvîl-i Ömer el-fariğ	3.000
DEF. RZ. 392/105	Cincife	Timar-1 Süleyman	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 392/106	Kazabad	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i Ömer el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/106	Sivas	Timar-1 Sinan veled-i Mirza	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	2.000
DEF. RZ. 392/107	Sivas	Timar-1 İbrahim be-nevbet	an tahvîl-i İsrail seferi Revan nâ-bedîd	2.000
DEF. RZ. 392/107	Artukabad	Timar-1 Ahmet	an tahvîl-i Mehmet sefer-i Erdil nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 392/108	Sivas	Timar-1 Ahmet Kulu dizdâr-ı kal'a-ı Cedid	an tahvîl-i dizdâr-ı kal'a-ı Cedid sabık	4.100
DEF. RZ. 392/108	Meşhedabad	Timar-1 Hasan	an tahvîl-i Mehmet el-fariğ	3.060
DEF. RZ. 392/111	Kazabad	Timar-1 Osman	an tahvîl-i Ahmet el-fariğ	3.000
DEF. RZ. 392/111	Niksar	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i diğeri Mehmet el-fariğ	3.000
DEF. RZ. 392/112	Sivas	Timar-1 Ahmet	an tahvîl-i Ahmet el-müteveffâ	3.874
DEF. RZ. 392/113	Meşhedabad	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i Cafer el-müteveffâ	3.060
DEF. RZ. 392/114	Artukabad	Timar-1 Mehmet	an tahvîl-i Mahmet el-fariğ	5.000
DEF. RZ. 392/114	Sivas	Timar-1 Mehmet veled-i Abdülkerim	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	4.100
DEF. RZ. 392/115	Sivas	Timar-1 Yusuf	an tahvîl-i Rıdvan el-fariğ	3.500
DEF. RZ. 392/115	Kazabad	Timar-1 Yunus	an tahvîl-i Ahmet el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 392/116	Sorkun	Timar-1 Hamza	an tahvîl-i Musa sefer-i Tebriz nâ-bedîd	3.000
TOPLAM				480.651

1619-1620 yıllarında Sivas sancağı ve bağlı nahiyeler esas alınarak hazırladığımız yukarıdaki tabloya göre 123 timar birimi, toplam 480.651 akçelik bir hâsıl ortaya çıkartmıştır. Yine tablodan hareketle 1619 tarihinde yapılan timar tevcihlerinde en yüksek miktar 18.000 akçedir. Bunlardan biri, Sivas sancağı Kazabad nahiyesinden 15.000 akçe timara mutasarrıf olan Abdullah oğlu Cafer Bey'e aittir. Kendisine, şark seferlerinde ve Revan Kalesi muhafazasındaki hizmetlerinden dolayı, 3.000 akçe terakki verilmiş ve 15.000 akçe olan timarı 18.000 akçeye yükseltmiştir. 18.000 akçelik timar tevcih edilen bir diğer sipahi, Sivas sancağında timarının baş kalemi olan Kohaç köyü ve gayri köylerden istihkakı bedelinden 3.625 akçe noksanıyla 18.000 akçelik timar tasarruf eden Mustafa Bey'dir. Tabloya bakıldığında, en az timar tasarrufu Tozanlı nahiyesi Ortaviran köyü ve Karapınar mezrasından olmak üzere toplamda 700 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Gazanfer oğlu Osman Bey'e aittir.

Grafik 10. Sivas Sancağında Timarlı Sipahilerin Gelir Kategorileri

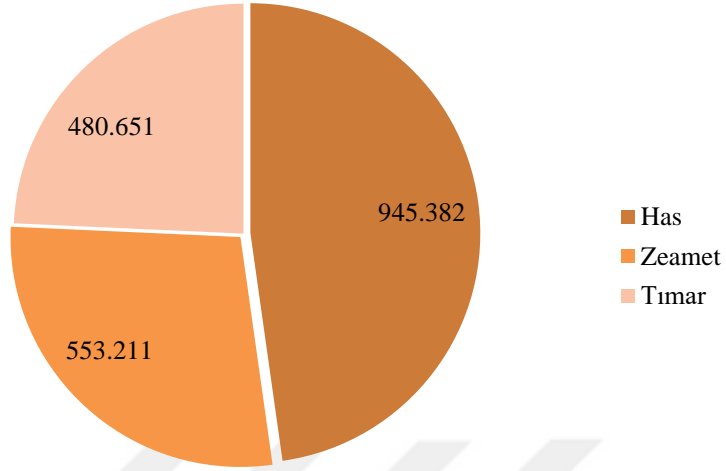

Grafik 10'da yer alan Sivas sancağında 1619-1620 yıllarına ait timarlı sipahilerin gelir kategorilerine bakıldığında, % 62,63 ile en düşük gelir kategorisini 3.000-4.000 akçe arasındaki gelirler oluşturmaktadır. Bu oranı % 8,94 ile 6.000-7.000 arasındaki gelir dilimi takip etmektedir. Bu dönemde 10.000 akçeden yukarı timar tasarruf eden sipahilerin toplam yüzde içindeki oranı ise % 4,9 dur.

Grafik 11. Sivas Sancağı Timar Gelirlerinin Nahiyelere Göre Dağılımı

1620 yılında Sivas sancağında toplam 480.651 akçe timar hâsılının nahiyelere dağılımına bakıldığında; en büyük hâsılı 101.874 akçe ile Sivas sancağı ve bağlı köyler oluşturmaktadır. Bunu 49.386 akçe ile Zile nahiyesine bağlı köyler, 48.200 akçe ile Kazabad, 41.100 akçe ile Budaközü ve 36.400 akçe ile Sorkun nahiyesi takip etmektedir. 1601 yılında tespit ettiğimiz 96 timar birimi, 1620 yılı itibariyle 123'e çıkmış, buna bağlı olarak toplam hâsıl içindeki oranı da artmıştır. Şöyle ki; 1601 yılında 382.101 akçe olan timar hâsılı 1620'de 480.651 akçeye yükselmiştir. 1601 yılında % 27,03 olan timar hâsılı, 1620 yılında % 24,28 olarak tespit edilmiştir. Bu cümleden hareketle, yüzdeler oranda bir düşüş görülmekle birlikte 1620 yılında Sivas sancağı dirlik gelirlerinin % 47,76'sını Sivas sancağı Beylerbeyi İlyas Paşa'nın has kaydının oluşturduğunu göz ardı etmemeliyiz. Toplam dirlik hâsılatından has yekûnunu hariç tutarsak bu dönemde Sivas sancağı timar gelirleri oranı % 46,49'dur. 1601 yılı itibariyle karşılaştırıldığında yaklaşık olarak % 19,46 oranında bir artışın söz konusu olduğunu görüyoruz. Bahsedilen bu artışı, 1601-1620 yılları arasında Celali hareketlerinin bertaraf edilmesiyle Anadolu'da düzenin kısmen sağlanması ve bu isyan hareketleri neticesinde hali ve harap olan toprakların yeniden tahsis edilmesi olarak değerlendirebiliriz.

Grafik 12. 1619-1620 Yılları Arasında Sivas Sancağında Has, Zeamet ve Tımar Gelirlerinin Akçe Olarak Dağılımı

1619-1620 yıllarında Sivas sancağının has, zeamet ve tımar olarak toplam geliri 1.979.244 akçedir. Yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere toplam hâsılatın 945.382 akçelik kısmı has, 553.211 akçelik kısmı zeamet ve 480.651 akçelik kısmı ise tımar olarak Sivas sancağındaki devlet görevlileri ve askerlerin maaşları olarak tahsis edilmiştir. Bu dönemde toplam hâsılatın has, zeamet ve tımar olarak yüzdelerine bakıldığında; has gelirleri, toplam hâsılatın % 47,76'sını, zeametler % 27,28'ini ve tımarlar ise % 24,28'ini oluşturmuştur.

2.3.4. H. 1060/M.1651 Tarihli Tımar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre

Sivas Sancağında Zeamet ve Tımar Sahipleri

Sivas sancağında yaklaşık seksen yıllık bir süreçte, tımar sisteminin işleyişini, çözülme veya bozulmasını tespit etmeyi amaç edinen çalışmada, incelenen son tımar ruznâmçesi 1651 tarihli Sivas sancağı Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defteri'dir.

Defterin yazıldığı dönem, 8 Ağustos 1648 tarihinde tahta geçen IV. Mehmet'in ilk saltanat yıllarıdır. IV. Mehmet dönemi içte ve dışta öne çıkan siyasî olaylar hakkında bilgi vermeden önce, defterde yer alan tımar tevcih tezkirelerinin neredeyse tamamına yansıyan Girit Seferi ve dolayısıyla Sultan İbrahim'in saltanat döneminden bahsetmek gerekir.

I. Ahmet'in en küçük oğlu ve IV. Murat'ın kardeşi olan Sultan İbrahim, on sekizinci Osmanlı padişahı olarak tahta çıkmıştır (1640-1648).⁵⁹¹ Sultan İbrahim'in sekiz yıl süren saltanatı gerek dış ve gerekse iç olaylar bakımından sakin, özellikle saltanatının ilk yılları Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın dirayetli idâresi sayesinde oldukça istikrarlı, huzurlu bir dönem olarak geçmiştir. Kaynaklar, Mustafa Paşa'nın dirayetli idaresini, padişahın kendisine sunulan lâyhialarda tavsiye edildiği üzere hareket etmeye itina göstermesine, sadrazamı ile olan irtibatını da buradaki tavsiyelere göre ayarladığına bağlamaktadır.⁵⁹² Mustafa Paşa'nın almış olduğu malî tedbirlerle İstanbul ve taşrada rahatlama görülmüş, Anadolu'da genel bir tahrir yapılmıştır. Sultan İbrahim, gerek sayım işi sırasında ve gerekse vergi tahsilinde (avarız) âdil davranılmasını istemiştir.⁵⁹³ Kara Mustafa Paşa'nın öldürülmesinden sonra yerine gelen sadrazamlar (Sultanzâde Mehmet Paşa, Salih Paşa ve Hezarpâre Ahmet Paşa) döneminde idârede düzensizlik, ihmâl, israf ve isyanların göze çarptığı görülmektedir.⁵⁹⁴ Böyle bir ortamda, padişah devlet işlerinden uzaklaşmış, kendisini eğlenceye vermiş,⁵⁹⁵ yersiz davranışları da artmıştır. Sultan İbrahim zamanında Avrupa devletleri ile münasebetlere bakıldığında; cülûs tebriği için gelen yabancı devletlerin elçileriyle (Rusya, İngiltere, Fransa, İran, Avusturya) yapılan eski antlaşmalar yenilenmiş, Lehistan ile sulh ise, sınırların Kazak ve Tatarlara karşı karşılıklı olarak muhafazası ve Lehlilerin Tatarlara yıllık vergi vermesi şartıyla tasdik edilmiştir.⁵⁹⁶ Sultan İbrahim döneminin öne çıkan en önemli dış siyasî gelişmesi şüphesiz, yaklaşık 25 yıl süren ve Osmanlı tarihinin en uzun süren savaşı olan Girit Seferi'dir.

Osmanlı Devleti'nin Venedik ile münasebetleri, III. Murat döneminden beri sakin sayılabilecek bir siyasette devam etmiştir. Osmanlı Devleti, Avusturya ile savaş

⁵⁹¹ Sultan İbrahim, kardeşlerinin (Bâyezid, Süleyman, Kasım) gözü önünde öldürülmelerinden dolayı, her an kendisinin de öldürüleceği endişesiyle yıllarca korku içinde yaşamış olduğu için, tamamen sinirleri bozuk olarak tahta çıkmıştır. İsmail Hâmi Danişmend, *a.g.e.*, s. 387-388.

⁵⁹² Feridun Emecen, "İbrâhim", *TDVİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 275-277.

⁵⁹³ Feridun Emecen, "a.g.m.", s. 277. Sultan İbrahim, her ne kadar tahrir esnasında halka adil davranılmasını, zulüm yapılmamasını emretmiş olsa da; Mustafa Naimâ Efendi, yapılan vilâyet tahririnde, "...kimi bu bahane ile nice zulüm yaptı, kimi mal toplayarak fesat eyledi. Bunlar arasında Menemen kadısı azıtınca halkın hücumuna uğrayup..." öldürüldüğünü kaydeder. Naimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târihi*, C. 4, s. 1565.

⁵⁹⁴ Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 1954.

⁵⁹⁵ Bu hususta Uzunçarşılı, Sultan İbrahim'in özellikle saray hayatına önem verdiğini, hasekilerine, devletin valilerine hizmet karşılığında verilen, önemli vilayet ve sancaklardan (Şam eyâleti, Bolu sancağı, Niğbolu, Hamis sancağı gibi) paşmaklık olarak yüzer bin gibi yüksek hâsıllı hasılları tevcih ettiğini kaydeder. Bunun yanı sıra memuriyetlerin ve tayinlerin rüşvet karşılığı satılarak, sarayın ve saraya mensup olanların israf ve sefahatinin hazinede büyük açık bıraktığını belirtir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, s. 227-228.

⁵⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 9, s. 210-224.

halinde olduğu için, başka bir Avrupa devletine karşı düşmanca bir tavır takınacak durumunda olmamakla birlikte, bu dönemde Venedikle önemli bir olay da meydana gelmemiştir. Bununla birlikte Anadolu'da yaşanan Celali İsyanları ve İran seferlerinden dolayı Osmanlı Devleti, Avrupa ile siyâsî ilişkilerinde sukûnetin devamını arzu etmiştir.⁵⁹⁷ Osmanlı Devleti'nin bu arzusunu kendi lehlerine kullanan Venedik, 1615'te (I.Ahmet dönemi) 14 maddelik bir ticaret antlaşmasının imzalanmasını temin etmiştir. Yapılan ticaret antlaşması II. Osman döneminde de yenilenmiştir. IV. Murat döneminde ise, Venedik ile sakin ve dostane olan siyâsî ilişkiler, Akdeniz'in güvenliği için temin edilen Osmanlı gemilerine, Venedik kumandasında olan bir donanmanın saldırması ve gemilere el koymasıyla bozulmuştur.⁵⁹⁸ Bahsi geçen hadiseyi Bağdad Seferi sırasında öğrenen IV. Murat, Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün Venediklerin idamını, Spalato Limanı'nın kapanmasını ve Venedikle her türlü ticari ilişkinin kesilmesini emretmiştir.⁵⁹⁹ Ancak IV. Murat'ın verdiği emirlerin tatbiki, iki devlet açısından savaş sebebi olacağından devlet adamları, devletlerarası hukuk kaidelerine uymayan idam edilme hususunu ricalarıyla hapse çevirmişlerdir. IV. Murat döneminde bu şekilde cereyan eden Osmanlı-Venedik ilişkileri, 1639'da İstanbul'da bulunan Venedik balyosu ile yapılan müzakereler neticesinde yapılan antlaşmayla düzelmişse de, IV. Murat Venedik'e karşı büyük bir donanma hazırlanmasını emretmiş, ancak Venedikliler tarafından özür dilenip, hediyeler ve para takdim edildiğinden bu dönemde seferden vazgeçilmiştir.⁶⁰⁰ Keza akabinde de IV. Murat vefat ettiğinden bu mesele Sultan İbrahim dönemine intikâl etmiş ve yaklaşık 25 yıl sürecek olan ve I. Ahmet döneminden beri Osmanlı Devleti hakîmiyetine alınması düşünülen Girit Adası'nın⁶⁰¹ fethine, bu dönemde başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'ni, Girit Adası fethine yönelten belli başlı sebepler vardır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti bir Akdeniz devletidir. Girit ise, Doğu ve Batı Akdeniz arasında bir ada olmakla birlikte Trablus, Tunus ve Cezayir deniz yolları üzerinde önemli stratejik bir noktada bulunmaktadır. Böylesine stratejik önemi büyük olan bir

⁵⁹⁷ Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 3, s. 1689.

⁵⁹⁸ Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 1963.

⁵⁹⁹ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 9, s. 260; Naîmâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târihi*, C. 3 s. 1480.

⁶⁰⁰ Joseph von Hammer, *a.g.e.*, s.244.

⁶⁰¹ Roma ve Bizans idarelerinden sonra 825 yılında Araplar tarafından fethedilip yaklaşık 138 yıl İslâm idaresinde kalan Girit, 961 yılında Bizanslılar tarafından ele geçirilmiştir. IV. Haçlı Seferi sırasında Bizans İmparatorluğu arazisi taksim edilirken öncelikle Cenevizliler adayı satın almak istedilerse de Venedik'i karşılarında bulmuşlar ve nihayetinde 1204 yılında yapılan bir antlaşma ile Girit Adası Venediklilere bırakılmış ve 1644 yılına kadar 440 yıl Venedik idaresinde kalmıştır. Cemal Tukin, "Girit", *TDVİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 85-87.

noktada bulunan Girit Adası'nın Venediklerin elinde bulunması, Akdeniz'deki Türk hakîmiyeti bakımından ciddi bir engel teşkil etmiştir.⁶⁰² Akdeniz'de Türk sahillerinin karşısında engel teşkil eden ve bir korsan yatağı haline gelen Girit'in stratejik öneminin yanı sıra, fethedilmesinin görünürdeki sebebi ise Kızlarağası Sünbül Ağa'ya ait geminin Akdeniz'de Malta korsanları tarafından hücumu uğramasıdır.⁶⁰³ Bahsedilen sebeplerden dolayı Osmanlı-Venedik harbi, Girit Seferi adıyla başlamıştır. Sultan İbrahim döneminde, ilk etapta bazı önemli liman kalelerinin fethedilmesi; Girit'in en müstahkem mevkielelerinden olmakla birlikte Girit Seferi'nin anahtarı konumunda bulunan Hanya⁶⁰⁴ Kalesi'nin Osmanlı kontrolüne geçmesi, (1645) yine adanın önemli idarî birimlerinden olan Resmo Kalesi'nin fethedilmesi (1646) gibi bir takım muvaffakiyetler kazanılmış olmasına rağmen, daha sonra birçok hudud kalesi Venedik kontrolüne geçmiştir. Bununla birlikte Girit Adası'nın en önemli liman ve kalesi olan Kandiye Kalesi muhasara edilmiş, ancak bu dönemde neticesiz kalmıştır. Girit Seferi'yle başlayan Osmanlı-Venedik harbinin merkezi Girit Adası olmakla beraber, Girit dışında da çarpışmalar meydana gelmiştir. Çünkü muharebenin ağırlık merkezini bir ada oluşturmaktadır. Dolayısıyla Venedikliler, Osmanlı Devleti'nin adaya kuvvet sevklerini önlemek için Mora kıyılarında, Çanakkale Boğazı'nda Sakız Adası civarında Osmanlı faaliyetlerine engel olmaya çalışmışlardır.⁶⁰⁵ Bu bağlamda Venedik, İstanbul-Girit yoluna bir engel kurmak için Çanakkale boğazını ablukaya almış, Bozcaada'ya asker çıkartmıştır. Girit'te durum bu şekilde vehametini gösterirken, İstanbul ise Girit Seferi'ne karşı alâkasını gevşetmiştir.⁶⁰⁶ Sultan İbrahim'in samur merakı bu dönemde samur ve anber vergisi adıyla bir verginin ihdas edilmesine sebep olmuş; bahsi geçen vergi İstanbul esnafından, vezirlerden, valilerden ve hatta askerlerden bile zorla tahsil edilmeye başlanmıştır. İstanbul'da bu şekilde bir saltanat söz konusuysen, Osmanlı donanması Girit'de parasız, mühimmatsız, erzaksız kalmış, İstanbul'dan mütemadiyen erzak, mühimmat ve donanma yardımı talep edilmiştir.⁶⁰⁷ Sultan İbrahim zamanında

⁶⁰² Cemal Tukin, "a.g.m.", s. 87.

⁶⁰³ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 226-227; İsmail Hâmi Danişmend, *a.g.e.*, s. 393-400.

⁶⁰⁴ Nâimâ Mustafa Efendi, Hanya Kalesi'nden bahsederken, akılların alamayacağı, fevkâlâde istihkâm ve sağlamlıkta bir hisar olduğunu, sağlamlık, genişlik ve yükseklikte Osmanlı Devleti'nde birçok kale bulunduğunu, ancak Hanya Kalesi gibi bir kalenin de mevcut olmadığını belirtir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târihi*, C. 4, s. 1670-1674.

⁶⁰⁵ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 1975.

⁶⁰⁶ Feridun Emecen, "a.g.m.", s. 278.

⁶⁰⁷ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 393-411. Sultan İbrahim samur konusunda işi çok ileri götürerek, "kapaniç" denilen kıymetli taşlardan yapılan düğmeli samur kürklerden, bütün vezirlerin, sadrazamın, ulema ve askeri komutanların birer tane hediye etmeleri emrini bile vermiştir. Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 247-248.

başlayan Girit Seferi'nde, yukarıda bahsedilen muvaffakiyetlerin dışında denizlerde kayda değer bir gelişme olmadığı gibi, saltanatının son dönemlerinde, idaredeki istikrarsızlıklar, artan rüşvet olayları ve bununla birlikte bazı vezirlerin, beylerbeylerinin tabiri yerindeyse sudan sebeplerle haksız yere idam edilmeleri halk arasında da endişeye ve husursuzluklara sebep olmuştur.

IV. Mehmet, babası Sultan İbrahim'in hal'i üzerine 8 Ağustos 1648'de yedi yaşında Osmanlı tahtına çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti, bir padişahın tegallübü ve keyfi yönetimi altındayken, maalesef bu defa yaşının küçüklüğü dolayısıyla ilk sekiz yıl, devlet idaresi ve iktidar büyük annesi Kösem Sultan, annesi Hatice Turhan Sultan ve bunların taraftarları arasında paylaşılmıştır.⁶⁰⁸ Her iki valide adına hareket edenlerin devlet işlerine müdahale etmeleri Girit Seferi'nin de devam ettiği bu yıllarda devletin karar mekanizmasını yavaşlatmıştır.⁶⁰⁹ Hazine para sıkıntısı içinde olduğundan cülûs bahşişi, dönemin nüfuzlu ve zengin kişilerinden zorla alınan paralarla ödenmiştir.⁶¹⁰ Bununla birlikte ulûfelerini alamayan sipahilerin de isyan etmesiyle, sipahilerin ulûfeleri, İstanbul ve Galata esnafından toplanan avarız gelirleriyle dağıtılmıştır.⁶¹¹ Sadrazamın Melek Ahmet Paşa'nın (1650) bütçe açığını kapatmak, ocak ağalarının kesesini doldurmak için züyuf akçe bastırıp piyasaya sürmesi ve zorla altın toplamaya çalışması ve bu suretle yeniçerilerin ulûfelerinin verilmesi hususu, zaten ağır vergiler

⁶⁰⁸ IV. Mehmet'in saltanatının ilk yıllarında en mühim rolü, Sultan İbrahim'in de hal' edilmesine ön ayak olan yeniçeri kethüdası Kara Murat Ağa'nın idare ettiği ocak ağaları oynamıştır. Padişahın çocukluğundan istifade eden ağalar devlet idaresini ellerine almışlar ve *Ağalar Saltanatı*'ni kurmuşlardır. Özellikle, Sultan İbrahim'in kanını bahane ederek ayaklanan sipahileri mağlup etmeleriyle rakipsiz kalmışlardır. Bu dönemde kaynakların ifade ettiği şekliyle "*Ocak ağalarının bıyığını balta kesmez olmuş*" böylece saraya ve idareye hâkim olmuşlardır. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, Zeynep Aybican (hzl.), İstanbul 2016, s. 998. Bununla birlikte memuriyetleri müzâyede ile tevcihe başlamışlar, devletin bütün iktisadî ve ticarî hayatını ellerine almışlardır. İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s.412-413; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 272-273.

⁶⁰⁹ IV. Mehmet'in tahta cülûsundan sonra bir arz gününde, padişahın Sadrazam Sofu Mehmet Paşa'nın yardımcısı Müftü Aziz Efendi'ye hitaben "*işittim ki akçe ve rüşvet alınurmuş. Niçin rüşvet alursuz?*", dediklerinde, "*-Canım bunu sana kim öğretti*", şeklinde Aziz Efendi, padişahı küçük görececek bir uslûpla cevap vermiş, ve bundan da övünç duymuştur. Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s.1930. Devlet idâresinin valide sultanlar ve bunların isnad ettikleri taraftarlarının yönetiminde etkin olma mücadeleleri bir tarafa, iktidarın en üst ve meşru sahibi olan padişahı da hafife alarak bu şekilde edepten uzak sözler söylemeleri dönemin siyasi otorite boşluğuna dikkat çekmesi açısından önemlidir. Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta buhranlı günler geçirdiği günlerde tahta çıkan IV. Mehmet döneminde uzun süre devleti bizzat idare eden Hatice Turhan Sultan'ın hayatı ve devletin Vâlîde-i Muazzaması Kösem Sultan ile mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Erhan Afyoncu, Uğur Demir, *Turhan Sultan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 38-39.

⁶¹⁰ Bu kişilerden biri Cinci Hoca lakaplı Hüseyin Efendi'dir. Naîmâ Mustafa Efendi, Cinci Hoca'nın parasının cülûs bahşişi dağıtımında büyük yardımı olduğunu, sanki öyle bir vakit için biriktirdiğini kaydeder. Sultan İbrahim döneminin şöhretli isimlerinden olan aynı zamanda, padişahı Girit Seferi'ne teşvik edenler içerisinde yer alan Cinci Hoca Hüseyin Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 1875, 1581-1586; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 239-240; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 225-226.

⁶¹¹ Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", *TDVİA*, C. 38, İstanbul 2003, s. 414.

altında ezilen İstanbul esnafının ve halkının rüşvet ve yolsuzlukların sebep olduğu karışıklıklarla birlikte ayaklanmasına yol açmıştır.⁶¹² Kezâ ilerleyen dönemlerde de devam eden; devlet idaresindeki istikrarsızlık, hazinenin para sıkıntısı çekmesinden dolayı masrafların karşılanamaması ve askerın ulûfelerinin ayarı bozuk (züyuf) parayla ve eksik akçeyle dağıtılması,⁶¹³ yine çok büyük bir isyan hareketinin çıkmasına sebep olmuştur. Yeniçerilerin, Enderûn ağalarına olan kin ve garezleri sipahi ve yeniçerileri ortak harekette bir araya getirmiş ve At Meydanı'nda toplanarak saray ağalarının ortadan kaldırılmasını isteyerek ayaklanmışlardır (Çınar Vakası 4 Mart 1656).⁶¹⁴ Bu dönemin en önemli iç olaylarından biri de şüphesiz dört padişah devrinde (I. Ahmet, IV. Murat, Sultan İbrahim, IV. Mehmet) yarım asra yakın bir zamanda, devlet idâresinde çok etkin rolü olan Kösem Sultan'ın öldürülmesidir.⁶¹⁵

Ana hatlarıyla ifade edilen bu siyasî gelişmeler, büyük bir disiplin ve nizam içinde olan Osmanlı askerî gücünün maalesef 16. yüzyıldaki disiplin ve tutumundan çok şey kaybettiğini göstermektedir. Bir kere dirayet ve kabiliyetten uzak devlet adamlarının eliyle yönetilen devlet idaresi ve bunun sebep olduğu istikrarsızlık, gün yüzüne fazlasıyla çıkmış, bu durum askerî ve ekonomik hayata da sirayet etmiştir. Keza askerîn cesaret ve maneviyattan uzak olması, memur oldukları sefere gitmemeleri ya da seferden kaçmaları, timar topraklarını hâli ve harabe bırakmaları, incelenen defterde tevcih tezkire kayıtlarına fazlasıyla yansımıştır.

645 numaralı defterde Sivas sancağı ve bağlı nahiyelere ait olmak üzere 95 timar, 14 zeamet kaydıyla toplam 109 adet dirlik tevcihi tespit edilmiş, has tevcih kaydı tespit edilmemiştir.

⁶¹² Abdülkadir Özcan, "a.g.m.", s. 414; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 413-464.

⁶¹³ Nâimâ Mustafa Efendi, bu sırada Girit Seferi'nden yeni gelen yüzlerce askerinde ağa kapısına dayanarak, Girit'te taşları yastık, toprağı döşek yaptıklarını, din uğruna gaza ettiklerini söyleyerek, dokuz aydır maaşlarını alamadıklarını, Girit harbinin bütün şiddetiyle devam ettiğini, ancak oradaki askere yardım yapılmadığını ve hak ettikleri maaşlarının kendilerine verilmesini istediklerini kaydeder. Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C.6, s. 2637-2640.

⁶¹⁴ Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 10, İstanbul 1965, s. 4-8; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 413-464. Kaynaklar ayrıca, asilerin isimlerini yazarak, idam edilmelerini istedikleri 30 kişilik listede Turhan Sultan'ın da adının olduğu, ancak Turhan Sultan'ın rüşvet vererek listeden ismini sildirdiğini belirtir. Erhan Afyoncu, Uğur Demir, *a.g.e.*, s.124-125.

⁶¹⁵ Kösem Sultan'ın öldürülmesi ve sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, Zuhuri Danişman (çev.), C. 5, İstanbul 1969, s. 2144-2169; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 417; Paul Ricaut, *a.g.e.*, s.19-37.

2.3.4.1. Zeamet Sahipleri

1651 yılında Sivas sancağında hâsıl olan mahsûlatına “mâl-ı mukatele” (timar gelirleri) denilen ve düşmanla savaşmak karşılığında tayin olunan⁶¹⁶ zeametlerin durumuna bakıldığında, 14 adet zeamet tevcihi tespit ediyoruz. Bu zeametler içerisinde 80.200 akçe gelire en yüksek zeamet tasarrufu, Rum eyaletinin defter kethüdâsı ve timar defterdârı olan Mehmet Bey’e aittir. Bunu 58.400 akçe gelire Ahmet Bey’in zeameti; bunu da 57.950 akçe ile Mustafa oğlu İbrahim Bey’in zeameti takip etmektedir. İkinci olarak en yüksek zeamet tasarruf eden Ahmet Bey ile üçüncü olarak en yüksek gelire zeamet tasarruf eden Mehmet Bey’in vazifeleri kaydedilmemiştir. Belirtilen zaimlerin timar tevcih tezkireleri incelendiğinde; 58.400 akçe zeamet tasarruf eden Ahmet’e, Sivas sancağı Alaybeyi İbrahim’in mektubuyla “...Girit ceziresinde uğur-ı hümayûnda küffar-ı haksar muharebelerinde hizmette bulunmağla 6.000 akçe terakkiye...” emri şerif verilmiştir. Yine yararlılıkları mukabelesinde Sivas sancağı Kilmigad nahiyesi Karakilise köyü ve gayriden 6.000 akçe timar tasarruf den Davut, Girit Seferi’ne giderken Sakız nam mahalde firar ettiğinden timarı mahlûl olmuş, timarının 3.000 akçe kılıcı ahara ve kalan 3.000 akçe hissesi de Ahmet Bey’e tevcih edilmiştir. Aynı şekilde 8.000 akçe timar, yine sefere varmayan Osman Bey mahlûlünden intikâl ederken, 1.000 akçe timar da, sefer firarisi olan Ebubekir tahvilinden intikâl etmiştir. Kaydedilen veriler toplandığında mezkûr Ahmet’e yararlılıkları mukabelesinde 6.000 akçe terakki ile 12.000 akçe Davut, Osman ve Ebubekir beylerin tahvillerinden olmak üzere, elinde olan 40.400 akçe zeametle birlikte toplam, 58.400 akçe zeamet tevcih edilmiştir.⁶¹⁷ Ancak defterde tevcih tezkiresinin yekûn kısmında bu miktar 50.400 akçe olarak kaydedilmiştir. Defter bilgilerine göre, yekûnda 8.000 akçelik bir noksan vardır. Yani intikâl eden mahlûller toplandığında, toplamla yekûn kısmında verilen miktar birbirini tutmamaktadır. Bu kayıt, ya sehven yazılmış ya da veriler toplanırken Osman’dan intikâl eden 8.000 akçelik hisse unutulmuştur.

DEF. RZ. d. 645; 237/238 ’de kayıtlı zeamet tevcihine bakıldığında, Mustafa oğlu İbrahim Bey, kendisine Sivas sancağı Mera köyü ve gayriden toplamda 27.750 akçe zeamete emri şerif verilmiş iken tasarrufunda 23.900 akçe olduğunu, dolayısıyla noksanı bulunduğunu bildirmiştir. Bu durum ve İbrahim Bey’in seferlerde gösterdiği

⁶¹⁶ Ayn Ali Efendi, *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, Seyit Ali Kahraman (hzl.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 57.

⁶¹⁷ BOA DFE. RZ. d. 645; 265-266.

yararlılığı, Sorkun Alaybeyi Osman Bey'in arzıyla merkeze bildirilmiştir. Kendisine “...Girit ceziresinde küffar-ı haksar⁶¹⁸ muharebelerinde akran ve emsâlinde ziyâde külli yararlılığı ve dilâverliği vücûda gelüb hizmette ve yoldaşlıkda bulunmağla tebeyyün iden hizmeti mukabelesinde iki defa beşer bin akçe...” terakki için emr-i şerif verilmiştir. Yine, Budaközü nahiyesinde 12.000 akçe timara mutasarrıf olan Yunus Bey'in “...me'mur olduğu Girit ceziresi seferine gelürken Koca nâm mahalde firar edüb sancağı askerîyle yolda bulunub timarı mahlül...” olduğundan 3.000 akçe hissesi de İbrahim'e tevcih edilmiştir. Aynı şekilde 4.000 akçe hisse de Artukabad nahiyesinden 17.193 akçe timara mutasarrıf olan, ancak Girit Seferi'ne giderken yolda firar ettiğinden dolayı timarı mahlül olan Ömer Bey'den intikâl etmiştir. Bir intikâl de Sivas sancağı Sandal köyü ve gayriden 8.000 akçe timar tasarruf eden Hasan'ın vefatından dolayı yapılmıştır. Zaim İbrahim Bey'in zeamet gelirlerine bakıldığında, 10.000 akçe aldığı terakkiler, 7.000 akçe sefer firarlarından, 2.800 akçe Hasan Bey'in vefatından olmak üzere 19.800 akçe tevcih edilmiştir. Ayrıca İbrahim Bey'in elinde 23.900 akçe zeameti bulunmaktadır. Bütün bunlarla birlikte zeameti “...43.700 akçe olub istikâkı ve fermân olunan terakkîleri bedelinden noksaniyle ber-vech-i tekmiî 57.950 akçelik üzere mûmâ ileyh İbrahim zîde kâdruhuya tevcih olunub berât-ı âlişân için...” tezkire verilmiştir. DEF. RZ. d. 645; 245'teki kayıta, Dergâh-ı mu'allâ çavuşlarından Osman Çavuş, İstanbul'a arzında; Sivas sancağı Çayraz köyü ve gayriden 34.300 akçelik zeamet hatt-ı hümayûn ile kendisine tevcih edildiğini, ancak üzerinde ve tasarrufunda iken zeametinin havass-ı hümayûna tahsis olunduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine merkez “...mukaddema sâdır olan hatt-ı hümayûn ile tashih olunduğu üzre yine ze'amet olmak üzere girü berâtı mücebince sefere eşmek şartıyla...” Osman Çavuş'a ber vech-i tekmiî 35.000 akçelik üzere tevcih olunması için tezkire vermiştir.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde, vazifeli olan devlet memurlarının sefere gitme şartı bulunmamaktadır. Bunlar arasında, bir kısım divan çavuşları, divân kâtipleri, divân müteferrikaları yine devlet merkezi dışında vazifeli olan dizdârlar (kale muhafızları), yuvacı ve şahinciler gibi vazifeliler yer almaktadır. DEF. RZ. d. 645; 260'daki bir diğer tevcih tezkire kaydı bu hususla alâkalıdır. Dergâh-ı âlî çavuşlarından Ömer Çavuş, Sivas sancağı Artukabad nahiyesi Tahtabad köyü ve gayriden 30.000 akçe zeamete berât-ı şerîf ile tasarruf etmektedir. Ancak tasarrufunda bulunan zeametinin

⁶¹⁸ Belgede birçok yerde geçen “küffar-ı haksar muharebesinde” ifadesi bir muharebe ismi değil, toprakla beraber, kâfirler mânasına gelen, Türkçe'de karşılığı “yere batası kâfirler” şeklinde yorumlanan bir deyimdir. Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 4, s. 1777.

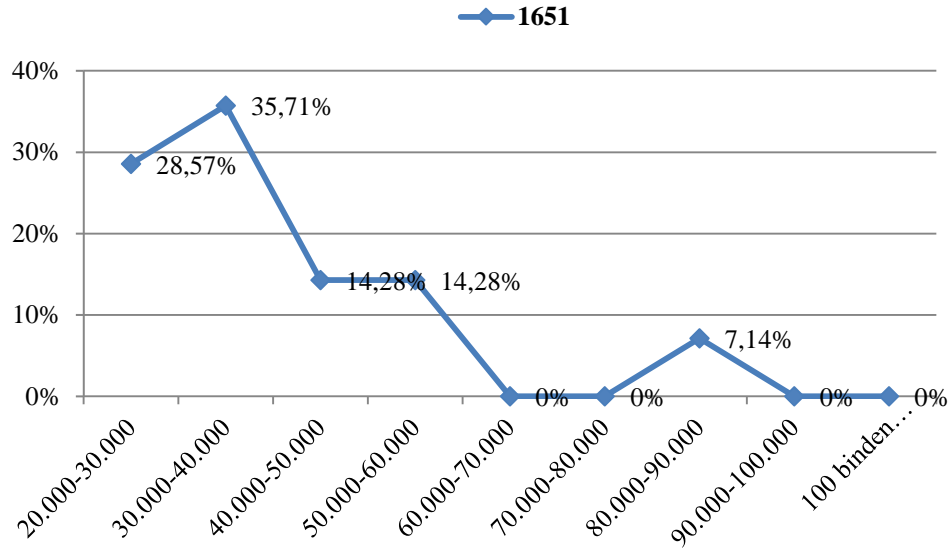
8.000 akçesini, ahardan İbrahim ve Mehmet adlı kişiler, “...*Girit Seferi’ne gelmedi deyu hilâf-ı inha ile alub kaydın bozdurub ziyâde gadr...*” etmişlerdir. Ömer Çavuş ise “...*ol-takdirce sefer-i mezkûra me’mur olunmayub zikr olunan timarlar kendünün hak-ı sarihi...*” ve “*çavuşluğu tarihi timarı virildiği tarihinden mukaddem...*” olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine merkez “...*çavuşluğu tarihi, timarı verildiği tarihten mukaddem ise berâtı mûcebince ibka ve mukarrer ve zabt ve tasarruf ittirmeyüb min ba’d hilâf-ı inha ile alan mezbûrları ve ahardan kimesneyi dahl ve taarruz...*” ettirmemelerini ve “*dahl idüb tahvil ve tarihi düşen mahsulünden nesnesin almışlar ise ba’de’s-sübût hükm idüb girü bî-kusûr...*” aliverilmesi için hükm-i şerîf göndermiştir. Gönderilen hükm-i şerîfe göre, Osman Çavuş’un 30.000 akçe zeameti kendisine tevcih olunmuştur. Örnek hükümlerde gördüğümüz ve biraz ileride işaret edeceğimiz üzere, diğer defterlerden farklı olarak, 645 numaralı defterdeki tevcih tezkirelerinde şikâyet konularıyla sıklıkla karşılaştığımızı belirtmeliyiz.

645 numaralı defterde tespit ettiğimiz zeamet sahiplerinin kimlikleri, zeametın intikâl durumu ve zeamet miktarları Tablo 11’de listelenmiştir.

Tablo 11. H. 1060/M.1651 Tarihli Timar Zeamet Ruznâmçe Defterine Göre Sivas Sancağında Zeamet Sahipleri

Defter ve Sayfa No	Nahiye	Zeamet Sahibi	Kimden İntikal Ettiği	Hisse Miktarı (Akçe)
DFE. RZ.645/195	Hüseyinabad	be-nâm-ı İbrahim	an tahvîl-i hod	31.000
DFE. RZ.645/202	Turhal	be-nâm-ı Hüseyin	an tahvîl-i hod	25.500
DFE. RZ.645/205	Yeni Müslüman	be-nâm-ı Ahmet	an tahvîl-i hod	25.630
DFE. RZ.645/213	Kazabad	be-nâm-ı Ali veled-i Mustafa	an tahvîl-i hod	20.000
DFE. RZ.645/230	Sivas	be-nâm-ı Kethüdâ-i defter-i timar kal'a-i Vilâyet-i Rum	an tahvîl-i hod	80.200
DFE. RZ.645/237	Sivas	be-nâm-ı İbrahim veled-i Mustafa	an tahvîl-i hod	57.950
DFE. RZ.645/245	Sivas	be-nâm-ı Osman Çavuş 'an çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	an tahvîl-i hod	35.000
DFE. RZ.645/246	Kazabad	be-nâm-ı Mustafa Çavuş 'an çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	an tahvîl-i hod	36.895
DFE. RZ.645/260	Artukabad	be-nâm-ı Ömer Çavuş 'an çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	an tahvîl-i hod	30.000
DFE. RZ.645/265	Sivas	be-nâm-ı Ahmet	an tahvîl-i hod	58.400 ⁶¹⁹
DFE. RZ.645/271	Sivas	be-nâm-ı Abdüsselam ve Osman ve Ali veledân-ı Ömer	an tahvîl-i pederişân el-müteveffâ	26.031
DFE. RZ.645/277	Kafirni	be-nâm-ı Abdi	an tahvîl-i hod	40.000
DFE. RZ.645/283	Sivas	be-nâm-ı Halil	an tahvîl-i Mehmet el-müteveffâ	30.000
DFE. RZ.645/285	Sivas	be-nâm-ı İbrahim veled-i Mustafa	an tahvîl-i hod	40.000
TOPLAM				510.601

⁶¹⁹Timar tevcih tezkiresinde zaim Ahmet'in zeamet miktarı yekûn kısmında 50.400 akçe olarak verilmiştir. Ancak mezkûr Ahmet'e intikâl eden mahlûller ayrı ayrı toplandığında 50.400 olarak verilen yekûnun aslında 58.400 olduğunu tespit ediyoruz.

Grafik 13. Sivas Sancağında Zeamet Sahiplerinin Gelir Kategorileri

Grafik 13'ü incelendiğinde 1651 yılında Sivas sancağı dirlik gelirlerinin 510.601 akçesi zeamet olarak tahsis edilmiştir. Zeametlerin, defter kethüdası, miralay, çavuş, azep ağası gibi ikinci derecede devlet memurlarına tahsis edildiğinden daha önce bahsetmiştik. Bu bağlamda 14 adet zeamet tahsis edildiği vazifelere bakacak olursak; üç tanesi Dergâh-ı âli çavuşu, bir tanesi Rum vilâyeti defter kethüdasıdır. Diğer zaimlerin vazifelerine dair herhangi bir kayıt yer almamıştır. Yine grafik 13'deki verilere göre, 1651 yılı Sivas sancağındaki zaimlerin gelir kategorisinde en düşük gelir dilimi % 35,71'lik oranla 30.000-40.000 akçe arasındadır. Bunu sırasıyla % 28,57'lik oranla 20.000-30.000 akçe arasındaki gelir dilimi ve % 14,28 ile oranla 40.000-50.000 ve 50.000-60.000 akçe arasındaki gelir kategorileri takip etmektedir.

Buraya kadar incelenen dört adet Timar Rûzname Defterleri'ndeki zeamet verilerini bir bütün olarak değerlendirmek konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağından, zeamet verileri Tablo 12'de biraraya getirilmiştir.

Tablo 12. Timar Ruznâme Defterlerine Göre Sivas Sancağında Zeamet Gelirleri

Gelir Miktarı	DFE. RZ. 36 1573		DFE. RZ. 239 1601		DFE. RZ. 392 1619-1620		DFE. RZ. 645 1651	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
20.000-30.000	15	75	10	47,66	11	61,11	4	28,57
30.000-40.000	4	20	-	-	2	11,11	5	35,71
40.000-50.000	1	5	2	9,5	3	16,67	2	14,28
50.000-60.000	-	-	4	19,04	2	11,11	2	14,28
60.000-70.000	-	-	1	4,76	-	-	-	-
70.000-80.000	-	-	-	-	-	-	-	-
80.000-90.000	-	-	-	-	-	-	1	7,14
90.000-100.000	-	-	3	14,28	-	-	-	-
100.000'den yukarı	-	-	1	4,76	-	-	-	-
TOPLAM	20	100	21	100	18	100	14	100

Yukarıdaki tablo incelendiğinde 1573, 1601 ve 1620 yıllarında Sivas sancağında zeamet sahiplerinin en fazla 20.000-30.000 akçe gelir kategorisinde zeamet tasarruf ettikleri görülmektedir. Bu gelir kategorisinde en önemli dalgalanma 1620 ve 1651 yılları arasında olmuştur. Şöyleki, 1620 yılında 20.000-30.000 akçe ile en fazla gelir kategorisinde yer alan zeamet tasarrufu, 1651 yılında % 32,54'lük bir düşüşle – neredeyse yarısı- %28,57'ye gerilemiştir. Bu yılda % 35,71'lik oranla en düşük gelir dilimini 30.000-40.000 akçe arasındaki gelir dilimi almıştır. 1573'te % 20, 1620'de % 11,11 olan 30.000-40.000 akçe arasındaki gelir kategorisinde zeamet tasarruf eden zaim 1601'de rastlanmamıştır. 30.000-40.000 akçe gelir kategorisi 1651'de % 24,6'luk artışla ilk sıraya yükselmiştir. Bu durum bize 1651 yılı itibariyle zeamet sahiplerinin gelirlerinde önemli bir artışın söz konusu olduğunu göstermektedir. 1573 yılında, “50.000 akçe ve fazlası” gelire sahip olan zaim bulunmamaktadır. 1601 yılında ise “90.000 akçe ve fazlası” zeamet tasarruf eden 3 zaim tespit edilirken, 100 bin akçeden yukarı zeamet tasarruf eden bir zaim bulunmaktadır. Yine tablodan hareketle 1619-1620 tarihlerinde “60.000 akçe ve fazlası” zeamet tasarruf eden zaimin olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Sivas sancağına ait timar ruznamçe defterlerinde zeamet sahiplerinin sayılarına bakıldığında, 1573'te 20, 1601'de 21, 1620'de 18 iken, 1651 tarihli defterde bu sayının 14'e düştüğü, ancak gelirlerinin arttığı dikkati çekmektedir.

2.3.4.2. Timar Sahipleri

Çalışmada yeri geldikçe vurguladığımız gibi bir kişinin timar alabilmesi; seferlerde, muharebe ve muhafazalarda gösterdiği hizmet ve yararlılıklara bağlıdır. İncelenen her defter farklı bir döneme tekabül ettiğinden timar ya da terakki almaya hak kazanmış sipahilerin yararlılık ve hizmet türleri de değişmektedir. 1651 tarihli defterde, sipahilerin yararlılıklarının görüldüğü hizmet türlerinin başında Girit Seferi gelmektedir. Bu hususla ilgili olarak sipahilerin gösterdikleri hizmet türlerine ait bazı örnekleri timar tevcih tezkirelerinden aynen vermek istiyoruz. Sipahiler, “...sancağı askerîyle toplar naklinde ve Kandiye Kal'ası muhârebesinde⁶²⁰ ve vesair hizmetlerde uğur-ı hümayûnda mezbûr Bekir mevcûd bulunup...”⁶²¹, “...Girit ceziresi seferinde ve toplar naklinde ve Kandiye Kal'ası muhafazasında ve hudûd boylarında yararlık arz olundukda...”, “...Girit ceziresinde küffâr-ı haksar muhârebelerinde akran ve emsâlinde ziyâde külli yararlığı ve dilâverliği vücûda gelüb hizmette ve yoldaşlıkda bulunmağla tebeyyün iden hizmeti mukâbelesinde...”⁶²², “...seferde sancağı askerîyle muhâsara ve muhârebelerde ve binâsı fermân olan cedîd kal'a hizmetlerinde mevcûd olup...”⁶²³ gibi hizmetlerle timar almaya hak kazanmışlardır. Bu şekilde sipahinin gösterdiği yararlılıklar mukabelesinde ilgili otoritenin (beylerbeyi, sancakbeyi, dizdâr, kadı vb.) arzıyla timar tevcihi yapılmıştır. Bu hususlar çerçevesinde tespit ettiğimiz dağılıma bakıldığında, 95 adet timar tevcihinin; 35'i Sivas sancağı alaybeyi arzıyla, 5 tanesi Sorkun alaybeyi arzıyla, 1 tanesi ise Sonisa kadısı mektubuyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dağılım içinde 54 sipahi ise kendi arzıyla İstanbul'a müracaat etmiştir. Bununla birlikte 645 numaralı defterde timar tahsisi yapılan sipahiler arasında sadece bir sipahinin *sağrıcabaşı* olarak vazifesi belirtilmekte, diğerlerinin vazifeleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sipahilerin İstanbul'a giderek yaptığı müracatlarda, yararlılığından dolayı timar alma, elinde olan timarına ek olarak verilen terakkilerin tevcih edilmesi ya da timarındaki noksanların tamamlanması gibi hususlarda başvurduğu görülmektedir.

⁶²⁰ Girit'in merkezinde çok sağlam bir kale olan ve Osmanlı Devleti'nin fethinden önce de iyi derecede kuvvetlendirilen Kandiye Kalesi, yolları çok çetin ve kayalık olan bir yerdedir. Tevcih tezkirelerinde sipahilerin yararlılıklarının görüldüğü en fazla hizmet türü Kandiye Kalesi muhasarası ve top naklidir. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti, bu kaleyi muhasarası sırasında Venedikliler, Osmanlı Devleti'nin top taşımaya engel olmak için kalyonları ve mavnaları ile Kandiye önüne demir atmışlardır. Dolayısıyla topların denizden taşınması mümkün olmamıştır. Bundan dolayı serdar (Hüseyin Paşa), top nakli işini karadan götürmeye karar vermiştir. Naima, çok kayalık olan bu yolları düzeltmek için çekilen zahmetlerin tarif olunamayacağını ve gösterilen gayretin düşmanı bile şaşırtdığını kaydeder. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 1663-1780.

⁶²¹ BOA DEF. RZ. d. 645; 257.

⁶²² BOA DEF. RZ. d. 645; 237-238.

⁶²³ BOA DEF. RZ. d. 645; 237-276.

Çalışmada defterlerin diplomatik hususiyetlerinden bahsederken, özellikle 1651 numaralı defterde timar tevcih tezkirelerindeki bazı kayıtların şikâyet defteri vasfı kazandığından bahsetmiştik. Bu bağlamda 18 adet tevcih kaydında, sipahinin timarını başka kişinin bir yolunu bulup berât ettirerek zaptetmek suretiyle ya da tasarrufunda olan timarına yapılan haksız müdahaleler nedeniyle mağduriyetini bildirmek için İstanbul'a başvurduğu görülmüştür. Örneğin, Özükaşağı nahiyesi Araplar köyü ve gayriden 3.000 akçe berâtıyla timar tasarruf eden Dilaver Bey merkeze, timarına Abdi isimli kişinin haksız müdahalesini bildirmek için başvurmuştur. Merkez "*timar-ı mezbûru alub tahvîl itdirüb kaydı bozdurub berât itdirüb gadr...*" eden "*...mezbûr Abdi ve ahardan bir ferdi dahl ve taarruz itdirmeyesün ve dahl olunub tahvîl tarihi düşen mahsûlünden cüz'i ve külli nesnesin almışlar ise ba'de's-sübût hükm idüb girü bî-kusûr...*" alınıp verilmesi yönündeki hükm-i şerifle, timarı Dilâver Bey'e tevcih edilmiştir.⁶²⁴ Timarına yapılan müdahaleyle merkeze başvuran bir diğer sipahi, Artukabad nahiyesi Kunduzlu köyü ve gayriden 3.500 akçe timara, 45-50 yıldır tasarruf eden Seyyid Abdi Bey'dir. Bağdad Seferi'nde sâhib-i firâş (yatalak) olan Seyyid Abdi, sefere gidemediğinden yerine cebelüsünü göndermiştir. Ancak sipahilerden Ali isimli kişi, timar-ı mezbûru hilâf-ı inhâ ile İbrahim isimli bir kişi adına almış ve berât ettirmiştir. Timar tevcih tezkirelerine yansıyan bu ve buna benzer şikâyet konularında, Osmanlı yönetiminin tavrı her zaman, yapılan haksız ve kanuna aykırı müdahalelerinin engellenmesi yönünde olmuştur. Keza şikâyette bulunan Seyyid Abdi Bey'e de timarı, "*...hilâf-ı inha ile alan mezkûr İbrahim ve ahardan bir ferdi dahl ve taarruz itdirmeyesün ve dahl idüb berâtı mücebince tahvîl ve tarihi düşen mahsûlünden nesnesin dahi almış ise ba'de's-sübût bî-kusûr hükm ...*" edilmesi yönünde hükm-i şerif yazılmış ve mezkûr Seyyid Abdi'ye 3.500 akçelik timarının tevcihi için tekrar tezkire verilmiştir.⁶²⁵

Bilindiği üzere has tevcihleri herhangi bir yüksek mevkide bulunma süresiyle sınırlı kalmasının yanı sıra, timar ve zeametler aktif hizmet koşuluna bağlı bulunmaktadır. Hizmetlerini yerine getirmeyen timar sahipleri azledilir ve azledilen timar sahipleri toprak, reaya ve vergi geliri üzerindeki her türlü hak ve kontrollerini kaybetmektedir. Ancak sipahi unvanını muhafaza etmektedir. Tekrar timar ve zeamete hak kazanabilmeleri ise sefere eşmeye devam etmek suretiyle askerî sınıfta kalmalarına

⁶²⁴ BOA DEF. RZ. d. 645; 211.

⁶²⁵ BOA DEF. RZ. d. 645; 224.

bağlıdır.⁶²⁶ Bununla birlikte, zeamet ve timar sahiplerinin timarı olduğu yerde oturmaları kanun gereğidir. Timarlarının bulunduğu sancakta ikâmet etmeleri, hem buldukları mahalde huzuru korumak hem de büyük bir sipahi kuvvetinin varlığını sürdürmesini sağlayarak askeri birliğin tutarlılığını korumak açısından önemlidir.⁶²⁷ Aksi takdirde bir sancakta timar tasarruf edip, başka sancakta oturan sipahi timarından azledilir. Azledildiği gibi, iki yılı dolmayınca da mahlûlden timar verilmez, ancak feragâttan almasına engel yoktur.⁶²⁸ 645 numaralı defterde kayıtlı timar tevcih tezkirelerinin neredeyse tamamında, tevcih ve intikâl sebebi ne olursa olsun Cülûs-ı Hümâyûn nedeniyle yapılan berât tecdidleri de dahil “...timarı olduğu sancakta sâkin olub Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla tevcih olunmasıçün...” şeklinde bu şartın yazıldığını görüyoruz. Bu durumun sebebini şu şekilde izah edebiliriz. Bilindiği üzere timar sisteminde disiplin, düzen ve denetimin mütemediyen yapıldığı klasik dönemde her timar ve zeamet sahibi, timarlarının bulunduğu sancaklarda ikamet eder, sefer vaki olduğunda ya da başka bir hizmette bulunmaları emredildiğinde hepsi alaybeyinin bayrağı altında hazır bulunur ve ikinci emirle kendilerinden toplanılması istenen yerde toplanarak sefere katılırlardı. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde, timar ve zeamet sahipleri teftiş edilmedikleri için herkes istediği yerde ikamet eder olmuştur.⁶²⁹ İşte bu durum IV. Murat’ı 1632-1633 yıllarında genel bir dirlik yoklaması yapılmasına iten hususlardan biri olmuştur.

IV. Murat Anadolu ve Rumeli’de timar ve zeamet rejimini düzene sokmak üzere önlem olarak, “...*Bu senede Rumeli eyâleti vezir Hüseyin paşaya verilip umum üzere zeamet ve timar sahipleri yoklama fermân olundu. Anadolu beylerbeyisi dahi me’ûr olup iki tarafa dahî defterhâne ve birer kul defteri verildi. Sepet timarları*⁶³⁰ *bütün; müstahak olanlara verile deyû buyurulmakla sipahi ve yeniçerilerden nice kimseler kanun üzere ulûfelerini bırakıp timar aldılar ve müteferrika ve çavuş bütün yoklanıp eşkâlleri yazıldı.*”⁶³¹ şeklinde 19 Temmuz 1633 tarihli gönderilen emir-nâmede yoklama yapılmasını emretmiştir. Bununla birlikte, timar tevcih edilenlerin berâtlarında eşgallerini, yani saçını, sakalını, boyu ve göz rengine kadar bütün simasının yazılması da

⁶²⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, s. 159.

⁶²⁷ Douglas A. Howard, *a.g.e.*, s. 94.

⁶²⁸ Ayn Ali Efendi, *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, s. 62.

⁶²⁹ Douglas A. Howard, *a.g.e.*, s. 210

⁶³⁰ Sepet timarı, sahibinin bir hak sahibi bırakmadan ölmesiyle münhal olan ve bir kimseye verilmeyerek sahihsiz kalmış timarlar hakkında kullanılan bir tabirdir.

⁶³¹ Naimâ Mustafa Efendi, *Naimâ Târîhi*, C. 3, s. 1186. Rhoads Murphey, “The Veliyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings”, *Bellekten*, TTK Yay., XLIII/171 1979, s. 552.

emredilmişti. Bundan dolayıdır ki 1651 tarihli defterde yer alan timar tevcih tezkirelerinin neredeyse tamamında, sipahi ve zaimlerin eşkalleri de yer almıştır. “...Orta boylu ak sakallu kara gözlü olan mezkûr Seyyid Abdi südde-i sa‘âdete gelüb...”, “...mutasarrıf olan orta boylu esmerü'l-levn köse sakallı mezkûr Veli gelüb tarih-i mezbûrdan berü timarım üzerimdedir deyu...”, “...yararlığı arz olundukda ibtidadan 5.000 akçe timara emr-i şerîf virilen ela gözlü açuk kaşlu orta boylu mezkûr Dilaver için...”, “... ela gözlü açuk kaşlu baş parmağı olmayan mezkur Bekir...” gibi. Tevcih tezkirelerinde de görüldüğü üzere Osmanlı yönetimi tarafından gönderilen fermân ve hükümler yalnız fikir ve teoriden ibâret kalmamış, uygulamaya geçirilmiştir.

1651 yılında Sivas sancağında tespit edilen 95 adet timar tevcih tezkiresindeki timarların kimliği, kimden intikâl ettiği ve timar miktarları Tablo 13’te listelenmiştir.

Tablo 13. H.1060/M.1651 Tarihli Timar ve Zeamet Ruznâme Defterine Göre Sivas Sancağında Timar Sahipleri

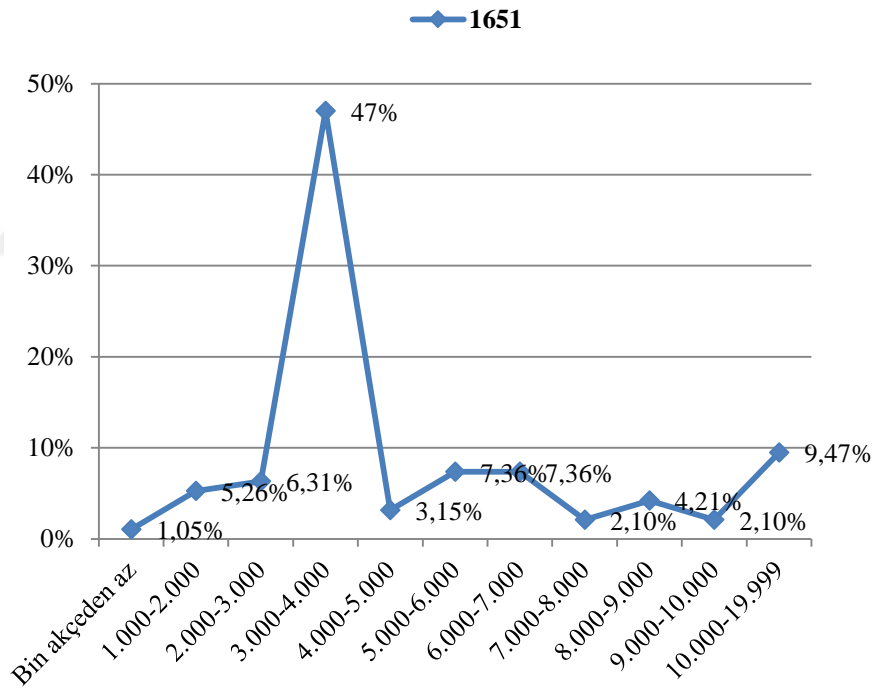
Defter ve Sayfa No	Nahiye	Timar Sahibi	Kimden İntikal Ettiği	Timar Miktarı (Akçe)
DEF. RZ. 645/178	Venk	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i Mehmet pedereş el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/178	Sivas	Timar-ı Derviş Abdülkadir ve Ebu'lkasım ve Derviş Hanifi ve Derviş Durak ve Mustafa ve Ahmed ve diğer Mustafa	Ber vech-i tekaüd	600
DEF. RZ. 645/179	Budaközü	Timar-ı Turabi	an tahvîl-i Ali el-müteveffâ	5.000
DEF. RZ. 645/180	Niksar	Timar-ı Ali	an tahvîl-i hod	6.000
DEF. RZ. 645/181	Zile	Timar-ı Yunus veled-i Mehmet	an tahvîl-i Mehmet pedereş el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/182	Niksar	Timar-ı Ali	an tahvîl-i diğer Ali el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/183	Sorkun	Timar-ı Yusuf veled-i Mustafa	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	8.200
DEF. RZ. 645/183	Kilmigad	Timar-ı Kulu	an tahvîl-i Hüseyin el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/184	Kafırni	Timar-ı Gülabi	an tahvîl-i Ali sefer-i Girit nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 645/185	Niksar	Timar-ı Sipahi	an tahvîl-i Mehmet pedereş el-müteveffâ	1.800
DEF. RZ. 645/186	Tozanlu	Timar-ı Mirza be-nevbet	an tahvîl-i hod bâ-berât-ı Mir-i mirân	1.000
DEF. RZ. 645/187	Kilmigad	Timar-ı Mehmet	an tahvîl-i Cafer el-müteveffâ	15.000
DEF. RZ. 645/188	Niksar	Timar-ı İsmail	an tahvîl-i -	3.000
DEF. RZ. 645/189	Zile	Timar-ı Abdüllatif veled-i Fazlı	an tahvîl-i hod	10.801
DEF. RZ. 645/190	Niksar	Timar-ı Hasan be-nevbet	an tahvîl-i Osman cezire-i Girit nâ-bedîd	1.400
DEF. RZ. 645/191	Niksar	Timar-ı Abdülbaki	an tahvîl-i hod	8.000
DEF. RZ. 645/192	Sivas	Timar-ı ...	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	3.600
DEF. RZ. 645/192	Sivas	Timar-ı Ahmet be-nevbet	an tahvîl-i hod	1.700
DEF. RZ. 645/193	Kilmigad	Timar-ı Kulu	an tahvîl-i Hüseyin el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/193	Sorkun	Timar-ı Himmet	an tahvîl-i Mustafa biradereş el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/194	Kazabad	Timar-ı Mehmet	an tahvîl-i hod	6.000
DEF. RZ. 645/196	Zile	Timar-ı Ahmet veled-i Sefer	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/197	Budaközü	Timar-ı Kılıç	an tahvîl-i Mansur sefer-i nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 645/198	Sorkun	Timar-ı Hüseyin veled-i Dedekulu	an tahvîl-i hod	5.898
DEF. RZ. 645/199	Sivas	Timar-ı Bayram	an tahvîl-i Mehmet el-müteveffâ	10.000
DEF. RZ. 645/200	Sonisa	Timar-ı Ali veled-i Ahmed	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	6.600
DEF. RZ. 645/201	Karakuş	Timar-ı Üveys	an tahvîl-i hod	2.567
DEF. RZ. 645/201	Niksar	Timar-ı Halil	an tahvîl-i Mustafa el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/203	Niksar	Timar-ı İbrahim	an tahvîl-i Mustafa el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/204	Acacı	Timar-ı Hüseyin	an tahvîl-i Mahmut nâ-bedîd	3.000

DEF. RZ. 645/206	Kazabad	Timar-ı Halil	an tahvîl-i Veli el-müteveffâ	6.000
DEF. RZ. 645/207	Sivas	Timar-ı Ahmet	an tahvîl-i Hüseyin el-müteveffâ	15.000
DEF. RZ. 645/208	Yıldız	Timar-ı Cafer	an tahvîl-i Nazır el-müteveffâ	4.200
DEF. RZ. 645/209	Kilmigad	Timar-ı Musa	an tahvîl-i hod	17.500
DEF. RZ. 645/210	Zile	Timar-ı Ali	an tahvîl-i Kadri el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/211	Özükavağı	Timar-ı Dilaver	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 645/212	Niksar	Timar-ı Ali veled-i Mustafa	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	2.000
DEF. RZ. 645/214	Niksar	Timar-ı Yahya	an tahvîl-i hod	5.200
DEF. RZ. 645/215	Niksar	Timar-ı Ali	an tahvîl-i hod	8.000
DEF. RZ. 645/217	Karakuş	Timar-ı Recep be-nevbet	an tahvîl-i Mehmet biraderes el-müteveffâ	3.200
DEF. RZ. 645/218	Sivas	Timar-ı Süleyman veled-i Zülfikar	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	5.600
DEF. RZ. 645/219	Karakuş	Timar-ı Dilaver	an tahvîl-i Hüseyin sefer-i Girit nâ-bedîd	5.000
DEF. RZ. 645/220	Taşabad	Timar-ı Veli	an tahvîl-i Ali el-müteveffâ	2.000
DEF. RZ. 645/221	Karakuş	Timar-ı Ömer	an tahvîl-i Ahmet el-müteveffâ	3.300
DEF. RZ. 645/221	Sivas	Timar-ı Veli	an tahvîl-i hod	3.300
DEF. RZ. 645/222	Kazabad	Timar-ı Halil	an tahvîl-i Mustafa sefer-i nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 645/223	Kafirni	Timar-ı Halil veled-i Himmet	an tahvîl-i hod	6.432
DEF. RZ. 645/224	Artukabad	Timar-ı Seyyid Abdi	an tahvîl-i hod	3.500
DEF. RZ. 645/225	Kafirni	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i hod	9.999
DEF. RZ. 645/226	Sivas	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i hod	6.000
DEF. RZ. 645/227	Karahisar-ı Behramşah	Timar-ı Mehmet veled-i Abdi	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/228	Sonisa	Timar-ı Mustafa	an tahvîl-i Mehmet ve diğeri Mustafa sefer-i Girit nâ-bedîd	3.100
DEF. RZ. 645/229	Kilmigad	Timar-ı Ahmet	an tahvîl-i hod	12.000
DEF. RZ. 645/232	Niksar	Timar-ı Hasan	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 645/233	Niksar	Timar-ı Bali	an tahvîl-i Ali el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/234	Tozanlu	Timar-ı Hüseyin	an tahvîl-i İbrahim	3.000
DEF. RZ. 645/235	Tozanlu	Timar-ı Ali	an tahvîl-i -	3.400
DEF. RZ. 645/236	Kazabad	Timar-ı Musli veled-i İbrahim	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	3.800
DEF. RZ. 645/236	Turhal	Timar-ı Mehmet	an tahvîl-i Ömer el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/239	Sorkun	Timar-ı Vefa	an tahvîl-i Ali	3.000
DEF. RZ. 645/241	Kazabad	Timar-ı Zülfikar	an tahvîl-i Mehmet sefer-i nâ-bedîd	6.935
DEF. RZ. 645/241	Sivas	Timar-ı Ali	an tahvîl-i Bekir sefer-i nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 645/242	Niksar	Timar-ı Ali	an tahvîl-i hod	6.000
DEF. RZ. 645/243	Tozanlu	Timar-ı Mehmet	an tahvîl-i hod	9.827
DEF. RZ. 645/244	Taşabad	Timar-ı Halil	an tahvîl-i İbrahim sefer-i nâ-bedîd	6.500
DEF. RZ. 645/248	Tozanlu	Timar-ı Hamza veled-i Hüseyin	an tahvîl-i pedereş sefer-i nâ-bedîd	1.200

DEF. RZ. 645/249	Sivas	Timar-1 Hüseyin	an tahvîl-i Bekir sefer-i nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 645/250	Niksar	Timar-1 Ömer	an tahvîl-i hod	5.800
DEF. RZ. 645/252	Kazabad	Timar-1 Mustafa	an tahvîl-i Osman	10.000
DEF. RZ. 645/253	Sivas	Timar-1 Hasan	an tahvîl-i Ömer sefer-i nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 645/254	Kafirni	Timar-1 Hasan	an tahvîl-i Yusuf el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/255	Sorkun	Timar-1 Hüseyin	an tahvîl-i Hasan el-müteveffâ	7.300
DEF. RZ. 645/255	Özükağaç	Timar-1 ...	an tahvîl-i hod	4.200
DEF. RZ. 645/256	Budaközü	Timar-1 İbrahim	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	3.011
DEF. RZ. 645/257	Kafirni	Timar-1 Bekir	an tahvîl-i hod	13.000
DEF. RZ. 645/259	...	Timar-1 Bektaş	an tahvîl-i hod	3.000
DEF. RZ. 645/259	Kafirni	Timar-1 Yusuf	an tahvîl-i Ahmet sefer-i Girit nâ-bedîd	2.000
DEF. RZ. 645/261	Kazabad	Timar-1 Yusuf	an tahvîl-i hod ber vech-i tekaüd	3.000
DEF. RZ. 645/263	Meşhedabad	Timar-1 Osman	an tahvîl-i Davut sefer-i Girit nâ-bedîd	3.000
DEF. RZ. 645/264	Sivas	Timar-1 Mehmet ve İbrahim veledan-ı Ali	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	12.200
DEF. RZ. 645/267	Kızılkünbed	Timar-1 Ahmet	an tahvîl-i hod	3.100
DEF. RZ. 645/268	Kazabad	Timar-1 Osman	an tahvîl-i hod	4.500
DEF. RZ. 645/269	Sivas	Timar-1 Aydın veled-i Mehmet	an tahvîl-i pedereş el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/270	Sivas	Timar-1 Yusuf	an tahvîl-i hod	3.500
DEF. RZ. 645/270	Niksar	Timar-1 İsmail	an tahvîl-i hod	2.000
DEF. RZ. 645/272	Sivas	Timar-1 Ahmet	an tahvîl-i Ali el-müteveffâ	3.000
DEF. RZ. 645/273	Sivas	Timar-1 Hüseyin	an tahvîl-i Resul el-müteveffâ	3.151
DEF. RZ. 645/274	Kazabad	Timar-1 Hüseyin	an tahvîl-i Ahmet ve İbrahim sefer-i nâ-bedîd	14.999
DEF. RZ. 645/274	Niksar	Timar-1 İbrahimber vech-i tekaüd	an tahvîl-i hod	7.000
DEF. RZ. 645/276	Kazabad	Timar-1 Hasan	an tahvîl-i hod	8.200
DEF. RZ. 645/279	Sivas	Timar-1 Mahmut	an tahvîl-i Osman	10.000
DEF. RZ. 645/280	Niksar	Timar-1 İbrahim	an tahvîl-i Mehmet sefer-i Girit nâ-bedîd	2.000
DEF. RZ. 645/281	...	Timar-1 Hüseyin	an tahvîl-i Ali el-müteveffâ	10.000
DEF. RZ. 645/282	Kazabad	Timar-1 Şaban sağrıcaşası ber vech-i arpalık	an tahvîl-i hod	5.413
DEF. RZ. 645/284	Karakuş	Timar-1 Ahmet	an tahvîl-i hod	3.300
TOPLAM				482.533

645 numaralı defterde Sivas sancağı ve bağlı nahiyeler olmak üzere tespit ettiğimiz 109 timar tevcih tezkire kaydından 95 tanesi timar sisteminin en alt basamağında yer alan ve sayıca en fazla olan timarları oluşturmaktadır. Bu deftere göre, 1651 yılında Sivas sancağı gelirlerinin 482.533 akçesi timar olarak sipahilere dağıtılmıştır. Sivas sancağı timar ruznâmçe defterindeki timar tevcih tezkire kayıtları içerisinde 17.500 akçe ile en yüksek timara mâlik olan şahıs, Sivas sancağı Kilmigad nahiyesi Çakraz köyü ve gayriden timar tasarruf eden Musa Bey'dir. En düşük gelir tasarrufu ise, 600 akçe ile timarı “*ber vech-i iştirâk ale's-seviye*” tasarruf eden; Derviş Abdülkâdir, Ebulkasım, Derviş Hanifi, Derviş Durak, Mustafa, Ahmet ve diğer Mustafa'ya aittir.

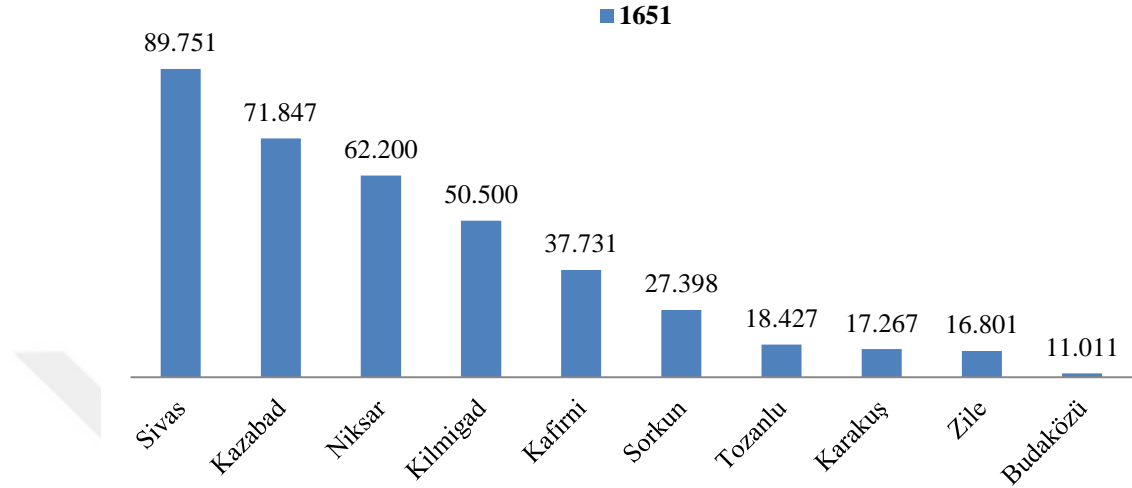
Grafik 14. Sivas Sancağında Timarlı Sipahilerin Gelir Kategorileri

Yukarıdaki grafikte yer alan verilere göre, Sivas sancağında 1651 yılında timarlı sipahilerin gelir kategorilerine bakıldığında, % 47 ile en düşük gelir kategorisini 3.000-4.000 akçe arasındaki dirliklerin oluşturduğu görülmektedir. Bu oranı sırasıyla % 9,47 ile 10.000-20.000 akçe arasındaki gelir dilimi ve % 7,36 ile 5.000-7.000 akçe arasındaki gelir dilimi takip etmektedir. Sivas sancağı ve bağlı nahiyelerden 1651 tarihi itibarıyla

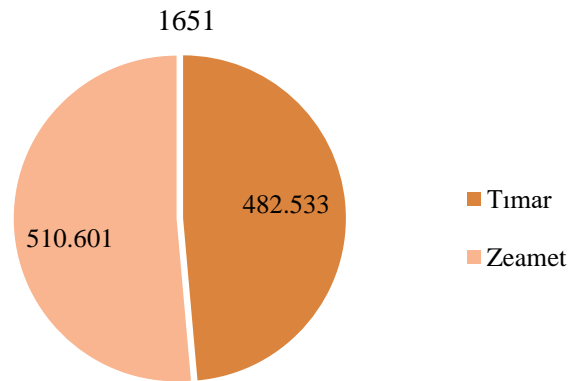
timarda en az gelir kategorisini % 1,05 ile “1.000 akçe ve daha az” dirlikler oluşturmaktadır.

Grafik 15. Sivas Sancağı Timar Gelirlerinin Nahiyelere Göre Dağılımı

1651 yılında Sivas sancağı ve bağlı nahiyeler esas alınarak hazırlanan Grafik 15'e göre 95 timar birimi, toplam 482.533 akçelik bir hâsıl ortaya çıkartmıştır. Toplam hâsılın nahiyelere dağılımına bakıldığında, 482.533 akçelik hâsıl içerisinde en büyük hâsılı 89.751 akçe ile Sivas nahiyesi ve bağlı köyler oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla 71.847 akçe ile Kazabad nahiyesi, 62.200 akçe ile Niksar, 50.500 akçe ile Kilmigad ve 37.731 akçe ile Kâfirni nahiyesi takip etmektedir. Sivas sancağına ait timar ruznâmçe defterleri içerisinde 1620 yılına ait bir önceki defterimizde tespit ettiğimiz 123 timar tevcihinin, 1651 yılı itibariyle 95 timar birimine gerilediğini görüyoruz.

Grafik 16. 1651 Yılında Sivas Sancağında Zeamet ve Timar Gelirlerinin Akçe Olarak Dağılımı

Yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere, 1651 yılında Sivas sancağının zeamet ve timar olarak toplam geliri 993.134 akçedir. Tespit ettiğimiz bu toplamın 510.601 akçelik kısmı zeamet, 482.533 akçelik kısmı ise timar olarak tahsis edilmiştir. 1651 yılında Sivas sancağı dirlik gelirlerinin yüzdelik dilimlerine bakıldığında; % 51,41'ini zeamet gelirleri, % 48,58'ini timar gelirleri oluşturduğu görülmektedir.

Buraya kadar incelenen dört adet Timar Rûzname Defterleri'ndeki timar verilerini bir bütün olarak değerlendirmek timar sisteminin durumunu daha iyi anlamaya katkı sağlayacağından timar verileri aşağıdaki Tablo 14'te özetlenmiştir.

Tablo 14. Timar Zeamet Ruznâme Defterlerine Göre Sivas Sancağında Timarlı Sipahilerin Gelir Kategorileri (1573-1651)

Gelir Miktarı	DFE. RZ. 36 1573		DFE. RZ. 239 1601		DFE. RZ. 392 1619-1620		DFE. RZ. 645 1651	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Bin akçeden az	14	7,79	2	2,09	2	1,61	1	1,05
1.000-2.000	43	23,88	5	5,20	6	4,9	6	5,26
2.000-3.000	19	10,55	15	15,625	6	4,9	7	6,31
3.000-4.000	36	20	49	51,04	77	62,63	45	47
4.000-5.000	17	9,45	5	5,20	5	4	4	3,15
5.000-6.000	12	6,66	3	3,12	6	4,9	7	7,36
6.000-7.000	7	3,89	6	6,12	11	8,94	7	7,36
7.000-8.000	5	2,77	3	3,12	2	1,61	2	2,10
8.000-9.000	8	4,46	2	2,08	2	1,61	4	4,21
9.000-10.000	2	1,11	-	-	-	-	3	2,10
10.000-20.000	17	9,44	6	6,12	6	4,9	9	9,47
TOPLAM	180	100	96	100	123	100	95	100

Yukarıdaki tabloda yer alan veriler, 1573-1651 dönemine ait dört adet timar zeamet ruznâme defterlerinden elde edilmiştir. Tablodaki bilgilere göre 1573 yılında, kendilerine değişik gelir kategorilerinde timar tahsis edilen sipahilerin sayısı 180'dir. Bu sayı 1601 tarihli defterde 96'ya düşmüş, 1619-1620 tarihli defterde ise tekrar 123'e çıkmıştır. Timar tevcih edilen sipahi sayısında yaşanan bu dalgalanma 1620-1650 yılları arasında da devam etmiş ve 1651 tarihli defterde bu sayı 95 olarak tespit edilmiştir. Diğer taraftan timar sahiplerini gelir seviyeleri bakımından da tasnife tabi tuttuğumuz

yukarıdaki tabloda, yıllara göre önemli değişikliklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Belirtilen tarihler arasında Sivas sancağında timar sahiplerinin gelir kategorilerine bakıldığında, 1573 yılında % 23,88 ile en büyük kısmı 1.000-2.000 akçe arasındaki gelir dilimi oluşturmuştur. Bunu % 20'lik oranla 3.000-4.000 akçe arasında gelir dilimi takip ederken, en az miktarı % 1.11'lik oranla 9.000-10.000 akçe arasındaki timarlar oluşturmuştur. Bununla birlikte defterde 10.000-20.000 akçe aralığında en yüksek miktarda timar tasarruf eden 17 sipahi bulunmakta bu miktar da % 9.14'lük bir oranı karşılamaktadır. 1601 tarihli defterde sipahilerin gelir kategorilerinde önemli bir kısmının % 51,04'lük oranla, 3.000-4.000 akçe arasındaki gelir diliminde yer aldığı görülmektedir. Bu oran bize 1573 yılına nazaran timar gelirlerinde bir artışın söz konusu olduğunu göstermektedir. Bunu, % 15,625'lik oranla 2.000-3.000 akçe gelir diliminde olan timarlar takip etmektedir. Defterde en yüksek miktar olan 10.000-20.000 akçe aralığında timar tasarruf edenlerin genel sayıya oranı ise % 6,125'tir. 1619-1620 yıllarına tekabül eden 392 numaralı defterde sipahilerin gelir kategorisine bakıldığında, yine en düşük gelir kategorisi % 62,63'lük bir oranla 3.000-4.000 akçe aralığında olduğunu görüyoruz. 1620 yılında, 3.000-4.000 akçe arasındaki gelir diliminde, 1573 yılına göre % 42, 63'lük bir artış görülürken, 1601 yılında ise % 11.59'luk bir artışla karşılaşıyoruz. 3000-4.000 akçe gelir kategorisindeki bu yığılmayı ve daha önce ifade ettiğimiz sipahi sayılarındaki dalgalanmayı, dönemin siyasî koşullarını göz önüne alındığında rahatlıkla açıklayabiliriz. Bilindiği üzere 1601-1620 tarihleri arası Osmanlı Devleti'nin, doğuda İran'la, batıda Avusturya'yla olan savaşlarından dolayı askerî ve iktisadî olarak çok fazla yıprandığı dönemlerdir. Yine bu dönemlerde Anadolu'yu kasıp kavuran Celali reislerinin faaliyetleri göz önüne alındığında, durumun vehameti iyice ortaya çıkmaktadır. Belgelerde Celalilerin harap ve viran ettiği birçok timar toprağı, mamur edilmesi şartıyla sipahilere verilmiştir. Tabii verilen bu timarlar başlangıç timarı olduğu için, genellikle 3.000-4.000 akçelik gelir dilimini oluşturmaktadırlar. Bu dönemin bahsettiğimiz gibi sefer dönemi olması, karşımıza biri olumsuz diğeri olumlu iki durum çıkarmaktadır. Birincisi sipahilerin çoğu, gittikleri seferden firar ederek, defterlere nâ-bedîd olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla seferden firar eden birçok sipahinin timarı elinden alınarak timarları mahlûl duruma düşmüştür. İşte mahlûl olan bu timarlar, ya timar almaya hak kazanmış yeni sipahilere ya da sipahinin elinde olan timarına zam (terakki) olarak tevcih edilmiştir. Bilindiği üzere yeni timar almaya hak kazanan sipahiye mahlûl olan timar hissesinin tamamı değil, kılıç tabir edilen çekirdek kısmı tevcih edilir. Her ne kadar bu oran her eyâlette ve bağlı sancaklarda değişiklik arz

etse de, genel itibariyle 3.000-4.000 akçe gelir dilimindedir. Sefere giderek seferde çeşitli hizmet ve yararlılıkları görülen birçok kişiye yine ibtidâden timar tevcihi yapılmıştır. Yapılan ibtidâ timarların da 3000-4.000 akçe aralığında olduğu göz önüne alındığında bu yığılma hiç te şaşırtıcı değildir. Tevcih ve intikâl bölümünde ayrıntılı olarak izah edilen bu hususları incelenen defterlerin sunduğu veriler ışığında değerlendirildiğini, genel çıkarımlar yapmaktan kaçınıldığını belirtmeliyiz. 1620 tarihinde sipahilere tahsis edilen timarlarda ikinci sırayı 5.000-6.000 akçe arasındaki gelir dilimi oluşturmakta ve genel oranın % 8,94'ünü karşılamaktadır. Tabloya bakıldığında gelir kategorisinde en düşük oranı % 1,61 ile 1.000 akçeden az gelirler, 7.000-8.000 akçe arasındaki gelirler ve 10.000-20.000 akçe arasındaki gelirler oluşturmaktadır. İncelenen defterlerde sipahilere tahsis edilen 1.000 akçeden az gelire sahip dirliklere bakıldığında, bu timarlarda tasarruf şeklinin genellikle “be-nevbet” timar olduğunu görüyoruz. Bir bakıma tasarruf şekli müşterek olan bu timarlarda, hisse oranları genellikle 1.000 akçeden az olmaktadır. Yine tablodan hareketle 1651 tarihli defter verilerine bakıldığında, her gelir diliminde timar tasarruf eden sipahiler bulunmakla birlikte, bu dönemde de en düşük gelir kategorisini % 47’lik oranla 3.000-4.000 akçe arasındaki gelir diliminde yoğunlaştığını görüyoruz. Bu oranı % 9,47 ile 10.000-20.000 akçe arasındaki gelir dilimi takip ederken, % 1,05 ile en düşük gelir kategorisini 1.000 akçeden az gelirler oluşturmaktadır ki; 1.000 akçeden az hisseler, yine be-nevbet hisse olarak tasarruf olunan timarlarda karşımıza çıkmaktadır.

İncelenen defterlerde Sivas sancağında timarlara ve zeametlere tahsis olunan gelir kaynaklarının çoğunluğunu köy ve mezralar oluşturmuştur. Osmanlı Devleti idarî teşkilatında önemli bir birim olan ve tahrir defterlerine “karye” olarak kaydedilen köylerin şehirlerden en önemli farkı, ekonomik faaliyetlerin geniş yer kaplamasıdır. Köylerin zamana ve ortama göre görünüş ve nüfuslarında değişmeler yaşansa da, temel ekonomik fonksiyonları olan tarım ile hayvancılık genelde değişmemektedir.⁶³² Bir bölgede yerleşmelerin köy ya da mezra olarak yoğunluk kazanmasında ise coğrafi faktör önemli bir etkidir. Araştırma sahamız olan Sivas sancağı ve sancağa bağlı kaza ve nahiyelerde yerleşmeler daha ziyade köy ve mezra ağırlıklıdır. Köyler, sipahilerin oturduğu iskân yerleridir. Hemen hemen bütün faaliyetleri ziraat ve hayvancılık olan köylerin ziraat sahalarının birbirine karışmaması için sınırlarının tayin edilmesine büyük önem verilmiştir. Çünkü yapılan tahrirden sonra ortaya sınır ihtilafları çıkmakta, bu

⁶³² Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 102.

ihtilaflar reaya ve dirlik sahiplerinin ellerindeki berât ve defter suretlerine göre tahkik olunmaktadır.⁶³³ Erzurum Beylerbeyi Ali Paşa'nın Dergâh-ı mu'allayâ mektup gönderüb ricada bulunduğu konu bu hususla alakalıdır. Havass-ı hümayûn'a yarar olan timar toprağının bir şekilde karışarak sipahi Mustafa'ya tevcih edilmiştir. Bir sipahinin timarına zam (terakki) yapılacağı zaman, havass-ı hümayûn'a yarar olmayan (yazılmayan) ifrazlardan karşılanır. Ancak Malatya sancağında 5.867 akçe noksanıyla 11.540 akçe timara mutasarrıf olan Mustafa'nın tevcihe konu olan durumu; "...*mezkûr Mustafa'nın timarı havâss-ı hümayûna yarar olub ekser toprağı, Has toprağıyla mahlût (karışmış) olmağın eminler niza'adan hali değüldür deyû hassa zabt olunub Rum ifrazından bedeli timar...*" şeklindeki kayıttan da anlaşılacağı üzere, bu karışıklık, havâss-ı hümayûna yazılan timarının bedeli mukabilinde, söz konusu timarın Sivas sancağından karşılanarak Mehmet Bey'e tevcih edilmesiyle giderilmiştir.⁶³⁴ Bir sipahiye veya zaimine birden fazla köyün vergi gelirleri tahsis olunabildiği gibi, bir köy hisseler halinde taksim edilerek bir veya birkaç hisse de tahsis olunabildiğinden bahsetmiştik. Defterlerde timar arazilerinin mekânsal örgütlenişlerine bakıldığında, timarların değişik köylerdeki hisselerden oluştuğu görülmektedir. Tevcih tezkire kayıtlarında sipahilere birden fazla köyün vergi gelirleri hisseler şeklinde tahsis olunmuştur. Aynı şahsa birbirine çok yakın hisselerin veya köylerin verilmediği görülmüştür. Köylerin bağlı olduğu nahiyelerin farklı olması bunu göstermektedir. Hatta zeamet ve has tevcihlerinde bir değıl birkaç sancaktan dirlik sahibinin timar gelirinin olduğu görülmüştür. Meselâ Ahmet adlı sipahinin tasarrufunda olan 3990 akçelik timarı Geldigelen, Göle, Ahurcuk (Turhal), Çalık (Zile), Çardak (Gelmigad) köyleri gelirlerinden oluşmuştur.⁶³⁵ Sipahi ya da zaimin tasarrufunda olan hisse miktarı arttıkça, geliri bağılı bulunan köylerin sayısında artmaktadır. Dergâh-ı âli çavuşu olan Ali

⁶³³ Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yay., Ankara 1987, s. XXVIII.

⁶³⁴ BOA DFE. RZ. d. 36-90/2 Burada bazı hususlara işaret etmek gerekir. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Rum eyaletine bağılı Sivas, Amasya ve Çorum çevresinde toprak ya da arazi malikâne-divani sistemi içerisinde tasarruf edilmiştir. Bir köyün malikâne sahiplerinin reayadan talep etme hak ve yetkisi olan malikâne hissesi ve toprak üzerindeki reayanın devlete vermekle mükellef olduğu has, zeamet ya da sipahinin timarına ait olan divanî hissesi bulunmaktadır. Divanî adı altında alınan vergiler hass-ı hümayuna da dâhil olabilir. Özvar'ın verilerine göre, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Artukabad'ta 42, Sivas'ta 6, Sonisa'da 7, Niksar'da 10 köyün divanî hasılatı havass-ı hümayun'a aittir. Tokat, Zile, Turhal, Karahisar-ı Demürlü, Gedegra gibi yörelerin belirtilen dönemde divanî hissesi içerisinde havass-ı hümayun'a ait hissesi bulunmazken, 17. yüzyılın ikinci yarısında bu yörelerin köylerinden de havass-ı hümayun'a ait hasılatı olduğu görülmüştür. 16. yüzyılın ilk çeyreğinde havass-ı hümayûn'un divanî hasılatından pay aldığı köy sayısı 30'u geçmezken, bu sayı 17. yüzyılın sonunda divanî hasılatından pay aldığı ya da hasılatının tamamına sahip olduğu köy sayısı 450'yi geçmektedir. Bu durum geçen süre içerisinde Rum eyâletinde havass-ı hümayûn'un kırsal alana doğru genişlediği veya önceleri timar sistemi içerisinde kalan gelirin devlet hazinesine transferi anlamına gelmektedir. Erol Özvar, *a.g.t.*, s. 74,76-77.

⁶³⁵ BOA DFE. RZ. d. 36;31/2.

Çavuş'un tasarrufunda olan timar miktarı 19.461 akçedir. Kendisine Niksar'a tabi Ladik, Sonisa'ya bağlı Kopal, Gün Kavağı, Delü Hacı, Duman (Akdağ), Yağluca, Duru Çay, Yeni Göl, Ahur, Duman ve diğer köyler olmak üzere yaklaşık 15 köyün gelirleri hisse olarak tahsil edilmiştir.⁶³⁶ Zeametlerin gelirleri tımara oaranla daha yüksek olduğundan geliri bağlı bulunan köylerin sayısı daha fazla olmaktadır. Defter-i hâkâni kâtibi olan zaim Habil Behlül'ün zeamet geliri 70.415 akçedir. Sivas merkez nahiyesine bağlı Diva Dere, Büyüksel, Korucaöz, Küçük Çorak, Küçüksel, Söğüdü, Gemeç, Damlaluca, Çoğman/Dabak, Halil Ağıl, Tahtabad (Artukabad), Yakaluca (Kafirni), Kavaközü (Hüseyinabad), Oruç Gazi, Almalu, Karbansaray vs. olmak diğer yaklaşık 20 köyün gelirleri hisse olarak tahsis edilmiştir.⁶³⁷ Burada hisse olarak ifade edilen tabir müşterek tasarruf değil, ayrı ayrı köyün gelirlerinin hisse olarak bölündüğü anlamında gelmektedir. Köy sayılarının fazla olması o anda münhal (boş) tımarın nerede olduğuyula da alâkalıdır. Yine 1620 tarihli defterde Rum Beylerbyi İlyas Paşa'ya ait has gelirinin Sivas, Amasya, Malatya ve Divriği sancaklarıyla, Tokat, Turhal, Artukabad kazalarına bağlı köylerdeki hisselerden oluştuğu görülmüştür.⁶³⁸ Osmanlı tahrir kayıtlarında çoğunlukla "ziraat yapılan yer" şeklinde geçen mezraların genellikle bir köye bağlı olarak yazılması, Osmanlı yönetimince bu alanların, genelde köy ekonomisinin bölünmez bir parçası olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır.⁶³⁹ Mezralar genellikle ahali dağılmış, nüfus barındırmayan yerleşmeler olarak tanımlanmaktadır. Mezralar yakın bir köyün ekinliği yani ziraat yapılıp işlendiği yer olduğu için timar sahiplerine gelir olarak yazılmıştır. İncelenen belgelerde mezraların nasıl geçtiğine bakmak gerekir. Bunlardan ilki, "An karye-i Armudçay ma'a mezra'a-ı Çelmikoğlu Kışlası nâm-ı diğer Kızılcağışla"⁶⁴⁰ şeklinde karye ile birlikte sadece isimleri zikredilenlerdir. İkincisi "karye-i Ak Sekü ma'a mezra'a-ı Kavaklı der nezd-i Veled-i Hacı Kışlası tabi'i Budak Özü"⁶⁴¹, "Meşhed Özü ma'a mezra'a-ı Orta Pınarı tabi'i m"⁶⁴², "Karye-i Kiroğlu ve mezra'a-ı Elmaçayır ve Meydan tabi'i Sivas"⁶⁴³ şeklinde bağlı olduğu köyü adı ile kaydedilenler, üçüncüsü "ma'a mezra'a-ı Çiftlik"⁶⁴⁴, "mezra'a-ı Kara Pınar"⁶⁴⁵,

⁶³⁶ BOA DFE. RZ. d. 36;32/1.

⁶³⁷ BOA DFE. RZ. d. 239;13,14,15.

⁶³⁸ BOA DFE. RZ. d. nr. 392/109-110.

⁶³⁹ Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 120.

⁶⁴⁰ BOA DFE. RZ. d. 36;6/3.

⁶⁴¹ BOA DFE. RZ. d. nr 36;30.

⁶⁴² BOA DFE. RZ. d. nr. 392/10.

⁶⁴³ BOA DFE. RZ. d. nr. 36/3;2.

⁶⁴⁴ BOA DFE. RZ. d. nr. 36/34.

⁶⁴⁵ BOA DFE. RZ. d. nr. 392/79;2.

“*Karye-i Kâfir Viranı tâbi‘ Zile ve mezra'a-ı Salur*”⁶⁴⁶ şeklinde mezra bir köye bağlı yazılmayıp sadece ismi zikredilmiştir. Dördüncüsü, “*Belviran mezra'a-ı Güder Suyu ziraat ider*”⁶⁴⁷, “*Mezra'a-ı Ulur Dağı der nezd-i karye-i Halaylu karye-i mezbure halkı ziraat ider hariç ez-defter*”⁶⁴⁸, “*Karye-i Yarderebaşı mezra'a-ı Bostanlık tabi'i m altı çiftlik yerdir Yarderebaşı halkı ziraat ider*”⁶⁴⁹, “*Mezra'a-ı Maraş Kışlası nam-ı diğer Sıvık Kışlası tabi'i Sorkun halkı ziraat ider*”⁶⁵⁰, “*Mezra'a-ı Hisarcık tabi'i Yeni Müsliman halkı ziraat ider*”⁶⁵¹ şeklinde bir köye bağlı ya da bağlı olmayan, içinde nüfus barındıran mezralardır.

Bazı gelir kaynakları arasında, “*Karye-i Esen Kışlası tabi'i Sorkun Ulu Yörük taifesinden Paşa cemaati mütemekkin olur kışlaklarında ziraatleri cüz'i olub Köhne nam karye toprağında ziraat iderler*”⁶⁵², “*Cemaat-i İnallu sâkindir karye-i Keban tabi'-i Hüseyin Abad*”⁶⁵³, “*Karye-i Sarmadeğir tabi'i Sorkun Ulu Yörük taifesi mütemekkin olur ziraat ider*”⁶⁵⁴ şeklinde cemaat teşekküllerine, yaylak,⁶⁵⁵ kışlak,⁶⁵⁶ çiftlik⁶⁵⁷, gibi gelir üniteleri de yer almıştır.

2.3.5. 1066 Numaralı Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında

Zeamet ve Timar Sahipleri

Sivas Yoklama Defteri'ndeki zeamet ve timar sahiplerine geçilmeden önce, IV. Murat'ı ayak divanını toplamaya sevk eden siyasi gelişmelerden ve 1632-1633 tarihli genel yoklamadan bahsetmek gerekir. Keza toplanan ayak divanı devletin her kurumunda genel bir teftiş yapılmasının, artık kaçınılmaz olduğunun saptanması açısından önemlidir.

⁶⁴⁶ BOA DFE. RZ. d. nr. 36/4;3.

⁶⁴⁷ BOA DFE. RZ. d. nr. 239;21/1.

⁶⁴⁸ BOA DFE. RZ. d. nr. 239;43/2.

⁶⁴⁹ BOA DFE. RZ. d. nr. 239; 12/1.

⁶⁵⁰ BOA DFE. RZ. d. nr. 392;73.

⁶⁵¹ BOA DFE. RZ. d. nr. 645/205.

⁶⁵² BOA DFE. RZ. d. nr. 36/8.

⁶⁵³ BOA DFE. RZ. d. nr. 392;52/2.

⁶⁵⁴ BOA DFE. RZ. d. nr. 239;2.

⁶⁵⁵ “*Yaylak-ı Tecer ve Karagüm ve Çay der şehri*”, “*Yaylak-ı Köseadağ ve Beğdağı ve Güzlük ve Geren ve Tutluca*”, “*Mahsül-i Yaylak-ı Aymar tabi'i Budak Özü*”, “*Yaylak-ı Balad-ı üç belend*” BOA DFE. RZ. d. nr. 36;34,94/1, 20/2.

⁶⁵⁶ “*Karye-i Esen Kışlası tabi'i Sorkun Ulu Yörük taifesinden Paşa cemaati mütemekkin olur kışlaklarında ziraatleri cüz'i olub Köhne nam karye toprağında ziraat iderler.*” BOA DFE. RZ. d. nr. 36/8.

⁶⁵⁷ “*Çiftlik-i Süleyman veled-i Sinan*”, BOA DFE. RZ. d. nr. 36/1; “*Çiftlik-i Otaba*” BOA DFE. RZ. d. nr. 239/25;1, “*Çiftlik-i Çavuş Mehmed*” BOA DFE. RZ. d. nr. 239/77.

III. Murat döneminde açılan uzun İran ve Avusturya savaşları, askerlerin sürekli hudutlarda olmasına ve bu nedenle Anadolu’da uzun müddet asker sayısının azalmasına sebep olmuştur.⁶⁵⁸ Bu durum Akdağ’ın da ifade ettiği gibi “*erazil-i reaya memleketi hali bulup tarik-i yağmaya*” başlamasına sebep olmuştur. Memleket böylesine karışık bir durumdayken 1596’da III. Mehmet Eğri Seferi’ni ilan etmiş, tımarlı sipahilerin önemli bir kısmı izinsiz olarak vilayetlerinde kalırken, pek çoğu da gittikleri sefer yolundan geri dönmüş, sefere gidenlerin çoğunluğu ise firar etmiştir. Bu nedenlerden dolayı güçlükle başarılan Haçova Muharebesi’nden sonra, seferde bulunmayanları ve muharebeden kaçanları tesbit etmek üzere genel bir yoklama yapılmış ve 30 bin tımarlı sipahinin mevcut olmadığı anlaşılmıştır. Yapılan yoklama neticesinde seferde olmadıkları anlaşılan bu sipahilerin isimleri tımar defterinden çıkartılarak malları zaptolunmuş ve çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.⁶⁵⁹ Karen bu olayı, Osmanlı Devleti’nin tımar sahipleri konusunda aldığı ilk önlemler olarak değerlendirir. Ayrıca veziriazam Çağalazade Sinan Paşa’nın bu tavrını, (firar edenleri ordudan atmayı, bunların servetlerine el koymayı ve bu serveti başka tarafa aktarmayı) faydasız olan kişileri uzaklaştırarak, yerlerine toprağı daha verimli kullanacak kişiler getirme derdinde olduğu şeklinde ifade eder.⁶⁶⁰ Benzer şekilde Akdağ da bu yoklamanın savaşı kaybetme tehlikesinin vermiş olduğu psikolojik bir tesirle yapıldığını, Osmanlı yönetiminin, askerlikle ilgisi olmayan kişilerin ellerine geçen tımarları, bu gibi kişilerin ellerinden kurtarmayı amaç edindiğini belirtir.⁶⁶¹ Şunu da belirtmek gerekir ki, tımar sistemi her ne kadar Haçova Savaşı’ndan IV. Murat’ın tahta çıkarılmasına (1623) kadar genel olarak istikrarsız bir durum sergilese de, sipahiler bu süre zarfında savaşlarda yine etkin güç olarak kullanılmışlardır.⁶⁶²

IV. Murat tahta geçtiğinde devlet, Abaza Mehmet Paşa isyanı ve Bağdat’ın Safeviler’in eline geçmesiyle gelişen mücadelelerin içindedir. Bilindiği üzere Avrupa bu tarihlerde Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) ile meşguldür. Bu durum Osmanlı Devleti açısından olumlu bir gelişme olsa da dönemin siyasi olayları, Osmanlı Devleti’nin bu

⁶⁵⁸ Avusturyalılara karşı 1599-1606 yılları arasında devam eden seferlerde, 1605 yılına ait bir yoklama defterinde Rumeli eyaletinin 14 sancağı ile Anadolu’daki 3 sancağın tımar sahiplerinden başka, sefere iştirak etmiş bölgelerden, seferde mevcut tımarlı sipahi bulunmamıştır. Bu durumun nedeni devletin, 1603 yılından beri devam eden İran ile olan savaşıdır. Çünkü sipahilerin önemli bir kısmı bu cepheindedir. Diğer taraftan Anadolu Beylerbeyi Ali Paşa ve Halep Valisi Nasuh Paşa’nın kumandası altındaki kuvvetlerin de Anadolu’daki Celâli reisiyle mücadelede olduğu bu dönemde, Asya kıtasındaki askeri kuvvetler Avusturya Seferi’ne iştirak edememişlerdir. Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, s.326.

⁶⁵⁹ Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 3; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 1, s. 170-171.

⁶⁶⁰ Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁶¹ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 87.

⁶⁶² Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 73.

durumdan gereği gibi yararlanamamasına sebep olmuştur. Bu dönemde Bağdat'ı almak için yapılan girişimler (1625 ve 1628), gerek Bağdat muhasarasına serdar tayin edilen sadrazamların (Hafız Ahmet Paşa, Hüsrev Paşa) başarısız kuşatmaları, gerekse kapıkulu askerlerinin isyankâr tutumları sebebiyle neticesiz kalmıştır.⁶⁶³ Hüsrev Paşa'nın başarısızlıkları azline sebep olmuş ve yerine Hafız Ahmet Paşa sadrazamlığa getirilmiştir (1631). Ahmet Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi Hüsrev Paşa'yı destekleyen yeniçerilerin ve sipahi zorbalarının büyük tepkisine yol açmış, bir dizi karışıklıkların ve isyanların çıkmasına, İstanbul'da asayişin bozulmasına sebep olmuştur.⁶⁶⁴ Hüsrev Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesini isteyen yeniçeriler ve sipahi zorbaları, ayrıca paşanın azline de sebep olan, Veziriazam Hafız Ahmet Paşa, Şeyhülislam Yahya Efendi, Defterdar Mustafa Paşa ve Yeniçeri Ağası Hasan Halife'nin de içinde olduğu on yedi kişinin kendilerine verilmesini istemişlerdir. Netice itibariyle amaçlarına ulaşan zorbalar, Hafız Ahmet Paşa'yı şehit ederek yerine Topal Recep Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini sağlamışlardır.⁶⁶⁵

Sadrazamlığa getirilen Recep Paşa yaşanan olaylarda, sipahi zorbalarının elebaşlarını, Hüsrev Paşa taraftarlarını ve yeniçerileri el altından tahrik etmişti.⁶⁶⁶ Bu suretle IV. Murat idareyi ele alınca, çıkan karışıklık ve isyanlardan sorumlu tuttuğu Sadrazam Recep Paşa'nın idam emrini vermiş, yerine gelen sadrazama (Tabanı Yassı Mehmet Paşa) zorbalara kesinlikle müsamaha etmemesi gerektiğini söylemiştir.⁶⁶⁷ Recep Paşa'nın katli, taraftarları olan zorbaları kızdırmışsa da seslerini çıkartmaya bir süre cesaret edememişlerdir. H.20 Zilkâde 1041/M.8 Haziran 1632'de Okmeydanı'nda toplanan yeniçeri ve sipahi zorbaları, sene sonuna kadar beklenmenin zor olduğunu, hizmetlerin (memuriyetlerin) hemen dağıtılmasını istemişler ve istedikleri memuriyetleri yazıp sadrazama vermişlerdir.⁶⁶⁸ Sadrazamın IV. Murat'a arzettiği bu

⁶⁶³ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 146-147.

⁶⁶⁴ Hüsrev Paşa'nın azledilmesi, kendisine güvenerek serbest hareket eden sipahi zorbalarının işlerini bozmuştur. Bunlar, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde nüfuzlarını sağladıkları dernekler kurmuşlar ve bu bölgeleri tegallüpleri altına alarak adeta ikinci bir Celali zümresi haline gelmişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3/1, s. 177-180.

⁶⁶⁵ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 1978; İsmail Hâmi Danişmend, *a.g.e.*, s. 352; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C.3, s.1136.

⁶⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 179-180.

⁶⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 187.

⁶⁶⁸ Burada sipahi zorbalarının istediği hizmet, mülâzım denilen bir nevi nöbetçi suvariliği ve emir subaylığı hizmetidir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında seferlere çıkıldıkça, orduda emir subaylığı yapmak üzere sipah taifesinden üç yüz kadar mülâzım yazılırdı. Bunlara, sefer bittikten sonra ordudaki hizmetlerine karşılık divan hizmetlerinden münasip birer vazife verilirdi. Daha sonraki dönemde usul ve kanunlara riayet olunmamış, sipahilerin işi zorbalığa vurması yüzünden, mülâzımlığa yazılanların miktarı onbini aşmıştır. Bunun yanısıra bu mülâzemet hizmetleri seferlerde verilirken buna da riayet edilmemiş, mülâzımlar çoğalınca divan hizmetlerinden başka havass-ı hümayûn voyvodalıkları da bunlara kâfi

defter üzerine padişahın, “*Ecdâd-ı izâmım zamanında müdahale etmedikleri hizmetler verilmesin, kanun üzere diğerleri verilsin*”, yönündeki hatt-ı hümayûnnuna karşı zorbalar, Sultan Ahmet Meydanı’nda toplanmışlar ve bunu duyan IV. Murat, Divân-ı Hümayûn’u acil bir toplantıya (1632 tarihli ayak divanı) çağırmıştır.⁶⁶⁹ Yapılan 1632 tarihli ayak divanına Sadrazam Mehmed Paşa, Şeyhülislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi, kazaskerlerden Kara Çelebizâde Mehmed Efendi, Hocasâde Abdullah Efendi, Nakîbüleşraf ve bunlarla birlikte ulemâ ve fuzelâdan (fazilet sahibi) eşraf ve ayan ile kadılar, bütün yeniçeri ocağı ağaları, zabıtları ve bölük ağaları, diğer ocak ağaları olmak üzere bütün devlet erkânı katılmıştır.⁶⁷⁰ Sinan Paşa Köşkü’nde yapılan bu toplantı, memleketin hastalığının teşhis edildiği, zorbaların her türlü rezilliği ve memleket için zararlarının dile getirildiği, adli ve idare vazife sahipleri olan kadıların karışıkları müşküller ve yaptıkları zulümler, yine memleketin adeta bünyesini saran ve tahrip eden rüşvet, iltimas ve diğer kanunsuzlukların bütün açıklığıyla ortaya konulduğu ve çarelerin aranmaya çalışıldığı çok önemli bir adımdır.⁶⁷¹

2.3.5.1. 1632-1633 Tarihli Genel Yoklama

17. yüzyılın ilk yarısında, birincisi 1618-20, ikincisi 1632-33 yıllarında olmak üzere iki genel yoklama yapıldığına⁶⁷² daha önce değinmiştik. Yapılan yoklamalardan

gelmemiş, evkaf tevliyetleri ve cizye defterleri gibi fazla para getiren şeyleri de ellerine geçirmişlerdir. Bu durumlar hazinenin ağır şekilde zarar görmesine, evkafın harab olmasına sebep olmuştur. Veziriazam olmak isteyen bazı vezirler, o makamı işgal edebilmek için sipahileri bu gibi vaatlerle de kullanmışlardır. İşte IV. Murat kanunsuz olarak verilen bu hizmetleri eski haline getirmek istemiş ve muvaffak da olmuştur. Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 1171; Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 1884; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 187/dipnot 1.

⁶⁶⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 187-188. Bilindiği üzere sipahi zorbaları birkaç defa IV. Murat’ı ayak divanı toplamaya mecbur bırakmışlardır. IV. Murat’ı tahtan indirmeye kadar varan hareketleri bununla da sınırlı kalmamış, İstanbul’da da huzur ve asayiş bozmuşlar, kanun ve nizam dinlemeyen bu zorbalar halkın malına, ırzına tasallut etmişlerdir. Hak, hukuk, insaniyet, şeref tanımayan zorba gruplarının bu rezaletleri Mart 1632’de had safhaya ulaşarak devam etmiştir. Ramazan ayına raslayan bu dönemde içkiler içip rezaletler çıkartmışlar, her gece sokak ve caddeleri dolaşarak halktan seyir akçesi adıyla para, kumaş vs. eşya toplamışlar, vermeyenlerin evlerini yakmışlardır. Daha fazla bilgi için Bkz. Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 1881-1882; Nâimâ Mustafa Efendi, Sultan Murat’ın acilen ayak divanını toplamasıyla ilgili şunları kaydeder; “*Sipahiler, hizmetten menedildiklerini öğrenince, Sultanahmet Camii Meydanı’na varıp toplandılar. Pâdişâh hazretleri dahi ol rezillerin yine toplandıklarını haber alınca, sadrazam hazretleri ve diğer din ve devletin iyiliğini isteyen bazı kimselerle görüşüp bu gailenin bertaraf edilmesine ihtimam buyurup Topkapı Sarayı’nda, deniz kenarında olan Sinan Paşa Köşkü’nde ayak divanı fermân etti.*” Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 117.

⁶⁷⁰ Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 1164; Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 204; *Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, Ziya Yılmaz (hızl.), TTK Yay., Ankara 2003, s. 973.

⁶⁷¹ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 1884; Sultan Murat’ın öncelikle maiyetinden (Sadrazam ve divân-ı hümayûn) sadakat yeminleri aldığı, daha sonra imparatorluktaki her ordunun liderlerini yeniden sadakatlerini kazanmak umuduyla topladığı ayak divanının ne şekilde cereyan ettiği hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 1164-1172.

⁶⁷² Erhan Afyoncu, Uğur Demir, *a.g.e.*, s. 37.

1618-20 tarihli yoklama; eyalet askerlerinin, çavuşların ve timar sahiplerinin sancaklara göre listelerinin yapıldığı, Anadolu eyaletine ait genel bir yoklamadır. IV. Murat döneminde, 1632-1633 yıllarında yapılan yoklama ise çok daha geniş mahiyettedir.⁶⁷³ Peki, Osmanlı Devleti'ni 1632-1633 yılında imparatorluğun tamamını içine alan genel bir yoklama yapmaya iten sebepler nelerdi?

IV. Murat, padişah olmadan önce de devletin olumsuz gidişatının farkındadır. Gerek Celâli denilen kıyam erbabının Anadolu'nun her tarafında sefaletlere sebep olan zulümleri, gerek defalarca isyan etmiş olan Abaza Mehmet Paşa'nın te'dib edilmesinin gerekliliği, diğer taraftan İstanbul'da yeniçerilerin zorbalıkları, kapıkullarının kazan kaldırması, padişahı ayak divanına çağırarak başlar talep etmeleri ve gerekse Şah Abbas'ın zabtettiği Bağdat'ın kurtarılma gayesi gibi iç ve dış sorunların vehameti kurumların acil olarak yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır.⁶⁷⁴ Tabi bu kurumlar içerisinde en önemlisi de, bir zamanlar Osmanlı ülkesini, köylüsünü, şehirlisini refaha kavuşturan, memleketi ekilmiş tarlalar haline getiren timar sistemidir. Ancak bu dönemde halkı, refah yerine zulümle inleyen, ekilmiş tarlaları bozlaştırıp verimsiz topraklar haline getiren bir sisteme dönüşmüştür.⁶⁷⁵ Yukarıda bahsettiğimiz 1632 yılında toplanan ayak divanından sonra, işte bu durumlar ve yukarıda izah etmeye çalıştığımız diğer gelişmeler IV. Murat'ı timar sisteminin ıslahı çabalarına sevk etmiştir. IV. Murat, hem zorbaları bertaraf etmek, hem de memleket genelinde bütün kurumlarda ihya ve reform çabalarına girişmiştir ki; bu noktada devletin en önemli kurumu olan, timar sisteminin yeniden düzenlenmesi veya en azından işleyen kısımlarının ıslahı için 1632-1633 yıllarında genel bir teftiş için, memleketteki tüm timar ve zeametlerin yoklanması emrini vermiştir.⁶⁷⁶ IV. Murat, timar sisteminin ihyasına yönelik girişimleri için başta Koçi Bey olmak üzere⁶⁷⁷ güvendiği kişilerden raporlar istemiştir.⁶⁷⁸ Kaynaklar IV. Murat'ın icraatları üzerinde birinci derecede etkili olan risalenin Koçi Bey Risalesi olduğunu, padişaha köklü ıslahata girişme fikrinin Koçi Bey risalelerinden

⁶⁷³ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 157-158.

⁶⁷⁴ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Ali Kemal Aksüt (hızl.), İstanbul 1939, s. 7-9.

⁶⁷⁵ *Koçi Bey Risalesi*, Zuhuri Danışman (Sad.), s. VIII.

⁶⁷⁶ Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 1186.

⁶⁷⁷ Sadece IV. Murat değil, Sultan İbrahim de aynı şekilde gerek şifahi gerekse hat göndermek suretiyle Koçi Bey'den müşkülata düştüğü meselelerde nasıl hareket edeceğine dair malumat istemiştir. Koçi Bey'in yazıp Sultan İbrahim'e tahta çıktığı zaman takdim ettiği risalesi bu suretle yazılmıştır. Risale hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Çağatay Uluçay, "Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları", *Zeki Velid-i Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s.178-179.

⁶⁷⁸ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 149; Çağatay Uluçay, "a.g.m.", s. 184.

sonra geldiğini belirtmektedir.⁶⁷⁹ Koçi Bey, IV. Murat'a takdim ettiği risalede, III. Murat'tan itibaren vuku bulan olayların siyasi bir tarihçesini yapmış, devletin sukûtu sebeplerini ve düzeltme çarelerini, vukufla, samimiyet ve cesaretle ortaya koymuştur. Koçi Bey'in layihalarında timar sisteminin ve bu sistemle birlikte devlet işlerinin temelinden islahî projeleri ile ilgili fikirlerini, bunların yanısıra yapılacak ıslahatlarla ilgili olarak öne sürdüğü bazı tekliflerini içeren tedbirlerini, IV. Murat derhal ve büyük bir şiddetle tatbik etmeye koyulmuştur.⁶⁸⁰

Mevcut durumu ibka eden reform, taşradaki karışıklığı düzeltmek ve Bağdat'ı geri almak gibi idarî ve askeri hedefler taşımaktadır. Taşra düzeyinde yeniden düzenleme faaliyetlerinin amacı, toprak tasarruf sisteminin 17. yüzyıl koşullarına uygun yönlerini öne çıkararak sistemden arta kalanları kurtarmaktır. Yani kendi kendini dönderemeyen timarları aşama aşama ortadan kaldırmak, timarlara olabildiğince çok sayıda insan yerleştirmek, ekim ve üretimi canlandırmak ve taşra ordusunun sayısını artırmaktır.⁶⁸¹ Bu açıdan bakıldığında yapılan reformun en büyük hamlesi seferlerde eski Osmanlı askeri kuvvetinde ihtişamın yeniden canlandırılmasıdır.⁶⁸²

Padişahın Temmuz 1632 tarihli sadrazama gönderdiği bir emirnâmede, timar yosuzluklarının devletin içinde bulunduğu gâilelerin belli başlı bir sebebi haline geldiği hatırlatılmış, bu meselenin önemli bir din ve devlet işi olarak ele alınmasını ve gerekli ıslahatların yapılması istenmiştir.⁶⁸³ Bununla birlikte Veliyüddin Efendi'nin hazırlayıp

⁶⁷⁹Koçi Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun halindeki -tabiri yerinde ise- perişanlığın, nizamlarındaki bozukluğun; inhitatin sebeplerini araştırmış ve bunların nasıl önleneceği hususunda -dördüncü bölümde ayrıntısıyla değinildiği üzere- devletin hayrihahı olan ulema ile müzakere ve teemmül etmiştir. Bununla birlikte III. Murat'tan itibaren saray kadınlarının saltanat işlerinde etkin rolleri ve bu rollerinin devletin inhitatında geniş nispette olan etkilerine risalesinde sunduğu ıslahat tedbirleri arasında, idarenin bu unsurlardan kurtarılması ile ilgili olarak hiçbir imada bulunmamıştır. Ali Kemal Aksüt'ün de ifade ettiği gibi belki de şerhlerinden çekinmiştir. *Koçi Bey Risalesi*, Ali Kemal Aksüt (hzl.), s. 10-11.

⁶⁸⁰ Ömer Lütfi Barkan "a.g.m.", s. 323; Çağatay Uluçay, "a.g.m.", s. 184.

⁶⁸¹ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 222. Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 75-76

⁶⁸² Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 211.

⁶⁸³ Ömer Lütfi Barkan "a.g.m.", s. 323. Hüseyin Paşa'nın timar ve zeametlerin teftişi için gönderildiği Rumeli'de kendisine padişah tarafından yollanan, tenbih ve tavsiyeleri içeren bir hatt-ı şerif suretinin bazı kısımlarını Aziz Efendi Kanunnâmesi'nden vermek istiyoruz; "*bundan akdem yoklamaya me'mur olan Hüseyin Paşa kulları alaybeylerinin arz ve inhalarına itimat edip nice zemate ve timarları nâ-müstehikkalara tevcih eylediği ihtimaldir. Fi'l-vaki vech-i meşrûh üzere Alaybeylerin hilâf inhalarına nâ-müstehikka zi'amet ve timar tevcih ettiği zahir olur ise ol makule Alay-beylerinin hakkından gelüb zıkr olunan zeamet ve timarı ocak erlerinden darb u harba kâdir müstehikk kimesneler talip olur ise tevcih eyleye deyü fermân-ı âli sadır ola. Hin-i yoklamada seped zi'amet ve timarlarına talip olanlara kâdimi ocak oğlanları olub kimsenin hizmetkârı olmayub kâdimden ocak oğlu olduğuna iki zaim ve on nefer ehl-i timar şehadetiyile Alay-beyleri arz eyledükde tevcih eylesesiz. Eğer ettikleri şehadetde kizbleri zâhir olur ise cümlesinin zi'amet ve timarlarını âhara tevcih eyleyeler" deyu fermân-ı hümâyün buyurula. Hin-i yoklamada düşen mahlûlâtı ve hizmetler üzerinde bulunan sepet zi'amet ve timarlarını ulüfelî kul ta'ifesinin aslı u cinsi pâk olub, yoluyla cinsiyile gelenlere tevcih eyleyeler. Mücerred "ağır ulüfeludur, hazineye nâfi'dir deyu amel-mândelere ve jurûmâyelere (nesebi bozuk) tevcih olunmaya deyu ferman buyurula. Hin-i yoklamada darb u harb ve ceng u cidâla kâdir kuvveti kâhire eshâbından ocak-oğlu*

IV. Murat'a sunduğu telhisde, padişahın yapacağı ıslahat girişimlerinde aldığı kararlardan şaşmaması hususunda “*sabit kadem*” olmasını ve fermanında belirtilen yönergelere istisnalar yapmamasını söylüyor.⁶⁸⁴ Yine aynı telhis maddesinde yeniçerilere karşı bir muvazene kuvveti konusunda şunlar dile getirilmiştir: Tımarlı sipahilerin tımarları ellerinden alındığında sayıları düşeceğinden, kapıkulunun hâkim duruma gelmesiyle disiplini muhafaza etmenin zor olacağını belirtiyor. Bu nedenle orduda tımarlı sipahi sayısı 70 ile 80 bin arasında tutulursa, yeniçerilerin de 10 bin piyadeyi de geçmediği göz önünde bulundurulursa, onların kuvvetine karşı dengeyi sağlanmış olabileceğinden ve yeniçerilerin serdara itaat etmek zorunda kalacaklarından bahsetmiştir.⁶⁸⁵

Bütün bu gelişmelerden sonra Hüseyin Paşa beylerbeyi olarak, Rumeli'deki tımarları teftiş ve tashih etmek üzere fevkâlede yetkilerle tayin edilmiştir.⁶⁸⁶ Hüseyin Paşa'ya bu münasebetle gönderilmiş olan tayin beratı, yapılacak işler hakkında gerekli

ocaklar hizmetkârları üzerinde bulunan sepet ve zi'amet ve tımarlarına kendiler tâlip iken âhara tevcih olunmaya. Hatt-ı şerif sureti bu kısımdan sonra Anadolu Beylerbeyine de dâhil ederek, “*Rumeli ve Anadolu Beylerbeylerine bu minval üzere bir hatt-ı şerif dahi lazımdır ki*” şeklinde devam etmektedir. *Ellerinde ibtidâ ve terakki hükümleri olmayanlara zi'amet ve tımar tevcih olunmak hilâf-ı kanundur. Ammâ hin-i yoklamada mahlûl ve hizmetkâr üzerinde bulunan tımarlara ceng ü cidâl ve darb u kitâl etmeye kâdir, kâdimi ocakoğlanları tâlib olduklarında ibtidâ hükümleri olmadığı takdirce kimesnenin hizmetkârı olmayub ocak-oğlu olduğuna iki zaim ve on nefer ehl-i tımar şehadetiyle Alay-beğisi arz eyledükde tevcih ve der-dest edip ve esâmilerin defter ve der-i devlete arz eyleyeler ki bu taraftan ibtida ve terakki hükümler yazılıp gönderilip verdikda mücebince berâtları verile.* Rumeli ve Anadolu Beylerbeyilerine gönderilen bir diğer hatt-ı şerif de sepet tımarlar hakkındadır. *Hin-i yoklamada kul ve hizmetkâr üzerlerinde bulunup erbâb-ı istihkâka tevcih olunan sepet tımarların ve zi'ametlerin berât-ı cedîd ile zabtına vardıklarında mansûb ve ma'zul beylerbeyiler ve ümera ve zu'ema ve erbâb-ı tımar ve bölükhalkı ve bi'l-cümle her ne makule dirlik sahibi olursa olsun tasarrufuna mani olurlarsa bâla tehir haklarından gelesiz ki mücib-i ibret ve sebebi nasihat olub, bir ferd dahi hilâf-ı ferman-ı hümayun vazetmeyeler.* Şeklinde tenbih olunmuştur. Rhoads Murphey, *Kanûn-nâme-i Sultânî Li- Azîz Efendi, On Yedinci Yüzyılda Bir Osmanlı Devlet Adamının Islahat Teklifleri*, Harvard Üniversitesi, 1985, s. 39-40.

⁶⁸⁴ IV. Murat'ın 1632-1634 yıllarında kaptan-ı deryası olan Cafer Paşa'nın kethüdası için tımar talebini, yeni çıkarılan fermana aykırı olduğu için reddetmesi noktasında padişahı övmektedir. Rhoads Murphey, “a.g.m.”, s. 552-553.

⁶⁸⁵ Rhoads Murphey, “a.g.m.”, s. 553.

⁶⁸⁶ Hüseyin Paşa'nın Rumeli beylerbeyi olduğu tarih 10 Temmuz 1632 (22 Zilhicce 1041) ‘dir. Rumeli eyaletinin teftişiyle görevlendirildiği tarihi Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, “*Vezir Hüseyin Paşa Mir-i mirân-ı Rumeli otakların Sofya sahrasında kurup sancakbeyleri ile ve alaybeyleri ile cem oldukda isnâ ve erba'in ve elf rebî'ulâhîrinin guresinde dernek ederler*” şeklinde 16 Ekim 1632 olarak vermektedir. Ziya Yılmaz, *a.g.e.*, s. 973-974. Rumeli beylerbeyi olarak Rumeli'nin teftişiyle görevlendirilen Hüseyin Paşa teftiş esnasında vefat etmiş, yerine vezirlerden Bayram Paşa Rumeli Beylerbeyliği'ne getirilmiş ve teftişle vazifelendirilmiştir. Nâimâ Mustafa Efendi, Bayram Paşa'nın tedbiri ve Rumeli eyaletinin nizam altına alınmasıyla ilgili olarak “*O sırada idi ki vezir Bayram paşa, Rumeli emîrül-ümerâsi olup, Sofya'da oturup, vezirlik usullerini tanzim ve devlet kanunlarını yerine getirmek hususlarında kemerleri sıkıp mücevveze ve sorğu ile divanlar edip, ekseri zorbalı yüzünden bozulan tımar ve zemem ahalini yoklama edip, kılıçları yarar ve güçlü yiğitlere verip her birinin berâtına yüzünün hususiyetlerini yazdırıp o hususta işleri öyle bir yoluna koydu ve sefer işlerinde öyle gayret sarf etti ki, kendinden evvel gelen devlet adamları içinde onun kadar mühim devlet işlerine nizam veren pek azdır*”. şeklinde Bayram Paşa'yı övmektedir. Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 3, s. 1276-77.

talimatları da ihtiva etmektedir.⁶⁸⁷ Bu talimatlar doğrultusunda timar teftişinin yani kılıç yoklamasının hangi esaslar dâhilinde yapıldığına bakıldığında şu hususlar öne çıkmaktadır.

Her timar sahibi, sefer ya da herhangi bir hizmet durumunda, hemen alaybeyinin sancağı altında toplanabilmek için timarlarının bulunduğu sancakta ikamet etmeye mecbur tutulacaktır. Bu şartı yerine getirmeyecek durumda ve beylerbeyinin yapacağı yoklamada berât ve diğer belgelerini getirip isbat etmemiş bulunanların timarları ellerinden alınacaktır.⁶⁸⁸

Teftiş esnasında zeamet ve timarlar, gerekli görüldüğünde ya da münhal olduğunda belirtilen kriterlere göre yeniden tahsis edilmiştir. Ancak boş timarlar üzerinde yapılan eylem, reformun anlamını değerlendirmede kritik öneme sahiptir. Howard'ın da ifade ettiği gibi, Osmanlı yönetiminin timar sisteminde son yarım yüzyılda meydana gelen dönüşümünün mahiyetini ortaya koymak açısından da çok önemlidir.⁶⁸⁹ Peki, dönüşümün mahiyetini ortaya koyan bu talimat nedir? 1632-33 yoklamasında çeşitli sebeplerle boş (münhal) olan timar ve zeametler ortaya çıkmıştır. İşte bu boş timarlara, atamanın nasıl olacağıyla ilgili olarak, Hüseyin Paşa'ya gönderilen talimatta; boş dirliklerin, sipahilerin oğullarına değil de sipahi birliklerinin ücretli olanlarıyla, kapıkullarından talip olanlara, talep etmemelerine rağmen muharebelerde kabiliyetini gösterip layık olduklarını kanıtlayanlara verilmesi emredilmiştir.⁶⁹⁰ Timarları kimlerin alabileceğine dair alınan bu yeni kararlarda,

⁶⁸⁷ Ömer Lütfi Barkan "a.g.m.", s. 323.

⁶⁸⁸ Ömer Lütfi Barkan "a.g.m.", s. 323; Bu husus aynı zamanda Koçi Bey'in layihalarında tavsiye ettiği ıslahat teklifidir. "...Ve bil cümle her eyalette ne mikdar zeamet ve timar var ise beylerbeyiler tevcih edüp, tezkireleri mücebince umumen tecdid-i berât olunmağa ferman-ı Hümayûn sudur ede. Ve her birinin berâtında timar ve zeametleri olan sancakta sâkin olmak ve yarar cebelüleriyle bayrakları altında sefer eşmek üzere tasrih olunub, bundan sonra ahâr yerde sâkin olanların ve kanundan eksik cebelü ile sefer-i Hümayûn'a varanların dirlikleri ahara verile." Koçi Bey Risalesi, Ali Kemal Aksüt (hızl.), s. 69.

⁶⁸⁹ Douglas A. Howard, a.g.t., s. 214.

⁶⁹⁰ Douglas A. Howard, a.g.t., s. 215-216. Boş dirliklerin sipahi oğullarına verilmemesi dönemin diğer aydınları gibi Koçi Bey'in de çok yerdığı bir husustur. Önceden timar ve zeamet erbabının çokluğu, kuvvet ve kudreti, son derece disiplinli ve inzibatlı olarak padişah hizmetlerinde ne derece etkin olduklarını Koçi Bey şu ifadelerle belirtmektedir. "...Her memleketin ve memaliki fethedüp, sitü sadayı âlemaraları (âlemi süsleyen sesleri) dünyaya velvele saldığu, bunca kulâ ve memaliki fetheden zuema ve timar erbabı timarın müzaheretile olup, mülükü etrafından baş ve haraç almışlar idi. Ve anlar mükemmel iken vakı olan gazavat ve musaflarda kapu kullarına asla ihtiyaç olmazdı. Hayırhahı devlet (devletin iyiliğini isteyen) pâk ve mazbut bir taife idi. Ve aralarında bir ferd ecnebi olmayub, cümlesi ocak ve ocakzâdeler, eba anced (babadan dededen) padişah dirliğine mutasarrıf kimseler idi. Hatta erbâb-ı timara ecnebi duhul etmesün deyu ibtidadan timar emri bir ferde verilmezdi. Kâdimi sipahi-zâde ve kuloğlu kul olanlara istihkak emri verildiği zaman sahih sipahizade olduğuna iki nefer zaimi ve on nefer ehli timar şehadet etmeyince verilmezdi. Ve şehadetleri hilâf-ı vaki olub kuloğlu kul olmazsa cümlesinin zeamet ve timarı başkasına verilüp, ibretnümayı âlem olurlardı..." Koçi Bey Risalesi, Ali Kemal Aksüt (hızl.), s.69. Benzer şekilde Ayn Ali Efendi de yazdığı risalesinde zeamet ve timar tevcihine dair

Osmanlı Devleti timar sisteminde kanûn-ı kâdimin mihenk taşı olan sipahi ve sipahizâdelikten oluşan bir intikâle askeri sınıfa bağlılık prensibi,⁶⁹¹ timarların sipahizâdelere verilme zorunluluğunun olmamasına⁶⁹² dönüşerek, sistem dışından vezirlerin hanehalkından kişilere, maaşlı görevlilere, bölük mensuplarına, savaflara katılan hizmet ve yararlılıkları görülen kişilere timar sahibi olma kapısını açmış, Osmanlı yönetimi teorik olarak timar vermemesi gereken kişilere timar tahsis etmiştir⁶⁹³ ki bu gruplar dönemin devlet adamları ve aydınlarının çok yerdiği kişilerdir. Onlar, Osmanlı Devleti'nin eski ihtişamına dönmesini, geleneksel yani kanûn-ı kâdim üzere yapılacak reformlara bağlamışlardır.⁶⁹⁴ Mesela Koçi Bey, timar ve zeametlerin gerektiği gibi düzenlenmesi konusunda, her eyalette titizlikle yoklama yapılmasını ve yoklama esnasında müteferrika, çavuş, kâtipler zümresinin, timar ve zeamet erbabının hepsinin beylerbeyi yanında hazır olmasını, ihmal edip hazır olmayanların dirliklerinden azledilmesi tavsiyesiyle, *“zeamet ve timar, kimlerin üzerinde ise görüle. Dikkat ve ehemmiyetle denetleyeler. Hak sahibi olanlardan yolu ile gelmiş yahut ocak oğlu ocak olanların dirlikleri kendilerinde eski karar gereğince bırakıla. İki sancakta zeameti ve timarı olanın birisi kendinde bırakılıp, geride kalanı eğer ocak oğlu ocak ise ve evladından ve akrabasından dirliğe layık ve mustehak kimse varsa yerinde oturmak şartı ile onlara verile. Kimsesi yoksa başkasına verile”*⁶⁹⁵ şeklinde timarın sistem dışındaki kişilere tahsis edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bu husus Veliyüddin Telhisi'nde de benzer bir şekilde dile getirilmiştir. Telhisde, timar tayinine ilişkin kayıtlarda yer alan düzensizlikler içerisinde, birçok timarın boş olduğu, birçok timarın ise paylaşamadığı belirtilmiştir. Vezirlerin ise bu karışıklıktan yararlanarak, timarlar boş olmadığında ya da görev süreleri sıkıntılı olduğu durumlarda kendi hane halkına timar tahsisi yaptıklarını ifade eder.⁶⁹⁶ Yine Diyarbakır beylerbeyine gönderilen emirde

kanundan bahsederken babadan dededen (eba an ceddin) sipahizâde olmayanın bir yolla timara dâhil olmasının kanuna aykırı olduğunu belirtir. Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s.63.

⁶⁹¹ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 211.

⁶⁹² Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti'nde timarın intikâli hususunda böyle bir zorunluluk yoktur. Bu husus Osmanlı yönetiminin sipahiye; seferden kaçmaması, yeri geldiğinde can ve baş feda etmesi ve sefere giden sipahi şehit dahi olsa dirliğinin oğluna verileceğinden, ocağının sönmeyeceğinin ve geçiminin idame ettireceğini bilmesi yönünde bir teminattır.

⁶⁹³ Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 77. Emredilen talimatların bir sonucu olarak, timarlar boşalınca maaşlı olanlara verilmiş, yeniçeri birliklerinden çok sayıda kimse, ulûfelerini bırakıp timar almışlardır. Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s.215.

⁶⁹⁴ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 211.

⁶⁹⁵ Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁶⁹⁶ Yazar, bu hususlarla ilgili olarak, dönemin yoklama ve tahvil kalemi kayıtlarında aynı timarlara eş zamanlı yapılan tahsis örneklerinin arşiv kayıtlarında oldukça fazla olduğunu belirtiyor. Rhoads Murphey, *“a.g.m.”*, s. 551.

savaş ve muharebe kabiliyeti göstermiş mahalın gençlerine, hizmette buldukları sancakta kalmaları şartıyla timar tahsis edilmesi istenmiştir.⁶⁹⁷

Diğer bir talimat, tartışmalı (nizalı) timarların durumu ile ilgilidir.⁶⁹⁸ Bu hususta Hüseyin Paşa'ya gönderilen emre göre nizalı olan timar sahiplerinin hepsinin huzura kabul edilerek davalarının dinlenmesi, ellerindeki berât ve diğer belgelerin incelenerek ve bu belgelere dayanarak halka zulmeden, mütegalibe vaziyetinde bulunduğu tespit edilen timar sahibi için gerekli işlemlerin yapılması ve tam yetkili kılınan Hüseyin Paşa'nın aldığı kararların kesin olarak kabul edilmesi istenmiştir.⁶⁹⁹

Gönderilen talimatlarla ilgili olan bir diğer husus, vaktiyle bozulmuş timarlar hakkındadır. Paşmaklık, arpalık olarak kullanılmak, ulûfelerine bedel bâzı saray mensuplarına ve mütekâidlere verilmek veya merkezi devlet bütçesinin gelirlerini artırmak sebebiyle havass-ı hümâyûna katılması için vaktiyle bozulmuş eski timarların (kılıçların) tekrar tefrik (ayırma) edilerek bizzat sefere eşmek (gitmek) ve timarının bulunduğu sancakta ikâmet etmek şartıyla “*ulûfeliden talip olanlara*” ya da “*harb ve darbe kâdir yarar ve müstehâk yiğitlere*” verilmesi ile ilgilidir.⁷⁰⁰

Verilen talimatlara göre vazifesini büyük bir titizlikle icra eden Hüseyin Paşa'nın teftiş esnasında karşılaştığı ve tereddüte düştüğü bazı hususlar da olmuştur. Paşa'nın tereddüte düştüğü meselelerden biri, sultanzâde (padişah kızlarının oğulları) veya paşazâdelerin ellerindeki dirliklerin tasarruf şekillerini bu yeni şartlara uydurmanın güçlüğüdür. Bunların ellerinde bulunan berâtlarla yoklamada hazır bulunsalar bile, sefere gitme vazifelerinin bulunmaması ve bazılarının sefere gitmeye durumlarının müsait olmamasından dolayı bu gibilerin “*yerlerine cebelüsü eşdirmek şartıyla*” kaydının berâtlarına kaydedilerek dirliklerinin ellerinde bırakılmasının caiz olup olmayacağını merkeze sormuşlardır. Padişah, bu arz üzerine, “*cebelü lâzım değildir,*

⁶⁹⁷ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 214.

⁶⁹⁸ Koçi Bey, “*Etrafta mahlûl zeamet ve timar olursa, birden yüz bine varıncaya kadar her eyâletin beylerbeyisi erbabına verip icmâl defterine kayd ile tezkeresi İstanbul'dan berât olunurdu. İstanbul'dan kimseye dirlik verilmezdi. Bu yüzden İslâm ülkesinde kavgalı bir zeamet ve timar yoktu. Yabancı ve ehliyesiz karışmazdı. Eğer beylerbeyileri, bir timarı, yolunu bulup ehliyesiz bir kimseye verirlerse, hak sâhibi olanlar, İstanbul'a gelip, feryad ve şikâyet ederlerdi*” şeklinde zeamet ve timarlarda nizaya yol açan hususları belirtmiştir. *Koçi Bey Risalesi*, Zuhuri Danışman (hızl.), s. 13; *Koçi Bey Risalesi*, Ali Kemal Aksüt (hızl.), s. 25.

⁶⁹⁹ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 213; Ömer Lütfi Barkan “a.g.m.”, s. 323.

⁷⁰⁰ Ömer Lütfi Barkan “a.g.m.”, s. 323. Koçi Bey 1596 yılını işaret ederek, bu tarihe kadar “*zeamet ve timar namı ile kimseye arpalık verilmezdi. Ve paşmaklık tayini lazım gelse havass-ı hümâyûn karyelerinden on dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz akçeye varınca tayin olup ziyade olmazdı. Ve kâdimi timar ve zeamet kimseye hâs ve paşmaklık olmazdı. Ve dilsizler ve cüceler ve sair nüdemai padişâhi kimler olursa ulûfeli olub zeamet ve timar onlara memnu idi.*” Şeklinde kaydederek bu tarihten sonra bu kaidelerin değiştiğinden ve bozulduğundan bahsetmektedir. *Koçi Bey Risalesi*, Ali Kemal Aksüt (hızl.), s. 23.

zeamet sahibi kendi gitsin kim ise. Göreyim seni nice çalışırsın. Eğer harem halkından dahi var ise alup gayriye viresün” şeklinde cevap vererek emirlerinin kat’i ve herkes için tatbikinın lazım olduğunu belirtmiştir.⁷⁰¹

Hüseyin Paşa bu suretle tüm timar ve zeamet sahiplerini Sofya’da toplayıp,⁷⁰² Bosna, Budun, Kanije ve Timeşvar eyâletlerinde bütün timar ve zeamet sahiplerinin, berâtlarını inceleyip hak eden sipahilerin, eşgalleri de yazılarak berâtları yenilenmiş,⁷⁰³ mahlûl olan timarlar ulûfeli olanlara verilmiştir.⁷⁰⁴ 1632-33’de Anadolu Beylerbeyi Mehmet Paşa’nın tayin edildiği Anadolu yoklaması Kütahya’da; Karaman Beylerbeyi Dilaver Paşa ise Konya’da zeamet ve erbâb-ı timar sahiplerini toplayıp, belgelerini inceleyerek berâtlarını yenilemiştir. Bu eyaletlerle birlikte Halep, Şam, Maraş, Sivas, Trabzon, Erzurum ve Diyarbakır eyaletleri de yoklanmıştır.⁷⁰⁵ Anadolu Beylerbeyi Mehmet Paşa’nın rehberliğinde yapılan denetimlerde Anadolu’da 5.312 timar sahibinin beratları yenilenmiştir.⁷⁰⁶ Aynı bölgeye ait Ayn Ali Efendi tarafından verilen 1560-1580 tarihleri arasındaki tahrir verileri (7.486 kılıç birimi; 298’i zeamet ve 7.188’i kılıç timar olmak üzere⁷⁰⁷) dikkate alındığında bu rakam oldukça düşük görülmektedir. Howard, Anadolu’daki kılıç timarların düşüklüğüne ilişkin rûzname kayıtlarının olası açıklamalar getirdiğini ifade ederek; bu dönemde kayıp olan timar ve zeametlerin çoğunun sepet timarı haline getirilerek, timarların askeri olmayan amaçlara tahsis edildiğini, merkezi yönetim gözüyle bakıldığında “kılıç timar” ile anılan usulsüzlüğün,

⁷⁰¹ Eyâletlerdeki timar teftişinde Dergâh-ı âli çavuş ve müteferrikaları, Defter-i Hakani ve maliye kâtiplerinden timar sahibi olan kişiler de yeniden tetkik edilmiştir. Saray mensupları ve devlet daireleri ile yakından ilişkili olanlar ya da bizzat timar kayıtlarının tutulması ile meşgul olan kişiler, buldukları mevkinin verdiği imtiyazla en fazla rağbette olan dirlikleri ellerine geçirmişlerdir. Böyle olmakla birlikte muhasebe ve Defterhâne’deki işlerinin yoğunluğundan dolayı ya da başka sebeplerle sefere iştirak vazifelerini yerine getirmeyenlerin sayısı oldukça artmıştır. Bütün bunlar, timar sisteminin bozulmasının belli başlı sebepleri arasındadır. Meselâ 1574 tarihinde 124 olan müteferrikaların sayısı 1631’de 463’e çıkmıştır. Yine aynı tarih aralığından hareketle çavuşlar 356’dan 1832’ye, hazine kâtipleri 17’den 118’e yükselmiştir. Teftiş esnasında bu kadrolarda büyük bir azaltıma gidilerek, kâfi geleceği anlaşılan 400 çavuş, 200 müteferrika ve 80 kâtipten fazlası kadro dışı bırakılmış, açıkta kalanların timarları sefere bizzat gitmek ve sancağında ikamet etmek şartıyla ellerinde bırakılmıştır. Ömer Lütfi Barkan “a.g.m.”, s. 323-324; Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 40-41; Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 217.

⁷⁰² Bilindiği üzere Rumeli Beylerbeyliği’nin paşa sancağı Sofya’dır. Bu nedenle timar ve zeamet sahipleri Sofya’da toplanarak teftiş edilmişlerdir.

⁷⁰³ Berâtlarının tecdid olunmasını hak eden timar sahipleri kendi sancaklarında ikamet eden, alaybeylerinin sefer çağrısına uyan sipahilerdir. Sadece Rumeli eyaleti için değil, tüm Anadolu’da timar ve zeametlerin yoklamasına memur edilen görevlilerden timar sahiplerinin kendi sancaklarında ikamet etmelerine ve vaki olan seferlere katılıp katılmadıklarına dikkat edilmesi istenmiştir. Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 211-212, 221.

⁷⁰⁴ Ziya Yılmaz, *a.g.e.*, s. 973-974.

⁷⁰⁵ Ziya Yılmaz, *a.g.e.*, s. 976.

⁷⁰⁶ Rhoads Murphey, “a.g.m.”, s. 554/dipnot 9a. Anadolu’da; Karaman, Konya, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Maraş ve Sivas eyaletlerinin teftişi yapılarak timarları gözden geçirilmiştir. Ancak Howard, arşivde sadece Anadolu, Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinin kayıtlarının olduğunu belirtir. Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 218.

⁷⁰⁷ Ömer Lütfi Barkan “a.g.m.”, s. 289.

kılıç birimlerinin saptırılması, yani aslından koparılması anlamına geldiğini belirtmektedir.⁷⁰⁸ Aslında bu husus yani bir timarın askeri olmayan bir amaca dönüştürülmesi, dönemin aydınları tarafından şiddetle tenkîd edilmektedir. Meselâ, Veliyüddin Efendi, telhisinde, “...sepetlerde olan zeamet ve timarları erbâb-ı istihkaka tevzi eylemesine ve gedüklülerin ref’ine ve sefere me’mur olmalarına fermân-ı alişânları sadır...” olunmasını istemektedir.⁷⁰⁹ Aynı şekilde Ayn Ali Efendi boşalan timarları kendi çıkarları için ya da hanehalkından birine atamak maksadıyla kullanan valileri ağır şekilde suçlamaktadır.⁷¹⁰

Osmanlı yöneticileri timarların zeamete tahvil edilebildiğinin farkında olmakla birlikte, boş olan timarların ortaya çıkarılabileceğini de öngörmüşlerdir. Ancak teftiş sırasında çok daha önemli bir tespitle, imparatorluk genelinde birçok timarın boş olduğu saptanmıştır. Bu boş timarlar ise kimsenin talebinde değildir ve hiç kimseye tahsis edilmemiştir. Howard, bu durum karşısında Osmanlı yöneticilerinin tavrını yansıtan belgelerin sadece rûzname kayıtlarında mevcut olduğunu belirtir ve bu konuyla ilgili olarak verilen talimatı şu şekilde kaydeder: “*bir süre önce verilen talimata göre Anadolu eyaletlerinde bulunan bütün dirlikler yoklandı. Bu dirlikler sefere katılmaları ve timarlarının bulunduğu yerde ikâmet etmek şartıyla hak sahiplerine verildi. Ancak verimsiz ve iskân olunmamış bazı kılıç zeamet ve timarlar farkedildi. Bunlar da kimsenin talebinde ve tasarrufunda değildi. (Yani berât olunmamıştı) Bu şekilde boş kalan kılıçlar, iki veya üç kılıcın birleştirilerek bir timar haline getirilmesi ve layık olana verilmesi emredildi.*”⁷¹¹ Aslına bakılırsa talimatta yer alan “*verimsiz ve iskân olunmamış bazı kılıç zeamet ve timarlar*” kaydından timarların neden boş kaldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla timar sahibi, tasarrufunda olan timarlar üzerinde köylüsü, yani toprağı ekip biçecek çiftçisi olmadığından vergi toplayamamaktadır. Bunun sebebini yönümüzü Anadolu’ya çevirdiğimizde tespit etmemiz hiç de zor değildir. Uzun Avusturya ve İran Seferleri sırasında gelişerek 1596’lardan itibaren Anadolu’nun sosyal hayatını felce uğratan Celali şekavetinin ortaya çıkarttığı en büyük gerilim, bilindiği üzere *büyük kaçgun*’dur. Ziraate bağlı, vergi veren köylüyü leventliğe çekmiş, bağda bahçede çalışanlara güven bırakmadığı için köylüler topraklarını terk etmişlerdir.⁷¹²

⁷⁰⁸ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 220.

⁷⁰⁹ Rhoads Murphey, “a.g.m.”, s. 552.

⁷¹⁰ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 221.

⁷¹¹ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 221-222.

⁷¹² Akdağ, bu büyük kaçış esnasında köylülerin canlarını kurtarmak için göze görünmez ormanlık, kayalık, dağ kovukları gibi yerlere kaçtıklarını ve vakit bulamadıkları için eşya, yiyecek, ekin ve hayvan

İncelenen timar, zeamet rûzname ve yoklama defterlerinde hali ve harebe olan toprağın mamur edilmesi şartıyla tevcih edilmiş birçok timar tevcih tezkire kaydı mevcuttur. Bu durum Osmanlı yönetiminin söz konusu toprakları yeniden iskâna tabi tutarak, bu topraklarda ziraati tekrar canlandırma gayretlerinde olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

İmparatorluktaki tüm zeamet ve timar sahiplerinin kayıt altına alınması amacını taşıyan bu reformla timar ve zeamet sahiplerinin berâtları yenilenmiş, dirlikleri olduğu sancakta ikamet etmeleri şartı katî olarak getirilmiş, boş olan timarlar saray mensuplarından maaşlı olanlara ve talep etmedikleri halde savaşlarda yararlılıkları görünen kişilere yeniden tahsis edilmiştir.⁷¹³ Bu reform Osmanlı Devleti'nin kurumsal manada güç ve esnekliğinin 17. yüzyılda da devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.⁷¹⁴

1632-33 yılında timar isteminde yapılan düzenlemenin bir diğer önemli hususu bu tarihten sonra timar sahiplerinin boy, saç, göz rengi ve öne çıkan fiziksel özellikleriyle kaydedilmelerinin istenmesidir.⁷¹⁵ Keza incelenen Sivas yoklama defterinde sipahilerin boy, saç ve göz renginin yanısıra öne çıkan fiziksel özelliklerinin de kaydedildiğini görüyoruz.

Bu hususla alakalı bazı örnekler şöyledir. *Açuk kaşlu yüzünde yanık izi olan Bekir gelüb berât eylemiştir.*⁷¹⁶ *Tavilü'l-kame gök gözlü sağ elinde yarası olan müşarun ileyh Mehmet gelüb berât itmiştir.*⁷¹⁷ *Orta boylu elâ gözlü sağ canibinde çalık olan mezkûr Ali gelüb berât eylemiştir.*⁷¹⁸ *Esmer-ül-levn orta boylu kara kaşlu sağ eli mecrûh olan mezkûr Ali gelüb berât eylemiştir.*⁷¹⁹ *Sarı kaşlu gök gözlü orta boylu saru sakallu çenesinde kurşun yarası olan mezkûr İbrahim seferde bulunmasından berât itmiştir.*⁷²⁰ *Uzun boylu ela gözlü kara sakallu sağ gözünde kurşun alameti olan mezkûr İsmail Cum'a tahvilinden alub berât itmiştir.*⁷²¹ *Orta boylu ak sakallu başın ortasında kılıç yarası olan mezkûr Mehmet gelüb berât itmiştir.*⁷²² *Abdullah oğlu ela gözlü açuk*

sürülerini bile ortada koyduklarını belirtir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Akdağ, *Türk halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâli İsyânları*, s. 423-459.

⁷¹³ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 224.

⁷¹⁴ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 208.

⁷¹⁵ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 224.

⁷¹⁶ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 114/2.

⁷¹⁷ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 319.

⁷¹⁸ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 110/3.

⁷¹⁹ BOA DFE. RZ. d nr.1066;114.

⁷²⁰ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 141.

⁷²¹ BOA DFE. RZ. d nr.1066;143/2.

⁷²² BOA DFE. RZ. d nr.1066;320.

kaşlı uzun boylu sağ yüzünde beni var mezkûr Hasan gelüb Cülûs-ı hümâyûn vâki'olmağla tecdîd-i berât eylemiştir.⁷²³ Zikr olunan be-nevbet timara Mir-i Mirân beratıyla mutasarrıf olan orta boylu kara gözlü çil yüzlü İbrahim ve orta boylu kara gözlü kara kaşlı Halil cülûs-ı hümâyûndan tecdîd-i berât eylemiştir.⁷²⁴ Sivas yoklama defterinde Sivas sancağı sipahilerinin bu şekilde öne çıkan fiziki özellikleri haricinde saç, göz ve ten rengi ve boyları gibi diğer fiziksel özelliklerine bakıldığında; gök gözlü, siyah gözlü, gök elâ gözlü, kara gözlü, ahul gözlü, şehla (şaşılık) gözlü, kara kaşlı, açık kaşlı, çatık kaşlı, sarı kaşlı, ak kaşlı, kara ince kaşlı, karacık kaşlı, açık sarı kaşlı, kara sakallı, kumral sakallı, kır sakallı, köse sakallı, hafif sakallı, buğday tenli, ak benizli, yalın yüzlü, kasîrû'l-kame (kısa boylu), esmerü'l-levn, tavîlü'l-kâme (uzun boylu), ebyazu'l-levn (beyaz tenli), asfaru'l-levn (sarışın), vasatu'l-kâme (orta boylu), piri yaşında, tahminen elli yaşında, yaşı piri olmayan, sabi boylu gibi fiziksel özelliklere sahip olduklarını defter kayıtlardan öğreniyoruz.

1632-33 yıllarında yapılan genel yoklamayla timar ve zeamet sahiplerinin fiziki özelliklerinde bu denli detaya girilmesine karşılık, timarın tahsis edildiği arz sahibinin devlet adına yapacağı mükellefiyetlere/hizmetlere çok az yer verilmiştir. Yani timar sahibinin kimliği ve timarın tahsis edilme nedeni çok genel ifadelerle kaydedilmiştir. Bu hususla alakalı olarak, aşağıdaki timar tevcih tezkire kaydına bakıldığında,

Nahiye-i Artukabad der livâ-i Sivas

Timar-ı Hıdır an tahvil-i hod

Karye-i Ahmed Danişmend tâbi'-i Artukabad Hâsıl-ı divâni 4.300

Hisse 3.000

“Mezkûr Hıdır gelüb timar-ı mezbûru hîn-i yoklamada berât eylemiştir.”⁷²⁵ şeklinde görüldüğü üzere, tevcih açıklama kısmı oldukça kısa verilmiştir. Sivas yoklama defterinde yer alan diğer kayıtlar da aşağı yukarı bu üslûp üzeredir. “Orta

⁷²³ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 155.

⁷²⁴ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 280.

⁷²⁵ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 8/1.

boylu açuk kaşlu ela gözlü mezkûr Mehmet gelüb berât itmişdir."⁷²⁶ Bununla birlikte tevcih açıklama kısmının hiç yazılmadığı kayıtlar da mevcuttur.⁷²⁷ Bazı kayıtlarda ise - çok az da olsa- tevcih ve intikâl sebepleri yer almıştır. "*Kasîrû'l-kame çatuk kaşlu ela gözlü mezkûr Hüseyin gelüb zâyi'iden tecdîd-i berât eylemişdir.*"⁷²⁸ "*Orta boylu elâ gözlü açuk kaşlu mezkûr Receb gelüb Mustafa'nın fevtinden alub berat itmişdir.*"⁷²⁹ "*Gök ela gözlü açuk kaşlu orta boylu mezkûr İsa gelüb yoklanup tecdîd-i berât eylemişdir.*"⁷³⁰ "*Orta boylu açuk kaşlu ela gözlü mezkûr Mustafa timar-ı mezbûru cülûs itmişdir.*"⁷³¹ "*Kara gözlü açuk kaşlu pîri yaşında mezkûran İsmail ile karındaşı gök ela gözlü açuk kaşlu tahminen 50 yaşında İbrahim nam karındaşlar gelüb berât itmişdir.*"⁷³² Toparlarsak, 1632-33 genel yoklamasına ait kayıtlardaki veriler, hem yeni timar sahibinin hem de önceki timar sahiplerinin aile yapısını, vazifelerini, timarın tevcih ve intikâl sebeplerini ortaya koymada çok yetersizdir.⁷³³

1632-1633 tarihlerinde başlayan 1066 numaralı Sivas Yoklama Defteri, 1632-1633, 1635, 1636, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1642, 1643, 1644, 1645 ve 1646 yıllarına ait Sivas sancağı timar ve zeamet kayıtlarını içermektedir. Bu tespitlerden hareketle incelenen yoklama defterinde H.1042/M.1632-33 ve H.1055/M.1646 yılları arasında Sivas sancağına ait 637 timar kaydı ve 60 zeamet kaydı olmak üzere toplamda 697 dirlik kaydı tespit edilmiştir. Belirttiğimiz tarihlerde Sivas sancağında zeamet ve timar sahiplerinin tasarruf ettikleri dirlik miktarı, dirlik sahiplerinin kimlikleri, zeamet ya da timarın kimden intikâl ettiği ve intikâl şekli defter bilgileri ışığında ayrıntısıyla incelenmiştir.

2.3.5.2. Zeamet Sahipleri

Sivas yoklama defteri'nde H.1042/M.1633, H.1044/M.1635, H.1045/M.1636, H.1048/M.1639, H.1055/M.1646 yıllarına ait zeamet kaydı tespit edilmemiştir. Bununla birlikte diğer yıllarda zeamet sahiplerinin son derece az oluşu dikkat çekmektedir. *Livâ-i Sivas fî sene 1047* kaydıyla 1638 yılında toplamı 63.274 akçe, iki adet zeamet kaydı yer almaktadır. Bunlardan biri Osman Bey'in zeametidir. Kendisi, Sivas sancağı Kuştaş

⁷²⁶ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 283/2.

⁷²⁷ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 284/2.

⁷²⁸ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 287.

⁷²⁹ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 284/2.

⁷³⁰ BOA DFE. RZ. d nr.1066;286/2.

⁷³¹ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 296/2.

⁷³² BOA DFE. RZ. d nr.1066; 325.

⁷³³ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 225.

nahiyesi Ağcaviran köyü ve gayriden 39.656 akçelik zeamet tasarruf etmektedir.⁷³⁴ Diğeri “*Derviş oğlu kasîr-ül kame gök gözlü saruşın müşârun ileyh İbrahim gelüb zeamet-i mezbûru kendü tahvilinden berât eylemiştir*” kaydıyla, Acacı nahiyesi Acıpınar köyü ve gayriden 23.618 akçe ile zeamet tasarruf eden İbrahim’dir.⁷³⁵ H.1049/M.1640 tarihinde toplam geliri 138.137 akçe olan iki adet zeamet kaydı yer almaktadır. Zeametlerden biri Sivas sancağı Niksar nahiyesinden 93.793 akçe ile Dergâh-ı mu’allâ müteferrikalarından Hüseyin Bey’e aittir.⁷³⁶ Diğeri ise Sivas sancağında 44.344 akçe zeamet tasarruf eden Mehmet Bey’e aittir.⁷³⁷ Zeamet sahiplerinden birisi Dergâh-ı âli müteferrikası iken diğerrinin vazifesi belirtilmemiştir. H.1050/M.1641 tarihinde 415.837 akçe ile 13 adet zeamet yer almaktadır. Bu zeametler içerisinde en yüksek miktar 77. 932 akçe ile Sivas sancağı Sorkun nahiyesinde zeamet tasarruf eden Derviş Bey’e aittir. Ancak, “*Cülûs-ı hümayûn vâki’olmağla mezkûr Derviş gelüb teccid-i berât eylemiştir*”⁷³⁸ kaydının haricinde, vazifesi ve zeametinin gelir kalemleri belirtilmemiştir. Bunu, Sivas sancağı Venk nahiyesinde 55.575 akçe ile Dilaver Bey’in zeameti⁷³⁹ bunu da 43.405 akçe ile Ahmet Bey’in zeameti⁷⁴⁰ takip etmektedir. Diğer zeametlerin gelir kategorisine bakıldığında, 20.000-30.000 akçe arasında 9 zeamet yer alırken, diğer zeametnin miktarı ise 37.164 akçedir. H.1051/M.1642 tarihinde 14 adet zeamet kaydı bulunmakta ve toplamda 435.150 akçelik bir hâsıl oluşturmaktadır. Bu toplam içerisinde 100.000 akçe ile en fazla zeamet miktarı Sivas sancağı Niksar nahiyesinde Dergâh-ı âli müteferrikalarından Ahmet Bey’e aittir.⁷⁴¹ Bunu sırasıyla 42.320 akçe ile Sivas sancağında Derviş Hüseyin Bey’in zeameti⁷⁴² ve Sivas sancağı Kazabad nahiyesinde 34.200 akçe ile zeamet tasarruf eden Ali Bey’in zeameti⁷⁴³ takip etmektedir. Diğer zeametlerin gelir kategorilerine bakıldığında 10 adet zeametle fazla yığılma 20.000-30.000 akçe arasında olduğu görülmektedir.⁷⁴⁴ 20 adet zeamet tespit ettiğimiz H.1052/M.1643 tarihinde, zeametlerin toplam miktarı 633.991 akçedir. Bu miktar içerisinde 51.000 akçe ile en yüksek zeamet

⁷³⁴ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 28/3.

⁷³⁵ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 29.

⁷³⁶ BOA DFE. RZ. d nr.1066;47.

⁷³⁷ BOA DFE. RZ. d nr.1066;48.

⁷³⁸ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 90/2.

⁷³⁹ BOA DFE. RZ. d nr.1066;78.

⁷⁴⁰ BOA DFE. RZ. d nr.1066;83;2.

⁷⁴¹ BOA DFE. RZ. d nr.1066;151.

⁷⁴² BOA DFE. RZ. d nr.1066;119;2.

⁷⁴³ BOA DFE. RZ. d nr.1066;99.

⁷⁴⁴ BOA DFE. RZ. d nr.1066;104;3, 111, 113, 114;2, 115, 117, 117;2, 125, 138;3, 142, 158;3.

geliri Sivas sancağı Turhal nahiyesinden Mehmet Bey'e aittir.⁷⁴⁵ Bunu sırasıyla, 45.999 akçe ile Yusuf Bey'in zeameti ve 40.400 akçe ile Ahmet Bey'in zeameti takip etmektedir. Belirtilen yıla ait kayıtlı 20 adet zeamet içerisinde 9 adet zeamet 20.000-30.000 akçe arasındadır.⁷⁴⁶ 30.000-40.000 akçe gelir diliminde 8 zaim,⁷⁴⁷ 40.000-50.000 akçe gelir kategorisinde ise 2 zaim⁷⁴⁸ zeamet tasarruf etmektedir. Defterde H.1053/M.1644 yılına ait, her ikisi de 20.000 akçe zeamet tasarruf eden 2 zeamet kadı yer almaktadır.⁷⁴⁹

1066 numaralı Sivas sancağı yoklama defterinde H.1054/M.1645 yılına ait timar ve zeamet kayıtları "*Livâ-i Sivas el-cüz'-i evvel*", "*Livâ-i Sivas el-cüz'-i sâni*", "*Livâ-i Sivas el-cüz'-i es-sâlis*", şeklinde cüzlere ayrılarak kaydedilmiştir. Birinci cüzde zeamet kaydı bulunmazken, ikinci cüzde 6 tane, üçüncü cüzde 1 tane olmak üzere toplam miktarı 231.091 akçe olan 7 adet zeamet kaydı tespit edilmiştir. Zeametler içerisinde 51.091 akçe ile en yüksek tasarruf, Sivas sancağı Budaközü nahiyesinden "*Kara gözlü açuk kaşlu pîri yaşında mezkûran İsmail ile karındaşı gök elâ gözlü açuk kaşlu tahminen 50 yaşında İbrahim nam karındaşlar gelüb berât itmişdir*" kaydından anlaşıldığı üzere İsmail ve İbrahim kardeşlere aittir.⁷⁵⁰ Her ne kadar defterde kaydedilmese de, dirliği tek berâtla tasarruf ettikleri için, tasarruf şekli *ber vech-i müşterek*'tir. Bunu Sivas sancağı Yenice köyünden 50.000 akçe ile Gürcüli Zeyan Bey'in zeameti takip etmektedir. "*Ze'amet-i be-nâm Gürcüli Zeyan an tahvil-i İsmail el-müteveffa*" kaydından zeametın İsmail adlı kişinin vefatıyla kendisine intikâl ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁵¹ Ancak ne kadarlık kısmının intikâl ettiği, elinde/tasarrufunda olan zeametının ne kadar olduğu bilgileri verilmemiştir. Diğer zeametlerin gelir kategorilerine bakıldığında, 4 adet zeamet 20.000-30.000 akçe arasında⁷⁵² ve 1 adet zeamet de 30.000-40.000 akçe arasındadır.⁷⁵³

⁷⁴⁵ BOA DFE. RZ. d nr.1066;207.

⁷⁴⁶ BOA DFE. RZ. d nr.1066;171, 173, 193;2, 196, 196;3, 198;3, 203, 207;4, 241.

⁷⁴⁷ BOA DFE. RZ. d nr.1066;183, 186;2, 197;3, 201, 202, 205;3, 206;2, 230.

⁷⁴⁸ BOA DFE. RZ. d nr.1066;187;2, 205.

⁷⁴⁹ BOA DFE. RZ. d nr.1066;282;2, 289;3.

⁷⁵⁰ BOA DFE. RZ. d nr.1066;325.

⁷⁵¹ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 331;2.

⁷⁵² BOA DFE. RZ. d nr.1066; 315, 319, 329, 333.

⁷⁵³ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 352/2.

Tablo 15. 1066 Tarihli Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağı'nda Zeamet Sahiplerinin Gelir Kategorileri

Gelir Kategorileri (Akçe)	1638	1640	1641	1642	1643	1644	1645	Toplam
20.000-30.000	2	-	9	10	9	2	4	36
30.000-40.000	-	-	1	2	8	-	1	12
40.000-50.000	-	1	1	1	2	-	-	5
50.000-60.000	-	-	1	-	1	-	2	4
60.000-70.000	-	-	-	-	-	-	-	-
70.000-80.000	-	-	1	-	-	-	-	1
80.000-90.000	-	-	-	-	-	-	-	-
90.000-100.000	-	1	-	-	-	-	-	1
100 bin üzeri	-	-	-	1	-	-	-	1
Toplam Zeamet	2	2	13	14	20	2	7	60
Toplam Miktar (Akçe)	63.274	138.137	415.232	435.15	584.007	50.000	226.936	1,912.736

Tablo 15'ten hareketle Sivas yoklama defterinde 1633-1646 yılları arasında, muhtelif tarihlerde olmak üzere 60 adet zeamet tevcihi tespit edilmiştir. 1638-1645 tarihleri arasında Sivas sancağı gelirlerinin 1,912.736 akçesinin zeamet olarak tahsis edildiği görülmektedir. Belirtilen tarihler içersinde zeamet sayılarında ve miktarında en fazla yoğunluk, 1641, 1642 ve 1643 yıllarında görülmüştür. 20 adet ile en fazla zeamet sahibi ve 584.007 akçe ile en yüksek zeamet miktarı 1643 yılına aittir. 1642 yılındaki zeamet sahibi 14 ve toplamda tasarruf ettikleri miktar 435.015 akçedir. 13 zeamet tevcih kaydı tespit ettiğimiz 1641 yılındaki zeamet miktarı 415.232 akçedir. Belirtilen yıllara ait 60 adet zeametın gelir kategorisine bakıldığında, ilk sırayı % 60 oran ile 20.000-30.000 akçe arasındaki zeamet almaktadır. Bu oranı % 20 ile 30.000-40.000 akçe arasındaki gelir dilimi, bunu da % 10 ile 40.000-50.000 akçe arasındaki gelir diliminin takip ettiği görülmektedir.

2.3.5.3. Timar Sahipleri

İncelenen 1066 numaralı Sivas yoklama defterinde 1633-1646 tarihlerini kapsayan timar kayıtları incelendiğinde belirtilen yıllara ait toplam 637 adet timar birimi tespit edilmiştir. Sivas sancağı ve bağlı birimler dâhilinde ve belirtilen yıllarda 637 timar birimlerinin ne kadarlık bir hâsıl ortaya çıkarttığı önemlidir. Bundan dolayı

yapılan değerlendirmelerde, daha çok yıllara ait timar birimlerinin sayıları ve ortaya çıkarttıkları toplam hâsılat üzerinde durulmuştur.

Sivas yoklama defterinde 1632-1633 yılına ait 21 adet timar kaydı bulunmaktadır. Toplam geliri, 76.499 akçe olan bu timarlar arasında 10.999 akçe ile en büyük gelir, Tozanlı nahiyesi İslî köyü ve gayriden timar tasarruf eden Ömer Bey'e aittir.⁷⁵⁴ 1635 yılına ait 6 adet timar kaydının toplam geliri, 17.500 akçedir.⁷⁵⁵ 1636 tarihinde defterde 5 adet timar kaydı bulunmakta, toplamda 13.224 akçe geliri olan bu timarlar içerisinde en büyük hisse, 3.424 akçe ile Sivas sancağı Akviran, Serpincik? Karacaviran ve Burakviran köylerinden timar tasarruf eden Habib Bey'e, en az hisse 1.500 akçe ile Karakuş nahiyesi Hane-i Emlâk köyünden timar tasarruf eden Recep Bey'e aittir.⁷⁵⁶ 1637 yılına ait 4 adet timar kaydı bulunmakta ve bu timarlar 14.300 akçelik bir gelir oluşturmaktadır. Bu gelir içerisinde en yüksek hisse, Sorkun nahiyesi Beğkışla ve Durak, Mihmadlu, Karacaviran köylerinden 5.300 akçe ile timar tasarrufu Beyazıd Bey'e aittir.⁷⁵⁷ 1638 yılında 6 adet timar tespit edilmiş, bu da 15.700 akçelik bir hâsıl ortaya çıkartmıştır. Bu hâsılat içerisinde 4.000 akçe ile en yüksek hisse Niksar nahiyesi Dıraç köyü ve gayriden timar tasarruf eden Veli kardeşlere, 500 akçe ile en düşük hisse, Sivas sancağı Ağcamescid köyü ve gayriden timar tasarruf eden Bayram Bey'e aittir. Her iki timarın da tasarruf şekli be-nevbet timardır.⁷⁵⁸ 1639 yılında tespit edilen 6 timar kaydı vardır. Toplamda 18.800 akçelik bir gelir oluşturan bu timarlar içerisinde en büyük hisse Sivas sancağı Kızılkünbed nahiyesinde 5.100 akçe ile timar tasarruf eden Süleyman Bey'e aittir.⁷⁵⁹ 32 adet timar kaydı tespit ettiğimiz 1640 tarihinde, timarların toplam hâsılı 124.500 akçedir. Bu miktar içerisinde en büyük geliri 16.000 akçe ile Kasım Bey'in timarı,⁷⁶⁰ en küçük geliri 1.200 akçe ile Budaközü nahiyesi Karaca Koyunlu Kışlasından timar tasarruf eden Mustafa Bey'in timarı⁷⁶¹ oluşturmaktadır. DFE. RZ. d.nr 1066; 49/2'de kayıtlı olan Sivas sancağı Kazabad nahiyesi Döğer köyünden 3.000 akçe timar tasarruf eden Hasan Bey'in timarı mülk timardır. Bilindiğı üzere bu tür timarlarda, devlet her türlü hak ve resimleri toplama yetkisini timar sahibine bütün hayatı boyunca ve ölümünden sonra da mirasçıları

⁷⁵⁴ BOA DFE. RZ. d nr.1066/7;2.

⁷⁵⁵ BOA DFE. RZ. d nr.1066/14,14;1,14;2,14, 15, 15;1, 15;2,15;3.

⁷⁵⁶ BOA DFE. RZ. d nr.1066/19;2.

⁷⁵⁷ BOA DFE. RZ. d nr.1066/22 Diğer kayıtlar için Bkz.22;2, 23, 24.

⁷⁵⁸ "Kasir-ül kame saruşın mezkûr Bayram geliüb zikr olunan 500 akçe be-nevbet timar Osman fevtinden alub berât eylemiştir." BOA DFE. RZ. d nr.1066/26,26;3.

⁷⁵⁹ BOA DFE. RZ. d nr.1066/33;2 Diğer kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ. d nr.1066/33, 34, 35,35;1, 36

⁷⁶⁰ BOA DFE. RZ. d nr.1066/45;2.

⁷⁶¹ BOA DFE. RZ. d nr.1066/43;3.

tarafından tam bir mülk olarak tasarruf edebilecek bir gelir olarak bırakmıştır. Vaktinde bağışlanmış ya da satın alınmış bu mülk timarlarda başlangıçta bir hizmet şartı aranmıyordu. Ancak askeri hizmet şartı, zamanla mülk sahiplerine devlet tarafından zorla kabul ettirilerek, bizzat sefere gitmek veya mükemmel silahlanmış bir cebelü göndermekle yükümlü tutulmuşlardır.⁷⁶² İşte bu türden timarların berâtlarında -Hasan Bey'in berâtında olduğu gibi- “*sefer vaki oldukça cebelü eşer*” ifadesi yer almıştır.⁷⁶³ Bu kaydın dışında, diğer timar kayıtlarında tasarruf şekli belirtilmemiştir.

1066 numaralı yoklama defterinde 1641 yılına ait 76 adet timar tespit edilmiştir. 76 adet timarın toplam geliri 371.197 akçedir. Bu miktar içerisinde en büyük hisse, 16.498 akçe ile Sivas sancağı Sonisa nahiyesi Basmalı köyü ve gayriden timar tasarruf eden Kâtip Kasım oğlu İbrahim Bey'e aittir.⁷⁶⁴ En az gelire timar tasarrufu, 600 akçe ile Sivas sancağı Çayviranı, Körderelü/Yolvirani köylerinden ber vech-i iştirâk timar tasarruf eden Mehmet Bey'e aittir. Timar rûzname defterlerinde ber vech-i iştirâk timar tasarruf eden iştirakçılar kaç tane ise -bazen üç olabiliyor- isimleri ve kimin intikalinden ise -babası ya da kardeşi- çoğunlukla tevcih tezkirelerinde kaydedilmektedir. Ancak burada Mehmet Bey'in diğer iştirakçısı hakkında bilgi verilmemiştir.⁷⁶⁵ 96 timar tevcihi tespit ettiğimiz 1642 yılındaki toplam gelir 259.800 akçedir. Bu toplam içinde en yüksek timar tasarrufu, Tozanlu nahiyesi Eski, Şeyhmedid köyü ve gayriden 15.000 akçe timar tasarruf eden ebnâ-i sipâhiyandan (sipahi oğullarından) altmış dördüncü bölükte on beş akçe ulûfeye mutasarrıf olan Hasan Bey'e aittir.⁷⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde, saray erkânı ile merkezi ordudan yeniçeri ve sipahi bölüklerinin yüksek rütbelileri ve diğer mensuplarının, ulûfesi bedeli timara çıktıklarından bahsetmiştik. Padişahın hassa ordusunun muhtelif bölümlerinden (cebeci, topçu, saraç, nalbant gibi) timara çıkacak olanlara gündelik ulûfelerinin her bir akçesi için bin akçe hesabıyla ulûfesi bedeli timar tevcih edilmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda tevcih hükmünde de Hasan Bey'in on beş akçe ulûfesine bedel, 15.000 akçe timar tasarruf ettiğini görüyoruz. 1642 yılına ait en düşük hisse, Tozanlu nahiyesi Ortaviran, Karapınar köylerinden 500 akçe be-nevbet

⁷⁶² Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m.”, s. 295.

⁷⁶³ “*Timar-ı Hasan veled-i Hüseyin sefer vaki oldukça cebelüyi eşer*” Diğer kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ. d nr.1066; 38, 39,40, 41, 42,43, 44,45, 46, 48, 49, 50.

⁷⁶⁴ “*Cülüs-ı hümayûn vâki olmağla Katib Kasım oğlu kara gözlü kara kaşlı olan mezkûr İbrahim gelüb tecdid-i berât eylemiştir.*” BOA DFE. RZ. d nr.1066; 70.

⁷⁶⁵ “*Mezbûrdan Mehmet gelüb Cülüs-ı Hümayûn da ber-vech-i iştirak cülüs eylemiştir.* BOA DFE. RZ. d nr.1066; 81/3.

⁷⁶⁶ “*Ebnâ-i sipâhiyândan altmış dördüncü bölükde on beş akçe ‘ulûfeye mutasarrıf olan uzun boylu açık kaşlı ela gözlü merkum Hasan Mehmet tahvilinden alub berât itmiştir.*” BOA DFE. RZ. d nr.1066; 145/3.

timar tasarruf eden Halil Bey'e aittir. İncelenen Sivas sancağı yoklama defterinde 140 adet ile en fazla timar birimi 1643 yılına aittir. 140 adet timar birimi toplamda 640.440 akçelik bir gelir oluşturmuştur. 640.440 akçelik gelir içerisinde 18.000 akçe ile en yüksek timar tasarrufu Mehmet oğlu İbrahim Bey'e aittir.⁷⁶⁷ En düşük gelir, 900 akçe ile Budaközü nahiyesi İl-Viran köyü ve gayriden timar tasarruf eden Cafer Bey'e aittir.⁷⁶⁸ 1644 yılına ait 94 adet timar kaydı bulunmakta, toplamda 375.499 akçelik bir gelir ortaya çıkartmaktadır. Bunlar içerisinde Sivas sancağı Sorkun nahiyesi Mihmadlu, Karacaviran köyü ve gayriden 17.100 akçe ile en yüksek timar tasarrufu Beyazıd oğlu İsa Bey'e,⁷⁶⁹ en düşük hisse, Sivas sancağı Tozanlu nahiyesi Ortaviran ve Karapınar köylerinden 1.000 akçe timar tasarruf eden Veli Bey'e aittir. Veli Bey timarını be-nevbet olarak tasarruf etmektedir.⁷⁷⁰ Defterde 1645 yılına ait 83 timar kaydı bulunmakta ve toplamda 391.340 akçelik bir hâsıl ortaya çıkartmaktadır. Bu miktar içerisinde 19.500 akçe ile en fazla timar tasarrufu Abdülfettah Bey'e⁷⁷¹ en düşük hisse ise, Sivas sancağı Akkarbansaray köyünden 1.500 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Mustafa oğlu Durali Bey'e aittir.⁷⁷² 67 adet timar birimi tespit ettiğimiz 1646 yılına ait timar gelirleri 243.817 akçedir. Bu miktar içerisinde 10.000 akçe ile en fazla gelir Rıdvan oğlu Mehmet Bey'in tasarrufundayken, 1.300 akçe ile en az timar tasarrufu Kalender Bey'e aittir.⁷⁷³

Sivas yoklama defterinde kayıtlı timar sahiplerinin çoğu sadece isimleriyle kaydedildiklerinden dolayı, üstlendikleri vazife ve unvanları bakımından herhangi bir kategoriye tabi tutulmamıştır. Vazifesi belirtilen sipahilere bakıldığında; Örneğin, *“ebnâ-i sipâhiyândan altmış dördüncü bülükde on beş akçe 'ulûfeye mutasarrıf olan uzun boylu açuk kaşlu ela gözlü merkum Hasan Mehmet tahvilinden alub berât itmişdir.”*⁷⁷⁴ *Vasatu'l-kame gök gözlü saruşın serdengeçtilerden*⁷⁷⁵ *mezkûr gelüb cülûs*

⁷⁶⁷ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 208.

⁷⁶⁸ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 198.

⁷⁶⁹ *“Gök ela gözlü açuk kaşlu orta boylu mezkûr İsa gelüb yoklanub tecdid-i berât eylemişdir.”* BOA DFE. RZ. d nr.1066; 286/2.

⁷⁷⁰ *“Zikr olunan be-nevbet timara Mir-i Mirân beratıyla mutasarrıf olan orta boylu ela gözlü açuk kaşlu mezkûr Veli cülûs eylemişdir.”* DFE. RZ. d nr.1066; 280/2.

⁷⁷¹ *“Vasatu'l-kame gözleri büyük açuk kaşlu köse sakallu mezkûr Abdülfettah gelüb berât itmişdir.”* BOA DFE. RZ. d nr.1066; 345.

⁷⁷² *“Orta boylu açuk kaşlu ela gözlü kumral sakallu mezkûr Durali Mir-i mirân beratı ile berât itmişdir.”* BOA DFE. RZ. d nr.1066; 301/2.

⁷⁷³ *“Orta boylu ela gözlü açuk kaşlu mezkûr Kalender gelüb Mir-imirân beratıyla alub berât itmişdir.”* BOA DFE. RZ. d nr.1066; 365.

⁷⁷⁴ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 148/2.

⁷⁷⁵ Serdengeçti, Osmanlı Devleti'nde önceleri akıncılar daha sonra ise yeniçeriler arasından düşman içine dalan ya da kuşatma altındaki kaleye giren fedailer için kullanılmıştır. En ön safta çarpıştıkları için *“ölüm*

*itmişdir.*⁷⁷⁶ “*Timar-ı Yusuf an Çavuşân-ı Rum an tahvil-i hod*”⁷⁷⁷ şeklinde üçü tevcih açıklama kısmında biri de timar sahibinin kimliğinin açıklandığı kısımda olmak üzere, vazifesi belirtilen 4 sipahi dışında diğerlerinin görevleri kaydedilmemiştir. Bununla birlikte Sivas yoklama defterinde kayıtlı 637 timar biriminin sadece 77’sinde sipahinin ismiyle birlikte babasının ismi de kaydedilmiş, ancak sipahiye timarın kimden ve ne şekilde intikâl ettiği bilgisi verilmemiştir. 173 timar kaydında ise sipahinin ve babasının ismi, timarının kimden ve ne şekilde intikâl ettiği bilgisi yer alırken; 387 timar kaydında sadece sipahinin ismi yer almış; babasının ismi, timarının kimden ve ne sebepten intikâl ettiği belirtilmemiştir.

eri” sıfatıyla da anılan serdengeçtiler, 16. yüzyıldan itibaren genellikle gönüllü yeniçerilerden oluşmuştur. Bayrak adı altında 120’şer kişilik birlikler halinde teşkilatlanan serdengeçtiler, 10-20 akçe arasında değişen yevmiye almışlardır. Meydan savaşlarının yanısıra özellikle muhasarası uzamış geceleri kalelere merdivenlerle tırmandıkları, ölümüne savaştıkları için, bu mücadelelerden sağ dönen serdengeçtilerin maaşlarına zam yapılmıştır. Ayrıca bir imtiyaz göstergesi olmak üzere başlarına serdengeçti kavuğu denilen, değerli kuş tüyleriyle süslenmiş özel bir serpuş giyme hakkı tanınmıştır. Serdengeçti ağası adı verilen bu kavuklu serdengeçtilere, derecelerine göre yayabaşılık, bölükbaşılık, zağarcılık, sekbanlık, solaklık, sipahilik ve kapıcılık gibi imtiyazlı görevler verilmiş, kaleye ilk hücum eden ve burçlara bayrağı diken serdengeçtiye ise sancak beyliği tevcih edilmiştir. Abdulkâdir Özcan, “Serdengeçti”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul 2009, s.554-555; Mehmet Zeki Pakalın, “Serdengeçti”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, s. 181-182.

⁷⁷⁶ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 223/2,148;2.

⁷⁷⁷ BOA DFE. RZ. d nr.1066; 206/4.

Tablo 16. 1066 Numaralı Yoklama Defterine (1633-1646) Göre Sivas Sancağında Timar Sahiplerinin Gelir Kategorisi

Yıllar/ Gelir Kategorileri	1633	1635	1636	1637	1638	1639	1640	1641	1642	1643	1644	1645	1646	Toplam
Bin akçeden az	-	-	-	-	1	-	-	2	6	1	-	-	-	10
1.000-2.000	1	-	1	-	-	1	1	5	7	5	4	2	4	31
2.000-3.000	7	1	1	1	3	-	1	1	5	19	10	2	2	53
3.000-4.000	7	5	3	2	-	4	25	38	51	69	57	58	45	364
4.000-5.000	2	-	-	-	2	-	1	4	3	9	2	3	6	32
5.000-6.000	1	-	-	1	-	1	1	6	4	8	4	3	-	29
6.000-7.000	-	-	-	-	-	-	-	5	3	7	2	3	7	28
7.000-8.000	2	-	-	-	-	-	-	2	-	5	3	1	1	14
8.000-9.000	-	-	-	-	-	-	1	1	3	3	2	2	-	12
9.000-10.000	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
10.000-20.000	1	-	-	-	-	-	2	11	14	14	10	9	2	63
Toplam Timar Sayısı	21	6	5	4	6	6	32	76	96	141	94	83	67	637
Toplam Miktar (Akçe)	76.499	17.500	13.224	14.300	15.700	18.800	124.500	371.197	259.800	640.440	375.499	391.340	243.817	2.562.616

Timar sahiplerini gelir seviyeleri bakımından tasnife tabi tuttuğumuz yukarıdaki tabloda, 1633-1646 yılları arasında sipahilerin toplam timar gelirleri 2.562.616 akçedir. Bu miktar içerisinde sipahilerin çoğunluğunun, % 57,14 ile 3.000-4.000 akçe arasındaki gelir diliminde toplandıkları anlaşılmaktadır. Tablo incelendiğinde, bu gelir diliminde özellikle 1640 yılından itibaren önemli bir artış gözlemlenmiştir. Bu kategoride 1640'ta 25 sipahi timar tasarruf ederken bu sayı, 1641'de 38'e, 1642'de 51'e, 1643'te 69'a ulaşmıştır. Bu nedenle 2.562.616 akçelik toplam timar gelirinin 2.282.093 akçesi, 1641 ve takip eden yıllara aittir. 1632-33 yıllarında imparatorluktaki bütün timar ve zeamet sahiplerini kapsayacak şekilde yapılan yoklamanın öncelikli amaçlarından biri de timar ve zeametlere çok sayıda insan yerleştirmek ve böylece timarlı sipahi ordusunun sayısını artırmaktı. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi yeniçerilere karşı bir denge olarak, timarlı sipahi sayısının arttırılması öngörülmüştü. Sivas yoklama defterine ait kayıtlarda belirttiğimiz yıllarda meydana gelen yığılmayı bu durum açıklar niteliktedir. Keza incelenen defterlerde hâli ve harabeden alıp, berât edilen timar sayısı oldukça fazladır. Birçok boş timar, yeniden mamur edilmesi şartıyla tevcih edilmiştir. Bununla birlikte yine bu dönemde “*mevcûdü'l-ism, ma'dûmü'l-cism*” (ismi var kendi yok) olarak kaydedilen, işlem görmeyen, terk edilmiş timarlar yeni hak sahiplerine tahsis edilmiştir. Tabloya tekrar döndüğümüzde % 57,14'lük oranı, % 9,89 ile 10.000-20.000 akçe arasındaki gelir kategorisi, bunu da % 8,32 ile 2.000-3.000 akçe arasındaki gelir kategorisi takip etmektedir. Bu yıllarda Sivas sancağı sipahilerinin en az gelir kategorisi % 0,15 ile 9.000-10.000 akçe arasındadır. Yıllık geliri 1.000-2.000 akçe olan gelir kategorisinde 31 sipahi vardır. Bu da genel toplamda % 4,86'lık bir orana tekabül etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN İŞLEVSEL BOYUTU: TEVCİH ve İNTİKÂL İŞLEMLERİ

3.1. Osmanlı Devleti Timar Sisteminde Tevcih İşlemi

Timar sistemi, Osmanlı Devleti'nde toprak rejiminin esasını teşkil etmekle birlikte devletin askerî ve ekonomik olarak gelişmesinde oldukça önemli bir role sahip olmuştur. Uygulama sahası oldukça geniş olan bu sistem sayesinde fethedilen yerler üzerinde hâkimiyet tesis edilmiştir.⁷⁷⁸ Bu sistemin en önemli hususlardan biri de şüphesiz timarların tevcihi ve intikâli meselesidir.

Timar sisteminde bir timarın tayininde uygulanan diplomatik sürece bakıldığında, tayin işleminin öncelikle arz ile başladığını görüyoruz. Burada *arz*'ın amacı, kişinin timara tayininden önce, istenen dirliğin boş olup olmamasıyla birlikte, timar adayının da bu dirliğe müstehak olup olmadığını saptamaktır.⁷⁷⁹ Timar arzları, kaide olarak sancağın alaybeyi (miralay) tarafından yapılmaktadır. Mahlül olan timarı almak isteyen kişi, timarın bulunduğu yerin bağlı olduğu sancakbeyinden⁷⁸⁰ veya beylerbeyinden tavsiye niteliğinde bir mektup alır. Bu durum merkeze arzuhalle bildirilir ve merkez de uygun görürse beylerbeyi tarafından kendisine tezkire verilir.⁷⁸¹ Bununla beraber, doğrudan doğruya kişinin kendisi de arzuhal sunabilir. Kişinin kendisi arzuhal sunuyorsa bu durum, -her zaman olmamakla birlikte- alaybeyinden sorulur.⁷⁸² Kişinin verdiği arzuhal üzerine, alaybeyi kişinin timar almaya uygun olup olmama yönündeki düşüncelerini yazar. Bunların yanı sıra taşra ya da merkezdeki devlet görevlileri de çeşitli kişilerin timarla ilgili meselelerinde arz sunmaktadır. Merkezde timar tasarruf edenler için de bu durum geçerlidir; ya kendileri şahsen ya da amirleri müracaat ederler.⁷⁸³

Bu cümlelerden hareketle, timar tevcihiyle ilgili olarak Divân-ı Hümâyün'a sunulan arzlar; ibtidâdan tayin, terakki/zam, mübâdele (timarların birbiriyle değiştirilmesi), kasr-ı yed (başkası için timarından vazgeçme), mukarrer (kendi üzerinde

⁷⁷⁸ Halil Cin, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁷⁷⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* C. 1, S. 1, İstanbul 1980, s. 1.

⁷⁸⁰ Burada şu hususu belirtmek gerekir. Sancağa çıkan şehzadeler bilindiği gibi o sancağın aynı zamanda sancakbeyidir. Yaşı müsait olan şehzade, bulunduğu sancakta divan toplantılarına başkanlık etmekle birlikte, timar ve zeamet tevcihi de yapmakta ve kendi tuğrasıyla tevcih berâtı vermektedir. Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 1, Ankara 2010, s. 295.

⁷⁸¹ Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 72.

⁷⁸² Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 47.

⁷⁸³ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 47.

kalmasını isteme) ve tecdîd (berât yenilemesi) gibi çeşitli durumlara aittir. Hazırlanan arzuhaller merkezde kayıtların kolayca bulunmasını sağlayacak unsurları içermelidir. Yani ilgili timarın hangi sancak ve nahiyede, kimin üzerinde bulunduğu ve miktarı açıklanmalıdır. Adayın, boyu, göz ve saç rengi belirtilmelidir.⁷⁸⁴ Şahitler varsa onların isimleri ve künyeleri de yazılmalıdır.⁷⁸⁵

Arz'dan sonraki aşama bürokrasi sürecidir. Genellikle arzı yapan otorite, kâğdın arkasına arzın özünü yazar, tarihini atar ve mührünü basar. Bu mührün doğruluğuna binâen karşılaştırılması için arzın sağına “*tatbik*” kelimesi yazılır. Örneğine göre doğruluğunu tespit eden kâtip “*sahihtir*” kaydıyla arzın doğruluğunu tasdik eder. Aslına bakılacak olursa bu yöntem, uydurma arzlarla timar işlerinin karmaşıklığını engellemek üzere alınmış bir önlemdir.⁷⁸⁶ Daha sonra arz, incelenmesi ve ilgili kayıtların araştırılması, yani timar veya zeametın münhal (boş) olup olmadığı, kimin üzerinde olduğunu ve yıllık gelirini içeren bilgilerin incelenmesi için Defterhâne'ye gönderilir. Kayıtların nereden çıkarıldığı, “*icmâldir*”, “*mufassaldır*”, “*derdesttir*”, “*cebe kaydıdır*” gibi ifadelerle belirtilir. Defterhâne'den çıkan kayıtların altına “*derkenâr şud*” yazılarak kâtibin parafı ve günün tarihi atılır. Bu süreçten sonra tevcih için hazır olan arz, Divân'a; buradan, veziriazam buyruldu su çekilerek tahvil kalemine gönderilir. Tahvil kaleminde Defterhâne'nin derkenarı doğru ise, berât tezkiresinin yazılması için, belge tekrar Defterhâne'ye gönderilir.⁷⁸⁷ Defterhâne'ye gelen evrak kıdemli kâtip ya da şakirdlerden birisi tarafından incelenerek tezkire kaleme alınır. En üstte uzatılmış bir timar yazısı, üzerinde ve ortasında timarın bulunduğu nahiy e ve sancak isimleri yer alırken; timar yazısının altında timar sahibinin adı, görevi ve timarı kimin tahvilinden ne sebeple kendisine intikâl ettiğinin bilgileri kaydedilir. Daha sonra timarın gelir yerleri olan köy, mezra, çiftlik vb. yazılır, son olarak yekûn yani genel toplam verilir. Yekûnun altına ya da yanına, verilen bilgilerin doğruluğunu belirten *sahh* işareti konulur.⁷⁸⁸ Bundan sonraki kısımda timarın tevcih edilme nedenlerinin yer aldığı açıklama kısmı yazılır. Son olarak tarih yazılarak tezkire bitirilmiş olur.⁷⁸⁹

⁷⁸⁴Bu husus daha öncede belirttiğimiz gibi özellikle IV. Murat'ın Anadolu ve Rumeli'de timar ve zeamet rejimini düzene sokmak üzere önlem olarak yaptırdığı yoklamada daha da önem kazanmıştır. IV. Murat görevlendirdiği paşalara, timar tevcih edilecek her adayın berâtında tam görüşünü yani sakal ve simâsının yazılmasını da emretmiştir. Bundan sonra düzenlenen timar zeamet ruznamçelerinde ve özellikle yoklama defterlerinde bu hususların ayrıntısıyla kaydedildiğini görüyoruz.

⁷⁸⁵ Arzın diplomatik unsurları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Halil İnalçık, “a.g.m.”, s. 3-4.

⁷⁸⁶ Halil İnalçık, “a.g.m.”, s. 4.

⁷⁸⁷ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 49-50.

⁷⁸⁸ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 54.

⁷⁸⁹ Açıkladığımız bu hususlar çerçevesinde misal olarak, BOA DFE. RZ. d nr.239; 16/1'de timar tevcih kaydını aynen veriyoruz;

Osmanlı kanunâmelerinin verdiği bilgilere göre timar tevcihinin teyidi için adayın ödemesi gereken vergiler de vardır. Bu vergiler, teyit (resm-i tezkire), resm-i kitâbet (kaçılaryaya hakkı), kalem taşıyıcı hakkı (resm-i divitdâri), tarihlendirme hakkı (resm-i tarih) ve bir de çavuş ve kapıcı hakkı adlarıyla alınmıştır. Bu ödemeler için Anadolu'da 1.000 akçe timar tasarruf eden kişi 31 akçe öderken, 3.000 akçe timar tasarruf eden bir sipahi 63 akçe ödemiştir. Rumeli'ye bakıldığında, bu tutar 1.000 akçe için 39 akçe, 3.000 akçe için ise 71 akçedir. Bununla birlikte daha büyük tevcihler için bu vergilerin tutarları da arttırılmıştır.⁷⁹⁰

Timar sistemi, beylerbeyinden sipahiye kadar sultanın eyâletlerdeki yürütme gücünü temsil ettiğinden aynı zamanda bir yönetim kurumudur. Bu bağlamda beylerbeyi, sultanın eyâletteki temsilcisidir⁷⁹¹ ve geliri küçük olan timarların dağıtılmasında beylerbeylerin yetkileri büyüktür. Muhtelif eyâletlerde değişik oranlardaki timarları beylerbeyi kendi tuğrasını taşıyan beratlarla doğrudan doğruya tayin ve tahsis edebilmektedir.⁷⁹² Beylerbeyinin de emrinde, timar defterdârı, timar ve zeametle ilgili işleri düzenleyen bir defter kethüdası ile hazineye ait gelir kaynaklarını yöneten bir hazine defterdarı bulunmaktadır.⁷⁹³ Daha büyük timarlar için, beylerbeyi timara hak kazanan kişiye bir tezkire vererek tayinini devlet merkezine teklif etmektedir. Osmanlı Devleti'nde timar tevcihlerinin sınırlarını, çiftliklere bölünmüş

Öncelikle “*Yevmü'l-selâse fi 28 Muharremü'l-harâm sene tis'a ve elf*” şeklinde tarihin kaydedildiğini görüyoruz. Hemen altında yani, timar yazısının üstünde ve ortasında “*Nahiye-i Sivas der livâ-i mezbûr*” kaydıyla nahiye/sancak ismi yer almakta, altında ise “*timar-ı İbrahim an tâhvil-i Beğ Timur sefer-i niyâmed*” kaydı yer almaktadır. Bu kısım biz araştırmacılar için oldukça önemlidir. Çünkü timar sahibinin adı -çoğu kayıtlarda babasının ismi de yer almaktadır- timarı kimden devraldığı ve hangi sebeple bir önceki timar sahibinin timarını kaybettiği, yeni timar sahibine de hangi sebeple intikal ettiği bilgisini vermektedir. Örneğin belirttiğimiz bu hüküm kaydında Beğ Timur, sefere gitmemesinden dolayı timarını kaybetmiştir. Bundan sonra timarın gelir yerleri yazılarak son olarak yekûnun verildiğini görüyoruz. Yekûn ibaresinin hemen solunda da verilen bilgilerin doğruluğunu belirten *sahh* işaretini kâtibin yazıldığını görüyoruz.

⁷⁹⁰ Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁷⁹¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 121.

⁷⁹² Ömer Lütfü Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, s. 888.

⁷⁹³ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 121

ziraat alanları, yani mevcut köy, çiftlik, mezralar⁷⁹⁴ ile değirmen, dalyan, iskele gibi işlenemeyen alanlar çizmektedir.⁷⁹⁵

Timar tevcihlerinde, timarların reayadan kişilere tevcih edilmemesine dikkat edilerek, timar sahipleri, timarlı sipahiler arasından seçilmiştir. Reayadan yani vergiye tabi tebaadan sipahi yapılması kanuna aykırıdır.⁷⁹⁶ Buna karşılık, fethedilen memleketlerde eski rejimden kalan askerî sınıfların askerî sıfatları, çoğu zaman Osmanlı Devleti tarafından devam ettirilmiş ve kendilerine sipahi timarları verilmiştir. Bu suretle 14. ve 15. yüzyıllarda, daha sonradan İslâmlaşan yüzlerce Hristiyan timarlı Osmanlı ordusunda seferlere katılmıştır.⁷⁹⁷ “*Reayaya ata binüp kılıç kuşanmak yoktur*”⁷⁹⁸ prensibine rağmen, devlet zamana ve ihtiyaca göre her zaman halktan asker toplamıştır. Örneğin donanma için cenkçi azeplerin toplanmasında sık sık emirler verilerek, halk arasından yirmi haneden bir kişinin mukatele ve muharebeye yarar yiğitler arasından seçilmesi istenmiştir. Yine boşalan akıncı kadroları için “*akınlara eşe gelmiş, yarar ve gazadan sefalu, tüfenkendâz yiğitlerle*” doldurulmasını isteyen emirler⁷⁹⁹ imparatorluğun askerî gücünü artırmak için halktan asker alındığını göstermektedir.⁸⁰⁰ Bu hususun bir diğer örneği ise, timar sisteminin bozulması devirlerinde sekban ve levend adı verilen halktan atlı ve eli tüfekli ücretli askerlerin bol miktarda devletin askerî gücüne dâhil edilmesidir. Yine, ilk fetih dönemlerinde savaşa katılma imkânı bulan ve yararlılık gösterenlere, daha sonra ise askere olan ihtiyaçla birlikte, dönemin siyasî bunalımlarında özellikle şehzadeler arasındaki taht kavgalarında, taraftar

⁷⁹⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. 1, s. 157.

⁷⁹⁵ Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 55.

⁷⁹⁶ Lütfi Paşa, padişah ile veziriazamların devlet yönetiminde nasıl muamelede bulunmaları gerektiğini ifade ederken, timar verilmesi hususunda reayadan sipahi yapılmasının sakıncalarını, “*Veziriazam, atasından ve dedesinden sipahi olmayan, halktan birini sipahi yapmaya çalışmamalıdır. Bu kapı açılırsa herkes raiyyet olmaktan çıkıp sipahi olmak ister. Raiyyet kalmayınca da padişahın devletin gelirlerinde azalma olur ve halktan birisi, bir genel hizmette bulunup bundan dolayı timara layık olarak sipahi olsa, akrabasını, babasını ve annesini himaye etmemelidir.*” şeklinde ifade etmiştir. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 20-28.

⁷⁹⁷ Halil İnalçık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, s. 761.

⁷⁹⁸ Koçi Bey de reayanın ata binip kılıç kuşanmasının iki önemli zararından bahseder; birincisini, büyük vezirlerin, beylerbeylerinin, sancakbeylerinin hizmetinde olan reaya ve reaya çocuklarının vergi vermeyeceği ve bu suretle padişah hazinesine, zeamet ve timar erbabına zarar vereceği şeklinde belirtir. İkinci olarak, reaya ata binip kılıç kuşandığında yani o lezzet damağına yerleştiğinde tekrar raiyyet olmayacağı gibi askerliğe de yaramayacağını ifade ederek sonradan eşkıyalığa başlayıp pek çok fitne ve fesada sebep olacağını belirtir. Koçi Bey Risalesi, Zuhuri Danışman (hzl.), 1. Baskı, MEB Yay., İstanbul 1972, s. 7.

⁷⁹⁹ Bu hususla alakalı olarak Ayn Ali Efendi, “*cesur ve şecaat sahibi garib yiğitlerden sancakbeğlerine ve beğlerbeğlerine hizmetkâr olup, hudud boylarında yararlılığı görülenlerin bu ümeranın yoldaşlığını arz etmesi ve deftere geçirilmesi suretiyle serhat ulufesinden timara çıkmaları mümkün olabilmektedir*” şeklinde ifade etmektedir. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavân-i Âli Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, s. 3.

⁸⁰⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Feodal” Düzen ve Osmanlı Timarı”, s. 886.

toplamak gibi nedenlerle reaya kökenli şahıslara timarlar tevcih edilmiştir.⁸⁰¹ Bu nedenler doğrultusunda çeşitli yollarla reaya sınıfında timar elde edenlerin, yeni bir padişah tahta geçtiği zaman yapılan berat yenilemeleri ve arâzi tahrirleri sırasında yapılan itiraz ve ihbarlar neticesinde birçok sipahinin babadan dededen sipahi olmadıkları için ellerinden timarlarının alındığı görülmüştür.⁸⁰²

Ayn Ali Efendi zeamet ve timarların tevcihinde uygulanan kanun ve usûllerden bahsederken, zeametlerin; alaybeyleri, çeribaşları gibi tabl ve âlem sahiplerine verildiğinden bahseder.⁸⁰³ Bununla birlikte, timar sadece askerlere değil, maaş ya da emeklilik maaşı olarak saray ve hükümet görevlilerine de verilmektedir. Örneğin çavuş, müteferrika, devlet dairelerindeki kâtipler de timar ve zeamet alabilmekteydi.⁸⁰⁴ Belirttiğimiz bu hususlara incelenen belgelerde sıklıkla rastlıyoruz. Özellikle zeamet tevcih edilenlere bakıldığında çoğunluğunu Dergâh-ı ali çavuşları ve müteferrikalarının oluşturduğu görülmüştür. Ancak askerlik dışı amaçlar için ayrılan bu timarlardaki artış, özellikle 16. yüzyılın sonlarında sistemin bozulmasında önemli bir etken olmuştur.

3.2. Sivas Sancağı Timar ve Zeamet Ruznâme Defterlerinde ve Yoklama Defterinde Tespit Edilen Tevcih Sebepleri

Çalışmanın bu başlığında 1573, 1601, 1620 ve 1651 tarihli Sivas sancağı Timar Rûzname Defterleri ve 1632-1645 tarihli Sivas Yoklama Defteri'ne göre Sivas sancağında bir timarın tevcihine sebep olan hususlar üzerinde durulmuştur.

Bilindiği üzere timar ruznâme defterleri, tahrir defterlerinin yanı sıra timar sahipleri ve özellikle timar tevcihatiyla ilgili önemli bilgiler içeren kaynaklardır. Bu kaynaklar -tahrir kayıtlarından farklı olarak- her bir timar tevcih kaydında sipahinin ismi, nitelikleri, timarın kimden intikâl ettiği, sipahinin ve zaimin toplamda ne kadar timar ve zeamete tasarruf edeceğini bildirdiği gibi ne şekilde intikâl ettiğini ve timarın ne sebeple kendisine tevcih edildiğini de ayrıntısıyla vermektedir. Bu durum defterlerde “*ân-tahvîl-i...*” kaydıyla belirtilmektedir. Ancak berâtın zayi olduğu durumlar ve cülûs-ı hümayûn gibi berât yenilemesi yapılan tevcihlerde, herhangi birinden intikâl söz

⁸⁰¹ Fatma Acun, “a.g.m.”, s. 906.

⁸⁰² Böyle olmakla birlikte türlü nedenlerle reayadan sipahi yapılmaya devam edilmiştir. Örneğin timar sisteminde yeni birtakım düzenlemeleri içeren Mart 1531 tarihli bir fermana göre, herhangi bir yoldan timara geçmiş olan raiyyet oğulları ile ilgili çıkan huzursuzlukları şiddetle kınayan Kanuni Sultan Süleyman, hatta bunlar hakkında kullanılan “ecnebi” sıfatından sinirlenerek bu tabirin kullanılmasını şiddetle yasaklamıştır. Ömer Lütfi Barkan “a.g.m.”, s. 314.

⁸⁰³ Ayn-ı Ali Efendi, *a.g.e.*, s.31.

⁸⁰⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 121.

konusu olmadığı için intikâl sebebi yer almamakta, bu durum ise belgelerde “*an tahvîl-i hod*” kaydıyla yer almaktadır.

Beldiceanu, timar tevcih defterlerinde timar gelirlerinin başka bir kişiye aktarımının koşul ve nedenleri hakkındaki bilgilerin, özellikle timarların tevcihi konusunda suskun olduğunu belirtmektedir.⁸⁰⁵ Ancak Beldiceanu'nun ifade ettiğinin aksine, incelenen defterler bir timarın intikâline yol açan sebepleri ve tevcihatı noktasında oldukça yeterli ve önemli bilgiler sunmaktadır. Bir misal olarak bu hususu aşığıya verilen timar tevcih tezkire kaydıyla belirtmeye çalışacak olursak;

“*Hazar oğlu mezkûr Şakir der-i devlete gelüb Sivas sancağında Tozanlu nâhiyesinde Karkın nâm karye ve gayriden 1.300 akçe timara mutasarrıf olan Hazar pîr-i fanî olub sefere iktidarı olmamağla kendüye min-ba'd dirlik almamak üzere timarı buna [oğluna] feragât itmeğle*”⁸⁰⁶ şeklinde Sivas sancağına tabi Tozanlu nahiyesinde 1.300 akçe timar tasarruf eden Hazar'ın yaşlı olmasından dolayı sefere gidemeyeceğinden timarının oğluna feragatten intikâl ettiği anlaşılıyor. “*Ber mûceb-i emr-i ‘âlî zikr olunan 1.600 akçe timar vech-i meşrûh üzere babası fariğ Hazar tahvîlinden fermân olunan kanunları bedelinden 700 akçe ber vech-i tekmîl 2.000 akçelik üzere merkûm Şakir'e sefere eşmek üzere tevcih olunub der-i devletten berât-ı ‘âlişân için tezkire virildi.*” şeklinde belirtilen aynı hükmün son kısmında ise timarın, mezkûr Şakir'e sefere gitme şartıyla tevcih edildiği anlaşılmaktadır. İncelenen defterlerde yer alan, timar tevcihlerinde intikâl ve tevcih sebepleri çoğunlukla bu usûlle kaydedilmiştir.

Bir timar ya da zeametın başka birine tevcih edilebilmesi için mahlûl olup kimsenin beratında ve tasarrufunda bulunmaması gerekir. Timarın mahlûl yani boş olmasına yol açan sebepler *mahlûl-ı sırf* ve *mahlûl-ı gayri sırf* olarak iki grupta toplanır. Osmanlı kanunâmelerinde *mahlûl-i sırf* olarak geçen husus, bir zeamet ya da timarın sahibinin vefatı ya da kendi isteğiyle (ihtiyarıyla) timarından vazgeçmesi durumudur. Timar sahibinin edâ-i hizmet etmemesi, aklını yitirmesi, savaşa gitmemesi (nâ-bedîd/niyâmed) ya da esir olması gibi durumlarda da timarı mahlûl olur ve husus *mahlûl-i gayri sırf*⁸⁰⁷ olarak ifade edilir. İncelenen defterlerde timarların mahlûl olma sebepleri *mahlûl-i sırf* ve *mahlûl-i gayri sırf* olarak adlandırılan kısımlara girmektedir.

⁸⁰⁵ Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 65.

⁸⁰⁶ BOA DFE. RZ. d nr.239/102.

⁸⁰⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.4/1, s. 489.

Timarın tevcihi hususunda bazı tarihçiler, irsi olup olamama konusunda farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bazıları timarı irsi bir fief gibi ele alırken, diğerleri ise onu irsi olmayan bir tevcih olarak ifade etmişlerdir. Ancak belgeler bize açıkça göstermektedir ki timar tevcihi irsi değildir. Osmanlı Devleti'nde bir timarının yerine başkasının getirilmesi, otoriteler tarafından hiçbir neden gösterilmeksizin kararlaştırılabilmekte, bu durum ise belgelerde “*bilâ sebep*” olarak kaydedilmektedir.⁸⁰⁸ Her ne kadar timar sahibinin ölümü halinde timarının genellikle oğlu ya da akrabalarına intikâl ettiği görülse de, timarın çocuklara ya da akrabaya intikâli bir kural değildir. Belgelerde yer alan birçok kayıt, Osmanlı timarının babadan oğula geçen irsi kadrolar olmadığını ve ölen timar sahibinin yerine, timarının, timara müstehak olan başka bir kişiye intikâl ve tevcih edildiğini bize göstermektedir. Diğer taraftan zeamet ve özellikle has şeklindeki büyük timarların sahipleri olan yüksek rütbeli devlet memurları -vezirler, beyler- sık sık değiştirilmekte olduğundan değişen sahiplerinin bu timarlarla ailevi bir münasabet kurmaları zaten mümkün görünmemektedir.⁸⁰⁹

İncelenen defterlerde timar tevcihinde rol oynayan sebepler öncelikle tablo halinde listelenmiş, daha sonra her bir tevcih sebebi analiz edilerek bir takım tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

⁸⁰⁸ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, s. 67.

⁸⁰⁹ Ahmet Şimşirgil, *a.g.t.*, s. 331.

Tablo 17. Sivas Sancağı Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Tespit Edilen Tevcih Sebepleri

Timar Tevcih Sebepleri	1573 (DFE. RZ.36)	1601 (DFE. RZ.239)	1620 (DFE. RZ.392)	1633-1646 (Yoklama1066)	1651 (DFE. RZ.645)	TOPLAM
Mübâdele/İstibdâl	-	5	-	-	-	5
Mazûliyetten timar tevcihi	10	5	9	-	-	24
Be-nevbet timar tevcihi	11	9	2	32	3	57
Cülûs-ı Hümâyun nedeni ile berât yenileme	-	4	40	102	12	158
Cülûs-ı Hümâyun terâkkisi	10	-	-	-	-	10
Zâyî (kayıp) den berât yenileme	4	4	3	7	3	21
Noksan tamamlama	13	8	7	-	5	33
İbtidâ timar tevcihi	10	27	51	-	31	119
Terâkki tevcihi	21	11	3	-	7	42
Ber vech-i iştirâk (müşterek) timar tevcihi	10	2	-	1	2	15
Tekâüd timar tevcihi		1	-	1	3	5
Ulûfesi bedeli timar tevcihi	7	1	2	1	-	11
Müceddeden (yeniden) tahrir nedeni ile berât yenileme	40	-	-	-	-	40
Timarının şey'îl-kâlîl (haline göre az) olmasıyla yapılan timar tevcihi	11	-	-	-	-	11
Hali ve harabe ve mevcûdü'l-ism, ma'dûmü'l-cism olan toprağın ma'mur edilmesi şartıyla yapılan timar tevcihi	-	-	5	15	-	20
Bir göreve tayin olma (Dizdarlık, çeribaşılık, çavuşluk, kale ağalığı, kale kethüda tevcihi, vb.)	3	5	3	-	-	11

Tablo 17'ye göre Sivas Sancağı Timar Rûzname Defteri ve Yoklama Defteri'ndeki kayıtlı timar tevcih tezkireleri incelendiğinde, söz konusu timarların yeni sipahiye tevcih edilme sebeplerini şu şekilde tasnif edebiliriz. Mübâdele, noksan tamamlanma, çeşitli sebeplerle mazûl duruma düşen sipahiye yeniden timar tahsisi, be-nevbet (nöbetleşe) timar tevcihi, ber vech-i iştirâk timar tevcihi, terâkki tevcihi, tekâüd timar tevcihi, ibtidâdan timar tahsisi, ulufesi bedeli timar verilmesi ve sefere eşmek şartıyla yapılan timar tevcihleridir. Bununla birlikte Cülûs-ı Hümayûn nedeniyle, berâtın kaybı (zayi) durumunda ve müceddeden tahrirlerde berat yenileme tevcihleri yapılmıştır. 1619 tarihine gelindiğinde uzun yıllar Anadolu'yu kasıp kavuran Celâli isyanları nedeniyle hali ve harabe olan birçok toprağın ma'mur edilmesi şartıyla yapılan timar tevcihlerinin de yapıldığı görülmektedir.

3.2.1. Mübâdele/İstibdâl (Timarların Değişimi)

Timar sisteminde, dirliğinden memnun olmayan sipahiler, dirliklerinin bir kısmını ya da tamamını başka sipahinin timarıyla değiştirmeyi talep etmektedir.⁸¹⁰ Bu el değiştirmeler Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmiş ve belgelere “*ber vech-i mübâdele*” ya da “*istibdâl*” şeklinde kaydedilmiştir. Aslına bakılırsa sadece mübâdele şeklinde değil, yeniden tayin, terfi, feragât ve mazuliyet gibi durumlarda da dirliğinden memnun olmayan sipahinin, daha iyisini bulmak ümidiyle timarını değiştirip ya da başkasına devredip mazuller arasında fırsat kollanması ve bu amaçla seferlere gidilmesi sık görülen bir durumdur.⁸¹¹ Gökbilgin'in mübadele hususunda bir ferman hükmünden naklettiğine göre, “*bir sipahi ve subaşı timarının bir köyünü, bir mezrasını veya timarının yarısını diğer bir sipahi ile değiştirmek (istibdâl) isterse*” beylerbeyinin kabul etmeyeceğini, bununla birlikte bütün timar, bir timar bedeli yani karşılığı ile değiştirilirse bunun caiz olduğunu ifade etmektedir.⁸¹²

36, 392 ve 645 numaralı defterlerde mübadele tarikiyle timar tevcih kaydı yer almamıştır. 239 numaralı defterde ise 5 sipahinin timarlarını mübâdele ettiğini görüyoruz. DFE. RZ. d nr. 239; 8'de kayıtlı tevcih tezkiresinde, Sivas sancağı Mecidözü nahiyesi Banadlar köyünde toplam 3.000 akçe timar tasarruf eden Ali Bey,

⁸¹⁰Dirliğinden memnun olmayan sipahilerin timarlarını başka bir sipahiyle her zaman değiştirdiği söylenemez. Bazı durumlarda bırakıp gittikleri de olmuştur. Söz konusu bu timarlara “*avdet nümud*” kaydı düşünülmüştür. Daha sonraki dönemde bu sipahiler timarlarına tekrar dönebilmişlerdir. Uğur Altuğ, *II. Murat Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Timar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR. Tezi, Ankara 2010, s. 163.

⁸¹¹ Ömer Lütfi Barkan “a.g.m.”, s. 889.

⁸¹² Mehmet Tayyib Gökbilgin, “a.g.m”, s. 41.

mezkûr sancağa bağı Kızılkünbed nahiyesi, Talkus köyünde 3.359 akçe timar tasarruf eden İlyas Bey'le timarını değıştirmiştir. Aradaki 359 akçe ziyade, sipahi Ali'ye fazladan verilerek tevcih edilmiştir. DFE. RZ. d nr. 239; 82'de kayıtlı tevcih tezkiresinde, Sivas sancağı Budaközü nahiyesinde Hasan Bey 3.000 akçe timar tasarruf etmektedir. Ayrıca Hasan Bey'e yararlılığı dolayısıyla terakkiler tevcih edilmiş ve toplamda timarı 6.000 akçe olmuştur. Sivas sancağı Artukabad nahiyesinde İsmail adlı sipahi de 4.000 akçe timar tasarruf etmektedir. Defter bilgilerine göre mezkûr sipahiler timarlarının 4.000'er akçelik hisseslerini değıştirmişlerdir. Aslına bakılırsa tevcih açıklama kısmında İsmail'in sadece istibdâl etmek istediğı hisse tutarı verilmiştir. Ancak defterde hisse ve hâsıl bölümüne bakıldığında, İsmail'in Artukabad'a bağı Alparçin köyündeki toplam timar geliri 5620 akçedir. Yani bunun 4.000 akçesini Hasan ile değıştirmiştir.

3.2.2. Be-nevbet (Münâvebe) Timar Tevcihi

Münâvebe timarı olarak da bilinen be-nevbet timar, bir timar çeşidi olup birkaç kişinin üzerinde olan timarları ifade etmektedir. Bu tür timar tasarruf eden sipahiler sefer zamanında nöbetleşe sefere gittikleri için bu ismi almıştır.⁸¹³ İnalçık, müşterek timar uygulamasının timar bekleyenlerin baskısıyla birlikte, devletin savaş meydanında daha fazla insan gücüne ihtiyaç duyması neticesinde doğmuş olabileceğini vurgulamaktadır.⁸¹⁴

Be-nevbet timarlarla ilgili kanunâmelere bakıldığında, “...ve bir bahşi dahi budur ki münâvebe tariki üzre timar kayd olunmuştur ve bu makûle timarlara kâr be-nevbet dirler ve defter-i icmâl-i hakânide her timara kaç nefer bağlanmış ise ber vech-i iştirâk tasarruf olunur. Bunların hâssı, sâir erbâb-ı timar gibi ellerinde berâtları vardır. Sefer-i hümayun vâki' oldukça nevbetle eşerler ve kânun, kendüleri gitmektir. Zirâ bunlara cebelü ferman olunmamıştır ve bunlardan biri fevt olsa, timarı oğluna, oğlu olmazsa ya da edâ-i hizmet etmese bir müstehıkka virilür, eğer babalarından kalmış timar ise karındaşına dahi virilü gelmişdür, kânun budur.”⁸¹⁵ şeklindeki izahattan da anlaşıldığına göre be-nevbet timar tasarruf edenlerin cebelü çıkarma yükümlülükleri

⁸¹³Mehmet Zeki Pakalın, “Be-nevbet Timar”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, s. 204. Her ne kadar sefer zamanında nöbetleşe sefere gitmeyi ifade etsede bazı istisnaları vardır. Meselâ Fatih Sultan Mehmet döneminde bazı müşterek timar sahipleri sefere birlikte kalmışlardır. Her ikisinin de sefere katılma zorunluluğunu bildiren ifade belgelere, “*ikisi de bile eşereler*” şeklinde kaydedimştir. Muhsin Soyudoğan, *a.g.t.*, s. 44, dipnot 115.

⁸¹⁴ Halil İnalçık, “Timar”, s. 170.

⁸¹⁵ İlhan Şahin, “Timar Sistemi Hakkında Bir Risale”, s. 924; Avni Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 390.

yoktur. Bunun yerine sefere kendilerinin gitmesi kanundur. Be-nevbet timar tasarruf eden bir sipahinin vefatı durumunda, hissesi oğluna, oğlu olmadığı takdirde başka bir sipahiye tevcih edilmektedir. Yani be-nevbet timar hissesi bu durumda müstakil bir timar gibi muamele görmektedir. Eğer bir sipahi be-nevbet timardan hisse tasarruf ediyorsa müstakil timar tasarruf edemez; ancak müstakil timar tasarruf eden bir sipahi be-nevbet timara talip olursa kanunlara göre bu hususta bir sakınca görülmemiştir.⁸¹⁶ Rumeli'deki be-nevbet timarlar ise fermanla tevcih edildiği için, mülkleri gibi mirasçılara geçmekte, içlerinden biri öldüğü zaman kaç oğlu kalmışsa beylerbeyi eliyle onlara verilip sefer zamanı nöbetle sefere gitmektedirler.⁸¹⁷

Yukarıdaki Tablo 17'de görüleceği üzere, Rûzname defterlerinde ve Yoklama Defteri'nde 1573, 1601, 1620, 1633-1646 ve 1651 yıllarına ait olmak üzere 57 adet be-nevbet tevcih edilen timar bulunmaktadır. Bunların çoğunluğunu, be-nevbet timardan hisseye mutasarrıf olan babalarının, sefer-i hümayûnda vefatıyla oğul/oğullarına intikâl eden timarlar oluşturmuştur. Çalışmada 36 numaralı defterde 11 adet, 239 numaralı defterde 9 adet, 392 numaralı defterde 2 adet, 645 numaralı defterde 3 adet ve 1066 numaralı yoklama defterinde 32 adet be-nevbet timar tevcihi tespit edilmiştir. Be-nevbet olarak tevcih edilen timarlarla ilgili örneklere bakıldığında; Sivas sancağı Hacı, Çaylos, Acıpınar ve Çayviran köylerinden 2.796 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Ulaş Bey Kıbrıs Seferi'nde şehit olmuştur. Vefatıyla mahlûl olan hissesi timar tasarruf etmeyen oğlu Durmuş'a “...*Kıbrıs seferine mülâzemetli seferlenüb hizmette bulunub yarar bendelerinden...*” olması sebebiyle, babasının be-nevbet hissesi kendisine tevcih edilmiştir.⁸¹⁸

Daha öncede bahsettiğimiz üzere timarı mahlûl kılan sebeplerden birisi de nâ-bedîd/niyâmed olmak yani sefere katılmamaktır. DFE. RZ. d nr. 36; 20/2'de kayıtlı Sivas sancağı Tozanlu nahiyesinde 1.301 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Mahmut, Kıbrıs Seferi'nde bulunmadığı için be-nevbet hissesi mahlûl olmuştur. Mahlûl timarı “...*hidemât-ı padişahiye kâdir yarar bendelerinden...*” olan oğlu Gülabi Bey'e intikâl etmiştir.⁸¹⁹ DFE. RZ. d nr. 239; 10/1'de kayıtlı olan diğer bir örnekte, Sivas sancağında Bekir ve Baki isimli sipahiler be-nevbet timar tasarruf etmektedir. Bunlardan 500 akçe hisse ile be-nevbet timara mutasarrıf olan Bekir Bey vefat etmiş, mahlûl olan hissesi

⁸¹⁶ Mehmet Zeki Pakalın, “Be-nevbet Timar”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 204.

⁸¹⁷ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 59.

⁸¹⁸ BOA DFE. RZ. d nr. 36;17/1.

⁸¹⁹ BOA DFE. RZ. d nr. 36;20/2.

Sadık ve Veli isimli çocuklarına -babalarının berâtını ibrâz etmeleri ve şahitlerin de şehadetiyle- intikâl ederek alaybeğinin de ilâmıyla “*ber karar-ı sâbık be-nevbet itmek üzere ber vech-i iştirâk ale’s-seviye*” Sadık ve Veli’ye tevcih olunmuştur. DFE. RZ. d nr. 239; 17/1’de kayıtlı tezkirede be-nevbet hissenin, vefat eden babadan oğluna, oğlunun da vefatıyla diğer kardeşine tevcih edildiğini görüyoruz. Be-nevbet timar hissesinin kardeşinden kendisine tevcih edilmesi talebiyle merkeze başvuran Mustafa Bey’in, Karakuş nahiyesi Karaköy köyünde 3.200 akçe be-nevbet hisseye mutasarrıf olan babası Yusuf Bey vefat etmiştir. Yusuf’un vefatıyla be-nevbet hisse, oğlu Recep’e intikâl etmiştir. Ancak Recep’in de 30 Ekim 1599’da seferde ölmesiyle hissesi mahlûl kalmıştır.⁸²⁰ Mezkûr Mustafa, mahlûl kalan be-nevbet timarın, hem babası hem de kardeşi timarı olmasından dolayı kendisine verilmesini talep etmiştir. Netice itibariyle adı geçen hisse 20 Ağustos 1600 tarihinde diğer şerikleri ile be-nevbet tasarruf etmek üzere, Mustafa’ya tevcih olunmuştur. Defterde kayıtlı bir diğer be-nevbet hisse tevcihi Pir Kasım isimli sipahiye aittir. Pir Kasım Bey’e tevcih edilen be-nevbet hisse, babasından ya da kardeşinden değil başka bir sipahinin feragâtindedir. Dergâh-ı âli çavuşlarına başbuğ tayin olunan Hasan Çavuş, Pir Kasım’ın kale binasında gördüğü hizmetin karşılığı olarak ibtidâden timar verilmesi için mühürlü defter göndermiş ve kendisine Rum’da 3.000 akçe timar için Kasım 1587’de hükm-i şerîf gönderilmiştir. Sivas sancağı Kızılkünbed nahiyesi Ilısu köyünden 3.000 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Hasan Bey, kendi isteğiyle timarından feragat etmiştir. 3.000 akçelik olan Hasan’ın be-nevbet hissesinin 1.000 akçesi kendi feragatinden Pir Kasım’a tevcih edilmiştir.⁸²¹

Biraz yukarıda bir sipahinin, be-nevbet timardan hisse tasarruf ediyorsa müstakil timar tasarruf edemeyeceğini; ancak müstakil timar tasarruf eden bir sipahinin ise be-nevbet timara talip olabileceğini ifade etmiştik. Bu hususla ilgili Sivas sancağında 4.150

⁸²⁰ Defterde belirtilen tarih göz önüne alındığında bahsi geçen sefer Kanije Seferi’dir. Kanije Kalesi, 1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşı döneminde uzun süren kuşatma neticesinde Osmanlı Devleti’ne teslim olmuştur. Aslında kale 1532’de Kanuni Sultan Süleyman’ın üçüncü Macaristan seferinde Osmanlı kontrolüne geçmiş ancak, bu fetih kalıcı olmamıştır. 1566’da Zigetvar Kalesi’nin Osmanlıların eline geçmesiyle daha da önem kazanmıştır. Kale 12 Eylül 1600’de tekrar Osmanlı Devleti tarafından muhasara edilmiştir. Ancak kalenin etrafının baştanbaşa bataklıkla çevrili olmasından dolayı duvarlar altına lağım açmaya imkân olmamış ve bataklıklar üzerine hasır serilerek ilerlenmiştir. Kanije Kalesi’nin fethinde yeniçerilerin çoğu sefere iştirak etmemiş, edenler ise firar etmişlerdir. Buna karşılık Anadolu ve Rumeli askerlerinin şiddetli mukabelelerinin altını çizmek gerekir. Keza bu eyalet askerlerinin, başında imparatorun hizmetine girmiş bir Fransız kumandanı bulunan yardım kuvvetinin, çekilip gitmesinde ve Kanije’nin Osmanlı kontrolüne geçmesinde çok büyük gayretleri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.8, s. 136-137; Geza David, “Kanije”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 307-308. Joseph von Hammer, *a.g.e.*, s. 13; Naimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 166.

⁸²¹ BOA DFE. RZ. d nr. 239;40.

akçe timar tasarruf eden Osman'ın tevcih kaydına bakabiliriz. Osman'ın Sivas sancağında 4.150 akçe olan timarının 3.000 akçesi kendisine seferde çeşitli hizmetlerinden dolayı tevcih edilmiştir. Osman merkeze başvurduğu arzında, Divân-ı Hümâyün kâtiplerinden Ahmed Bey'in adamı olduğunu, kendisiyle seferde bulunduğunu ve bu hizmetine karşılık Rum'da 3.000 akçe timar tevcih edildiğini söylemiştir. Timarının 1.500 akçesi ise, Sivas sancağı Masluncuk köyünden 1.500 akçe be-nevbet timar tasarruf eden İsa'nın vefatıyla mahlül olan hissesi kendisine intikâl etmiştir. Yani bu durumda mezkûr Osman hem 3.000 akçelik müstakil timar hemde 1.500 akçe be-nevbet timar tasarruf etmektedir.

Sivas sancağı Alaybeyi İbrahim Bey'in mektubuyla bildirilen bir diğer be-nevbet tevcih tezkire kaydı şu şekildedir. Niksar nahiyesi Seferkul köyü ve gayriden 1.400 akçe be-nevbet timara mutasarrıf olan Osman, memur olduğu Girit Seferi'ne giderken yolda firar etmiş ve bu suretle timarı mahlül olmuştur. Mezkûr Osman'ın timarı, yararlılığı mukabelesinde ibtidâ timar tevcih edilen Hasan'a, diğer şerikleriyle timarı olduğu yerde sakin olması ve be-nevbet sefere gitmesi şartıyla tevcih edilmiştir.⁸²²

Be-nevbet timar tahsisiyle ilgili olarak Sivas yoklama defterine bakıldığında, Sivas sancağı Ağamescid köyünden 500 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Bayram Bey, timarını "*Kasîr-ül kâme saruşın mezkûr Bayram gelüb zıkr olunan 500 akçe be-nevbet timar Osman fevtinden*" alıp berât etmiştir.⁸²³ Bilindiği üzere timar ve zeametlere ait berât ve belgeler yoklama esnasında denetlenerek herhangi bir usulsüzlük yoksa üzerindeki timar tekrar, sahibine tevcih edilir. Bu husus yoklama defterlerine Sivas sancağı Tozanlu nahiyesi Kolu köyünden 3.000 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Ali Bey'in kaydında olduğu gibi "*Mezkûr Ali gelüb be-nevbet timarı cülûs eylemiştir*" şeklinde kaydedilir.⁸²⁴ Bunu, cülûs-ı hümayun nedeniyle yapılan berât yenileme tevcihleriyle karıştırmamak gerekir.

"*Kara gözlü kara kaşlı orta boylu olan mezkûr Ömer gelüb timâr-ı mezbûru diğer Ömer tahvilinden alub berât eylemiştir.*"⁸²⁵ Sivas yoklama defteri BOA DFE. RZ. d.nr. 1066; 89/2'de kayıtlı bu timarın be-nevbet timar olduğu "*Timar-ı Ömer be-nevbet an tahvil-i diğer Ömer*" şeklinde kaydedilen kimlik kısmında belirtilmiştir. Tozanlu nahiyesi Eski köyünden 1.400 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Ömer Bey'e, diğer Ömer'den intikâl eden timarın tahvil sebebi ise belirtilmemiştir. "*Ela gözlü uzun*

⁸²² BOA DFE. RZ. d.nr. 645; 190.

⁸²³ BOA DFE. RZ. d.nr. 1066; 26.

⁸²⁴ BOA DFE. RZ. d.nr. 1066; 83.

⁸²⁵ BOA DFE. RZ. d.nr. 1066; 89/2.

boylu açuk kaşlu mezkûr Halil 500 akçe be-nevbet timarı müteveffâ babası Himmet tahvilinden alub berât itmişdir.” Yoklama defteri BOA DFE. RZ. d.nr. 1066; 140’da daha açık şekilde kayıtlı olan bu tevcihte, Tozanlu nahiyesi Ortapınar ve Karapınar köylerinden 500 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Halil Bey’e timarı, vefat eden babası tahvilinden intikâl ettiği görülmektedir.⁸²⁶

3.2.3. Terakki Timar Tevcihi

Arapça bir kelime olan terakki, “artma, çoğalma, ileriye gitme, ilerleme” anlamlarına gelmektedir.⁸²⁷ Osmanlı Devleti’nde ise bir bürokratik terim olarak devlet görevlilerinin maaşlarına veya gelirlerine yapılan zamları bir bakıma ek tahsisatları ifade eder.⁸²⁸ Terakki, yeniçeri efrâdına yapıldığı gibi timar ve zeamet sahiplerine de yapılmaktadır. Timarlardaki terakkiye “*hisse*” de denilmektedir.⁸²⁹ Bilindiği üzere timar ve zeametlerin kılıç tabir edilen ve sipahilik hizmetine giren herkes için başlangıç maaşı olan çekirdek kısmı vardır. Terakki, sipahinin zamanla göstereceği yararlılıklarıyla orantılı olarak dirliklerine yeni ilaveler yapılarak oluşmaktadır.⁸³⁰ Bu durumda sipahinin savaşlarda gösterdiği yararlılıklar karşısında alacağı terakkiler (zamlar) sancakbeyi veya beylerbeyinin vereceği tezkireye göre yapılmıştır. Osmanlı Devleti’nde padişah sefer kararı aldığı anda, fermanlar göndererek meydanlarda okutur, gençleri gönüllü olarak gazaya çağırır ve yararlılık gösterenlere timar vaadinde bulunurdu. Bu usulün Osmanlı Devleti’nde başlangıçtan beri uygulandığı bilinmektedir.⁸³¹ Aslına bakılırsa bahşedilen her timar ya da mevcut timarlara yapılan zamlar, sahibi için ödül olmakla birlikte aynı zamanda askerî hizmetler için bir yükümlülüktür. Dirlik sahiplerine verilecek olan askerî hizmetlerin gelirlerine göre hesaplandığı gözönüne alınırsa, aldığı ödül ne kadar büyükse yükümlülüğü de o denli büyük olmaktadır.

Osmanlı Devleti’nde reaya zümresinden birinin timar sahibi olmasının güç olduğundan bahsetmiştik. Barkan bu hususta tek yolun, gönlünde kahramanlık olan

⁸²⁶ Sivas yoklama defterinde yer alan diğer be-nevbet timar kayıtlarının bazıları için Bkz. BOA DFE. RZ. d.nr. 1066;28/2, 70/2, 85/2, 92/1, 113/2, 115/3, 116/2, 124/2, 159/1, 239/1, 243/2, 263/1, 276/1, 301/1, 341/1, 368/2, 378/2.

⁸²⁷ Şemsettin Sami, *a.g.s.*, s. 398.

⁸²⁸ Recep Ahışhalı, “Terakki”, *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 479.

⁸²⁹ Mehmet Zeki Pakalın, “Terakki”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, s. 458. Yeniçerilere hizmetlerinden ve savaşlarda gösterdikleri yararlılıklarından dolayı aldıkları taltif (ihsan, bağış) ve yevmiyelerine zam olarak verilen terakkiler ile ilgili hüküm örnekleri için Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, s. 675-705.

⁸³⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 295.

⁸³¹ Halil İnalçık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, s. 761-762.

garip yiğitlerin, sipahi hizmetkârı olup seferlere giderek veya hudut boylarında askerî harekâta bulunmak, kale fethinde bayrak dikmek, yarar diller (esirler) getirmek, başlar kesmek ve birçok defa yararlılığı ve dilâverliği görülmek gibi üstün başarılar sağlamanın gerektiğini belirtmektedir. Ancak bu suretle serhat beyleri ve seraskerler tarafından devlet merkezine gönderilecek kayıt ve gerekli tekliflerle kişinin raiyetlikten kurtulup timara hak kazanabileceğini vurgular.⁸³² Tabi bu hususta kahramanlık gösterecek kişileri motive etmek için de savaş çağrılarında, onlara savaştan doyumluluk bulacakları, mal ve ganimet kazanacakları vaadedilmiştir. Özünü'nün bir mühimme kaydından aktardığına göre, “*memleket içinde arzusuyla sefere gitmek isteyen yiğitlerden yararlılığı görülenlere timarlar ve terakkiler ihsân olunacağı*” ifade edilmiştir.⁸³³ Yine bu hususla ilgili olarak Mustafa Cezar'ın, Selânikî Mustafa Efendi'den naklettiğine göre Zigetvar Seferi'nde yeniçeri ağasının, padişahın ağzından; “*yoldaşlar şevketlû padişahımız buyurdular ki, berhüdar olup yüzleri ak ve gazaları mübarek ola! Yoldaşlıkların tamam edip kaleyi tekmil etsinler; az kalmıştır. Cümlelerin terakkileri (maaş zamları) ve bahşişleri verilsin makbulümdür, hayır duamı alsınlar*” şeklindeki vaadler de askeri motive etmek içindir.⁸³⁴ Her ne kadar sipahi, seferde gösterilen yararlılıkları karşısında, ilk defa timar elde etme ya da timar sahibi olanlar için terfi edebilme imkânına kavuşuyorsa, yararlılığı görülmeyenlere ise timar ya da terakki verilmemiştir. Bu hususu Koçi Bey, “*Timar erbâbından yararlılığı görülmeyenin ve sefer-i Hümayunda baş ve dil getirmeyenin maaşı artırılmazdı. Tam olarak yararlılığı anlaşılıp baş ve dil getirdiği vakit, on akçede bir akçe terakki lütfedilirdi. Bir timar ehli, sefer-i Hümayunda hadden aşırı yararlık ve bahadırılık gösterip on beş kadar baş ve dil getirirse, zeamete hak kazanır ve padişâh devletinde zeamet sahibi olurdu*”⁸³⁵ şeklinde ifade etmektedir.

Terakki, incelenen defterlerde timarın tevcih edilme sebeplerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda defterlerden 36 numaralı defterde 21 adet, 239 numaralı defterde 11 adet, 392 numaralı defterde 3 adet ve 645 numaralı defterde 7 adet olmak üzere toplamda 42 adet terakki tevcihi tespit edilmiştir. Tespit ettiğimiz terakki

⁸³² Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m.”, s. 316.

⁸³³ Aynı şekilde III. Murat, 1575 tarihli bir emrinde “*berâtları mücebince terakki verilmek kanun*” olduğundan bahseder. Emine Erdoğan Özünü, “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: “Terakki” Tescihi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.11, 2010, s. 239-241/Dipnot:10.

⁸³⁴ Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 2, TTK Yay., Ankara 2011, s.1180.

⁸³⁵ *Koçi Bey Risalesi*, s. 12.

tevcih sebeplerini, sefer-i hümayûn'da hizmette bulunmak,⁸³⁶ muharebede, kale hizmetinde ve muhasarasında bulunmak,⁸³⁷ din ve devlette emektar olmak,⁸³⁸ yararlılık,⁸³⁹ muharebelerde yoldaşlık, kale tamiri⁸⁴⁰ şeklinde tasnif edebiliriz. Diğer taraftan 1573 tarihli defterde tevcih kayıtlarına yansıyan Kıbrıs Seferi ile 1651 tarihli defterde, timar tevcih tezkire kayıtlarının neredeyse tamamına yansıyan Girit Seferi ve bu sefere bağlı muhafaza ve muharebeler, kale inşası, top nakli gibi hizmet ve yararlılıklar, birçok sipahinin timar almasının, elinde olan timarına terakki (zam) yapılmasının ve timarını zeamete dönüştürmesinin yolunu açmıştır. Bunların yanısıra devlet ricalinden birinin adamı olmak da terakki almaya yetmiştir. Örneğin, DFE. RZ. 36;56 daki kayıta Kırşehirli sancağının Kaş Bey'i Dergâh-ı mu'allâya mektup gönderip, Kasım tahvilinden mahlül olan 1.000 akçe timarın kendi adamlarından, 4.677 akçe timara mutasarrıf olan Mehmet'e terakki olarak verilmesini rica etmektedir. Sadece adamı olduğu belirtilen tevcih tezkiresinde, Mehmet Bey'in terakkiyi almasına müstehak olduğu yararlılık hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bir timar sahibi yararlılık ve hizmetlerinden dolayı aldığı terakkilerle timarını zeamete dönüştürebilir. Sivas sancağı Budaközü nahiyesinde 26.419 akçe zeamete tasarruf eden Hasan Bey'in zeameti bu hususa örnek teşkil etmektedir. Zaim Hasan'nın

⁸³⁶“Sivas ve Bozok ve Amasya sancaklarında 29.200 akçe ze'âmete ber vech-i tekmil 20.415 akçelik üzere mutasarrıf olan defter-i hâkânî kâtiplerinden olan katib Behlül der-i devlete gelüb Eğri Seferi'nde hizmette bulunub mezîdi inâyeden 10.000 akçe terakkîye hükm-i şerîf virilüb...” BOA DFE. RZ. d.nr. 239; 13/1. “Dergâh-ı mu'allâ çavuşlarından baş-buğ ta'yin olunan Mehmed Çavuş mühürlü defter gönderüb zümre-i mezbûreden Hasan Çavuş'un oğlu olub mezkûr Abdülkerim için Uyvar Seferi'nde hizmette bulunmuştur deyu bildirmeğın sene tis'a ve elf Rebi'u'l-evvelinin evaili tarihli 5000 akçe terakkîye hükm-i şerîf virillüb beratına ilhak oluna deyu buyurulub” BOA DFE. RZ. d.nr. 239; 38/1. “...mezkûr bendeleri vâki' olan Nahçıvan Seferi'nde hidmette ve yoldaşlıkta bulunmağın bin ikiyüz akçe terakki almak için sene 962 Cemâziye'l-âhîrinin evahiri tarihiyle emr-i 'âlî irad etmeğın...” . BOA DFE. RZ. 36; 13/1“...Abdulah oğlu iş bu İbrahim bendeleri yarar olub Şark seferinde ve Revan Kal'ası muhasarasında hizmette bulunmağla 3.000 akçe terakkî tevcih olunması için emr-i şerîf irâd idüb...” BOA DFE. RZ. d.nr. 392;4-5. Benzer hususla ilgili diğer kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ. d.nr.239;51/3, 76/2, 77-78.

⁸³⁷ İlgili kayıtların bazıları için Bkz. BOA DFE. RZ. d.nr. 36;8/1, 9/1, 10/1, 239;23, 92/1.

⁸³⁸“...din ve devletde emekdar olmağla 'inâyet recâ itmeğın sene seman ve elf Cemâziye'l-âhîrinin evâsıtında 10.000 akçe terakkîye hükm-i şerîf virilüb ve bir def'a dahi yarar olmağla mezîdi inayetden sene tis'a ve elf Muharrem'inin evâsıtı tarihli 15.000 akçe terakkîye ahkâm-ı şerîfe verilüb...” BOA DFE. RZ. d.nr. 239;36.

⁸³⁹ Tevcih tezkirelerinde “yararlılık” dikkate alınarak terakki tevcihini yapıldığını görüyoruz. Ancak bazı kayıtlarda yararlılık olarak ifade edilen hizmetin türü belirtilmemektedir. Yararlılık olarak bildirilen durum birinin isteği, ricası ya da mektubu üzerine tevcih edilmiş olabilir. Örneğin bu hükümde verilen terakki, Rum Defterdarı Hacı İsmail'in, zaim Mahmud için yararlılığını bildirmesi ve arzıyla verildiğini görüyoruz. İlgili kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ. d.nr. 239; 50, 51/1, 79, 86/1.

⁸⁴⁰Bazı hükümlerde bir dirlik sahibinin birçok hizmet türündeki yararlılığı mukabilesinde terakki aldığını görüyoruz. Ocak 1601 tarihinde berât tezkiresi verilen Rum'un timar defterdarı İsmail Bey'in oğlu Derviş Mehmet, Sivas sancağında 57.860 akçe zeamet tasarruf etmektedir. Derviş Mehmet'in sefer-i hümayundaki hizmetleri, kale tamirinde bulunması, muharebede yoldaşlıkta, serhat muhafazasında bulunması, kale fethinde adamlarıyla birlikte hizmette bulunması vb. gibi hizmetlerden dolayı toplamda 31.000 akçe terakki verildiğini görüyoruz. İlgili hüküm için Bkz. BOA DFE. RZ. d.nr. 239; 59, 64.

“...mûmâ ileyh bendeleri yarar olub Lefkoşe Kal'ası Muhasarasında ziyâde yoldaşlık edüb 5000 akçe terakki ile timarı ze'âmet olmak fermân...” olunmuştur. Kendisine ayrıca 999 akçe Keşani adlı kişinin, 420 akçe timar da Bekir ve Gülabi beylerin vefatlarından olmak üzere mahlül olan hisselerin intikaliyle, elinde olan 20.000 akçelik timarı toplamda 26.419 akçelik olup zeamet olarak tevcih olunmuştur.⁸⁴¹ Yine Sivas sancağı Kazabad nahiyesinde 15.000 akçe timara mutasarrıf olan İbrahim Bey'e Şark seferlerinde ve Revan Kalesi muhasarasında gösterdiği hizmetlerinden dolayı, düşenden 3.000 akçe terakki tevcih olunması için emr-i şerif verilmiştir. Mezkûr İbrahim'e, aldığı terakkiyle birlikte timarı 18.000 akçe olarak tevcih edilmiştir.⁸⁴² Bazı durumlarda sipahlerin üstün gayretleri ve hizmetlerinin fazla olmasıyla verilen terakki sayıları da bu hizmetlere bağlı olarak artmaktadır. Örneğin, DFE. RZ.239; 51/2 numaralı kayıta Hüseyin Çavuş oğlu Mehmet'in muharebelerde yoldaşlıkta bulunmasından dolayı, biri Şubat 1596'da (2.000 akçe), ikincisi Ağustos 1600'de (1.500 akçe) olmak üzere iki defa 3.500 akçe terakkiye iki kıt'a hükm-i şerif verilmiştir. Yine “...bu def'a vâki' olan küffâr-ı haksar muhârebelerinde külli yararlığı ve civara gelüb hizmetde bulunmağla iki def'a beşer bin akçe terakkiye emr-i şerif virilüb ve elâ gözlü açık kaşlı kara benüzlü orta boylu mezkûr Mehmed'e ...” elinde olan 5.000 akçe timarına zam yapılarak yararlılıkları mukabelesinde iki defa terakki verilmiştir.⁸⁴³ Turhal nahiyesi Karaevli köyü ve gayriden 1.500 akçe timar tasarruf eden Hüseyin'e de aynı şekilde, Girit Seferi'ndeki hizmetleri mukabelesinde üç defa beşer bin akçe terakkiye emr-i şerif verilmiştir.⁸⁴⁴

3.2.4. Cülûs-ı Hümâyûn Terâkkisi

Terakki, savaşta gösterilen yararlılıklar dışında saltanat değişikliklerinde de tevcih edilmiştir. Buna “cülûs terakkisi” denilir.⁸⁴⁵ Padişahların cülûsunda atıyyeden (hediye, bahşiş) başka terakki verilmesi adetti.⁸⁴⁶ Eğer saltanat değişikliği sulh zamanında vaki olmuş ise, yeniçeriler ile beraber büyük küçük memurlara para (bahşiş) dağıtılır, bu bahşiş sırasında kapıkullarına ve timarlı sipahilere de terakki verilirdi. Ancak saltanat değişikliği harb zamanına rastlarsa, hem kanun olan cülûs bahşişi hem

⁸⁴¹ BOA DFE. RZ. d.nr. 36; 58/1.

⁸⁴² BOA DFE. RZ. d.nr. 392; 4/1-5.

⁸⁴³ BOA DFE. RZ. d.nr. 645; 187.

⁸⁴⁴ BOA DFE. RZ. d.nr. 645; 202.

⁸⁴⁵ Emine Erdoğan Özünlü, “a.g.m.”, s. 240.

⁸⁴⁶ Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., s. 461.

de sefer sebebiyle “sefer in’amı” verilirdi.⁸⁴⁷ Umumi bir cülûs terakkîsi alabilmek için sancaktaki dirlik sahiplerinin hepsinin kaydedildiği “*cülûs terakki defterleri*” adında bir defter hazırlanırdı. Her dirlik sahibine terakki almaları için hüküm, bu defterdeki kayıtlara göre verilmekteydi.⁸⁴⁸

İncelenen defterlerden 36 numaralı defterde 10 adet, Cülûs-ı Hümâyûn nedeniyle terakkî verilen tevcih kaydı tespit edilirken 239, 392 ve 645 numaralı defterlerde bu hususa yönelik bir kayıt tespit edilmemiştir. Keza bahsi geçen dönem ve defterlerimize tekabül eden tarihler Osmanlı Devleti’nde malî sıkıntının yaşandığı dönemlerdir. IV. Murat’ın cülûsunda dağıtılacak cülûs bahşîşi için saraydaki altın ve gümüş kap kakaklar eritilerek nakde çevrilmiştir.⁸⁴⁹ Her ne kadar IV. Murat daha sonra hazineyi doldurmuş ve bu suretle tahta geçen kardeşi I. İbrahim döneminde, hazine dolu olduğundan cülûs bahşîşi hemen dağıtılmış, para sıkıntısı çekilmemişse de⁸⁵⁰ 1650 yılına tekabül eden 645 numaralı defterde oğlu IV. Mehmet’in cülûsunda, (1648) hazine çok fazla sıkıntı içinde olduğundan cülûs-ı hümâyûn terakkîsi bir yana, dağıtılacak cülûs bahşîşi için bile bazı kişilerden yardım talep edilmek durumunda kalınmıştır.⁸⁵¹

36 numaralı defterin ait olduğu dönem II. Selim’in saltanat yıllarıdır. Dolayısıyla sipahilere verilen cülûs terakkîleri, tarihler göz önünde alındığında II. Selim’in tahta çıkış tarihleridir. Ancak cülûs terakkîsi için berat alan sipahilerin tevcih tarihlerine bakıldığında, 1566 yılında tahta çıkan II. Selim’in tahta cülûsunun 6-7 yıl sonrasına ait olduğunu görüyoruz. Aslında bu hususa tezimizin muhtelif yerlerinde değinmiştik. İlk defa timar alacak bir kişiye ya da elinde bulunan timarına hizmeti mukabelesinde yapılacak zamlara (terakki) verilen hükm-i hümâyûn tarihiyle, tevcih tarihi arasında, o sırada mevcut münhal timar bulunmadığı için birkaç ay ya da birkaç yıl sonra tevcih edilebilmektedir. Örneğin, DFE. RZ. d.nr. 36; 18/1’de Hacı Mehmet Bey’e 974 Zilkade’sinin evaili tarihli (Haziran 1567) verilen 800 akçe cülûs-ı hümâyûn terakkîsi, 22 Zilhicce 979 tarihinde (6 Mayıs 1572) tarihinde yaklaşık 6 yıl sonra tevcih edilmiştir. Yine Sivas sancağı Budaközü nahiyesi Alaçorak, Samedözü ve Karahalife köylerinden 2.499 akçe timara mutasarrıf olan Bali Bey’e H.976/M.1568 yılında verilen 800 akçe cülûs terakkîsi, 4 yıl sonra H.979/M.1572 yılında tevcih edilmiş ve timarı 3.299 akçeye

⁸⁴⁷ Mehmet Zeki Pakalın, “Sefer İn'amı”, *a.g.e.*, s. 144.

⁸⁴⁸ Zekâi Mete, “a.g.m.” s. 196.

⁸⁴⁹ Abdülkâdir Özcan, “Cülûs”, s. 112.

⁸⁵⁰ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 242.

⁸⁵¹ Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 2011.

yükselmiştir.⁸⁵² 239 numaralı defterde, cülûs-ı hümâyûn nedeniyle berât yenileme tevcihlerinin haricinde, terakki verilmesi hususuna misal teşkil edecek bir kayıt yer almamıştır. Bunun sebebini defterde bahsi geçen dönemin (1600-1601) siyasî ve ekonomik koşullarında aramalıyız. Zira bilindiği üzere timar ve terakkiler genellikle zaferlerin hemen sonlarında dağıtılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde sipahilerin kariyerleri açısından önemli bir yol olan terakki tevcih yöntemi, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında -timar sisteminde meydana gelen bozukluklar göz önüne alındığında- maalesef bozulma sebepleri arasında yer almaktadır. Şöyle ki, sipahiler terakki sağlamak için hileye başvurarak, geliri daha yüksek başka bir timara talip olmak için bu hakkı kötüye kullanarak timarlardan feragat etmişlerdir.⁸⁵³

3.2.5. Teka'üd Timar Tevcihi

Timarlar sadece askerlere değil bir tür maaş ya da emeklilik maaşı⁸⁵⁴ olarak saray ve hükümet görevlilerine de verilmiştir.⁸⁵⁵ Örneğin çavuş, müteferrika ve devlet dairelerindeki kâtipler timar ve zeamet alabilirlerdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında askerlik dışı amaçlar için ayrılan timarlardaki artış, sistemin bozulmasında önemli bir etmen olmuştur.⁸⁵⁶

Tekaüd, iyi hizmetlerine karşılık, ihsana layık görülen hasta ve ihtiyar yeniçerilerin⁸⁵⁷ muvazzaf hizmetten af ile emekliye ayrılmalarıdır. Ancak, ocağın nizamı yolunda iken ihtiyar ve iş göremez halde ve sefere gitmeye kudret ve kuvveti kalmadıkça hiçbir yeniçeri tekaüd (emekli) edilmemiştir. Dolayısıyla tekaüd olabilmek için, silâh altında saç ağartmış, aldığı yaralardan veya yaşlılığından hizmete iktidarı

⁸⁵² BOA DFE. RZ. d.nr. 36; 29/2.

⁸⁵³ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 317.

⁸⁵⁴ Meselâ Ferhat Paşa'nın azledilmesiyle (4 Nisan 1592) üçüncü defa sadrazamlığa getirilen Kanijeli Siyavuş Paşa -uğursuzluğundan dolayı- azledilerek uğursuzluğu geçinceye kadar vezirlik verilmeyip devlet işlerinden uzaklaştırılmış ve kendisine tekaüd ulufesi verilmiştir. Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 1, s. 76. Yine Lütfi Paşa, devlet ricalinin emekliye ayrıldıkları durumda, beylerbeyilerin yüz altmış akçe, kazaskerlerin yüz elli akçe, defterdarların seksen akçe, vezirlerin iki yüz akçe, sancakbeylerinin yetmiş akçe ile emekliye ayrılmaları gerektiğinden bahseder. Lütfi Paşa, *Asafnâme*, Ahmet Uğur (hzl.), s. 26.

⁸⁵⁵ Ricaut, timar sisteminin bozulmaya başladığı sırada saray ve hükümet görevlilerinin sıradan sebeplerle, ya küçük bir yaradan dolayı ya da rüşvet karşılığı oturak olmayı elde ederek, askerlerin maaşına ve ayrıcalıklarına sahip olduklarını belirtir. Öte yandan bunların, sefere gitmediklerini de ekler. İlk dönemlerde bu gibi ayrıcalıkların sadece sakat ya da gerçekten hizmet edemeyecek durumda olan askerlere verildiğini dile getirir. Paul Ricaut, *a.g.e.*, s. 287-294.

⁸⁵⁶ Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 121.

⁸⁵⁷ "Yeniçeri ocağından, piyade yiğitlerine tayin olan on dört zeamettir; ber vech-i tekâüd, ocakta emekdâr ve ihtiyar olanlara verilir, onlar dahi subh-ü şamda devam-ı devlet-i padişahiye dua ederler." Avni Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 389.

kalmamış olması gerekir.⁸⁵⁸ Aynı şekilde hizmetini yerine getiremeyecek durumda olan bir sipahi de emekli olarak bir timar alabilir. Bu durumda bir müteka'id veya bir oturak haline gelmektedir. Ancak emekliye ayrılan her sipahiye bir mütekaid timarı verilmemektedir. Mütekaid timarı verilmeyen sipahilerden, topraklarından elde ettikleri ürünler üzerinden vergi alınmamakta, rüsûm-ı şeriyeye ile avarız-ı divanîyye'den muaf olmaktadır. Örneğin 1487'de emekli olan sipahilerden çoğu yalnızca vergi muafiyetinden yararlanmıştı.⁸⁵⁹

Ali Çavuş, Kanunnâmesi'nde tekaüd timarı "*ve bir bahsi daha tekaüd'dür ki yine zeamet ve timardan ifraz olunup uğur-ı pâdişahide envâ-i hizmetleri sebk eyledikten sonra emekdâr ve ihtiyar olup sefer-i hümayuna iktidarı olmayanlara tevcih olunmuştur. Kayd-ı hayatta olduklarıncâ tasarruf edip devâm-ı devleti padişahiye dua ederler. Bunlara sefer hizmeti teklif olunmaz, illâ meğerki zaruret ola. Ol zamanda kanun böyledir ki cebelü eşdirirler. Sayir züemâ ve erbâb-ı timarın hükmü nice ise bunların dahi hükmü böyledir*"⁸⁶⁰ şeklinde izah edilmiştir. Bu izahattan anlaşılacağı üzere, zeamet veya timardan ayrılan bir miktar gelir, bunlara ömür boyu faydalanmak üzere tahsis edilmektedir. Hasta, emekdâr ve ihtiyar olan bu kimselere kesin bir zorunluluk olmadıkça yeniden hizmet teklif olunmamaktadır. Olası bir zorunluluk durumunda ise, sefer hizmetine cebelü göndermek şartıyla davet edilmişlerdir. Askerî sınıftan emekli olanlar kayıtlarda "*oturak*" olarak anılmaktadır. Tekâ'üd tevcihiyle alâkalı olarak incelenen timar ve zeamet rûzname defterlerinden 239 numaralı defterde 1 adet timar kaydı tespit edilirken, 36 ve 392 numaralı defterlerde bu hususla ilgili kayda rastlanmamıştır. 645 numaralı defterde ise tekaüdden emekliye ayrılan 3 adet sipahinin tevcih kaydı bulunmaktadır. 1066 numaralı Sivas yoklama defterinde bu hususa yönelik 1 adet tevcih kaydı tespit edilmiştir.⁸⁶¹

239 numaralı defterde yer alan, "*Şehran oğlu mezkûr Osman südde-i sa'âdete gelüb Sivas sancağında Sorkun nâhiyesinde Yumurcağaş nâm karye ve gayriden 1.650 akçe timara mutasarrıf olub Eğri Kal'ası yürüyüşünde kal'adan düşüb sol ayağı mecrûh ve amel-mânde olub Divân-ı Hümayûn'da vüzera önünde görülüüb uğur-ı hümayûnda*

⁸⁵⁸ Mehmet Zeki Pakalın, "Tekâüd", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s. 742.

⁸⁵⁹ Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 68. Sefere iştirak etmeyen timar sahiplerinden alınması emredilen bedel akçesi, emekli olupta, sefere katılmayan timar ve zeamet sahiplerinden alınmamaktadır. Meselâ, Giresun nâhiyesinde zeamet sahibi olan sabık miralem Mehmed Bey'den, emekli olup sefere memur olmaması sebebiyle bedel akçesi alınmaması yönünde hüküm gönderilmiştir. *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632))*, Ankara 2002, s. 150.

⁸⁶⁰ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 62; İlhan Şahin, "a.g.m", s. 923.

⁸⁶¹ *Orta boylu ak benizlü açık kaşlı mezkûr Halil gelüb tekaüd İbrahim tahvilinden alub berât eylemişdir.*" BOA DFE. RZ. d. 1066; 361/1.

*mecrûh olmağla oturak verilmesi ricâsına arz olundukda virilsün deyu hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum sâdır olmağın timar-ı mezbûru mezkûra ber vech-i teka'üd tevcih idüb tezkiresün veresin deyû...*⁸⁶² şeklindeki kayda göre, Osman Bey'in yarar olduğunu, seferdeyken Eğri Kalesi yürüyüşünde, kaleden düşüp ayağını yaraladığını ve iş göremez duruma geldiğinden kendisine 1.650 akçe timarın tekâüdlük olarak tevcih edildiğini görüyoruz. Sivas sancağı Kazabad nahiyesi Erkilet köyü ve gayriden 3.000 akçe timara mutasarrıf olan Yusuf Bey, beş seneden beri Girit Seferi'nde hizmette olduğunu ve bu sefer sırasında top ile vurularak yaralandığını dolayısıyla sefere iktidarının kalmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine merkezden, “...mezkûr Yusuf Girit Seferi'nde top ile vurulub mecrûh olub sefere eşmeğe iktidârı olmamağla kanun üzre ber-vech-i tekaüd...” olması için emr-i şerif verilmiştir.⁸⁶³ Girit Seferi'nde Kandiye Kalesi muhafazasında sağ ayağından top ile vurulup yaralandığından dolayı tekaüd inayet olunmasını arz eden diğer sipahi, Niksar nahiyesi Bakkal köyü ve gayriden 2.300 akçe timar tasarruf eden İbrahim Bey'dir. Arzı neticesinde “...uğur-ı hümayûnda top ile urulub mecrûh olub sefere eşmeğe ve hizmete iktidârı olmamağla timar-ı mezbûru ber vech-i tekâ'üd tevcih...” olunması için emr-i şerif verilmiştir.⁸⁶⁴

3.2.6. Mazûl Sipahilere Yapılan Timar Tescihi

Osmanlı Devleti timar sisteminde bilindiği üzere, bir sipahinin hem reayaya hem de devlete karşı birtakım yükümlülükleri ve sorumlulukları vardır. Tahsis edilen dirlikler, sıkı sıkıya vazifeye bağlıdır. Dolayısıyla, herhangi bir sebeple sefere gitmeyen bir sipahinin dirliğinin elinden alınması genellikle uygulanan bir usûldür. Bu nedenle herhangi bir sebepten ötürü mazul olan bir sipahinin tekrar bir timara talip olabilmesi için sefere eşmesi ve yeni münhaller (boş kadrolar) beklemesi gerekmektedir.⁸⁶⁵ Aslında sipahinin sefere katılmaması neticesinde mazul duruma düşmesi ve bir müddet açıkta kaldıktan sonra yeni bir timara sahip olmasına Osmanlı yönetimi izin vermiştir. Sipahinin tekrar timara talip olabilme şansı ve bu suretle timarların sık sık el değiştirmesi; Osmanlı Devleti'nde sipahiliğin hiçbir zaman tam anlamıyla kapalı ve yerli bir asalet sınıfı haline gelmediğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁸⁶⁶

⁸⁶² BOA DFE. RZ. d. 239; 21/1.

⁸⁶³ BOA DFE. RZ. d. 645; 261.

⁸⁶⁴ BOA DFE. RZ. d. 645; 274/2.

⁸⁶⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü”, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, s. 786.

⁸⁶⁶ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, s. 843.

Beylerbeyi, bir timardan mazul olan sipahiye diğerk bir timar tevcih edilirken, hangi sancak ve nahiyede timar verildiğini ve miktarını, berâtı içine yazdırıp, merkezden gelen hükm-i şerif ile beraber defter sandıklarında muhafaza etmek zorundadır. Bunun sebebi, mevcut berât ile başka bir timar alınma ihtimalinin bulunmasıdır.⁸⁶⁷ Yine aynı ferman hükmüne göre, mazul bir sipahi, gelip birisinin öldüğünü iddiâ ile timarına talip olursa, beylerbeyi onu dinlemeyecek; sancakbeylerinden vefat ettiğine dair sahih arz olmayınca itibar etmeyecektir. Fermanda yer alan bir diğerk husus, hayatta olan sipahilerin küçük oğullarına cebelü ile verilen timarların menedilmesiyle ilgilidir. Mazul olan sipahilere timar bulunmadığından ve bunlar sıkıntı çekeceğinden dolayı bu karar alınmıştır.⁸⁶⁸

Sipahinin görevinden azledilmesini gerektiren sebepler kanunâmelerde açıkça belirtilmiştir. Sofyalı Ali Çavuş, bir sipahinin azlini gerektirecek hususları; adam öldürmek, ağır bir suç işlemek, kendisine verilen dirliğin karşılığında yükümlü bulunduğu hizmeti yapmamak, akıl sağlığı bozulmak, esir düşmek ve ortadan kaybolmak şeklinde sıralar.⁸⁶⁹ Tabi bu belirtilen hususlar dirliği mutlak şekilde münhal yani boş ve sahipsiz yapmamaktadır. Yani esir düşmüş ve yakalanmış iken kurtulması, deli iken iyileşmesi, kayıpken geri gelmesi vb. gibi durumlarda zeamet ve timarları yine kendilerine aid olmuştur.

Şunu da belirtmek gerekir, bilindiği gibi züama ve erbab-ı timar denilen zeamet ve timar sahiplerinin dirliklerinin olduğu sancakta oturmaları kanun gereğidir. Keza bir sancakta timar tasarruf edip diğerk sancakta oturması da, o sipahinin timarından azledilmesinin sebebidir. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti, zeamet ve timar tevcih kanunlarına göre, o sipahiye müddeti iki yılı doldurmayınca mahlûlden timar tevcih etmemiş, ancak sipahinin feragatten almasına da engel olmamıştır.⁸⁷⁰

Bir timarın mutlak şekilde mahlûl kalması için sipahisinin vefat etmesi ya da kendi isteğiyle timarından vazgeçmesi ya da azledilmesi gerekir.⁸⁷¹ Azledilme, bir timar sahibini timarı üzerindeki her türlü haktan mahrum eder. Bu nedenle azledilen timar sahibinin yedi yıl boyunca yararlılığını kanıtlaması, seferlere katılması gerekir. Aksi takdirde askerî sınıf içindeki ayrıcalıklı konumunu; sipahilik haklarını kaybeder.⁸⁷² Bu

⁸⁶⁷ M. Tayyib Gökbilgin, "a.g.m", s. 41.

⁸⁶⁸ M. Tayyib Gökbilgin, "a.g.m", s. 42-43.

⁸⁶⁹ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 101.

⁸⁷⁰ Ayn Ali Efendi, *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, s. 62.

⁸⁷¹ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 100-101.

⁸⁷² Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 87.

hususla ilgili olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde yayınlanan bir ferman, sipahiliği kaldırılan yani azledilen bir sipahinin, mazul olduğu süre içerisinde sefere eşmeye devam ederse yedi yıl içinde timara hak kazanabileceğini belirtir. Ancak yedi yıl geçtikten sonra timar talebine gelmediği halde sonradan timar talep ederse kendisine timar verilemeyeceğini belirtir.⁸⁷³ Bununla birlikte Osmanlı idaresi mazûl bir sipahinin haklarını tanıyıp sipahi sınıfı içinde kabul etmiştir. Osmanlı Devleti timar sistemine sipahi olarak alınan kişiler özel askerlerdir ve bundan dolayı, mazul olan sipahilerin olası bir kargaşa ve isyanda yer alabilme kaygısı ve sistemin böylesine özel yetişmiş askerlere olan ihtiyacı, mazul sipahilerin tekrar timar alabilmelerinin yolunu açan önemli faktörlerdir.⁸⁷⁴

Bir sipahinin timarından azledilmesinin bir diğer sebebi bir kılıç yerinin birden fazla sipahiye tevcih edilmesidir. Bu hususla ilgili olarak, Lütü Paşa, “*eğer reisülküttap sehven iki kılıç yerinin bir kişiye verilmesi için tahvilnâme vermişse, defter emininin bunu kaydetmemesi ve veziriazama bu hususu “kanun değildir” diye arz etmesi gerektiğini yazmaktadır.*⁸⁷⁵ Bununla birlikte daha önce de belirttiğimiz üzere sipahinin dirliği bulunduğu sancakta olması kanun gereğidir. Aksi durum sipahinin dirliğinden azledilmesini gerekli kılmaktadır. Ancak sipahi başka bir yerde görevlendirildiyse, elinden timarının alınmaması için timar ruznâmçe veya yoklama defterindeki kayıtlara şerh düşülür. Bu işlem ise timar tasarruf eden sipahinin müracatı üzerine defter eminine yazılan buyruldu ile yapılmaktadır.⁸⁷⁶

İncelenen 36 numaralı defterde 10 adet, 239 numaralı defterde 5 adet, 392 numaralı defterde 9 adet olmak üzere toplam 24 adet timar tevcihinin, sipahinin mazuliyetinden dolayı yapıldığı tespit edilmiştir. 645 numaralı defterde bu hususa yönelik kayda rastlanmamıştır. Ancak bu kayıtlarda sipahinin hangi sebepten mazul olduğu belirtilmemekte, bir kısmının mazul olduğu dönemde seferlere katılarak yararlılık gösterdikleri, kayıtların ifadesiyle “*mahall-i himmet ve müstehak-ı inâyet kullarından*” oldukları için terakki aldıkları ve daha sonra timarları ve terakkilerinin birlikte tevcih edildikleri belirtilmektedir. Sipahiler mazuliyet durumlarını bizzat merkeze müracaatlarıyla bildirmişler ve timar talebinde bulunmuşlardır. Örneğin,

⁸⁷³ M.Tayyib Gökbilgin, “a.g.m”, s. 40-41. Böyle olmakla birlikte sistemin daha esnek yapıda olduğunu söyleyebiliriz. Soyudoğan’ın verdiği bilgilere göre, Ahmet isimli bir sipahi, timarını sınırda görev yaptıktan 15 yıl sonra almıştır. Aynı şekilde 1584’te bir timar sahibi görevden alındıktan 18 yıl sonra kendisine tekrar timar verilmiştir. Muhsin Soyudoğan, *a.g.t.*, s. 71/dipnot 190.

⁸⁷⁴ Uğur Altuğ, *a.g.t.*, s. 159.

⁸⁷⁵ *Lütü Paşa Asafnamesi*, s. 9.

⁸⁷⁶ Erhan Afyoncu, *a.g.t.*, s. 73.

Sivaslı Ali Baba adamlarından olan İbrahim, Dergâh-ı mu'allaya gelip, Sivas sancağı Tozanlı nahiyesinde Ohtunum ve gayri köylerden olmak üzere 5.999 akçe timara hükm-i şerif verildiğini, ancak mazul olduğunu belirtmiştir. Mazul olduğu dönemde ise yararlılığından dolayı 1.000 akçe terakkiye hükm-i şerif verilmiştir. Kendisine mazul olduğu timar ve aldığı terakki Sivas'ın havass-ı hümâyûna yazılmayan ifrazından karşılanmış ve toplamda 7.000 akçe olarak timarı tevcih edilmiştir.⁸⁷⁷ Bir diğer örnekte, Amasya sancağında 6.000 akçe timar tasarruf eden Sefer, bu timardan mazul olduğunu bildirmiştir. Sivas sancağı Kızılkünbed nahiyesi Talkus köyünde 11.450 akçe timar tasarruf eden Mehmet Bey, kendi isteğiyle timarından feragat etmiştir. Mehmet'in feragatinden olan 11.450 akçe timarın 5.950 akçesi ahara ve 6.000 akçesi ise mazul olan mezkûr Sefer'e tevcih edilmiştir.⁸⁷⁸ Aslına bakılırsa 239 numaralı defterde bir sipahinin mazuliyetine sebebiyet veren birçok husus bulunmaktadır. Örneğin sefere varmama, sipahinin kendi isteğiyle feragat etmesi ya da vefat etmesi, görevini lâıykıyla yapmaması gibi bir timarın mahlül olmasına yol açan sebepler oldukça fazladır. Bunlar intikâle yol açan sebepler başlığında incelenmiştir. Burada verilen tevcih hükümleri herhangi bir şekilde mazul duruma düşen sipahinin devlete başvurarak bizzat timar talebinde bulunduğu tevcih kayıtlarıdır. Bu husus da belgelere genellikle "*Mezkûr İlyas der-i devlete geliüb Kırşehri sancağında 3.000 akçe timardan ma'zul olduğun bildirüb...*" şeklinde kaydedilmektedir.⁸⁷⁹ Timardan mazul olduğunu bildiren sipahi, aynı zamanda herhangi bir sipahinin vefatından, sefere gitmemesinden ya da feragatinden dolayı münhal olan timara da işaret ederek kendisine verilmesini talep etmekte ve bu suretle münhal bir timar beklememektedir. Örneğin, Uğurlu südde-i sa'âdete müracat ederek 3.000 akçe timardan mazul olduğunu bildirerek Hüseyinabad nahiyesi Kocahisar köyü ve gayriden timar tasarruf eden Beşe Bey'in feragatinden boşalan timarın kendisine verilmesini talep etmiştir.⁸⁸⁰ Yine, DFE. RZ.239; 44/1'deki tevcih tezkire kaydına göre Sivas sancağı Nıksar nahiyesi Avara köyünde 3.000 akçe timar tasarruf eden Dergâh-ı Mu'allâ müteferrikalarından Mahmud Bey, Eğri Seferi'ne gitmediğinden timarı mahlül olmuştur. Bozok sancağında 3.000 akçe timar tasarruf ederken mazul olan Mehmet Bey, mahlül olan bu timarın kendisine verilmesini talep etmiştir. Timar, sefere gelmeyen merhum Mahmut tahvilinden 17 Ağustos 1600 tarihinde Mehmet'e tevcih olunup berât-ı âlişân için tezkere verilmiştir.

⁸⁷⁷ BOA DFE. RZ. d. 239; 102/2.

⁸⁷⁸ BOA DFE. RZ. d. 239; 7/1.

⁸⁷⁹ BOA DFE. RZ. d. 392; 3.

⁸⁸⁰ BOA DFE. RZ. d. 392; 73.

Mazul bir sipahi yeni bir timar beklerken, elinden gidenin karşılığında bir timar mevcut değilse ve geliri düşük olan bir timarı noksanı sonradan tamamlanmak üzere kabul ederse, bunu beylerbeyi kabul etmeyecek, o kişiye elinden gidene denk bir timar düşünceye kadar yani hissesi tutan bir timar mahlûl oluncaya kadar tasarruf etmesi için boş bir timarı tevcih ederek tezkiresini verebilecektir. Daha sonraki dönemde elinden gidene denk bir timar çıkarsa bu defa onu tevcih edecek ve tasarrufunda olan timarı da başka birine verecektir.⁸⁸¹ Bununla birlikte mazûliyet durumunu merkeze bildiren ve münhal olan timarı da işaret ederek kendisine verilmesi ricasında bulunan sipahiye her zaman gelen gidene eşit olacak şekilde tevcih yapılamamaktadır. Bu hususa dair bir tevcih tezkire örneğine bakacak olursak, Süleyman Bey, Sivas sancağı Kafirni nahiyesi Mahad köyü ve gayriden 3.000 akçelik timara tasarruf ederken -belirtilmeyen sebepten dolayı- mazul duruma düşmüştür. Mazuliyetinin, Cincife nahiyesi Cincife köyü ve gayriden 2.100 akçe timara mutasarrıf olan, ancak "...timar-ı mezbûru berât itmeyüb bi-berât tasarruf..." eden ve bundan dolayı timarı mahlûl duruma düşen Yusuf Bey'in tahvilinden karşılanmasını istemiştir. Bu durumda Süleyman, 3.000 akçe olarak tevcih edilen timarın 2.100 akçeliğini tasarrufuna almış,⁸⁸² timarındaki 800 akçelik noksan da büyük ihtimalle daha sonraki tarihlerde münhal bir timardan tevcih edilmiştir.

3.2.7. Berât Yenileme Tevcihleri

Berât "yazılı kâğıt" anlamına gelmektedir. İlk dönemlerde "biti" ve "misal" kelimeleri berât yerine kullanılmıştır. Berat, Osmanlı Devlet teşkilâtında ise, bazı vazife, memuriyet ve hizmetlere tayin edilenlere, vazifelerini icra salahiyeti vermek üzere padişahın tuğrası ile verilen tayin emirlerini içeren belgedir. "Berâtlı" kelimesi müsaadeli veya imtiyazlı; "eli berâtlı" tabiri ise selâhiyet sahibi olma manasını taşımaktadır.⁸⁸³ Timara hak kazanmış kişilere verilen berâtlarda, timar sahibinin kimliği, timar olarak verilen yerin sancağı, kazası, köyü, timar miktarı, veriliş sebebi (mahlûl ya da tahvil olarak) ve hizmet şartı yazılmaktadır.⁸⁸⁴ İlk timar tevcihatından sonra berâtlar, padişah değişikliklerinde ve tahrir yapıldığında, noksan tamamlama tevcihlerinde, görev değişikliği gibi durumlarda yenisiyle değiştirilmek zorundadır.

⁸⁸¹ M. Tayyib Gökbilgin, "a.g.m." s. 41.

⁸⁸² BOA DFE. RZ. d. 392; 105/2.

⁸⁸³ Mehmet Zeki Pakalın, "Berât", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 295; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 124.

⁸⁸⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Berât", *İA.*, C. 2, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 523-524.

Osmanlı bürokrasisinde bu husus belgelere “*tecdîd-i berât*” olarak kaydedilmiştir. Kezâ buradaki “tecdîd” (yenileme) kelimesi de bize berâtın yenilendiğini göstermektedir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi her padişah değişikçe türlü hak, makam ve dirlik sahipleri ellerindeki beratları, vakıfnâme ve mülknâme gibi belgeleri “tecdîd” ettirmeleri yeni sultandan mukarrernâme almaları gerekir. Berât yenilemeleri, sadece devlete oldukça büyük bir gelir sağlamaya vesile teşkil eden bir formalite değil, aynı zamanda ülkenin gelir durumunun en ücra köşelerine kadar ayrıntılarıyla tespit edilmesidir. Yeni sultanın her türlü salahiyetlerle tasarrufuna geçirmiş olduğu ülkesinde “*muhâlif-i defter ve mugâyir-i kanun-ı mukarrer*” olarak kaydedilmiş birçok yolsuzlukların önüne geçmesi ve memlekette geniş ölçüde malî ve askerî birtakım düzenlemeler yapabilmesinin de zaruri bir gereğidir.⁸⁸⁵

İncelenen timar ve zeamet ruznâmçe defterlerinden 36 numaralı defterde cülûs-ı hümayûn nedeniyle berât yenileme kaydı bulunmazken, 239 numaralı defterde Sivas sancağında berât yenilemesine dair 16 adet kayıt mevcuttur. Bu tevcihlerden 4 tanesi cülûs-ı hümayûn, 8 tanesi noksan tamamlama ve 4 tanesi de berâtın zayi olmasından dolayı yapılmıştır. 392 numaralı defterde ise 50 adet kayıt bulunmakta; bunlardan 40 tanesi cülûs-ı hümayûn, 7 tanesi noksan tamamlama ve 3 tanesi de berâtın zayi olmasından dolayı yapılan berât yenileme tevcihleridir.

1066 numaralı Sivas yoklama defterinde ise 102 adet cülûs-ı hümayûn nedeniyle berâtı yenilenen timar ve zeamet sahibi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, “*hîn-i yoklamada yoklanub berât eylemişdir*” şeklinde yoklamada mevcut bulunduğundan timarı yenilenen 53 kayıt, “*timâr-ı mezbûru cülûs itmişdir*” şeklinde 16 kayıt, “*fermân-ı şerîfe üzere yoklanub tecdîd-i berât eylemişdir.*” kaydıyla 5 adet olmak üzere toplamda 176 adet berât yenileme tevcih kaydı bulunmaktadır. Defterdeki diplomatik dile sadık kalma açısından ayrı ayrı verilen bu kayıtların her ne kadar bürokratik ifadeleri farklı olsa, hepsi yoklamada bulunup berâtları yenilen timar ve zeamet kayıtlarıdır.

3.2.7.1. Cülûs-ı Hümayûn Nedeniyle Berât Yenilemesi

Yeni bir padişah tahta çıktığı zaman “*tecdîd-i berâvât*” adı altında bütün berâtlar ve *mülknâmeler* padişah adına yenilenir.⁸⁸⁶ Belgelerde cülûs-ı hümayûn nedeniyle yenilenen berâtlar belgelere diplomatik olarak, “*Cülûs-ı hümayûn-ı sa’adet makrun vâki’ olmağla*” ya da “*Cülûs-ı hümayûn vâki’ olmağla ‘umûmen tecdîd-i berât fermân olunmağın*” şeklinde kaydedilmektedir. Bu ifadelerinden tevcih tezkirelerinin Cülûs-ı

⁸⁸⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri* s. 14.

⁸⁸⁶ Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 51.

Hümâyûn nedeniyle verildiğini anlıyoruz. Berâtını tecdîd ettirmek için merkeze başvuran timar ve zeamet sahipleri bu arzlarını, “*der-i devlete gelüb tarihi mezbûrdan berü timarım üzerimdedir deyu berâtı tecdid olmasun rica itmeğin,*”⁸⁸⁷ “*tarih-i mezbûrdan berü ze'ametim üzerimdedir deyu berâtı tecdid olunmasın rica itmeğin,*”⁸⁸⁸ şeklinde beyan etmektedirler. Bununa birlikte timar sahibi sipahinin ya da zaimin berâtlarını tecdîd esnasında üzerlerinde herhangi bir vazifeleri var ise, zeamet ve timarlarıyla birlikte vazifelerinin de üzerinde olduğunu beyân ederler. Örneğin Sivas sancağında 50.000 akçe zeamet tasarruf eden Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Osman Bey (12 Zilkâde 1025) 21 Kasım 1616’da tevcih edilen zeametini, 19 Ocak 1619’da “*...târîh-i mezbûrdan berü zeametim ve müteferrikalığım üzerimdedir*” diyerek tecdid ettirmiştir.⁸⁸⁹

Sivas sancağı Akra köyü ve gayriden 3.000 akçe timara 24 Mayıs 1646 (8 Rebiülahir 1056) tarihinde mutasarrıf olan Yusuf Bey berâtını 17 Ekim 1650’de (21 Şevval 1060) tecdid ettirirken “*...tarihi mezbûrdan berü timarım ile divân çavuşluğu üzerimdedir*” diyerek berâtını yenilemiştir.⁸⁹⁰ Şu hususu da belirtmek gerekir; Cülûs-ı Hümâyûn nedeniyle verilen berât tezkirelerinde bilgiler oldukça sınırlıdır. Sipahinin ya da zaimin timar ve zeamete mutasarrıf oldukları tarih, sancağı, nahiyesi ve timarının baş kalemi olan köy kaydedilirken, tevcih tarihinden önceki süreç hakkında bilgi verilmemektedir. Meselâ “*Cülûs-ı hümâyûn vâki’ olmağla ‘umûmen tecdîd-i berât fermân olunmağın Sivas sancağında Yeni Müsliman nahiyesinde Kışlak nâm karye ve gayriden zikr olunan 25.630 akçe ze'amete sene tis'a ve hamsûn ve elf Rebi'u'l-evvel'inin on beşinci gününde merhûm Hüdâvendigâr berâtıyla mutasarrıf olan kara gözlü kara kaşlı orta boylu müşârun ileyh Ahmed der-i devlete gelüb tarih-i mezbûrdan berü ze'ametim üzerimdedir deyu berâtı tecdid olunmasın rica itmeğin timârı olduğu sancakda sâkin olub ve Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla der-i devletten berât-ı âlişân için tezkire virildi.*”⁸⁹¹ defterden aynen verilen ve genellikle bu usûl üzere kaydedilen tevcih tezkiresinde görüldüğü üzere, Yeni Müslüman nahiyesi Kışlak köyü ve gayriden 25.630 akçe zeamet tasarruf eden zaim Ahmet Bey’in vazifesi belirtilmemiştir. Zeameti Ahmet Bey’e (15 Rebiülevvel 1059) 29 Mart 1649’da tevcih edilmiş, bu tarihten yaklaşık 13 ay sonra, 6 Haziran 1650’de berâtı tecdid edilmiştir.

⁸⁸⁷ BOA DFE. RZ. d. 645; 189.

⁸⁸⁸ BOA DFE. RZ. d. 645; 205.

⁸⁸⁹ BOA DFE. RZ. d. 392; 53-54.

⁸⁹⁰ BOA DFE. RZ. d. 645; 270.

⁸⁹¹ BOA DFE. RZ. d. 645; 205.

Tasarrufunda bulunan 25.630 akçelik zeametinin yararlılık ve hizmetleri mukabelesinde mi verildiği, terakkilerinin olup olmadığı ya da timarlarında zamanla meydana gelen değişiklikler (artış-azalma) hakkında herhangi bir bilgi tespit edemiyoruz.

239 numaralı defterde cülûs sebebiyle berât yenileme tezkerelerinin H.1008-1009/M. 1599-1600 tarihinde verilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu yıllar Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) cülûsunu müteakip senelerdir. Bahsi geçen yıllarda berât yenilemesi yapan dört sipahi bulunmaktadır. Bu dört sipahinin tasarruf ettiği timarın ikisi müstakil, bir tanesi be-nevbet timardır. Cülûs-ı hümâyûn nedeniyle berât yenilemesi yapılan bir diğer tevcih kaydı, Sivas sancağı Tozanlu nahiyesinde 2.000 akçelik timar tasarrufu ile ilgilidir.⁸⁹² Aşağıya aynen aldığımız tevcih tezkiresinde *"timâr-ı evlâd-ı nökerân cebelü eşer"* kaydı yer almaktadır. Aslına bakılırsa incelenen defterler içerisinde 239 numaralı defterde ilk defa rastlanılan nöker ifadesi, dost, arkadaş manasında Moğolca olan "nöker" ve "nökerzâde" muayyen bir askerî sınıf ya da tabaka adı olarak Moğol ve Türk devletleri teşkilâtında kullanılmıştır. Eski Osmanlı kanunâmelerinde bu kavramlar sadece doğu eyâletlerine mahsus askerî bir sınıf olarak geçmiş, Osmanlı Devleti'nde ise sipahi ve sipahizâdeler sınıfını andıran askerî bir kavram olarak kullanılmıştır.⁸⁹³ Caferoğlu'nun, II. Murat zamanına ait bir belgeden naklettiği *"sözüm bu kim, beş bin yarar nökerle hünkârın kulluğuna gelem"* ifadesi, beş bin gibi büyük bir sayıyı teşkil eden nökerlerin askerî bir sınıf teşkil ettiklerini göstermektedir.⁸⁹⁴ Bununla birlikte Barkan'ın *"...ve bazı sipahi taifesi ve sipahizâde, nöker ve nökerzâde ellerinde kadimlik ber-mûceb-i hüccet-i şer'îye çiftlikleri ve zeminleri olup humûs virmek üzere kaydolunmuştur ve lafzı nöker ve nökerzâde demek sipahi ve sipahi-zâde demek olur şarklu arasında"*⁸⁹⁵ kaydından anlaşıldığı kadarıyla "nöker" askerî sınıfı sadece doğu ülkelerine özgü bir kuvvettir. Yine Barkan, Çemişgezek sancağı kanunlarından bahsederken Pir Hüseyin Bey'in bazı ağaları ve

⁸⁹² "Cülûs-ı hümâyûn vâki' olmağla 'umûmen tecdîd-i berât fermân olunmağın Sivas Sancağında Tozanlu nahiyesinde iş bu 2000 akçe timar sene 989 Zilkâdesinin onuncu gününden merhum hüdavendigar zamanından mir-mîrân berâtıyla mutasarrıf olan nökerân tarih-i mezbûrdan timârlarımız üzerimizdedir deyu berâtları tecdîd olunmak ricasına sefer vâki' oldukça bir cebelü eşdürmek üzere der-i devletten berât-ı cedîd-i âlişân için tezkire verildi. Tahrîran fî 3 Cemâziye'l-âhir sene tis'a ve elf" BOA DFE. RZ. d.239; 32/1.

⁸⁹³ İnalçık, Caferoğlu'nun nöker kavramını Osmanlılardaki timarlı sipahi ile aynı sayma fikrine katılmamakta, Osmanlılarda nökerin timarlı sipahi olmadığını, bilakis sipahinin maiyet askeri, bir nevi uşağı olduğunu ifade etmektedir. Bu tebliğ hakkında yapılan münakaşalar için bkz. Ahmet Caferoğlu, "Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi (10-14 Kasım 1948 Ankara)*, Ankara 1952, s. 253-260.

⁸⁹⁴ Ahmet Caferoğlu, "a.g.m.", s. 254.

⁸⁹⁵ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*, s. 65.

nökerleri olduğundan defter-i cedîd-i hakanî'de raiyyet olarak yazılmayıp sadece nöker olarak kaydedildiklerini ifade ederek, buna rağmen bunların ve sulbi oğullarının oturdukları yerde öşür ve avarız-ı divaniyeden muaf olduklarını belirtir.⁸⁹⁶

Defterde yer alan “*Evlâd-ı nökerân nökerleri sefer vâki oldukça cebelü eşdürürler*” kaydından timarlarının eşküncülü mülk yerlerinden olup, sefer vaki oldukça cebelülerini göndermek şartıyla kendilerine tevcih edildiği bilgisine ulaşıyoruz. 19 yıl tasarruflarında kalan timar, 6 Aralık 1581'de tevcih edilmiş ve 10 Aralık 1600 tarihinde berâtları tecdid edilmiştir. Defterde diğer kayıtların tevcih ve tecdid tarihlerine bakıldığında, Sivas sancağı Sorkun nahiyesinde 2.600 akçe timar tasarruf eden Mehmet Bey'in tevcih ve tecdid yılları göz önüne alındığında timarının 25 yıl (tevcih; 3 Nisan 1576, tecdid; 9 Ocak 1601) tasarrufunda olduğunu görüyoruz.⁸⁹⁷ Sivas sancağında 3.800 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Ömer veled-i Hasan'a timarı 10 Kasım 1589'da tevcih edilmiş ve Ömer Bey berâtını Ağustos 1600 tarihinde yenilemiştir. Bu bilgilerden Cafer isimli bir sipahiden intikâl eden timarın, 11 yıl mezkûr Ömer'in tasarrufunda olduğu görülüyor.⁸⁹⁸ DFE. RZ. d. 239; 30/1 numaralı kayıta Sivas sancağı Zile nahiyesinde 3.000 akçe müstakil timar tasarruf eden Veli Bey 54 yıl (tevcih tarihi 5 Ekim 1545, tecdid tarihi, 6 Kasım 1599) bu timara tasarruf etmiştir. Mezkûr Veli'nin babasının kimliği ya da kimden intikâl ettiği bilgisi verilmemiştir. Bu nedenle diğer defterlerle karşılaştırıp bir yorumda bulunamıyoruz.

392 numaralı defterde cülûs sebebiyle berât yenileme tezkereleri 1619-1620 yıllarında tecdid edilmiştir. Bu tecdid berâtları 1618'de tahta çıkan II. Osman'nın cülûsunu müteakip tarihlerdir. Bahsi geçen yıllarda sipahilerin tasarruf ettikleri timarların 34'ü müstakil, 6 tanesi be-nevbet timardır. Cülûs sebebiyle yenilenen bazı timarların tevcih ve tecdid tarihlerine bakıldığında; Sivas sancağında timarının baş kalemi olan Surlacık köyü ve gayri köylerden 4.000 akçe timar tasarruf eden Cafer Bey'e timarı 26 Haziran 1614 (18 Cemaziyelevvel 1023) tarihinde tevcih edilmiş, 6 yıl sonra 1619'da II. Osman'ın cülûsu nedeniyle berâtı yenilenmiştir.⁸⁹⁹ Sivas sancağı Çağal köyünde 3.000 akçe timara mutasarrıf olan Ali'ye timarı 1 Şubat 1615 (2 Muharrem 1024) tarihinde tevcih edilmiş ve 1619 tarihinde ise berâtı tecdid edilmiştir.⁹⁰⁰ Daha önce de ifade ettiğimiz üzere be-nevbet timar tasarruf eden sipahinin

⁸⁹⁶ Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 191.

⁸⁹⁷ BOA DFE. RZ. d. 239; 43/2.

⁸⁹⁸ BOA DFE. RZ. d. 239; 12/1.

⁸⁹⁹ BOA DFE. RZ. d. 392; 6/1.

⁹⁰⁰ BOA DFE. RZ. d. 392; 14/2.

sefer zamanı nöbetleşe sefere gitmesi kanun gereğidir. Bu hususun berât yenileme tevcihlerinde de kaydedildiğini görüyoruz. Örneğin, Sivas sancağı Koaç köyünde 800 akçe be-nevbet timara mutasarrıf olan Veli, cülûs sebebiyle berâtını tecdîd etmek istemiştir. Veli'nin berâtı “...sefer vaki oldukça sair şerikinle be-nevbet sefere eşmek...” şartıyla tecdid edilmiştir.⁹⁰¹ Sivas sancağı Sorkun nahiyesi Aydınbeğ Kışlası'dan 3.000 akçe timara mutasarrıf olan Hasan Bey'e timarı (28 Cemaziyevvel 1025) 13 Haziran 1616'da tevcih edilmiş, 1620'de ise berâtı tecdîd edilmiştir. Hasan'ın 3.000 akçelik timarının 4 yıldan beri üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki defterde olduğu gibi bu defterde de timarların kendilerine ibtidâdan mı ya da başka bir sipahinin mahlûlünden mi, intikâl ettiği bilgisi yer almamaktadır.

1651 yılına tekabül eden 645 numaralı defterde Cülûs-ı Hümâyûn nedeniyle 12 adet berât yenileme kaydı tespit edilmiştir. Tespit edilen kayıtlardan 9'u müstakil timar, 1 tanesi be-nevbet timar, 1 tanesi müşterek timar (ber vech-i iştirâk) ve diğeri ise ber vech-i arpalık olarak tahsis olunan timarlardır. Burada *ber vech-i arpalık* olarak tahsis edilen timar tasarruf şeklini birkaç cümleyle izah etmek gerekir.

Osmanlı Devleti mirî araziye taksim ederken “...bir kısmı dahi arpalık'dır ki bâb-ı saâdet ve rikâb-ı devlet ağalarına⁹⁰² ve mirî kârhânelerde hizmet eden ehl-i hirefin⁹⁰³ başbuğlarına ve bazı serhad beylerine tayin olunmuştur. Ve lâkin bu dahi iki kısım üzeredir; bir kısmı icmâllüdür, sadr-ı kadimden arpalık bağlanmıştır, havass-ı ehli menasib gibi birbirine intikâl eder bir kısmı dahi gayri mahsustur; yani icmâllü arpalık değildir; sonra bazı mahalli himmet olan beylere ve beylerbeğilere verile gelendir; o makuleler, yerine gelene verilmez belki ashına rücu eder ve kâh olur ki yine

⁹⁰¹ BOA DFE. RZ. d. 239; 16/1.

⁹⁰² Bâb-ı saâdet ağaları; Topkapı Sarayı'nın iç kısmı olan Enderûn'daki askerî ve siyasî kadronun reisleri, yani Enderûn Ağaları'dır. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 476. Rikâb-ı devlet ağaları ise Özenği Ağaları'dır. Osmanlı sarayının (Topkapı Sarayı) birinci ve ikinci yer denilen meydanlarındaki müesseseleri ifade eden Birûn, idarî, askerî ve dinî alanlarda olmak üzere altı kısma ayrılmaktadır. Rikâb-ı hümâyûn veya özenği ağaları ise, mîralem, kapıcıbaşı, kapıcılar kethüdâsı, çavuşbaşı ile şikâr ağaları (çakırcıbaşı, şahincibaşı, atmacacıbaşı), çaşnigîrbaşı ve mîrâhur ağalar sınıfını teşkil etmektedir. Abdülkâdir Özcan, “Birin”, *TDVİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 205.

⁹⁰³ Ehl-i hiref, demirci, zırhçı, berber, debbağ vb. esnaf birliklerini ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde esnaf denilen sanat ehli, devlete ait iş ve işyerlerinde çalışanlarla, serbest çalışanlar şeklinde iki ana kısma ayrılmıştır. Devlete ait iş yerlerinde maaş karşılığı çalışanlara “*ehl-i hiref-i hâssa*” denir. Devletin bunlar üzerinde doğrudan bir kontrol sistemi vardır. Esnaf teşekküllerine ve loncalara bağlı özel teşebbüsler üzerinde ise dolaylı olarak bir kontrol sistemi vardır. Osmanlı Devleti savaş zamanlarında gıda temini, elbise, savaş malzemesi yapım ve onarımı gibi ihtiyaçlarının karşılanması için bu esnaf kuruluşlarına başvurmaktadır. Ahmet Kal'a, “Esnaf”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 423-424. Osmanlı Devleti'nde esnaf cemiyetlerinin esasları, imtiyaz ve inhisar usulleri için Bkz. Ömer Lütfü Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.41, S.1-4, İstanbul 1985, ss. 39-46.

*arpalığa lâıyk ve müstahik bir kimseye verilir*⁹⁰⁴ şeklinde bir kısmını arpalık olarak tahsis etmiştir. Aslında *arpalık* başlangıçta arpa ile ilgili olarak yani, bir kısım devlet büyüğünün ve atlarla savaşa katılan kuvvetlerinin hayvanlarına verilen arpa parasını ifade ederken, daha sonra aynı veya nakdî tahsisatı belirten bir terim haline gelmiştir. Bu suretle Osmanlı yönetimi *arpalık* adıyla bazı devlet memurlarına timarlar tahsis etmiştir. 16. yüzyılda seyfiye ve ilmiye mensuplarının yevmiyelerine ilâve olarak verildiği gibi, emeklilik halinde de tahsis edilmiştir.⁹⁰⁵ Osmanlı Devleti'nde müsellemler, yörük, piyade, çingene, akıncı beyleri, toyca olarak ifade edilen geri hizmet gruplarının da icmâllî timar ve zeametleri vardır ve bunlar arpalık hükmündedir.⁹⁰⁶ Defterde ber vech-i arpalık olarak timar tasarruf eden DFE. RZ. d. 645;282 numarada kayıtlı, Sivas sancağı Kazabad nahiyesi Gisere köyü ve gayriden 5.413 akçe timar tasarruf eden sağrıca başı Şaban Bey'dir. Sağrıca başı Şaban Bey'e timarı 16 Temmuz 1640'da ber vech-i arpalık olarak tevcih edilmiştir. “...der-i devlete gelüb tarihi mezburda ber vech-i arpalık timarım ile sağrıca başılığ⁹⁰⁷ beher sene Istabl-ı Amire'ye⁹⁰⁸ ikiyüz sağrı⁹⁰⁹

⁹⁰⁴ Avni Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 388;

⁹⁰⁵ Cahit Baltacı, “Arpalık”, *TDVİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 392-393.

⁹⁰⁶ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 478.

⁹⁰⁷ Tezkire kaydında Şaban Bey'in mesleği olarak geçen *sağrıca başılıkla* ilgili literatür araştırmasında pek fazla bilgiye ulaşılamadığını belirtmeliyiz. Bununla birlikte Kanûni Sultan Süleyman döneminde hazırlanmış “Fî Beyân-ı İhtisâb” hükümlerini içeren bir kanunnâmede “...ve bulgariyeciler (sağrıcalar) dahi gözlene: gayet eyüsünden işleyeler ve sağrıyı kemâliyle öldürelor, hâim komayalar, iderler ise hakkından geline” şeklinde bir kanun maddesine tesadüf ediyoruz. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 327. Yine Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi'nde *esnâf-ı sağrıciyan* olarak verilen başlıkta 50 adet dükkânlarının olduğu, 105 çalışanın olduğu, pîrlerinin Ahi Evran olduğu “...bu sağrıclarla tabbâğların (deri işleyeler) azîm mücâdeleleri olup âhir sağrıclar kılıççılara yamak olup seyishâneler üzre dükkânların elvân elvân sağrıclar ile zeyn edüp ubûr ederler. Bunların kârhâneleri cümle Unkaparı'nın iç yüzünde başka bir çârsûdur, anda kâr ederler. Bundan sonra kılıçcıbaşının güzîde askeri saf saf pür-silâh olup kılıçcıbaş ve zirhcıbaş at başı berâber olup ardları sıra sekizer kat mehterhâne çalarak ubûr ederler...” şeklinde kayıt yer almaktadır. Gerek, ihtisâb kanunnâmesinde yer alan hüküm, gerek Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi'nde yer alan kayıt ve gerekse biraz ileride işaret ettiğimiz üzere “hayvanın sağrı yerinden çıkan kalın deri” şeklindeki sözlük tanımı sağrıca başının, deri işleme işiyle meşgul bir hıref erbâbı olduğuna işaret etmektedir. Tevcih hükmünde geçen “...Istabl-ı Amire'ye ikiyüz sağrı virilmek şartıyla...” kaydından hayvanın sağrı kısmındaki deri kastedilmektedir. Istabl-ı Amire'ye verilen yıllık iki yüz sağrı da eğer takımlarının yapımında kullanılmak üzere alınmaktadır. Bilindiği üzere, Istabl-ı Amire'de büyük ve küçük imrahurlara tabi olarak hizmet veren saraçlar, hassa ve beygir saraçları olarak ikiye ayrılır. Bunlardan hassa saraçları has ahıra ait eğer ve koşum takımlarını yapar. Hatta Uzunçarşılı, saraçların yaptıkları eğerlerin inceliği, zarafeti ve dayanıklılığı itibarıyla çok kıymetli olduğunu, yabancıların da tasdik ettiklerini kaydeder. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, s. 492-493.

⁹⁰⁸ Osmanlı Devleti'nin Bîrûn teşkilâtından olan Istabl-ı Amire (Has Ahır), saray hayvanlarını ve bunların takımlarını, bu hayvanların bakım ve yetiştirmelerine ait işleri gören teşkilâttir. Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 23. Istabl-ı Amire de imrahor, hasahır kethüdası, rahtvan, saraçlar kâtibi gibi ileri derecede görevli memurlarının yanısıra at oğlanları (seyisler), serahur (binicilik ve at terbiyesi), saraçlar (eyer yapımcılar), nalbantlar, katırcılar, deveçiler gibi vazifeli hademe zümresinden hizmet sahipleri de bulunmaktadır. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 234-235. Abdülkâdir Özcan, “Istabl”, *TDVİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 203-206. Istabl-ı Amire'nin arpa, saman ve diğer geçeceklerinin hesapları ve bunların satın (mubâya'a) alınması için arpa eminine hazine ve hazine havalesinden verilen tahsisâtın hesaplarına mahsus olan Istabl-ı Amire rûznameçesi bulunmaktadır. Istabl-ı Amire'nin irâd ve masraflarına (gelir-gider) ait muhasebe kayıtları Istabl-ı Amire ruznameçesine kaydolunmaktadır. Ağustos

virilmek şartıyla...” da timarı 16 Temmuz 1650 (16 Zilhicce 1060) tarihinde tevdid edilmiştir. Muhtelif tarihlerde verilen timar tezkire berâtları, yukarıdaki tevcih tezkiresinde de görüldüğü üzere genellikle H.1060/M.1650 yılında tevdid edilmiştir. Bu tevdid berâtları, 8 Ağustos 1648 tarihinde; 19. Osmanlı padişahı olarak tahta çıkan IV. Mehmet’in cülûsunu müteakip verilmiştir. Sivas sancağı Zile nahiyesi Abraz köyü ve gayriden 16.000 akçe timar tasarruf eden Fazlı oğlu Abdüllatif’e timarı 21 Mayıs 1640 (29 Muharrem 1050) tarihinde tevcih edilmiş, 19 Şubat 1650 tarihinde Abdüllâtif berâtını tevdid ettirmiştir.⁹¹⁰ Sivas sancağı Karacaviran köyünden 12 Mart 1645 (14 Muharrem 1055) tarihinde 1.700 akçe be-nevbet timara mutasarrıf olan Ahmet Bey’in berâtı “...*der-i devlete gelüb tarih-i mezbûrdan timarım üzerimdedir deyu berâtı tevdid olunmasın ricâ itmeğin timarı olduğu sancakta sâkin olub Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla...*” 11 Nisan 1650 tarihinde tevdid edilmiştir.⁹¹¹

1066 numaralı Sivas yoklama defterinde cülûs-ı hümâyûn nedeniyle berâtı yenilemeye dair ilk kayıt “*Cülûs-ı hümâyûn vâki olmağla gök gözlü orta boylu açık kaşlu mûma ileyh Sefer gelüb tevdid-i berât eylemiştir. Fî 14 Muharrem sene 1050*”⁹¹² şeklinde 6 Mayıs 1640 tarihine aittir. Belirtilen tarihte Osmanlı saltanatında, 6 Şubat 1640⁹¹³ tarihinde tahta çıkan Sultan İbrahim bulunmaktadır. Defterde 1650, 1651, 1652 ve 1653 tarihlerinde yapılan cülûs-ı hümâyûn nedeniyle berât yenilemeleri Sultan İbrahim’in cülûsunu müteakip verilmiştir. Birkaç örnek verecek olursak; “*Cülûs-ı hümâyûn vâki olmağla Muslu oğlu siyah gözlü yalın yüzlü açık kaşlu müşarun-ileyh Abdüllatif gelüb tevdid-i berât eylemiştir. Fî 29 Muharrem sene 1050 (26 Mayıs 1640),*”⁹¹⁴ “*Cülûs-ı hümâyûn vâki olmağla orta boylu kara gözlü açık kaşlu mezkûr Mehmet tevdid-i berât itmiştir. Fî 7 Rebi ‘u’l-evvel sene ihdâ hamsîn ve elf (16 Haziran 1641),*”⁹¹⁵ “*Ela gözlü açık kaşlu kara sakallu olan mezkûr Ali gelüb cülûs-ı*

1703 tarihli İstabl-ı Âmire rûzname için Bkz. Halil Sahillioğlu, “Ruznâme”, s. 115,132. Osmanlı Devleti mirî araziye taksim ederken bir kısmını *Has Ahur* da denilen *Istabl-ı Âmire* hademe zümresine tahsis etmiştir. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 480. Bir de ıstabl-ı amirenin çayır hizmetinde bulunup kendilerine başına yani çiftlik olarak verilen araziye ekip biçen ve ettikleri yerlerin öşür ve resmi kendilerine bırakılmış olan voynuklar vardır. Voynuklar seferde ordunun ve ileri gelen vezir ve diğer devlet adamlarının atlarına bakmakla, diğer zamanlarda ise has'ahır ve çayır hizmetinde bulunmak görevlileridir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 506-507.

⁹⁰⁹Sağrı, “*hayvanın beliyle kuyruğu arasındaki dolgun ve yuvarlak tarafı*” ve “*hayvanın sağrı yerinden çıkan kalın deri*” olarak tanımlanmaktadır. Şemseddin Sami, *a.g.s.*, s. 806.

⁹¹⁰ BOA DFE. RZ. d. 645; 189.

⁹¹¹ BOA DFE. RZ. d. 645; 192/2. Cülûs-ı Hümâyûn nedeniyle berâtları yenilenen diğer tevcih hükümleri için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 645; 201, 213, 221/2, 259, 268, 270/2.

⁹¹² BOA DFE. RZ. d. 1066; 59/2.

⁹¹³ Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 3, s. 1500.

⁹¹⁴ BOA DFE. RZ. d. 1066; 64.

⁹¹⁵ BOA DFE. RZ. d. 1066; 137/1.

*hümâyûndan tecdid-i berât eylemişdir. Fî 6 Safer sene 1052 (6 Mayıs 1642)*⁹¹⁶ ve “*Zikr olunan timara Mir-i Mirân beratıyla mutasarrıf olan uzun boylu gök gözlü açık kaşlı mezkûr Ahmet cülûs-ı hümâyûndan tecdid-i berât eylemişdir. Fî 5 Rebi’ü'l-âhir 1053(23 Haziran 1643)*”⁹¹⁷

3.2.7.2. Zâyi (kayıp) Nedeniyle Berat Yenileme

Berât yenileme gerekçelerinden bir diğeri de berâtın kaybolma meselesidir. İncelenen rûzname defterlerinden 36 numaralı defterde 4 adet, 239 numaralı defterde 4 adet, 392 numaralı defterde 3 adet ve 645 numaralı defterde 3 adet olmak üzere toplam 14 adet zayi berât kaydı tespit edilmiştir. Sivas yoklama defterinde ise bu hususa yönelik 7 kayıt mevcuttur.⁹¹⁸ Defterlerde yer alan kayıtlarda berâtın hangi suretle kaybolduğuna dair bilgi verilmemiştir. Sipahinin ya da zaimin berâtının zayi olmasından dolayı merkeze yaptıkları taleplerde belli bir bürokratik süreç takip edilmiştir. Defter kayıtlarına göre berâtın zâyi olduğu durumlarda öncelikle, berâtı zâyi olan sipahinin tahvilinden başka bir kişiye verilip verilmediği araştırılmıştır. Bu husus defterlerde “...mutasarrıf olduğu timârının berâtı zâyi’eyledüğün bildirüb tekrar kaydından virilmek bâbında ‘inâyet ricâ itmeğın timâr-ı mezkûr vech-i meşrûh üzere bunun tahvîlinden ahara verilmiş olmayub bi'l-fi’il üzerinde mukayyed ise...” şeklinde ifade edilmektedir. Daha sonra rûzname kayıtlarına bakılarak zayi olduğu iddia edilen timarın, berât kaydının olup olmadığı teyit edilmiştir. Keza ikinci defa verilen berât, Ruznâme-i Hümayûn kaydından yenilenmektedir. Örneğin, Sivas sancağı Niksar nahiyesi İskender köyünde 4.000 akçe timar tasarruf eden İskender oğlu Allahverdi’ye timarının 1.000 akçesi babası tahvilinden tevcih olunmuştur. Allahverdi’nin timarı tasarrufunda iken berâtını kaybetmiş ve durumu merkeze bildirmiştir. Merkezden verilen hüküm; “...berâtı alub tasarrufunda iken berâtı zâyi’ olduğun bildirüb kaydından virilmek bâbında ‘inâyet ricâ itmeğın timâr-ı mezbûr bunun tahvîlinden ahâra verilmiş olmayub bi'l-fi’il üzerinde olub sahîh beratı zâyi’ olmuş ise Rûzname-i hümâyûn da kaydı olub üzerine zâyi’ işareti itdükden sonra tekrâr kaydından tevcih idüb tezkiresin virmiş deyu tis'a ve elf Recebü'l-mürecceb'inin evâhiri tarihli hükm-i

⁹¹⁶ BOA DFE. RZ. d. 1066; 185/2.

⁹¹⁷ BOA DFE. RZ. d. 1066; 276/2.

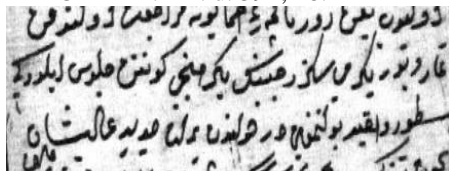
⁹¹⁸ “Ela gözlü kara kaşlı orta boylu mezkûr Hakverdi timar-ı mezburu Nasuh Paşa Muharebesi’nde berâtın zâyi idüb tecdid-i berât eylemişdir.” BOA DFE. RZ. d. 1066; 277/3 “Orta boylu kara gözlü kara kaşlı mezkûr Veli gelüb zâyi’den berât itmişdir.” BOA DFE. RZ. d. 1066; 364/2, “Orta boylu ela gözlü açık kaşlı mezkûr İbrahim gelüb zâyi’den berât itmişdir.” BOA DFE. RZ. d. 1066; 370. Diğer kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 1066; 372/2, 84, 94/2, 309.

*şerîf virildikten sonra tezkiresi bâb-ı sa'âdetden ihrâç olunmak fermân olunmağın bermûceb-i emr-i 'âlî Ruznâmçe-i hümayûna nazar olundukda sene semân ve elf Receb'inin yiğirminci gününde müteveffâ babası İskender tahvilinden berât eylediği vech-i meşrûh üzere mestûr ve mukayyed bulunmağın İskender oğlu merkûm Allahverdi'ye tevcih olunub berât-ı 'âlişân için tezkire verildi.*⁹¹⁹” şeklinde yukarıda da belirtilen hususlar doğrultusunda kayıp berât yenilenmiştir. Sivas sancağı Zile nahiyesi Kâfirviranı, Gederik, Osmanobası ve İne köylerinden olmak üzere toplam 3.350 akçe timara mutasarrıf olan Cafer südde-i saadete müracaatında “...tecdîd-i berât eyledükden sonra berâtı zâyi eylediğini...” bildirmiş ve zâyi kaydından tekrar berât verilmesini istemiştir. Bunun üzerine ruznâmçe kayıtlarına müracaat edilmiş kayıtlı olduğu tespit edilen berât, Cafer Bey'e 28 Muharrem 1029 (1620) da yenilenecek verilmiştir.

Aslına bakılırsa incelenen defterleri transkribe sürecinde kâtibin ya dikkatinden kaçarak ya da sehven tahrir ettiğini düşündüğümüz bir hayli kayıt bulunduğunu belirtmeliyiz. Yeri geldikçe de çalışma içerisinde bu hususlara işaret etmeye gayret ediyoruz. Meselâ bu tevcih tezkiresinde “... Rûznamçe-i Hûmayûn'a müracaat olundukda timar-ı mezbûr yiğirmi sekiz Receb'inin yiğirminci gününde cûlus eylediği mastûr ve mukayyed bulunmağın...”⁹²⁰ kaydından mezkûr Osman'ın berâtını tecdid ettiği tarihi belirleyemiyoruz. Timar sisteminde bozulmanın/çözülmenin iyiden iyiye kendini gösterdiği döneme tekabül eden 1651 tarihli defterde, hilâf-ı inha ile başkasına ait timarı kendi üzerine alıp ve bir yolunu bularak berât ettirme ya da tasarrufunda olan timarına haksız müdahale etme gibi hususların tevcih hükümlerine fazlasıyla yansıdığından bahsetmiştik. Örneğin, Niksar nahiyesi Eskidir köyü ve gayriden 3.000 akçe timar tasarruf eden Sipahi, vaki olan seferlere gitmiş ve hizmetlerini edâ etmiştir. Ancak, timarı üzerindeyken berâtını kaybetmiştir. Mehmet adlı şahıs ise “...timar-ı mezbûru hilâf-ı inha ile alub berât...” ettirmiştir. Daha sonra haksız olarak üzerine aldığı timarı geri Sipahi'ye ferağ edecekken vefat etmiştir. Mezkûr Sipahi durumu merkeze arz ederek, timarının tekrar kendisine verilmesini talep etmiştir. Merkez de

⁹¹⁹ BOA DFE. RZ. d. 239; 87/1.

⁹²⁰ BOA DFE. RZ. d. 392; 18.

hilâf-ı inha ile alıp berât ettiren ve ferâğ üzereyken vefat eden mezkûr Mehmet tahvilinden 3.000 akçe timarı sipahiye tekrar tevcih etmiştir.⁹²¹

Sefer vaki olduğunda ve uzun sürdüğünde, hududlarda kışlamak gerektiğinden her sancak sipahisinin beşer, onar adam seçerek harçlıkçı namı ile timarları hasılatından kendilerine harçlık getirmek üzere memleketlerine gönderildiğinden bahsettik. DFE. RZ. d. 645; 226'daki tevcih kaydında Sivas sancağı ve nahiyesinde Saru köyü ve gayriden 6.000 akçe timara berât-ı şerifle mutasarrıf olan Mustafa, Girit Seferi'nde harçlıkçı tayin edilmiştir. Tayin olunan vazife ile memleketine gönderilen mezkûr Mustafa, harçlığını alıp gelirken yoluna mütegalibeden kişiler çıkmış ve bir kısım eşyasını ve parasını çalmışlardır. Sipahi Mustafa meydana gelen bu karışıklık esnasında berâtını da kaybetmiştir. Durumu İstanbul'a arz etmiş ve zayi olan berâtın tekrar kendisine tevcih edilmesini talep etmiştir. Talebi neticesinde “...*Rûzname-i Hümayûn'a müracaat olundukda timâr-ı mezbûr üzerinde mastûr bulunmağın bermûceb-i emr-i âli vech-i meşrûh üzere zikr olunan 6.000 akçe timâr zayi kaydından tekrar Mustafa'ya tevcih olunub der-i devletten...*” Mustafa'ya tekrar tezkire verilmiştir. Sivas sancağı alaybeyinin mektubuyla bildirilen bir diğer örnekte, Mehmet Bey, Sivas sancağı Kazabad nahiyesi Ergelen köyü ve gayriden 6.900 akçe timara mutasarrıftır. Ancak sefere gitmediğinden timarı mahlûl olmuştur. Bu şekilde mahlûl olan timar, yararlığı mukabelesinde 6.000 akçe ibtidâ timar tevcih edilen Zülfikâr'a intikâl etmiştir. Zülfikâr Bey, kaydı bozdurup tezkiresini almış, ancak berât etmeden tezkiresini kaybetmiş ve tekrar kaydından verilmesini talep etmiştir. Talebi neticesinde “...*Rûzname-i Hümayûn'a müracaat olundukda timar-ı mezbûru Girit Seferi'nde firar iden Mehmed tahvilinden sene semân ve hamsûn ve elf Cemâziye'l-âhir'inin yigirminci gününde alub bozduğu mukayyed...*” olduğu tespit edilmiş ve timarı tekrar Zülfikâr'a tevcih edilmiştir.⁹²²

3.2.7.3. Noksan Tamamlama Nedeniyle Yapılan Berât Yenilemeleri

Timar hâsılinda bulunan noksanların tamamlanması, berâtların yenilenmesine neden olan bir diğer husustur. İncelenen defterlerde 36 numaralı defterde 13 adet, 239 numaralı defterde 8 adet, 392 numaralı defterde 7 adet ve 645 numaralı defterde 5 adet olmak üzere toplam 33 adet noksan tamamlama nedeniyle yapılan berât yenileme kaydı tespit edilmiştir. Noksan tamamlama defterlere, “*noksanı olduğun*”, “*berât-ı mucibince*

⁹²¹ BOA DFE. RZ. d. 645; 185.

⁹²² BOA DFE. RZ. d. 645; 241.

noksanı olup/var ise” gibi ifadelerle kaydedilmiştir. Noksanı tamamlanan dirlik sahibi de “*berât-ı cedîd-i alişân*” almaktadır. Dirlik sahiplerinin timarlarındaki noksanlar, gösterdikleri çeşitli yararlılık ve hizmetler mukabilinde, aldıkları terakkilerle, başka bir sipahinin feragâtinden veya sipahinin vefatıyla mahlûl olan timarın hissesiyle tamamlanmaktadır. Örneğin, sipahi Ahmet, Sivas sancağı Karahisar-ı Behramşah nahiyesinde 4.580 akçelik timar tasarruf etmektedir. Ancak Hisarcık, Sisviran ve gayri köylerden olan 1.580 akçesi ahara verildiğinden noksan kalmıştır. Ahmet Bey’in timarındaki 1.580 akçe noksan, vefat eden Hüseyin adlı sipahinin timarından karşılanmış ve 420 akçe ziyadesiyle 5.000 akçe olarak Ahmet’e tevcih edilmiştir.⁹²³ 1601 tarihli defterde yer alan diğer bir örnekte, Dergâh-ı âli çavuşlarından Ahmet Çavuş, Sivas sancağında 10.000 akçe timara ber vech-i tekmlil 20.000 akçelik olarak tasarruf etmekte ve berâtı mücebince noksanı olduğunu bildirmektedir. Bu durumda Ahmet Çavuş’un 10.000 akçelik noksanı bulunduğu görülmektedir. Zaimin zeametindeki noksanlar; Sivas sancağı Akviran köyünde 825 akçe timar tasarruf eden müteveffa Piri tahvilinden, yine aynı sancakta Çeltek köyünde 100 akçe timara mutasarrıf olan müteveffa Mehmet tahvilinden ve Akviran köyünden 425 akçe timar tasarruf ederken feragât eden Kerim Çavuş tahvilinden olmak üzere toplamda 1.350 akçe ve istihkakı bedelinden de 8.650 akçe olmak üzere 10.000’e tamamlanmıştır.⁹²⁴ Diğer bir noksan tamamlama Dergâh-ı âli çavuşlarından Yusuf Çavuş’un timarına yapılmıştır. Yusuf Çavuş Sivas sancağı Mecidözü nahiyesi Karacahöyük köyü ve gayriden 3.900 akçe timara ber vech-i tekmlil 10.100 akçe olmak üzere tasarruf etmektedir. Yine Sivas sancağı Talkuş köyü ve gayriden 11.456 akçelik timar tasarruf eden Mehmet Bey’in timarından feragât etmesiyle, 6.000 akçesi ahara ve 5.450 akçesi ise noksanın tamamlanması için “*ilhâk ilâ zâlik berâ-yı noksân an tahvîl-i Mehmed el-fariğ der livâ-i m*” kaydıyla Yusuf Çavuş’a verilmiştir. Yusuf Çavuş’un, Mehmet’in feragâtinden aldığı 5.450 akçe hisse ve elinde olan 3.900 akçeyle biriktirilip cümle timarı 9.350 akçelik olup, 750 akçe noksanıyla ber vech-i tekmlil 10.100 akçe üzere tevcih edilmiştir.⁹²⁵ Diğer bir noksan tamamlama kaydı kapıcılar kethüdası Nasuh Bey’in oğlu ve kendisi de Dergâh-ı âli müteferrikası olan Osman Bey’in zeametine aittir. Defter bilgilerine göre Sivas ve Tarsus sancaklarında zeamet tasarruf eden Osman, Tarsus sancağında 20.000 akçelik zeameti elinden gitmeyle bir hayli noksanı

⁹²³ BOA DFE. RZ. d. 36; 6/1.

⁹²⁴ BOA DFE. RZ. d. 239; 91/1.

⁹²⁵ BOA DFE. RZ. d. 239; 6/1.

olduğunu merkeze bildirmiştir. Noksan olan zeametinin Bolu sancağı Gerede nahiyesi Allidere köyü ve gayriden 23.313 akçelik zeamet tasarruf eden Dergâh-ı âli çavuşlarından Ahmet'in feragatinden kendisine verilmesini rica etmektedir.

Dirlik sahiplerinin timarlarındaki noksanlıklar tamamlanıncaya kadar gösterdikleri birtakım yararlılıklar ve hizmetler karşılığında kendilerine terakki verildiği de oluyordu. Örneğin bu hüküm kaydında zaim Osman'a, noksanı olup beklediği süre içerisinde yararlılığından dolayı iki defa terakkiye ahkâm-ı şerif verilmiştir. Tabi hükm-i şerifle verilen terakkileri eğer sipahi zamanında alıp müyesser olamıyorsa, bu durum dirlik sahibinin timarındaki açığın büyümesine de sebep olmaktadır. Mezkûr Osman'ın fâriğ Ahmet Çavuş feragâtinden ve elinde olan zeametiyle 58.335 akçe olup ve iki defa ferman olunan terakkileri bedelinden 41.665 akçe noksanıyla toplam zeameti 100.000 akçelik olmak üzere tevcih edilmiştir.⁹²⁶

Bilindiği üzere alınan timar tezkirelerinin mutlak suretle berât ettirilip, Rûznamçe-i Hümayûn'a kaydedilmesi gerekir. Keza herhangi bir sebepten dolayı zayi olan beratın kaydı için yine rûznamçe defterlerine müracaat edilerek berât yenilenmektedir. Ya da bir sipahinin tasarrufunda olan timarına hilâf-ı kanun başka bir sipahi tarafından müdahale edildiği durumlarda, rûznamçeye bakılır ve timar kimin üzerindeyse o kayıt esas alınır. Vereceğimiz bu tevcih tezkiresi tam da bu hususla alâkalıdır. Sivas sancağında 6.000 akçelik timarının 4.300 akçelik kısmına tasarruf eden İbrahim Bey, timarındaki 1.700 akçe noksan nedeniyle südde-i saadete başvurmuştur. Kâtip Ömer, Sivas sancağı Venk nahiyesi Döne köyü ve gayriden 2.000 akçe timara mutasarrıftır. Berâtını tevdîd ettirmekte istediğinde berâtından ihraç edilmiştir. Kâtip Ömer'in berâtından neden ihraç edildiği bilgisi belgede yer almamaktadır. Bunun üzerine timar, Mehmet adlı kişi tarafından alınmış, ancak Mehmet tahvili rûznamçe defterine kaydettirmedeğinden yani berat almadığından, timarı mahlûl olmuştur. Bu nedenle timar, rûznamçe-i hümayûn'da kâtip Ömer'in kaydında bulunmaktadır. Dolayısıyla İbrahim'in timarındaki noksanlık, Kâtip Ömer tahvilinden 300 akçe ziyadesiyle toplamda 6.300 akçelik üzere mezkûr İbrahim'e tevcih edilmiştir.⁹²⁷ Bir diğer örnekte, sipahi sefere gitmediği için mahlûl olan timarının, başka bir sipahinin timarındaki noksanının tamamlanması için intikâl ettiği görülmektedir. Şöyle ki, Sivas sancağı Kazabad nahiyesi Ahur köyü ve gayriden 4.200 akçe, toplamda 5.000 akçe timara mutasarrıf olan Mehmet Bey merkeze, berâtı mücebince noksanı olduğunu

⁹²⁶ BOA DFE. RZ. d. 239; 36.

⁹²⁷ BOA DFE. RZ. d. 392; 74/1.

bildirmiştir. Berâtındaki noksan Ahurluköy ve gayriden 2.000 akçe timar tasarruf ederken Erdil Seferi'ne varmayıp timarı mahlûl olan diğer Mehmet tahvilinden karşılanmıştır. Aslına bakılırsa timarındaki noksan 800 akçedir. Ancak mezkûr Mehmet'in bir de yararlılığından dolayı aldığı 1.200 akçe terakkisi bulunmaktadır. Timarındaki 800 akçe noksan ve daha önceden aldığı 1.200 terakkisiyle birlikte elinde olan 4.200 akçe timarı 6.200 akçe olarak Mehmet'e tevcih edilmiştir.⁹²⁸

Osmanlı Devleti'nde Divân-ı Hümâyûn'a ait çeşitli bürolar sefer sırasında malî, idârî ve askerî bürokratik işlemlerini seri bir şekilde yerine getirebilmek ve gerektiğinde müracaat edebilmek için lüzumlu defterleri sefere beraberlerinde götürmüştür.⁹²⁹ Bu bağlamda sefere götürülen defterlerden biri de Timar ve Zeamet Rûzname Defterleri'dir. Sipahilere sefer esnasında gösterdikleri yararlılık ve hizmetleri mukabelesinde verilen terakkiler, ibtidâdan tevcih edilen timarlar ya da sefer sırasında yapılan yoklamalarda, seferde mevcut bulunmayan askerin timarının elinden alınıp kaydının düşülmesi gibi hususlar, seferde olan ruznâme defterine işlenmektedir. Meselâ, Girit Seferi'nde Hanya Kalesi'nin fethini müteakiben gerekli tayinler yapılmış ve daha sonra defterhâne açılarak boş olan zeamet ve timarlar yoldaşıklıkta bulunan askerlere dağıtılmıştır. Seferde bulunan askere yoklama yapılarak, herkes berâtı ile serdarın huzuruna gelerek berâtlarına işaret konulmuş, gelmeyenlerin ise timar ve zeametleri alınarak seferde yararlılıkları olan askerlere dağıtılmıştır.⁹³⁰ Görüldüğü üzere bütün bu işlemler seferde bulunan deftere kaydolunmuştur. Belirttiğimiz bu hususla alakalı olarak DFE. RZ. 645; 243'teki tevcih kaydında, Sivas sancağı Akviran köyü ve gayriden 6.000 akçe timara mutasarrıf olan mezbûr Hüseyin Girit Seferi'ne gitmediğinden timarı mahlûl olmuş, timarının 3.027 akçe hissesi, Mehmet adlı sipahiye noksanı için tevcih olunmuştur. Ancak Mehmet “...timarı sancağı askeriyle uğur-ı hümayûn'da hizmette olmağla tezkiresin berât ittirmeyüb min ba'd mezbûrun asitâne-i sa'âdette olan Rûzname'de kaydı açık ...” kaldığından; sefere gitmediğinden dolayı timarı mahlûl olan Hüseyin Bey “...timar-ı mezbûru bir tarikile oğlu Abdi üzerine berât itdirüb timar-ı mezbûru zabt ve mahsûlâtı ahz ve kabz ...” etmiştir. Sivas sancağı alaybeyinin ordu-yu hümâyûna gönderdiği mektubunda, Mehmet Bey'in elinde olan tezkiresi gereği hisse-i mezbûru tekrar Mehmet'e müceddeden (yeniden) tevcih olunmasını arz etmiştir. Sivas Alaybeyi İbrahim Bey'in arzı neticesinde “...me'mur

⁹²⁸ BOA DFE. RZ. d. 392; 85/1.

⁹²⁹ Feridun M. Emecen, “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, s. 241.

⁹³⁰ Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 4, s. 1693-1694.

olduğu sefer-i mezbûra gelmeyüb ve bir tarikle timar-ı mezbûru oğlu Abdi'ye feragat iden Hüseyin ve Abdi bir-vecihle dahl ve taarruz ittirmeyesün ve dahl idüb elinde olan tezkiresi mücebince ibka ve tahvil tarihi düşen mahsûlünden cüz'i ve külli nesnesin almışlar ise ba'de's-sübût hükm idüb girü bî-kusûr mezbûr Mehmed'e aluviresün deyu timarı olduğu sancakta sâkin olub Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla...” timarı Mehmet Bey'e tevcih edilmiştir.

3.2.7.4. Timarların Müceddeden Tahriri Nedeniyle Yapılan Berât Yenilemeleri

Timar hâsıllarının eksik ya da fazla yazılmasından veya sipahinin elinde olan timarına, hizmeti mukabelesinde yapılmış bir zam söz konusuysa ve deftere kaydolmamış ise bu durum timarların müceddeden (yeniden) tahririni gerekli kılmış ve defter-i cedide kaydedilmiştir. İncelenen defterlerden 239, 392 ve 645 numaralı defterde müceddededen tahriri yapılmış tevcih tezkire kaydına rastlamazken, 36 numaralı defterde 40 adet tevcih kaydı tespit edilmiştir. Bu defterde düzeltme yapılarak kaydedilmiş veya defterdeki ifadesiyle “*müceddeden tahrir*” olunmuş timarlar, mezkûr sipahinin istihkakına uygun hale getirilerek yeniden tevcih edilmiştir. Örneğin, Sivas sancağı Acacı nahiyesi Kayalar ve gayri köylerden olmak üzere 14.000 akçe timar tasarruf eden Kalender'in timarı müceddeden tahrir olunarak 15.000 akçe olduğu tespit edilmiştir. Belirtilen “*15.000 akçe timar bedeli kâbil-i ifrâz olmayan 1000 akçe ziyâdesiyle defter-i cedîdde vilayet kâtibi sene 980 Saferinin yiğirmi dördüncü gününde tevcih olunub*” tezkire verilmiştir.⁹³¹ Yine timar bedeli 7.400 akçe olan Sivas sancağı Komanat nahiyesi Baki köyünden 6.900 akçe timar tasarruf eden Hasan'ın timarı müceddeden tahrir olunup 500 akçesi “*kâbil-i ifrâz olmayan 500 akçe ziyadesiyle*” tevcih edilmiştir.⁹³² Bu hususla alâkalı bir de zeamet örneğine bakacak olursak; Dergâh-ı âli çavuşlarından zaim Emir 23.751 akçe zeamet tasarruf etmektedir. Zaim Emir'in zeameti müceddeden tahrir olunarak Zağar köyünden 10.219 akçe, Tamuobası köyünden 800 akçe, Bedirkale köyü boyahanesinden 7.000 akçe, Behram köyünden 500 akçe ve Avara köyünden 6.481 akçe timarları olduğu görülmüştür. Bu durumda zeametinin toplam hâsılı 25.000 olmasına rağmen kendisinin tasarrufunda olan miktar 23.751 akçe'dir. Mezkûr Emir'in hâsılındaki bu eksiklik tashih olunarak 25.000 akçe

⁹³¹ BOA DFE. RZ. d. 239; 81/1.

⁹³² BOA DFE. RZ. d. 239; 81/3.

zeamete “*viridiği tezkire muktezasınca der-devletten berât-ı ‘âlişân için*” tezkire verilmiştir.⁹³³

3.2.8. İbtidâ Timar Tevcihi

“İbtidâ” kelimesi sözlükte, “başlama, başlangıç, baş, evvel”⁹³⁴ anlamlarına gelmekte, Osmanlı timar sisteminde ise timarların ilk tevcihinde verilen en az miktarı karşılamaktadır. İbtidâ olarak tevcih edilen timarın bir kısmını kılıç, diğer kısmını ise hisseler oluşturmaktadır. Bilindiği üzere *kılıç*, timarın çekirdeğidir ve bölünüp parçalanması ve bir kişinin iki kılıca tasarruf etmesi kanuna aykırıdır.⁹³⁵ Bilerek ya da sehven verildiği takdirde kılıcın birisi mahlûl olur, sipahinin elinden alınarak başkasına verilir. İbtidâ timar miktarları eyâletler arasında farklılık göstermektedir. Örneğin Rumeli’de bulunan eyâletlerin ibtidâ kılıçları üçer bin akçedir.⁹³⁶ Anadolu, Cezayir ve Kıbrıs’ta beş bin akçe, Karaman, Zülkadriye ve Sivas eyâletlerinde üç bin akçedir. Bir timar herhangi bir sebepten dolayı düşerse (boş kalırsa) kılıç haricindeki hisseler düşer ve yeni bir ibtidâ teşkil edilerek tevcih edilir.⁹³⁷ Kılıçtan sonra iptidâ veya terâkki olarak eklenen hisseler başka bir kılıca eklenebilir ya da biriktirilip tezkeresiz timar oluşturabilir.⁹³⁸

1531 tarihli timar tevcihleri hakkında Rumeli Beylerbeyi Behram Paşa’ya hitaben yayınlanmış bir ferman hükmü bürokratik olarak bazı düzenlemeler getirmiştir. Şöyle ki, bu tarihten sonra timar verilmek hususunda, babalarının vefatı dolayısıyla subaşı oğullarına, sipâhizâdelere, ya da padişahın emriyle birine tezkeresiz timar tevcih edileceklerin ibtidâ berâtlarının hâsılı az ya da çok, ne kadar olursa olsun berâtlarının beylerbeyiler tarafından verilmeyip, tevcih tezkirelerinin hazırlandıktan sonra merkeze gönderilmesi yönünde düzenlemeler getirilmiştir. Bununla birlikte ilk tevcihten sonra timarların tebdil olması durumunda berâtlar beylerbeyi tarafından verilebilecektir.⁹³⁹ Douglas A. Howard, yapılan değişikliklerin beylerbeyinin ibtidâ timar tevcihlerindeki rolünü azaltma anlamına gelmediğini belirtir. Bununla birlikte merkez ve taşra yönetimi arasındaki güç yapısının/dengelerinin yeniden yapılanması olarak değil, timar

⁹³³BOA DFE. RZ. d. 36;85/1 Müceddeden tahrirle ilgili diğer bazı örnekler için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 36; 85/2, 86/1, 89/1, 89/3, 90/1, 91/2, 93/2, 97/1, 103/1.

⁹³⁴Şemseddin Sami, *a.g.s.*, s. 64.

⁹³⁵Midhat Sertoğlu *a.g.e.*, s. 4.

⁹³⁶İlhan Şahin, “*a.g.m*”, s. 932-934.

⁹³⁷Midhat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri”, *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)-Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 284.

⁹³⁸Midhat Sertoğlu *a.g.e.*, s. 5.

⁹³⁹M. Tayyib Gökbilgin, “*a.g.m*”, s. 38.

tevcihlerinde merkezin beğlerbeyi üzerindeki denetiminin arttırılması ve beylerbeyilerin eylemlerini gözlemlemek için hesaplanan bir hareket olarak yorumlar.⁹⁴⁰

Sipahizâdelerin babaları hayatta iken ibtidâ timar almaları kanun değildir. Fakat sipahi yaşlı ve güçsüz (nâtuvan) olup sefere gitmeye gücü yoksa, hayatta iken dirliğini oğluna feragât edebilir. Bunun da kanundaki şartı, bundan sonra kendisine dirlik almamak üzere feragat etmesidir.⁹⁴¹ Ancak burada verilen yine ibtidâ kılıcın miktarıdır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde hazırlanan Timar ve Taşra Teşkilâtı Kanunâmesi'nde ibtidâ kılıc, “*şol eyâlet ki ibtidâ kılıcı üç bin akçedir, ol eyâlette olan erbâb-ı timar fevt olduklarında kanun böyledir ki oğullarına babaları timarından ibtidâ üç bin akçelik verilir. Hatta ol eyâlette yoldaşlığı mukabelesinde bir garip dahi ibtidâdan veyahut bir sipahizâde babası kaydından âhar timara dühûl etmek lâzım gelse üç bin akçe ile verilir*”⁹⁴² şeklinde tarif edilmiştir. Bu cümleden hareketle, örneğin bir sipahinin 4.000 akçe timarı varsa ve sipahi vefat etmişse, timarın ibtidâ kılıcı 3.000 akçe ise 3.000 akçeliği verilir, 2.000 ise 2.000 akçeliği verilir.⁹⁴³ 10.000-20.000 akçe arasında timar tasarruf eden kişi, şehit olursa iki nefer yarar oğullarından birine 4.000 ve diğerine 3.000 akçelik timar verilir.⁹⁴⁴ İbtidâ kılıcı 3.000 akçe olan bir eyâlette timar sahibi ölünce, oğullarına babaları timarının ancak bu üç bin akçelik “kılıç” kısmı verilir; daha önceden hisseler halinde yapılmış zamlar geri alınır. Başka bir timar sahibine yapılacak ilaveler de bu suretle açığa çıkmış ifrazlardan (fazlalıklardan) temin edilir. Yarar-yoldaşlığı ve hizmetleri karşılığında bir garip yiğide ibtidâdan timar verildiği zaman da münhal bir timarın kılıç kısmı verilir.⁹⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde sipahizâde ve askerî sınıftan olmayana timar verilmemesi, genel bir kaidedir. Bu hususu Lütfi Paşa, “...*zinhâr be-zinhâr ra'iyet oğlu ra'iyet olana ibtidâ emri verilmemek gerekdür, meğer sipâhi-zâde ola. Zirâ herkes raiyyetlikten çıkup sipâhî olmağa sa'y ider...*”⁹⁴⁶ şeklinde ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde her ne kadar kaideler timarların sipahizâdelere tevcih edilmesini gerekli kılsa da, bu kesin bir kural değildir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi, “reayaya ata binüp kılıç kuşanmak yoktur” prensibine rağmen, zamana ve ihtiyaca göre devlet, her zaman halktan asker toplamıştır. Bu kişiler gerek harp zamanı seferlerde ve serhatlerde gerekse barış

⁹⁴⁰ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 101-102.

⁹⁴¹ Ayn Ali Efendi, *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, s. 63.

⁹⁴² Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 487.

⁹⁴³ İlhan Şahin, “a.g.m”, s. 934.

⁹⁴⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 4, s. 128.

⁹⁴⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, s. 889.

⁹⁴⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfi Paşa Âsafnâmesi*, s. 24.

zamanlarında kale ve köprü tamirleri gibi geri hizmetlerde gösterdikleri yararlılıklar ve hizmetleriyle ilgili otoritelerin dikkatini çekmeyi başararak timar almışlardır. Bu hususu Ayn Ali Efendi, “içlerinde cesareti olan garip yiğitler asker taifesine, sancakbeyine ve beylerbeyilerine hizmetkâr olup serhatlerde kalıp dirliğe geçer. O serhatte hizmeti görüldüğünde serhat beylerbeyileri ve sancakbeyleri yoldaşlığını arz ve defter edip hizmeti karşılığında kanun üzere timara çıkar. Yoksa eba an ceddin (babadan dededen) sipahizâde olmayanın bir yolla timara dâhil edilmesi kanuna aykırıdır”⁹⁴⁷ şeklinde izah etmiştir. Aslına bakılırsa Osmanlı timar sistemine, gerek fetihlerin ve meydan muharebelerinin ve gerekse daha küçük çaplı savaşların yoğun bir biçimde yaşandığı devirlerde, askerî sınıftan olmayıp, seferlerde çeşitli kahramanlık ve yararlıklar gösteren reayadan kişilerin dâhil edilmiş olması oldukça doğaldır. Bu sayede Osmanlı timar sistemi kendi içerisinde kapalı, sadece sipahi soyundan gelen kimselere açık ve bunlardan oluşmuş bir yapı olmaktan çıkmıştır.

İncelenen defterlerde ibtidâden yapılan timar tevcihleri önemli bir yer tutmaktadır. 36 numaralı defterde 10, 239 numaralı defterde 27, 392 numaralı defterde 51, 645 numaralı defterde ise 31 adet olmak üzere toplamda 119 adet ibtidâ timar tevcihi tespit edilmiştir. Yapılan ibtidâ timar tevcihlerinde yararlılık olarak belirtilen hizmetler, sefer-i hümâyûnda, kale fethinde ve tamirinde, muhafaza ve muharebelerde gösterilen dilaverliklerdir. 392 numaralı defterde bu hizmet türlerine bir de Celâli seferlerinde gösterilen yararlılıklar eklenmiştir. Kişilerin göstermiş oldukları bu hizmetleri mukabelesinde yüksek askerî ve idarî görevlerde bulunan devlet ricalinin (beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi vb.) mektubu, arzı ya da ricası üzerine ibtidâ timarlar tevcih edilmiştir. Örneğin; DFE. RZ. D nr. 36; 46/2’de kayıtlı sipahi Ali’ye yapılan 3.000 akçe ibtida timar tevcihi Trabzon sancak beyi Ömer Bey’in arzıyla yapılmıştır. Yine 239 numaralı defterde 27 adet ibtidâ timar tevcih kaydınının 20 tanesi beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi ve kadının mektubu/ricası üzere yapıldığı görülmektedir. Bu husus genel bir diplomatik ifadeyle belgelerde, “Zikr olunan 400 akçe timar Uyvar Gareti? Seferi’ne gitmeyen Beğ Timur tahvilinden mahlül olmağın iş bu İbrahim bendeleri yarar olub hizmette bulunmuştur deyû Rum’un defter kethüdası Abdüllatif kulları arz itmeğle hamse ve elf Şaban’ının evâsıtıyla ibtidâden 3000 akçe timar tevcih olunmak ferman olunub...”⁹⁴⁸ ya da “Mezkûr Battal südde-i sa’âdete gelüb bundan akdem Eğri Kal’ası muhafazasında hidmette bulunduğu Rum Beğlerbeğisi mektubuyla bildirdüğün üzere

⁹⁴⁷ Ayn Ali Efendi, *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, s. 63.

⁹⁴⁸ BOA DFE. RZ. d. 239; 16/2.

*ibtidâden 3.000 akçe timara emr-i şerîf virilüb...*⁹⁴⁹ şeklinde kendisine referans olan kişinin (beylerbeyi, sancakbeyi, kadı vs.) mektubunu merkeze kendisinin götürmesi şeklinde kaydedilmiştir. Örneğin Sivas Beylerbeyi Mahmut Bey'in merkeze gönderdiği mektupta Mehmet için sefer-i hümayunda (Uyvar Seferi) hizmette ve yoldaşlıkta bulunduğundan mezid inayetten 5.000 akçe timar tevcih edilmesini rica etmektedir.⁹⁵⁰ Osmanlı yönetimi sadece sipahizadelere değil, değişik görevlerde bulunan askerî ricale ve oğullarına da timar tevcihi yapmaktadır. 239 numaralı defterde bu şekilde ibtidâ olarak tevcih edilen timar sayısı 5'tir. Örneğin, DFE. RZ. d nr. 239; 47/1 numaralı hükümde, Tiflis Beylerbeyi Ferhad Paşa'nın mektubuyla ağa bölükte yevmi otuz akçe ulûfeye mutasarrıf olan Veli Çavuş'un oğlu Osman'a, seferde gösterdiği hizmet ve yoldaşıktan dolayı Rum'da sülûsan hesabınca⁹⁵¹ 20.000 akçe zeamete emr-i şerif verilmiş ancak müyesser olmamıştır. Mezkûrun babası Veli Çavuş, Sivas sancağı Hacı köyü ve gayriden 15.071 akçe timar tasarruf ederken feragat etmiştir. Osman Bey'e hem babası Veli Çavuş feragatinden hem de ibtidâdan Rum'da sülûsan hesabınca ferman olunan hisse ile birlikte ber-vech-i tekmil 20.000 akçelik zeamet tevcih edilmiştir. Bu hususla ilgili olarak DFE. RZ. d nr. 239;16/2 numaralı hükümde Rum eyâleti defter kethüdası Abdüllatif Bey'in arzıyla İbrahim adlı kişiye ibtidâdan timar tevcih edilmesi istenmiştir. Mezkûr İbrahim'in hizmette ve yararlılıkta bulunması karşılığında 400 akçe timar Uyvar Seferi'ne gitmeyen Beğ Timur mahlülünden ve ibtidâdan olmak üzere 3.000 akçe timar tevcih edilmiştir. Burada İbrahim'e ibtidâdan timara hükm-i şerîf verilen tarih "*hamse ve elf Şa'ban'ının evasıtı*" yani Mart 1597 tarihidir. Kendisine timarın tevcih edildiği tarih ise "*semân ve elf Rebi 'u'l-evvel*" Eylül 1599'dur. Görülüyor ki, İbrahim'e mahlülden verilen ibtidâ timarı yaklaşık iki yıl sonra tevcih edilmiştir. Yararlılığı mukabelesinde ibtidâ timara layık görülen bir diğer kişi de Zülfikâr'dır. Kendisine ibtidâ timarı, Vidin alaybeyi Şaban Bey'in Zülfikâr için, "*...yarar olub hizmette, muhafazada ve hidemat-i hümayûn'da külli hizmet itmiştir...*" şeklinde südde-i sa'âdete mektup gönderip timar ricasında bulunmasıyla tevcih edilmiştir. Neticede ibtidâdan 3.000 akçe timara emr-i şerif verilen Zülfikâr'a bu timar, Sivas sancağı Kilmigad nahiyesinde 1.950 akçe timara mutasarrıfken, memur olduğu sefere gitmediğinden timarı mahlül olan Yusuf'tan intikâl etmiştir. Böylece 1.950 akçe

⁹⁴⁹ BOA DFE. RZ. d. 239; 31/2.

⁹⁵⁰ BOA DFE. RZ. d. 239; 12/2.

⁹⁵¹"Sülûsan" üçte iki demektir. Azaplar, gönüllüler gibi askeri ricale sülûsan hesabı üzere timar tevcih edilmektedir. Sülûsan hesapta günlük ulûfelerinin üçte ikisinin bin ile çarpımı timarın senelik gelirini belirler. Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 165. Yukarıdaki hüküm örneğinde sefer-i hümayun gönüllülerinden olan Osman'ın bu durumda timarının yıllık gelirinin belirtildiği gibi 20.000 akçe olduğu görülmektedir.

Yusuf'un mahlülünden olmak üzere ibtidâ emr olunan bedelinden 1.050 akçe noksanıyla 3.000 akçe mezkûr Zülfikâr'a tevcih edilmiştir.⁹⁵² Budaközü nahiyesi Kördere köyü ve gayriden 1.800 akçe timara mutasarrıf olan Mansur Bey, Girit Seferi'nde ve bu sefere bağlı çeşitli muharebe ve muhafazalarda mevcut olmadığından timarı mahlül olmuştur. Sorkun Alaybeyi Osman Bey'in ordu-yu hümâyûn'a gönderdiği mektubunda, Mansur'un mahlülünden timarın, yararlılığı mukabelesinde Kılıç'a verilmesini arz etmiştir. Şunu da belirtmek gerekir, sadece hizmetsizlikleri görülen sipahilerin değil, vefat eden sipahilerin de mahlül olan timarları yararlılığı görülen başka sipahilere tevcih edilmektedir. Örneğin, Sorkun Alaybeyi İbrahim Bey'in İstanbul'a gönderdiği mektubunda Niksar nahiyesi Alaaddin köyü ve gayriden 1.500 akçe timar tasarruf eden Mustafa Bey'in vefatıyla mahlül olan timarının, yararlılığı mukabelesinde 3.000 akçe ibtidâ timara emr-i şerif verilen Halil Bey'e verilmesini arz etmiştir. Alaybeyi İbrahim Bey'in arzı neticesinde 1.500 akçe timar ibtidası bedelinden noksanıyla 3.000 akçelik üzere Halil Bey'e tevcih edilmiştir.⁹⁵³

3.2.9. Müşterek Timar Tevcihi (ber vech-i iştirâk)

Bir yönüyle be-nevbet timara benzemekle birlikte, müşterek timarlarda müştereken tasarruf eden iştirakçilere sadece bir berât verilir.⁹⁵⁴ Müşterek timarlar, genellikle ölen bir sipahinin çocuklarına ya da birbirine yakın kimselere timarı parçalamak imkânı olmadığından toptan verilmek suretiyle ortaya çıkmıştır.⁹⁵⁵ Babalarının timarı kendilerine intikâl eden oğul sayısı birden fazla ise, bu timar bölünmeden müşterek halde oğullarına tevcih edilmektedir. Be-nevbet timarda ise hisse tasarruf eden her sipahiye ayrı berat verilmesi kanundur. Timarı hisseler halinde müştereken tasarruf edenlerin hisseleri genellikle defterde her birinin adına ayrı ayrı gösterilmiştir ve bunların her zaman için hizmete gitme zorunlulukları vardır. Bilindiği üzere bir timar aynı zamanda bir, iki ya da daha fazla kişi tarafından tasarruf olunabilir. Bu durum o timarın ya müşterek olarak ya da hisseler halinde tasarrufu demektir.⁹⁵⁶

⁹⁵² BOA DFE. RZ. d. 392; 15/1.

⁹⁵³ BOA DFE. RZ. d. 645; 201/2.

⁹⁵⁴ “Mezkûr Sıddık der-i devlete gelüb Sivas sancağında Sorkun [nahiyesinde] Karlu nâm karye ve gayriden 3.900 akçe timara ber-vech-i iştirâk ikisi bir beratla mutasarrıf olan karındaşı Ebubekir ihtiyarıyla mutasarrıf olduğu hissesin kendüye ferâgat eylediğün bildiriüb...” BOA DFE. RZ. d. 239; 94, “Cafer oğlu mezkûr İbrahim der devlete gelüb Sivas sancağında ve nahiyesinde Kızılcaviran nâm karye ve gayriden 3150 akçe timara karındaşı Zeynel ile ber-vech-i iştirâk ikisi bir beratla mutasarrıflar iken” BOA DFE. RZ. d. 239; 19/1.

⁹⁵⁵ Midhat Sertoğlu, “a.g.m.”, s. 285.

⁹⁵⁶ Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, s. XXIV.

İncelenen defterlerden 392 numaralı defterde müşterek timar tasarrufuna yönelik kayıt tespit edilmezken, 36 numaralı defterde 10 adet; 239 numaralı defterde 2 adet ve 645 numaralı defterde 2 adet olmak üzere toplamda 14 adet müşterek timar tevcih tezkire kaydı tespit edilmiştir. 1066 numaralı Sivas yoklama defterinde ise “*mezbûrdan Mehmet gelüb Cülûs-ı Hümâyûnda ber-vech-i iştirak cülûs eylemiştir*”⁹⁵⁷ kaydıyla ber vech-i iştirâk olarak timar tasarruf eden 1 kayıt tespit edilmiştir.

Müşterek timar tevcihleri belgelere genel olarak, “*Timar-ı İbrahim ve Receb veledân-ı Hızır ber vech- i iştirâk ‘ale’s-seviye an tahvîl-i pederîşan el-müteveffâ*” şeklinde müşterek timara iştirak eden kişiler ile birlikte, babalarının kimliği ve neden tevcih edildiği kaydedilmektedir. Tezkire kaydı incelendiğinde Sivas sancağı Kızılcaviran ve Karacahisar köylerinden 3.150 akçe timar tasarruf eden babaları Hızır, pîr-i fâni (yaşlı) olduğundan artık sefere gitmeye iktidarı kalmamıştır. Bu nedenle timarını, timar tasarruf etmeyen oğulları olan İbrahim ve Recep’e “*min ba’d kendüye dirlik olmamak*” üzere feragât etmiştir. Mezkûr İbrahim ve Recep’e babalarının 3.150 akçelik timarı ber vech-i iştirâk tevcih olunmuştur.⁹⁵⁸

Buradaki “*min ba’d kendüye dirlik olmamak*” ifadesi, dirlik talebinde bulunmamayı ifade eder. Bir sipahizâdenin, babasının timarını feragat yoluyla tasarruf edebilmesi için, babasının bundan sonra timar talebinde bulunmaması gerekmektedir. Sivas sancağı Sorkun nahiyesinde 1.750 akçe timar tasarruf eden Çalabverdi vefat etmiş ve timarı mahlûl kalmıştır. Mahlûl olan timarı, timar tasarruf etmeyen oğulları Yasin ve Kalender beylere, Kıbrıs Seferi’ndeki yararlılıkları mukabelesinde ber vech-i iştirâk tevcih edilmiştir.⁹⁵⁹ Müşterek timar tasarruf eden kardeşlerden biri öldüğünde, hissesi diğer kardeşe tevcih edilebilmektedir. Bu hususu açıklayacak örnek tezkire kaydı DFE. RZ. d. 239; 83/2’de kayıtlıdır. İnyet ve Kayaşan adlı kardeşler Sivas sancağı Sorkun nahiyesi Karacaöyük köyünden 4.000 akçe timara müşterek olarak tasarruf etmektedirler. Kardeşlerden Kayaşan’ın vefat etmesiyle diğer kardeşi Ramazan merkeze gidip kardeşinin vefatıyla mahlûl olan hissenin kendisine tevcih edilmesini istemiş ve kardeşinin vefatıyla mahlûl olan timar kendisine tevcih edilmiştir. Yine Sivas sancağı Alaybeyi İbrahim Bey’in ordu-yu hümâyûn’a gönderdiği mektupta, Sivas sancağı İneviran köyü ve gayriden 12.200 akçe timar tasarruf eden Ali Bey’in vefat etmesiyle

⁹⁵⁷ BOA DFE. RZ. d. 1066; 81/3.

⁹⁵⁸ BOA DFE. RZ. d. 239; 16/1.

⁹⁵⁹ BOA DFE. RZ. d. 36; 12-3. İlgili diğer hükümler için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 36; 13/1, 39/1, 48/2, 76/1, 76/2.

timarının oğulları Mehmet ve İbrahim'e tevcih edilmesini arz etmiştir. Alaybeyi'nin arzı neticesinde “...*vech-i iştirâk ale's-seviye ikisi bir berât ile mutasarrıf olmak üzere...*” 9 Ekim 1648 (12 Ramazan 1058) tarihli hükm-i şerîf verilerek Asîtâne-i Sa'adete gelip berât ettirmek ve Girit Seferi'nde mevcut bulunmak şartıyla merkûman Mehmet ve İbrahim kardeşlere tezkire verilmiştir.⁹⁶⁰

3.2.10. Ulûfe Bedeli Timar Tevcihi

Osmanlı Devleti timar sisteminde bir timar, ulûfe bedeli olarak da tevcih edilmektedir. Ulûfe bedeli timar tevcihleriyle ilgili kanunnâme maddelerinde şu hususlar yer almaktadır: Saray erkânı ile merkez ordusundan yeniçeri ve sipahi bölüklerinin yüksek rütbelileri ve diğer mensuplarının terfî edebilmesi ve yeni yetişenler için kadrolarda yer açılması için sancağa çıkmak adettir. Merkez ordusunun sancağa çıkararak timar alması, durumlarına göre yeniçeri ağaları için 500 bin, çeşitli görevdeki saray ağaları (kapıcıbaşı, çeşnigirbaşı, emir-i ahur gibi) 350 bin, bölük ağaları ise (sipahi oğlanları, silâhdar, ulûfeci gibi) 200-300 bin akçedir.⁹⁶¹ Mazul olan yeniçeri kethüdaları 45.000 akçelik zeamete müstehak olurken, yayabaşları 20.000 akçe, bunlardan haseki olanlar ise 36.000 akçe zeamet alırlar. Yeniçerilere ise genellikle 9.000 akçe timar verilmek kanundur.⁹⁶² Padişahın hassa ordusunun muhtelif bölümlerinden (cebeci, topçu, saraç, nalbant gibi) timara çıkacak olanlara gündelik ulûfelerinin her bir akçesi için bin akçe hesabıyla⁹⁶³ yani “ulûfesi bedeli” olarak tevcih edilmiştir.

Rûzname defterleri ve yoklama defterindeki tevcih tezkire kayıtları, Sivas sancağında ulufe sahiplerinin, daha sonra ulufeleri karşılığında timar sahibi olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda toplamda 36 numaralı defterde 7 adet, 239 numaralı defterde 1 adet, 392 numaralı defterde 2 adet, olmak üzere toplamda 10 adet ulûfe bedeli timar kaydı tespit edilmiştir. 645 numaralı defterde ise bu hususa yönelik kayıt tespit edilmezken, 1066 numaralı yoklama defterinde ulûfesi bedeli timar sahibi olan 1 adet sipahi⁹⁶⁴ bulunmaktadır. Örneklere bakacak olursak, DFE. RZ. D nr. 36; 80/2'de yer alan kayıta Dergâh-ı muallâ solaklarından altmışıncı bölükte olan Tokatlı Hamza'ya ulûfesi bedeli 15.000 akçe timar tevcihi yapılmıştır. Yapılan timar tevcihi,

⁹⁶⁰ BOA DFE. RZ. d. 645; 264, 271.

⁹⁶¹ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 314-315.

⁹⁶² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. 7, s. 248.

⁹⁶³ Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m.”, s. 315.

⁹⁶⁴ BOA DFE. RZ. d. 1066; 145/3.

“Sivas sancağın hin-i tahrirde zahir olub havâss-ı hümayyuna yazılmayan ifrazından” karşılanmıştır. Ulûfesi bedeli timar tevcihi yapılan bir diğer sipahi, sol ulûfeciler zümresinden yevmi on dokuz akçe ulûfeye mutasarrıf olan Mehmet Bey’dir. Kendisine Haziran 1572’de ulûfesi bedeli Sivas sancağı ifrazından 20.000 akçelik zeamet için hükm-i şerif verilmiş, Nisan 1573’te tevcih edilmiştir.⁹⁶⁵ DFE. RZ d.nr. 239 s. 75’te kayıtlı tezkireye göre Dergâh-ı mu‘allâ çarşnigirlerinden Mehmed Bey yevmî kırk akçe ‘ulûfeye kanunları üzere 20.000 akçe zeamete müstehaktır. Sivas sancağı Artukabad nahiyesi Boyahane köyü ve gayriden 30.000 akçe zeameti olan Dergâh-ı ‘âlî müteferrikalarından Mustafa Bey vefat edip zeameti mahlûl olmuştur. Mezkûr Mehmet’in merkeze arzında, mahlûl olan bu zeamet kendisine ulûfesi hazineye kalmak üzere tevcih edilmesini istemiş ve 21 Mayıs 1600 tarihinde tevcih edilmiştir.

3.2.11. Terfi veya Görev Değişikliği Nedeniyle Yapılan Timar Tevcihleri

3.2.11.1 Kale Dizdârlığı Tevcihi

Dizdâr, “kale muhafızı” anlamına gelmektedir.⁹⁶⁶ Osmanlı Devleti’nde bulunan her kalenin cephanesi, topu, tüfeği gibi harp aletlerinin yanı sıra dizdârı, kethüdası ve neferi vardır. Bunların başlıca görevleri, tayin oldukları kalelerin burç ve surlarını gece gündüz beklemek ve sürekli olarak kale hizmetinde bulunmaktır. Bunlar hizmetlerini icra ettikleri sürece timarları bilâ sebep alınıp başkasına verilmez.⁹⁶⁷

Dizdârlar bulunduğu kazanın kadısı, sancakbeyi ve beylerbeyine karşı sorumlu ve onların denetimi altındadır. Dolayısıyla görevlerini yerine getirmediği takdirde, bu yöneticilerin arzı ile azledilirler. Sınırdaki şehirlerin güvenliği ve isyan çıkan yerlerdeki kalelerin savunması dizdârın en önemli görevleri arasındadır.⁹⁶⁸ Bu hususla ilgili olarak Akdağ, özellikle Celâli isyanlarının doruğa ulaştığı 17. yüzyıl başlarında, eşkıya çetelerinin saldırılarından kaçan köylülerin ya da şehri kuşattıklarında şehirde oturan halkın kalelere sığındığını belirtir. Dizdâr, sancakbeyi ve halktan ileri gelenlerin, şehrin kale duvarlarını korumaya çalıştıklarını ekleyerek, kalesi olmayan yani açıkta olan köy halkının ise kaçıp kalesi olan en yakın kasaba ve şehirlere sığındığını ifade etmektedir.⁹⁶⁹ Kendilerine timar tevcih edilen dizdârların yükümlülükleri sadece

⁹⁶⁵ BOA DFE. RZ. d. 36; 110/1.

⁹⁶⁶Şemseddin Sami, *a.g.s.* s. 609; Mehmet Zeki Pakalın, “Dizdar”, *a.g.s.*, s. 469.

⁹⁶⁷ İlhan Şahin, “a.g.m”, s. 926.

⁹⁶⁸ Yusuf Oğuzoğlu, “Dizdâr”, *TDVİA*, C.9, İstanbul 1991, s.481.

⁹⁶⁹Mustafa Akdağ, “Celali İsyânlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, Ankara 1964, s. 22,28.

buldukları hisarı beklemek ve korumak değildir. Şehir savunmasında önemli rolü olan kalelerin içinde, zindanın bulunduğu bir hapisane olması, bazı yerlerde tüccarın değerli eşyalarının saklanması, barut depolarının, cephaneliklerin ve bunlarla ilgili alet edevatın yer alması dizdârların görevlerini ve sorumluluklarını çeşitlendirmektedir.⁹⁷⁰

Defterlerde, görevini yerine getirmeyen dizdârın timarının elinden alınması, başka biri üzerinde olan dizdarlık vazifesinin, kişi kendi üzerine aldırıp hilâf-ı kanun berât ettirmesi, ya da daha önce dizdarlığı elinden alınmış kişiye yararlılığından dolayı yeniden dizdârlık vazifesinin tevcih edilmesi gibi, dizdârlarla alâkalı çeşitli hususlarda timar tevcih kayıtları bulunmaktadır. Örneğin, DFE. RZ. d nr. 36; 105/2’de kayıtlı tevcihte, Muharrem’e Yenişehir Kalesi dizdârlığı babasından intikâl etmiştir. Kayıtta, ismi belirtilmeyen bir kişi Asitâne-i Sa’aadet’e gidip bir şekilde dizdârlığı kendi üzerine berât ettirmiştir. Hilâf-ı kanun dizdârlığı üzerine berât ettiren bu şahıs vefat edince, bu sefer dizdârlık ahardan başka birine tevcih edilmiştir. Fakat bu kişi de “*beş aydan ziyade kal’aya varmayub hizmet-i lazumesi zayi...*” olmasından dolayı, “*...kal’a-ı mezbûrenin hisar erenleri ve kaza-i mezkûre halkı mahkeme-i şerife varub...*” dizdârlık için mesfûr Muharrem’in her yönden yarar, doğru ve müstakim kimse olduğunu bildirmişlerdir. Belirtilen hususlardan dolayı, Rum Beylerbeyi Behram Paşa, merkeze gönderdiği mektubunda, kale dizdarlığının tekrar Muharrem’e verilmesi için arzda bulunmuştur. Netice itibarıyla 4.500 akçe timar ile kale dizdârlığı yine merkûm Muharrem’e tezkire muktezasınca tevcih edilmiştir. Buna benzer bir tevcih kaydı da 392 numaralı defterde kayıtlıdır. Sivas beylerbeyi Osman Paşa südde-i sa’adete gönderdiği mektubunda, Karahisar-ı [Behramşah] nahiyesi Kesin köyü ve gayriden 4.100 akçe timar ile Yenişehir Kalesi dizdarı olan Hüseyin’in, “*...kal’a-ı mezbûrenin hıfz-ı hirasetine (korunmasına, muhafızlığına) kâdir olmadığını...*” bildirmiştir. Bundan dolayı dizdârlık vazifesinin kendisinden alınarak daha önce kale dizdarlık vazifesinde bulunmuş olan Ahmet Bey’e verilmesini istemiştir. Bu suretle “*...timar-ı mezbûr ile kal’a-ı mezbûre dizdarlığı dizdâr-ı sâbık tahvîlinden mezkûr Ahmed’e tevcih...*” olunmuştur.⁹⁷¹ (23 Mayıs 1620)

Dizdârlar göreve merkezden berâtla tayin edilmektedir. Dizdârların merkezdeki kapıkulu ocaklarının yeniçeri, cebeci, sipahi gibi bölüklerine mensup olanlar arasından seçildiğini şer’iyye sicillerindeki berât örnekleri göstermektedir. Yine bu defter

⁹⁷⁰ Yusuf Oğuzoğlu, “a.g.m”, s. 481.

⁹⁷¹ BOA DFE. RZ. d. 392; 82/2.

kayıtlarına göre, kadro boşalmasında en önemli sebep genellikle ölümdür. Dizdârların ölene kadar görevde kalmaları aynı zamanda bunların yaşlı ve tecrübeli kişiler olduğunu da göstermektedir.⁹⁷² İncelenen 1600 tarihli DFE. RZ. d 239; 2’de bu hususun istisnası olarak yorumlayabileceğimiz bir ferâgat kaydı bulunmaktadır. Kale dizdarlığı yapan kişi vefat etmeden, kendi isteğiyle vazifeyi bırakmıştır. Tevcih tezkire kaydında Sivas sancağı Karahisar-ı Behramşah nahiyesi Tezekci köyünde 3.000 akçe timarla Karahisar-ı Behramşah Kalesi dizdârı olan Gazanfer Bey “hüsn-i ihtiyârıyla” bu görevden ferâgat etmiş ve mezkûr kalenin dizdârlığı bunun tahvilinden Yusuf adlı kişiye tevcih edilmiştir. Gazanfer’in ferâgat sebebi tevcih kaydında yer almamıştır. 1600 tarihli DFE. RZ. d.nr. 239; 5’teki diğer kayda göre, Sivas sancağı Venk nahiyesi Biskincik köyünden 7.100 akçe timar ile Tokat dizdârlığı Mustafa’ya kayd-ı hayat şartıyla tevcih edilmiştir. Ancak Mehmet, Rıdvan ve Ahmet adlı kişiler bir şekilde dizdârlık görevini üzerlerine alıp berât ettirerek mezkûr Mustafa’nın tasarrufuna mani olmuşlardır. Yapılan tahkikat neticesinde her birinin bir şekilde elde edip ibraz ettikleri berâtlar maliye kayıtlarında bulunmamıştır. Bu nedenle, “...mezbûr Mustafa yarar ve müstakim ve kuloğlu⁹⁷³ kul elli atmış yıldan müteceviz dizdârlık hizmetinde bulunmağla dizdârlık tekrar kendüye mukarrer olunmuş...” şeklinde kayıta da belirtildiği üzere mezkûr kalenin dizdârlığı Mustafa Bey’e tekrar tevcih edilmiştir.

3.2.11.2 Kale Kethüdalığı, Çeribaşılık Vazifesi ve Çavuşluk Gediği Tevcihi

Kale dizdarlarının yardımcıları hükmünde olan kethüdalar da kale güvenliğinde ve savunmasında önemli görevlilerdir. Çünkü kale kethüdası da, "mâl-ı mîrîye ve kal'aya hizmet eylemekde" dizdarın yardımcısıdır. Kale erlerinin dirlik ve düzeninin sağlanmasında ve diğer hizmetlerin görülmesinde dizdar ile birlikte sorumludur. Tayininde izlenen yol ve bağlı bulunduğu makamlar ise dizdarınki ile aynıdır. Kale

⁹⁷² Yusuf Oğuzoğlu, “a.g.m”, s. 481.

⁹⁷³ Kuloğlu, Osmanlı Devleti’nde kapıkulu ocaklarına mensup bulunanların çocukları için kullanılan bir tabirdir. Askerlik dolayısıyla evlenme yasağı getirilmiş olan yeniçerilere Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) evlenme izni verilince, çocuklarının durumu devleti ilgilendiren bir durum haline almıştır. Belli yaşa kadar sekbanlar fırınında çalıştırılmış, üç ayda bir, ikişer buçuk kile un ya da bunun karşılığı verilmiştir. Bunun haricinde yine üç ayda bir “âdet-i nân-horân” 15 akçe verilmesi kanun haline gelmiştir. Kuloğlanları maaşlarını babalarının mensup olduğu orta veya bölüklerden almışlardır. Zamanla, babaları sağ olanlar da Acemi Ocağı’na alınmışlardır. Ancak bunlara tâyinât verilmemiştir. Hizmet yaşına gelenler zamanla birer akçe yevmiye almaya başlamışlardır. Bunlar önceleri gemi hizmetlerine, Gelibolu Acemi Ocağı’na ve sekban fırını hizmetlerine verilmişler, bazıları ise “civelek” adıyla mutfak hizmetlerinde kullanılmışlardır. Abdülkadir Özcan, “Kuloğlu”, *TDVİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 358-359. Kuloğullarının babaları ocaktan ayrılıp timarlı sipahiliğe geçmişlerse, bu şekilde yeniçeriden terfi edip, timarlı sipahi olanların çocukları 16. yüzyıl sonlarına kadar (II. Selim zamanına kadar) Acemi Ocağına kaydedilmeyerek, dokuz akçe yevmiye ile kalelerde muhafızlık etmişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, s. 33.

kethüdalarına da yaptıkları hizmet karşılığında dirlik tevcih edilmiştir.⁹⁷⁴ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi dizdârların ve kethüdaların hizmetlerini gerektiği şekilde yerine getirdikleri ve kanuna aykırı iş yapmadıkları sürece vazifeleri ellerinden alıp başkasına verilmez. Ancak, aksi durumda vazifesi elinden alınarak başkasına tevcih edilir. Bu hususa örnek teşkil edecek bir tevcih tezkire kaydı, kale kethüdasının hizmetini yerine getirmediğinden vazifesinin elinden alınıp başkasına verildiği ile ilgilidir. Defter bilgisine göre, Niksar Kadısı Mevlâna Mehmet Fazlı'nın südde-i sa'âdete mektup gönderip arz ettiği hükümde; Sivas sancağı Niksar nahiyesi Zeyrek nam köy ve gayriden 1.800 akçe timarıyla Niksar Kalesi kethüdası olan Osman'ın kendi havasında olup, kale hizmetine gelmediğinden vazifesinin muattal (boş) olduğu bildirilmiştir. Boş olan vazifenin Veziriazam Sinan Paşa'nın adamlarından, yarar olan Bali'ye tevcih edilmesi için 15 Ocak 1601 tarihinde Rum beylerbeyine hüküm gönderilmiştir. Daha sonra “*zıkr olunan 1.800 akçe timar Niksar kethüdâlığından ma'zul Osman tahvilinden kal'a-ı mezbûrun kethüdalığı ile merkûm Bali'ye tevcih...*” olunmuştur. Mezkûr Bali'nin 1.800 akçe olan kethüdalık timarı, Niksar nahiyesi Zeyrek köyünden karşılanmıştır. Yine aynı nahiyeye bağlı Kadı Mihmad köyünden de 700 akçe olmak üzere toplam kethüdalık timarı 2.500 akçedir.⁹⁷⁵

Üzerinde çalıştığımız defterlerden 239 numaralı defterde, timar statüsünde olan 1 adet çeribaşılık dirlik kaydı bulunmaktadır. Tezkire, mahlûl olan çeribaşılık hizmetinin başkasına tevcihini içermektedir. Defter bilgisine göre, Halil oğlu Mehmet Bey, Sivas sancağı Kafirni nahiyesinde 3.000 akçe timar tasarruf etmektedir. Kendisine seferlerde gösterdiği yararlık ve hizmetlerinden dolayı Sis sancakbeyi Mustafa Bey'in arzıyla 13 Aralık 1595'te 1.000 akçe, bununla birlikte Eflak Seferi'nde yoldaşıktan dolayı Silistre sancakbeyinin arzıyla 8 Şubat 1597'de 1.100 akçe, Bozok sancakbeyi Hasan Bey'in mektubuyla Kanije fethinde hizmeti mukabelesinde 5.000 akçe terakki verilmiştir. Bunların yanı sıra vaki olan seferlerdeki hizmetleri karşılığında 3 Kasım 1600'de, Arapkir sancakbeyinin mektubuyla 3.000 akçe olmak üzere, toplamda dört defa terakkiye hükm-i şerif verilmiştir. Verilen terakkilerin yanı sıra, Kazabad nahiyesi Kağay köyünden timar tasarruf eden Yeti Bey'in Erdel Seferi'ne gitmemesiyle mahlûl olan timarından ve Artukabad nahiyesi Kızılca köyünden timar tasarruf eden Eyüb

⁹⁷⁴ Eftal Şükrü Batmaz, “Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *OTAM*, S.7, Ankara 1996, s. 5.

⁹⁷⁵ BOA DFE. RZ. d. 239; 88.

Bey'in vefatıyla mahlül olan hissesi de mezkûr Mehmet'e intikâl etmiştir. Mezkûr Mehmet'in aldığı terakkiler ve mahlül olan hisseler de kendisine tevcih edilmiştir. Öte yandan *“Rum Beğlerbeğisi Sinan dâme ikbâlühû mektub gönderüb Tokad çeribaşısı olan zat fevt olub çeribaşılığı mahlüldür deyu mezkûra verilmek ricasına arz eylemeğin zikr olunan çeribaşılık bi'l-fi'l mahlül ise arz olunduğu üzere tevcih idüb tezkiresin veresüz deyû...”* şeklinde Rum Beğlerbeyi Sinan Paşa'nın mektubu, mahlül olan bu hizmetin de Mehmet'e verilmesini yönündedir. Aldığı terakkiler ve intikâl eden diğer hisselerle toplamda 13.500 akçe timar tasarruf eden mezkûr Mehmet'e 24 Kasım 1600'de mahlül olan çeribaşılık hizmeti tevcih edilmiştir.⁹⁷⁶ Tezkire örneğinde, mezkûr Mehmet'e verilen terakkilerin hangi hizmetlere karşılık verildiği ayrı ayrı belirtilmiştir. Ancak, sabık çeribaşının bu görevi ne zaman hangi sebeple bıraktığı bilgisi defter kayıtlarında yer almamıştır.

Bir göreve istihdam olmak üzere tevcih edilmiş diğer bir tevcih kaydı DFE. RZ. d nr. 239; 56'da kayıtlıdır. Defter bilgisine göre Gazi isimli şahsa *“...Tebriz ve Çimpe kal'aları ta'mirinde yoldaşlıkta”* bulunduğundan, Kasım 1580'de Anadolu'da ibtidâdan 3.000 akçe timar verilmiş, ancak sipahi müyesser olamamıştır. Müyesser olmama durumu, hükm-i şerîfin verildiği tarihte boş (mahlül) timar olmamasından kaynaklanmış olsa gerekir. Sivas sancağı Sorkun nahiyesinde Çavuş Mengüşlü köyünden 1.500 akçe timar tasarruf eden Ali Bey, kendi isteğiyle timarından ferâgat etmiştir. Ali Bey'in feragatinden mahlül olan hissenin mezkûr Gazi'ye tevcih edildiğini anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Rum eyâletinin defter çavuşlarından Cuma Çavuş'un vefat etmesiyle mahlül olan çavuşluk gediğinin de *“...ber vech-i tekmi 3.000 akçelik üzere ve Rum defteri çavuşlarından müteveffa Cuma Çavuş gediğine istihdâm olmak üzere mezkûr Ali'ye tevcih olunub”* tezkire verildiğini öğreniyoruz.⁹⁷⁷ Çavuş gediği tevcihiyle alâkalı bir diğer hüküm DFE. RZ. d nr. 392;12/2'de kayıtlıdır. Dergâh-ı âli çavuşlarından Derviş Çavuş oğlu İbrahim sūdde-i sa'adete arzında, Sivas sancağı Acacı nahiyesinde 24.017 akçe zeamete mutasarrıf olan Dergâh-ı âli çavuşlarından Yusuf Çavuş'un bu vazifede iken vefat ettiğini ve vefatıyla mahlül olan gediğinin kendisine tevcih edilmesini istemiştir. Mezkûr İbrahim'in yararlılık ve hizmetleri mukabelesinde *“...zikr olunan zeameti vech-i meşrûh üzere mûma ileyh Dergâh-ı 'âlî çavuşluğu ile tevcih olunub...”* tezkire verilmiştir.

⁹⁷⁶ BOA DFE. RZ. d. 239; 79.

⁹⁷⁷ BOA DFE. RZ. d. 239; 56.

3.2.12 Hâli ve Harabe Toprağın Ma'mur Edilmesi Şartıyla Yapılan Timar

Tevcihleri

İncelenen defterlerden 36 ve 239 numaralı defterde bu hususa yönelik tevcih kaydına rastlanmamıştır. 1620 tarihli (392 nr.) defterde hâli (boş) ve harabe (yıkılmış, viran olmuş) olan toprağın ma'mur edilmesi şartıyla 5 adet tevcih kaydı tespit edilmiştir. Yapılan tevcihlerden 2 tanesi Celâli isyanları nedeniyle hali ve harabe olan toprağın ma'mur edilmesi şartıyla yapılmıştır. Bu 2 tevcih kaydını daha önce izah ettiğimizden tekrar değinmeyeceğiz.⁹⁷⁸ Diğer tevcihler ise, kişilerin yararlılıkları mukabelesinde ve bir şekilde harabe olan toprağın ma'mur edilmesi şartıyla yapılmıştır. Toprağın harabe olmasının nedeniyle ilgili defterde herhangi bir bilgi yer almamakla birlikte, dönemin siyasî olayları göz önünde bulundurulduğunda Anadolu'da çıkan ve uzun süre devam eden isyanların bunda etkili olduğu rahatlıkla düşünülebilir. Bütün bunlar, daha öncede ifade ettiğimiz gibi uzun Avusturya ve İran seferleri sırasında gelişerek, 1596'lardan itibaren Anadolu'nun sosyal ve ekonomik hayatını felce uğratan Celâli şekavetinin ortaya çıkarttığı en büyük gerilimin timar tevcih tezkirelerine yansıyan görüntüleridir. Ziraate bağlı vergi veren köylüde, bağda bahçede çalışanlarda can ve mal güvenliği bırakmayan Celâli şekaveti, köylülerin topraklarını terk ederek göç etmelerine sebep olmuş, Anadolu'da birçok timar toprağı ekilememiş, boş ve harabe duruma düşmüştür. Sivas yoklama defteri DFE. RZ. d nr. 1066; 18/3'de kayıtlı tezkirede, Rıdvan adlı sipahinin, Turhal nahiyesi Arabviranı köyünde 3.300 akçelik timarı "*Orta boylu açuk kaşlu esmer-ül-levn kara gözlü mezkûr Rıdvan gelüb timar-ı mezbûrları hâli ve harabeden*" alıp berât ettiği görülmektedir. Yine yoklama defterinde yer alan ve belgelere "*mevcûdü'l-ism, ma'dûmü'l-cism*" (ismi olup kendisi olmayan) olarak kaydedilen terkedilmiş timarların yeni sahiplerine tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Bu hususla alâkalı 14 adet tevcih kaydı bulunmaktadır. Örneğin, "*Orta boylu ela gözlü açuk kaşlu mezkûr Osman gelüb ma'dûmü'l-cism olan Mustafa tahvilinden alub berât itmiştir.*"⁹⁷⁹ "*Mezkûr Mustafa gelüb timar-ı mezbur Yusuf'un ma'dûmü'l-cism olduğundan alub berât eylemiştir,*"⁹⁸⁰ "*Timar-ı Emin an tahvil-i ma'dûmü'l-cism*"⁹⁸¹ "*Timar-ı Hacı Ali an tahvil-i ma'dûmü'l-cism*"⁹⁸² ve "*Mezkûr Mahmud gelüb Ömer'in*

⁹⁷⁸ İlgili kayıtlar için Bkz. s. 129.

⁹⁷⁹ BOA DFE. RZ. d. 1066; 366/2.

⁹⁸⁰ BOA DFE. RZ. d. 1066; 8/2.

⁹⁸¹ BOA DFE. RZ. d..1066; 314/2.

⁹⁸² BOA DFE. RZ. d. 1066; 381/3.

ma'dümü'l-cism olduğundan alub berat eylemiştir"⁹⁸³ şeklinde zamanında tahsis edilerek berât olunan, ancak daha sonraki dönemde bir şekilde terkedilerek boş bırakılan timarlar tekrar canlandırılmaya çalışılmıştır.

Bu hususla ilgili olarak rûzname defterlerine bakıldığında; sipahi Mehmet'e Sivas sancağı Tozanlı nahiyesinde yararlılığı mukabelesinde 3.000 akçe timar tevcih edilmiştir. Yine aynı sancak ve nahiyede Kurlu köyünden 1.100 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Mansur Bey vefat etmiştir. Mezkûr Mehmet, Mansur'un vefatıyla mahlûl duruma düşüp hâli ve harabe olan timarın kendisine tevcih edilmesini istemiştir. Merkez ise toprağın ma'mur edilmesi ve diğer şerikleriyle beraber be-nevbet sefere gitmesi şartıyla timarın müteveffâ Mansur tahvilinden Mehmet Bey'e tevcihi için tezkire vermiştir.⁹⁸⁴ Diğer tevcih hükmünde, Fazlı adlı şahıs, südde-i sa'adete arzında, kendisine yararlılığından dolayı 3.000 akçe timar tahsis edildiğini bildirmiştir. Sivas sancağı Budaközü nahiyesinde Aksekü köyü ve gayriden 5.000 akçe timara mutasarrıf olan Yusuf Bey'in vefat etmesiyle timarı kimseye verilmediğinden hali ve harabe olmuştur. Mezkûr Yusuf'un vefat tarihiyle ilgili olarak yer alan "*...Aksekü nâm karye ve gayriden 5.000 akçe timara mutasarrıf olan Yusuf on beşinden berü fevt olub ve timar-ı mezbûre hali ve harabe olmağla...*" şeklindeki kayıttan Yusuf'un ne zaman öldüğünü, dolayısıyla timarın ne kadar süre boş kaldığını tespit edemiyoruz. Tespit ettiğimiz tarihler 31 Ekim 1616'da Fazlı'ya yararlığından dolayı timara verilen emr-i şerif ve timarın 13 Haziran 1620'de Fazlı Bey'e tevcih edildiğidir. Bu tarihleri gözönüne alarak bir timar toprağının yaklaşık dört yıl boş kaldığını düşünürsek bile bu oldukça uzun bir süredir. Çünkü 5.000 akçelik bir timar toprağının 2.000 akçesinin kılıç timar olduğu⁹⁸⁵ ve 2.000 akçeden sonra her 2.000 akçe için bir cebelüyle seferlerde ve hizmetlerde bulunacak bir sipahinin mevcut olduğu düşünüldüğünde belgede de "*...bugüne değin kimesneye virilmeyüb ve seferlerde ve hizmetlerde kimesne mevcud olmayub...*" şeklinde kaydedildiği gibi seferlerde ve hizmetlerde bir sipahi ve cebelüsünün eksik olduğu anlamına gelir. Netice itibarıyla 3.000 akçe timara emr-i şerif verilen Fazlı Bey'e 2.000 akçe de ziyadesiyle toplamda 5.000 akçelik timar tevcih edilmiştir.⁹⁸⁶

⁹⁸³ BOA DFE. RZ. d. 1066; 2/2.

⁹⁸⁴ BOA DFE. RZ. d. 392;61/2.

⁹⁸⁵ Bilindiği üzere kılıç timarın miktarları eyaletlere ve sancaklara göre değişiklik arz etmektedir. Karaman ve Maraş'ta olduğu gibi Rum yani Sivas eyaletinde de tezkireli kılıç timar miktarı 3.000 akçe, tezkiresiz kılıç miktarı 2.999 akçe bunun da kılıç oranı 2.000 akçedir. Ayn Ali Efendi, *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, s. 59.

⁹⁸⁶ BOA DFE. RZ. d. 392;89. Bu hususla alâkalı diğer hüküm için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 392;101/1.

3.3 Sivas Sancağı Timar ve Zeamet Rûzname Defterleri'nde ve Yoklama Defterleri'nde Tespit Edilen İntikâl Sebepleri

Timar ruznâme defterleri bir timarın tevcihatıyla birlikte intikâline sebep olan hususlar hakkında da önemli veriler sunmaktadır. Beldiceanu, bir timarın intikâline yol açan nedenleri sıralarken, bunların başında fevt (ölüm), timardan yararlanmanın sona ermesi, hizmetin yerine getirilmemesi, emeklilik durumu, her türlü suçlar (cinayet, dine saygısızlık ve isyan, sarhoşluk, Müslüman bir kadınla zina vb.) halka zulüm⁹⁸⁷ gibi hususlar timarın kaybedilmesinde etkili olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸⁸ Bu hususla ilgili olarak Howard ise, timarın mahlül olmasında vefat ve feragati başlıca sebep olarak ifade eder. Bununla birlikte diğer nedenlerin, seferden kaçma (fırar), sefere varmama (nâ-bedîd), ayrıcalıklarının kötüye kullanma, görevi ihmal ve fiziksel engel ya da yaşlılıktan dolayı emeklilik (tekaüd) olarak sıralamaktadır.⁹⁸⁹

Tablo 18. Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Tespit Edilen İntikâl Sebepleri

İntikâl Sebebi	Defter Numarası ve Tarih					Toplam
	1573 DFE. RZ.36	1601 DFE. RZ.236	1620 DFE. RZ.392	1633-1646 DFE. RZ.1066	1651 DFE. RZ.645	
Fevt/Ölüm	79	33	33	134	42	321
Ferâgat	22	42	29	10	-	103
Sefere Gitmeme	7	8	19	14	28	76

Osmanlı Devleti'nde bir timarlı sipahinin timarını kaybetmesi çeşitli nedenlere bağlıdır. Tablo 18'de timar ve zeamet rûzname defterlerinde ve yoklama defterinde tespit edilen intikâl sebepleri verilmiştir. Bu bağlamda tespit edilen intikâl şekilleri fevt/ölüm, ferâgat ve sefer-i nâ-bedîd (sefere varmama), olmak üzere olmak üzere üç başlık halinde toplanmıştır. Tablodan hareketle timarın intikâlinde rol oynayan ilk etkenin fevt/ölüm olduğu görülmektedir. İkinci sırayı dirlik sahibinin hüsn-i ihtiyârıyla timarından vazgeçip, timarı başkasına intikâl eden feragât kayıtları takip etmektedir.

⁹⁸⁷ "Bolu sancağında timara mutasarrıf iken ehl-i fesat olup halka zulmetmesinden dolayı timarı elinden alınan Mehmed'in, halen söz konusu timarı zorla zaptetmeye devam ettiği bildirildiğinden, timara müdahalesinin önlenmesi" yönünde Bolu beğine hüküm gönderilmiştir. 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Ankara 2000, s. 10.

⁹⁸⁸ Nicoara Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 66.

⁹⁸⁹ Douglas A. Howard, *a.g.e.*, s. 85,96.

Geri kalan kısmını ise sipahinin sefere gitmemesi nedeniyle dirliğinin elinden alınıp başkasına intikâli oluşturmaktadır.

3.2.13 Fevt/Ölüm

Fevt/ölüm, Sivas sancağında bir timarın intikâlinde karşımıza ilk etken olarak çıkmaktadır. Osmanlı yönetimi, timar sahibinin vefatıyla mahlül olan timarın yerine, öncelikle seferde veya çeşitli hizmetlerde yararlılıkları görülen oğul/oğullarını veya aynı şekilde hizmet ve yararlılıkları mukabelesinde kan bağı olmayan başka birini getirmektedir. Aşağıda Tablo19’da Sivas sancağında timarın fevt durumunda intikalinde tespit edilen toplam 321 adet kaydın dağılımı verilmiştir. Buna göre, 118 adet kayıt sipahinin vefatıyla timarının oğluna intikali, 14 kayıt sipahinin vefatıyla timarının kardeşine intikali, 190 adet kayıt ise sipahinin vefatıyla timarının başka bir kişiye intikali oluşturmaktadır. Sipahinin vefatıyla timarının oğluna, kardeşine ya da başkasına intikalinin en fazla olduğu defter 1633-1646 tarihli yoklama defteridir. Defter kayıtlarında 30 adet kayıt sipahinin vefatıyla timarının oğluna, 6 adet kayıt kardeşine, 98 adet kayıt ise başka bir kişiye intikali ile alakalıdır. 1632-33 yıllarında yapılan genel yoklamayla, belgelerde timar ve zeamet sahiplerinin fiziki özelliklerinin ayrıntılı olarak kaydedilmesine rağmen, kimliği ve timarın tahsis edilme nedeninin çok genel ifadelerle kaydedildiğini belirtmiştik. Dolayısıyla, yoklama defterlerinde “*Müteveffa babası İsmail tahviliden mezkûr Hasan alub berât itmişdir*”⁹⁹⁰, “*Uzun boylu kara kaşlı ela gözlü mezkûr Kaya gelüb müteveffa babası fevtinden alub berât eylemişdir*”⁹⁹¹, “*Orta boylu ela gözlü açık kaşlı mezkûr Receb gelüb Mustafa'nın fevtinden alub berat itmişdir.*”⁹⁹² ve “*Orta boylu kara yağız kara kaşlı olan mezkûr Pir Civan gelüb timar-ı mezburu müteveffa babası Ali tahvilinden berat itmişdir*”⁹⁹³ şeklinde olup, sipahilerin evde/seferde, ya da hangi sefer, muharebe ve muhafazalarda vefat ettikleri bilgisi çoğunlukla kaydedilmemiştir. Sipahinin vefatıyla timar intikalinin en fazla olduğu bir diğer defter 1573 tarihli defterdir. Bu defterdeki 80 adet intikal kaydından 52’si sipahinin vefatıyla oğluna/oğullarına intikaline, diğer 28 kayıt ise başkasına intikaline dairdir. Dönemin siyasî olayları da bu defterdeki timar tevcihlerine çoğunlukla yansımıştır. Keza kayıtlarda yararlılık gösterilen seferlerin başında Kıbrıs Seferi geldiği gibi vefat eden 80 sipahinin 23’ü de Kıbrıs Seferi ve bu sefere bağlı çeşitli muhafaza ve

⁹⁹⁰ BOA DFE. RZ. d. 1066; 156.

⁹⁹¹ BOA DFE. RZ. d. 1066; 192/2.

⁹⁹² BOA DFE. RZ. d. 1066; 284/2.

⁹⁹³ BOA DFE. RZ. d..1066; 262/3.

muharebelerde vefat etmiştir. Geriye kalan 57 sipahinin vefat sebebi kaydedilmemiştir. Vefat sebebiyle timar intikalinin en fazla olduğu defterlerden biri de 1651 tarihlidir. Defter bilgilerine göre 42 adet intikal kaydından 14 tanesi sipahinin vefatıyla oğluna intikalini, 26 adet kayıt ise başka bir kişi lehine intikalini kapsamaktadır.

Tablo 19. Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Fevt Durumunda Timarın İntikalindeki Dağılım

Tarih ve Defter Numarası	Sipahinin vefatıyla timarının oğluna intikâli	Sipahinin vefatıyla timarının kardeşine intikâli	Sipahinin vefatıyla timarının başka bir kişiye intikâli	Toplam
1573 (DFE. RZ. d. 36)	52	-	28	80
1601 (DFE. RZ. d. 239)	17	6	10	33
1620 (DFE. RZ. d. 392)	5	-	28	33
1633-1646 (DFE. RZ. d. 1066)	30	6	98	134
1651 (DFE. RZ. d. 645)	14	2	26	42
TOPLAM	118	14	190	322

Timarın fevt durumundaki intikâlinde, öncelikle sipahinin vefatı durumunda oğullarına ya da başka bir sipahiye ne şekilde intikâl ettiğini gösteren, tevcîh ve intikâl ile ilgili her hususiyetin meşru dayanağı olan kanunâme hükümlerine bakmak gerekir. Bilindiği üzere hayatta olan züama ve erbab-ı timarın oğullarına dirlik verilmez. Babası öldüğünde de babasının dirliğine göre verilir. Yine padişah uğrunda, muhafaza ve muharebelerde şehit olan ile kendi evinde ölen sipahilerin oğullarına timar verilmesi konusunda Osmanlı kanunları eşit değildir. Bu durum, babası dirliğinin miktarına göre değişkenlik gösterse de, şehit olan züama ve erbab-ı timarın oğullarına fazlasıyla verilir.⁹⁹⁴ Aslında bu husus daha öncede ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı yönetiminin sipahiye; seferden kaçmaması, yeri geldiğinde can ve baş feda etmesi için verdiği bir teminat, ölümü halinde aile efradının geçim kaynaklarının garantiye bağlanmasıdır.⁹⁹⁵ Çünkü sefere giden sipahi şehit dahi olsa dirliğinin oğluna verileceğini, ocağının sönmeyeceğini ve geçimini idame ettireceğini bilmektedir.

⁹⁹⁴ Ayn Ali Efendi, *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, s. 62.

⁹⁹⁵ Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 1504.

Timarın babadan oğula intikâlinde, bir dirlik sahibi öldüğünde geliri kendisine ait olan arazi, gelirleri göz önünde tutularak erkek çocukları arasında taksim edilir, ancak bu çocukların yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, vücutça askerî hizmete elverişli olmaları gerekir.⁹⁹⁶ Timarın fevt durumunda intikâli ile ilgili olarak 1530 tarihli timar verilmesiyle ilgili kanunâmede, yirmi binden aşağı timar tasarruf eden sipahilerden seferde ve yoldaşlıkta vefat etmiş olanların on binden yirmi bine kadar iki nefer yarar oğullarının birine dört bin ve diğerine üç bin akçe timar verileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte, on bin akçeden aşağı olup yine seferde vefat etmiş sipahilerin iki nefer oğullarından birine üç bin diğerine ise iki bin akçe ve eğer sipahi kendi evinde vefat etmişse on bin akçeden yukarısı için yarar iki oğlundan birine üç bin, diğerine iki bin akçe timar verileceği kaydedilmiştir.⁹⁹⁷ Ancak vefat eden sipahinin iki bin veya üç bin akçe timarı olsa ve iki oğlu bulursa bu durumda ber vech-i iştirâk ikisine bir berâtla babalarının timarı intikâl eder. Örneğin, Sivas sancağı Sorkun nahiyesinde timarının baş köyü olan Alauddin Hacı köyünde 2.100 akçe timar tasarruf eden Gülabi, Kıbrıs Seferi sırasında vefat etmiştir. Vefatıyla mahlûl olan timarı, timar tasarruf etmeyen İbrahim ve Zorlu adlı çocuklarına kanun gereği intikâl edecektir. Neticede babalarının 2.100 akçe timarı bir berâtla hizmet ve yararlılıkları karşılığında ber vech-i iştirâk olarak tevcih edilmiştir.⁹⁹⁸ DFE. RZ. d.1066; 91/2’de yer alan “*Orta boylu açık kaşlu kara gözlü Hüseyin ve eşkâli mezbûre ile müşekkel olan karındaşı mezbûr gelüb timar-ı mezburu babaları İbrahim fevtinden alub berât eylemiştir.*” şeklindeki kayıta Sivas sancağı Artukabad nahiyesi Sulusaray köyünden Hüseyin ve Recep kardeşlerin 9.550 akçe tasarruflarında olan timarın babalarının vefatıyla kendilerine intikâl ettiği anlaşılmaktadır.

Babalarının vefatı halinde timar almaya aday olan çocukların alacakları timarların büyüklüğü de babalarının dirliğinin derece ve gerçek büyüklüğüne göre belirlenmektedir.⁹⁹⁹ Kıbrıs Seferi’nde, vefatıyla timarının oğluna intikâl ettiği bir diğer sipahi, Sivas sancağı Kazabad nahiyesi Beğarslan köyünde 2.999 akçelik timar tasarruf eden Mehmet Bey’dir. Tasarrufundayken vefatıyla mahlûl olan timar, oğlu Yusuf Bey’e 2.000 akçe olarak intikâl etmiştir.¹⁰⁰⁰ Görüldüğü gibi babasının timarının tamamı değil

⁹⁹⁶ Coşkun Üçok, “a.g.m.”, s. 543.

⁹⁹⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. 4/1 s. 565.

⁹⁹⁸ BOA DFE. RZ. d. 36; 12/2.

⁹⁹⁹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, s. 159.

¹⁰⁰⁰ Sipahinin seferde ya da evinde vefatıyla ilgili diğer kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 36; 17/3, 19/3, 22/1, 29/1, 47/2, 51/1, 30/1, 39/1, 69/1, 69/3, 74/1, 76/2, 3/2, 12/3, 14/1.

sadece 2.000 akçelik kılıç kısmı tevcih edilmiştir. Geriye kalan 999 akçe hisse ise başka bir sipahiye tevcih edilmiştir. Diğer bir örnekte, Sivas sancağı Niksar nahiyesi Ahrakıl köyünden 1.300 akçe be-nevbet timardan hisse tasarruf eden sipahi Ali vefat etmiştir. Vefatıyla mahlûl olan timarı, çocukları Osman ve Mehmet'e kanunları üzere intikâl etmiştir. Osman ve Mehmet kardeşler südde-i sa'âdete, müteveffâ-i mezbûrun sahîh sulbi oğulları olduğuna dair Niksar müfettişinin i'lamını ibraz etmişlerdir. Merkezden *"mezbûrlar müteveffâ-i mezkûrun sahîh sulbi oğulları olub ve ibraz eyledükleri berat babaları beratı olub kılıç timarları ve ellerine tahvîl mektubu verilmiş ise bunun emsali sipâhîzâdelere ne mikdar timar verülü gelmiş ise bunun dahi babaları timarından"* kanun üzere tevcih olub tezkirelerinin verilmesi için hükm-i şerif verilmiştir. Verilen hükümle, babalarının timarı Osman ve Mehmet kardeşlere ber vech-i iştirâk olarak intikâl etmiştir.¹⁰⁰¹

Sipahinin üç oğlu olduğu durumda, *"amma oğlu üç olsa, üçüncüsüne timar yokdur, illâ meğer âhar timara talib ola"*¹⁰⁰² hükümde belirtildiği gibi, üçüncü oğluna babasının timarı verilmemiş, ancak başka bir timara talip olabilmesine müsaade edilmiştir. Bununla birlikte, babalarının vefatıyla mahlûl olan timar, ber vech-i iştirâk tasarruf eden iştirakçılardan birinin vefat etmesi halinde diğer kardeşi (üçüncü olan) mahlûl olan timarı, kardeşi ile tek berâtla tasarruf edebilir.¹⁰⁰³ Bu hususa misal olarak, Sorkun nahiyesi Karafatma köyünde 3.100 akçe timara ber-vech-i iştirâk bir berât ile Ali ve Safer adlı kardeşler mutasarrıftır. Ancak bu kardeşlerden Ali'nin vefatıyla hissesi mahlûl kalmıştır. Mahlûl olan timar, diğer kardeş olan Hanifi'ye, Sorkun alaybeyinin arzıyla *"...ber-mûceb-i emr-i 'âlî zikr olunan timar müteveffâ Ali tahvilinden elinde olanıyla birikdirülüb cümle timarı 3.100 akçelik üzere merkûm Hanifi'ye ..."* tevcih olunup tezkire verilmiştir.¹⁰⁰⁴ Bununla birlikte, babalarından kalan timarı ber vech-i iştirak tasarruf eden kardeşlerden birinin vefatı durumunda, diğer kardeşi *"o yer bizim hacetimiz değildir"* diyerek talepte bulunmazsa, bu durumda timarın başka birine verilmesi kanundur.¹⁰⁰⁵

Yukarıda bahsettiğimiz hükümler sipahinin çocuklarının sağır (küçük) olmaması, yani yarar durumunda olmalarıyla intikâl eden timarlardır. Seferde vefat

¹⁰⁰¹ BOA DFE. RZ. d. 239; 44/2.

¹⁰⁰² Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 488.

¹⁰⁰³ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 3, s. 128.

¹⁰⁰⁴ BOA DFE. RZ. d.239; 84/2.

¹⁰⁰⁵ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, s. 128.

eden sipâhinin çocukları sağır yani “*bülûğa ermemiş, vasiye muhtaç çocuk*”¹⁰⁰⁶ ise yarar olana kadar cebelü eşdirmek üzere üç bin akçe, çocuk bir tane ise iki bin akçe timar verilir. Evinde vefat eden sipahinin sağır çocuklarına ise, cebelü ile timar verilmeyip bülûğa erince (yarayınca) hisâr eri gedüğü verilüb sonra timarları tevcih olunmuştur.¹⁰⁰⁷

Bir erkek çocuğun babasının yerine geçebilmesi için 10 yaşında olması ve dilekçesini yedi yıllık bir süre içinde beylerbeyine sunmuş olması gerekir. Babasının ölümünden sonra sefere gidebilecek yaşa geldiği halde, yedi yıl içinde timar talebinde bulunmamış sipahi her türlü hakkını kaybeder. Aslına bakılırsa babalarının timarından kendilerine timar verilmiş olan sipahiler, eskiden 10 yaşına gelinceye kadar sefer zamanı yerine bir cebelü gönderip on yaşına geldiğinde ise kendisinin sefere gitmesi icabederken, seferlerin uzaklarda olmasıyla bu yaş sınırı on altıya çıkarılmıştır.¹⁰⁰⁸ Bu bağlamda yedi sene timar talebinde bulunmak maksadıyla sefere gitmeyen, Asitaneye ya da beylerbeyi kapısına mülazemet etmeyen sipahilerin timar hakları kaybolur ve deftere raiyyet yazılır.¹⁰⁰⁹ Bu husus, Kanuni Sultan Süleyman döneminde hazırlanan 1536 tarihli Timar İntikâl ve Tevzî Kanunâmesi’nde ifade edilmiştir. “...ve bir sipahi hayliden müteveffâ olsa, oğulları timar talebine vardukda babanız çoktan vefat etmişdir denilüb veyâhud bir ma’zul sipahi ma’zul olalı hayli müddet olub lâkin beylerbeğiye mülâzemet idüb timar müyesser olamamak ile zaman geçmeğin sizin gibilere timar verilmek yokdur.” “bir ma’zul sipâhi ki yedi yıldan berü ma’zül olub asla beğlerbeğiye timar talebine gelmeyüb ve bir sipahizâde ki, babası vefat etdükdde on iki yaşında olub yedi yıl geçüb kat’â beğlerbeğiye timar talebine gelmeye, anın gibiler kâsibler silkine münselikdir, timar verilmeye deyû emr olunmuş idi.” “Şol sipahizade ki veya ma’zul ki, zikrolunan müddet içinde timar talebine asla ve kat’â beğlerbeğiye mülâzemet etmemiş ola, ana timar verilmeye deyû emr olunmuş idi.”¹⁰¹⁰ Görüldüğü üzere, gerek ma’zul gerekse vefat etmiş bir sipahinin oğlu/oğullarının timara namzet olmasının şartı, yedi yıl içinde beylerbeyi kapısına gidip timar talebinde bulunmaktır. Bunlar, bağlı buldukları otorite tarafından kendilerine verilen bir dilekçeyle yeniden timar alabilirler. Sipahinin mülazemetle sefere gittiği tevcih kayıtlarında da belirtilmektedir. Örneğin, Sivas

¹⁰⁰⁶ Şemseddin Sami, *a.g.s.*, s. 826.

¹⁰⁰⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 4/1, s. 565.

¹⁰⁰⁸ On altı yaşının altında olanlar, “*eşküncisin eşdüre ve on yaşında ya da ziyâde olanlar, kendü eşüb sefer-i hümayûn’a hizmet*” etmesi ve on altı ve üstü yaşında olanların ise sefere bizzat gitmeleri ferman olunmuştur. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 3, s. 127-128.

¹⁰⁰⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, s. 849.

¹⁰¹⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 4, s. 577.

sancağı Salur, Hacı, Çaylos, Acıpınar ve Çayvıran köylerinden olmak üzere 2.796 akçe be-nevbet timardan hisseye mutasarrıf olan Ulaş, Kıbrıs Seferi'nde vefat etmiştir. Vefatıyla mahlûl olan hissesi oğlu Durmuş Bey'e intikâl etmiştir. “*mezkûr bendeleri Kıbrıs seferine mülâzemetli seferlenüb hizmette bulunub yarar bendelerinden olmağın sair şerikleri ile ber-karar-ı sâbık be-nevbet etmek üzre atası hissesi...*” 12 Haziran 1571 tarihinde kendisine tevcih olunmuştur.¹⁰¹¹ Ayrıca kayıтта Durmuş Bey'in, babasının vefatından sonra beylerbeyi kapısına giderek timar talebinde bulunduğu, yani mülâzemetli olarak timar almak için sıra beklediği anlaşılmaktadır.

Beylerbeyi ve sancakbeyleri öldüklerinde mertebelerine göre adamlarına timar verilmesi kanun gereğidir. Beylerbeyilerinin 11 adet adamına ve sancakbeylerinin 6 adet adamına düşenden timara emir verilir.¹⁰¹² Beylerbeylerinin kapı halklarının ileri gelenlerinden bir kısmına, beylerinin vazife başında ya da ma'zul iken vefat etmiş olma durumlarına göre belirli oranlarda büyük timarlar verildiği gibi, beylerbeyinin oğullarına da timarlar verilmektedir. Örneğin, bir oğlu kalmışsa 40 bin, iki veya üç oğlu kalmışsa her birine 20 veya 25'er bin akçe zeamet verilmektedir. Aynı şekilde sancakbeylerinin ileri gelenleri vefat ettiklerinde hizmete yarar bir oğlu var ise 30 bin akçelik zeamet, iki veya üç oğlu kalmışsa her birine 10'ar, 15'er bin akçe timar verilmektedir.¹⁰¹³ Bununla birlikte timar sahiplerinin vefatlarında timarlarının oğullarına intikâl edebilmesi için sipahinin vefat ettiğinde mezkûr timarın üzerinde olması gerekir. Örneğin, Kadir Kulu adlı sipahi Sorkun nahiyesi Sürmeli köyünden 1.800 akçe timara mutasarrıfken vefat etmiştir. Oğlu Şerafeddin'in merkezden talebi, babasının vefatıyla mahlûl olan timarın kendisine tevcih edilmesidir. Merkezden, “*inâyet ricâ itmeğın timar-ı mezbûr mezkûrun üzerinde iken fevt olub timârı mahlûl ise ve mezbûr Kadir Kulu mezbûrun sahîh sulbi oğlu olub ibrâz eyledüğü berât babası berâtı olub kılıca yarar ise bunun emsâli sipâhizâdelere ne-mikdar timâr virülü gelmiş ise buna dahi babası timârından ol-mikdar timâr*” tevcih edilmesi yönünde çıkan kararla Şerafeddin'e babasının timarı tevcih edilmiştir.¹⁰¹⁴ Sivas Alaybeyi İbrahim Bey, Venk nahiyesinde timarının baş kalemi olan Günmezar köyü ve gayriden 3.000 akçe timara mutasarrıf olan Mehmet Bey'in vefat etmesiyle timarının oğlu Mustafa'ya intikâl etmesi için merkeze mektupla arzını bildirmiştir. Merkez, “*...zıkr olunan 3.000 akçe timar müteveffâ-i mezbûr babası Mehmed tahvîlinden timarı olduğı sancakta sâkin olub ve*

¹⁰¹¹ BOA DFE. RZ d. 36; 17/1.

¹⁰¹² Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁰¹³ Ömer Lütü Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, s. 887.

¹⁰¹⁴ BOA DFE. RZ d. 239; 73/2.

Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla...” timarı Mustafa’ya tevcih etmiştir.¹⁰¹⁵ Sonisa nahiyesi İrak köyü ve gayriden 6.600 akçe timar tasarruf eden Ahmet Bey Girit Seferi’nde şehit olmuştur. Oğlu Ali, babası timarının kendisine intikâli talebiyle merkeze başvurmuştur. Merkez, timarı olduğu sancakta sakin olması ve sefere gitmesi şartıyla babası timarı oğluna tevcih etmiştir.¹⁰¹⁶ Bu örneğimiz de vefatıyla mahlûl olan timarın kardeşine intikâliyle alâkalıdır. Timar tevcih tezkiresine göre, Sivas sancağı Karakuş nahiyesi Karaköprü köyü ve gayriden 3.200 akçe be-nevbet timara 1.600’er akçe hisseyle Recep ve Mehmet kardeşler mutasarrıftır. Kardeşlerden Mehmet’in vefatıyla be-nevbet hisse mahlûl olmuştur. Bunun üzerine Recep merkeze başvurarak, yararlılığından dolayı kendisine 1.000 akçe terakki verildiğini ve bu terakkinin kardeşi Mehmet’in vefatıyla mahlûl kalan hissesinden karşılanmasını arz etmiştir. Netice itibariyle, “...*be-nevbet timar vech-i meşrûh üzere müteveffa-i merkûm karındaşı Mehmet tahvîlinden elinde olan timârına zam olunub cümle timârı ber vech-i tekmîl 3.200 akçelik üzere...*” kardeşi Recep’e tevcih olunmuştur.¹⁰¹⁷

Daha öncede ifade ettiğimiz gibi seferde ya da evinde vefat eden timarlı sipahinin oğullarına timar tevcih edilmesi kanun gereğidir. Ancak sipahinin vefatıyla oğluna ya da oğullarına intikâl eden timarlarda, çocuklarının öncelikle müteveffânın - belgelerde geçtiği şekliyle- “*sâhîh sulbi oğlu*” olduğunu, bölgenin önde gelen zaim ve sipahilerinin şahitliğiyle kanıtlaması gerekmektedir. Sipâhizâdelik şehâdetnâmelerinin düzenlenmesine ilişkin ilk kayıtlar Evâhir-i Rebiülevvel 943/ Eylül 1536’da Lütfi Paşa Rumeli beylerbeyi iken kendisine gönderilen hüküm suretleridir. Buna göre, sipahi oğulları timar istemeye geldiklerinde, sefer-i hümâyuna yarar yiğit oğulları olduğu takdirde timar verilecektir. Ancak tezvîr (uydurma, yalan dolan) ve telbîs edilip gerçekte sipahizade olmayanların meydana çıkması ve sahîh sipahîzadeliklerinin belli olması için subaşılardan ve sipahilerden on nefer mutemed (güvenilir) şahitlerin dinlenmesi ve bu şahitlerin isimlerinin subaşı veya sipahi olarak ayrıntılı şekilde yazılması ve Divân-ı Hümâyun’a bildirilmesi istenmektedir.¹⁰¹⁸ Belli sayıda zaimlerin

¹⁰¹⁵ BOA DFE. RZ d. 645; 178.

¹⁰¹⁶ BOA DFE. RZ d. 645; 200.

¹⁰¹⁷ BOA DFE. RZ d. 645; 217.

¹⁰¹⁸ Mehmet Tayyib Gökbilgin, “a.g.m”, s.44; Colin Imber, *a.g.e.*, s. 265. Akgündüz, Nişancı Koca Mustafa Paşa tarafından hazırlandığı düşünülen 1536 Tarihli Timar İntikâl ve Tevzî’ Kanunnâmesi ile Rumeli Beylerbeyi Lütfi Paşa’ya gönderilen fermânın % 80 birbiriyle aynı olduğunu belirtir. 1536 Tarihli Timar İntikâl ve Tevzî’ Kanunnâmesi’nde sâhîh sipâhizâdelik ile ilgili olarak geçen hüküm, “*sahîh sipâhizâdeliği ma’lûm olmak için subaşılardan ve sipahilerden on nefer mu’temed şahidler dinleyüb bu vechile sahîh sipâhizâde idükleri sâbit olduktan sonra emrim mücebince timarın tedârik eyleyüb tevcih edüb tezkirelerin vereler ve tezkirelerinde dahi vech-i mesfûr üzere on şahid dinleyüb şehâdet eden subaşı*

ve sipâhilerin şehadetleriyle “sâhîh sipâhizâdelik şehâdetnâmelerinin” düzenlenmesinin asıl gayesi, sipâhizâde olmayan kişilerin ellerine geçirdikleri eski tarihli berâtlarda sipâhizâdelik iddiasında bulunmalarının önüne geçebilmektir. Şehâdetnâmeler, sancakbeyleri, timar defterleri kethüdası ya da iki zaim tarafından oluşturulmaktadır.¹⁰¹⁹ Her ne kadar ferman hükmü şahit sayısını on olarak belirtse de, defterlerdeki tevcih tezkire kayıtlarında daha ziyade on iki, hatta bazı kayıtlarda şahit sayısının on üç olduğu görülmüştür. Örneğin, Hüseyinabad nahiyesinde 9.000 akçe timar tasarruf eden Mustafa Bey’in timarının 5.300 akçe hissesi ahara verilmiştir. Tasarrufunda 3.700 akçe timar kalan mezkûr Mustafa sefer-i hümâyunda vefat etmiştir. Timar tasarruf etmeyen oğulları Ömer ve Ebubekir ise babalarının vefatıyla mahlûl olan hissenin kendilerine intikâl etmesini istemektedir. “*Müteveffa-i mezbûrun sulbi oğulları ve ibraz eyledikleri berâtları babaları berâtları olduğuna Dergâh-ı ‘âlî müteferrikalarından ze‘âmete mutasarrıf olan Mustafa ve yine Dergâh-ı ‘âlî müteferrikalarından Ali ve Dergâh-ı ‘âlî çavuşlarından Ömer Çavuş ve bunlardan gayri on nefer mu‘temedün ‘aleyh sipâhîler*” in şehadetiyle mahlûl olan babaları timarı Ömer ve Ebubekir kardeşlere (24 Nisan 1600) tevcih edilmiştir.¹⁰²⁰ Bu kayıta Ömer ve Ebubekir’in, sipahi Mustafa’nın oğulları olduğuna on üç kişinin şehadet ettiği görülmektedir. Bazı tevcih kayıtlarında şahitlerin sadece ismi değil, tasarruf ettikleri dirlik miktarı ve timarlarının baş köyü de kaydedilmiştir. Örneğin, Sivas sancağında 12.497 akçe timar tasarruf eden Mahmut Bey vefat etmiştir. Timar tasarruf etmeyen oğlu Ömer, babasının timarına talip olmuştur. Müteveffâ Mahmut’un oğlu olduğuna “*...Aşhanı nam karye ve gayriden 20.000 akçe ze‘âmete mutasarrıf olan Dîvânî Hümâyûn kâtiblerinden kâtib Zülfikâr ve yine livâ-i mezbûrda Buzhane ve Sulusaray nâm karye ve gayriden ze‘âmete mutasarrıf Mustafa ve bunlardan [gayri] on nefer mu‘temedün‘aleyh...*” sipâhîler (12 kişi) şehâdet etmişlerdir.¹⁰²¹ Aslına bakılırsa belgelerde yer alan şehadet kısmının belli bir üslup dâhilinde tanzim edildiğini söyleyemeyiz. Örneğin “*ellerinde olan berât bilâ şüphe ataları berâtı olduğuna erbâb-ı timardan 12.500 akçelik timar tasarruf eden Halil ve 3.402 akçelik timara mutasarrıf olan İsak Çavuş ve gayri on nefer yarar mu‘temedün ‘aleyh sipâhîler...*” şeklinde kaydedilen şehadet kısmında iki şahidin adı ve tasarruf

midir ve sipâhi midir, her kim ede isimlerin bile yazub beyân edeler” şeklindedir. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 4/1 s. 577.

¹⁰¹⁹Abdurrahman Sağırılı, “Timar Ahkâmındaki Kayd-şod Muâmelesi ve Timar Tevcihlerindeki Yeri”, *Tarih Dergisi*, S. 42, 2005, s. 130.

¹⁰²⁰BOA DFE. RZ d. .239; 28.

¹⁰²¹BOA DFE. RZ d. 239; 19/2.

ettikleri dirlik miktarı belirtilmiştir ki, çoğunlukla kayıtlar bu şekildedir.¹⁰²² Bununla birlikte “...ellerinde olan berât ataları ataları berâtı olduğuna erbâb-ı timardan on iki nefer mu‘temedün ‘aleyh sipahiler şehadet etmeğın...” kaydında da görüldüğü üzere sadece şahit sayısının on iki olduğu kaydedilmiş erbâb-ı timarın şehâdetleri vurgulanmış, tasarruf ettikleri hâsıl miktarı bir tarafa, isimleri dahi kaydedilmemiştir.¹⁰²³ Önceleri daha tafsilâtlı olarak kaydedilen şehâdet kısmının zamanla daha stilize bir hâl alarak kısa şekle dönüştüğü görülmektedir.

Timarlı sipahinin vefat etmesiyle timarının, hizmet ve yararlılığı görülen ve kan bağı olmayan diğer bir kişiye de intikâl ettiğini belirtmiştik. Bu hususla alâkalı intikâl örneklerine bakıldığında; Sivas sancağı Komanat nahiyesi Kızıl köyü ve gayri köylerden 3.300 akçe timar tasarruf eden Seyyid Yahya Bey’e suhte taifesi muharebesinde yoldaşlık ettiğinden 1.000 akçe terakki verilmiştir. Verilen 1.000 akçelik terakki ise timar tasarruf ederken vefat eden sipahi Zeynel’in mahlûlünden karşılanmıştır.¹⁰²⁴ Yine sipahi İsa, Sivas sancağı Masluncuk köyünde 1.500 akçe be-nevbet timara mutasarrıfken vefatıyla timarı mahlûl kalmıştır. Divân-ı hümâyûn kâtiplerinden Ahmed Bey’in adamlarından olan ve seferlerdeki yararlılığından dolayı iki defa terakkiye emr-i şerif verilen Osman Bey, merkeze müracatında müteveffa İsa’nın mahlûl olan hissesinin kendisine tevcih edilmesini istemiştir. Merkezden, “*ber-mûceb-i emr-i ‘âlî zikr olunan 1.500 akçe be-nevbet timar müteveffa İsa tahvilinden timarına*” tevcih olunması yönünde karar çıkmış ve 17 Eylül 1600’de tezkere verilmiştir.¹⁰²⁵ Diğer bir örnek, 2.100 akçelik timar tasarruf eden Sevindik’in vefatıyla mahlûl olan timarının yararlıkları, Tebriz ve Çimpe Kaleleri muhafazasında hizmetleri bulunan Mustafa’ya tevcih edilmesiyle alâkalıdır. (16 Eylül 1600)¹⁰²⁶ Seyyid Ali merkeze müracatında, Niksar nahiyesi Kandilüs köyü ve gayriden 3.000 akçe kılıç timara mutasarrıf olduğunu, yarar ve emekdar olduğundan dolayı 3.000 akçe terakkiye emr-i şerif verildiğini bildirmiştir. Kendisine verilen terakkinin 1.300 akçesi Niksar nahiyesi Evham köyü ve gayriden 4.600 akçe timar tasarruf ederken vefat eden Ali’den, 500 akçesi kimsenin tasarrufunda olmayan mahlûl timardan karşılanarak elinde olan 3.000 akçe timarına zam ve ilhâk olunarak istihkâkı bedelinden noksanıyla 6.000 akçe

¹⁰²² BOA DFE. RZ d. 36;5/1.

¹⁰²³ BOA DFE. RZ d. 36;12/2.

¹⁰²⁴ BOA DFE. RZ d. 36;17/2.

¹⁰²⁵ BOA DFE. RZ d. 239; 105.

¹⁰²⁶ BOA DFE. RZ d. 239; 113 İlgili diğer kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ d. 36; 25/2, 32/1, 38/3, 40/1, 50/2, 52/1, 54/1, 65/1.

olarak tevcih edilmiştir. Görüldüğü üzere aldığı terakkinin sadece 1.800 akçesi tevcih edilmiştir.¹⁰²⁷ Timarın vefatından dolayı mahlül kalarak başka bir sipahiye tevcih edilmesi ile ilgili diğer bir kayıt, Sorkun alaybeği tarafından mektupla merkeze bildirilmiştir. Niksar nahiyesi Alaaddin köyü ve gayriden 1.500 akçe timar tasarruf ederken vefat eden Mustafa'nın mahlül olan timarı, yararlılığı mukabelesinde 3.000 akçe ibtidâ timara hak kazanan Ramazan Bey'e ibtidâsı bedelinden noksanıyla timarı olduğu sancakta sakin olup sefere gitmek şartıyla tevcih edilmiştir.¹⁰²⁸ Vefatıyla timarının başka bir sipahiye tevcih edildiği diğer bir tevcih kaydı sipahi Resul'e aittir. Resul, Sivas sancağı İnceviran köyü ve gayriden 3.000 akçe timar tasarruf ederken, Girit Seferi'nde şehit olmuştur. Vefatından dolayı mahlül olan timarı, yararlılığı mukabelesinde 3.000 akçe timara layık görülen Hüseyin'e Girit Seferi'ne gitmesi şartıyla tevcih edilmiştir.¹⁰²⁹ 1066 numaralı Sivas yoklama defterinde timarın kan bağı olmayan diğer bir kişiye intikâli ile ilgili örnekler oldukça fazladır. “Orta boylu kara gözlü çatuk kaşlu mezkûr Ali gelüb timar-ı mezburu diğer Ali'nin fevtinden alub berât itmişdir.”¹⁰³⁰ “Orta boylu ela gözlü açuk kaşlu mezkûr Receb gelüb Mustafa'nın fevtinden alub berat itmişdir.”¹⁰³¹, “mezkûr Hasan gelüb müteferrika Mehmet fevtinden alub berât eylemişdir.”¹⁰³²

3.2.14 Feragât

Ferağ, Arapça bir kelime olup “vazgeçme, terk etme” anlamlarına gelmektedir.¹⁰³³ Feragat, Osmanlı Devleti timar sisteminde sipahinin tasarrufunda olan dirlik hakkını başkasına bırakarak dirliğinden vazgeçme anlamı taşımakta ve incelenen defterlerde timarın intikaline sebep olan usullerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, sipahinin kendi isteğiyle de olsa timarından neden vazgeçtiği belgelerde çoğunlukla belirtilmemektedir. Bu husus genellikle dirliğinden memnun olmayan sipahilerin daha iyi bir timar elde etmek için timarından feragât ederek mazul duruma düşmek istemeleri şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁰³⁴ 1537 tarihli Timar İntikâl ve Tevzî Kanunâmesinde, erbâb-ı timardan bazı sipahilerin, sırf terakki elde etmek için hile ve

¹⁰²⁷ BOA DFE. RZ d. 645; 180.

¹⁰²⁸ BOA DFE. RZ d. 645; 201/2.

¹⁰²⁹ BOA DFE. RZ d. 645; 273.

¹⁰³⁰ BOA DFE. RZ d. 1066; 270/2.

¹⁰³¹ BOA DFE. RZ d. 1066; 284/2.

¹⁰³² BOA DFE. RZ d. 1066; 4 Diğer kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ d. 1066; 105/2, 108/2, 148/2, 157/3, 197/2, 199/1, 220/1, 229/1, 267/3, 268/3, 268/1, 307/1, 313/1, 314/1, 337, 377/3.

¹⁰³³ Şemseddin Sami, *a.g.s.*, s. 986.

¹⁰³⁴ Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s.52; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623)*, C. 3, Nilüfer Epçeli (çev.), Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 115.

bahane göstererek timarlarından feragat ettikleri ve daha gelirli bir timara talip olarak terakki elde ettikleri bildirilmiştir. Aynı kanunnâmede, bu gibi durumlara müsaade edilmeyeceği, bu sipahilerin ellerindeki timarları olduğu gibi tasarruf edecekleri ve bu suretle terakki elde etmelerinin engellenmesi hususunda dikkatli davranılması emredilmiştir.¹⁰³⁵ Terakki sağlamak için hile ve bahane ile timarından feragat ederek diğer timara talip olanların bu haklarını kötüye kullanmalarını önlemek adına alınan bu gibi tedbirler ise maalesef çoğu zaman etkili olmamıştır. Özellikle de seferlere gitmedikleri için kayıtları tamamen silinmiş olan timar sahiplerinin bir kolayını bulup tekrar timar almaları da mümkün olmuştur.¹⁰³⁶

Bir şekilde timarından feragat ederek gelirsiz kalan sipahilerin bir kısmının, bu müddet zarfında ticaretle meşgul oldukları görülmüştür. Örneğin Dergâh-ı Mualla çavuşlarından Koyun Emîni Mahmud Çavuş'a gönderilen bir hüküm, bazı sipahilerin timarlarından feragat ederek kâr-ı kisb (ticaret) ile meşgul oldukları ve deftere celeb¹⁰³⁷ olarak yazıldıklarını göstermektedir.¹⁰³⁸ Yine timar sisteminin büsbütün bozularak devlet idaresinde büyük bir buhrana sebep olduğu 16. yüzyılın sonlarına doğru yapılan yolsuzluklardan biri de feragatin, iş adamı vasfındaki yeni timar sahiplerinin sefer zahmetinden, baş ve can korkusundan bir çare olarak gördükleri bir yol olmasıdır. Şöyle ki; bunlar huzur içinde kâr ve kazançlarıyla meşgul olabilmek için sefer zamanlarında timarlarını birtakım aracılara, seferden dönüşte bu timarlarından eski sahipleri lehine feragat etmek şartıyla devir ve tahvil ettirmenin yolunu bulmuşlardır.¹⁰³⁹ Meselâ bu hususla alakâlı olarak, sefer zamanı yaklaştığında bazı timar sahiplerinin timarlarından feragat edip başkalarına tevcih ettirdikleri duyulduğundan sefer sona erinceye kadar hiç kimseye bu gibi timarlar için tezkire veya berat verilmemesi ile ilgili 15 Ocak 1566 tarihinde Rumeli, Rûm, Anadolu ve Karaman Beylerbeyilerine hüküm gönderilmiştir.¹⁰⁴⁰

Osmanlı arazi hukuku bir raiyyete tarlasını veya çiftliğini ferâğ etme hakkı tanımaktadır. Ancak bu hakkı kullanarak timarını ferâğ etmesi sipahinin iznine bağlıdır. Yaşlı bir köylü, hayattayken yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu toprağını

¹⁰³⁵ “*erbâb-ı timardan mücerred terakkî eylemek için hile bahane ile timarlarından ferâgat edüb bir âhar timara tâlib olub bu bahane sipahiler kendülerine terakkî etdürürler. Anın gibi terakkî etmek bahanesiyle tasarrufunda olan timarından ferâgat etmek isterseler makkûl olunmayub elindeki timarı kemâ kân tasarruf etdüresiz*” Ahmet Akgündüz, *a.g.e.* s. 578; M. Tayyib Gökbilgin, “a.g.m”, s. 46.

¹⁰³⁶ Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m.”, s. 890.

¹⁰³⁷ Kesilecek hayvanı, özellikle koyunu getirerek kasaplara satan tacir anlamındadır. Şemsettin Sami, *a.g.s.*, s. 479.

¹⁰³⁸ BOA, ADVN. MHM. d. 7, 1999, s. 155.

¹⁰³⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 320.

¹⁰⁴⁰ BOA, ADVN. MHM. d. 5, 1994, s. 144.

ferâğ edebilir. Ferâğda köylü, verdiği tapu resmine karşılık olarak timarı alan kişiden bir miktar para alır. Aynı zamanda –kanunda yeri olmasa bile- sipahi de izin verdiği için bir miktar para kabul eder.¹⁰⁴¹ Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde Şeyhülislâmlık yapan ve her zaman devlet politikalarından yana tavırla bilinen İbn-i Kemal, devlet mülkiyetinde araziye ilişkin hukuk ilkelerini belirtirken, toprağın kiralınmasını, devir ve ferâğ yoluyla satışını veya erkek evlâtlara miras olarak intikâlinin mümkün olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴²

Tablo 20. Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Timardan Ferâgat Sebepleri

Tarihi ve Defter Numarası	Hüsn-i İhtiyârıyla (kendi rızasıyla) ¹⁰⁴³	Pîr-i fani Olmak Sefere İktidarı Olmamak	Sebebi Belirtilmeyen	Toplam
1573 (DFE. RZ.36)	11	11	-	22
1601 (DFE. RZ.239)	39	3	-	42
1620 (DFE. RZ.392)	9	-	20	29
1633-1646 (DFE. RZ.1066)	-	-	10	-
1651 (DFE. RZ.645)	-	-	-	-
TOPLAM	59	14	30	103

1573, 1601, 1620 ve 1633-1646 Timar ve Zeamet Ruznâmçe ve Yoklama defterinden hareketle incelenen tevcih tezkirelerinde belirtilen tarihlerinde, Sivas sancağında timarın intikâlinde rol oynayan ikinci etken feragattir. Tablo 20’de görüldüğü üzere, 1573’de 22, 1601’de 42, 1620’de 29 ve 1633-1646 tarihleri arasında 10 adet olmak üzere Sivas sancağında 103 sipahi çeşitli nedenlere timarından feragat etmiştir. 1651 tarihli Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defteri’nde ise feragat yoluyla timarın intikâline dair kayıt mevcut değildir. Yine tablodan hareketle, timar sahibinin hüsn-i ihtiyârıyla oğluna ya da başka bir kişiye ve pîr-i fâni (yaşlı)/nâ-tüvân (güçsüz, zayıf) olmasından dolayı sefere iktidarı olmaması gibi sebeplerle ferâgat ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 36 numaralı defterde feragâte teşkil eden sebeplerin 11

¹⁰⁴¹ Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 13-14.

¹⁰⁴² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, s. 174.

¹⁰⁴³ Daha öncede ifade ettiğimiz gibi “hüsn-i ihtiyârıyla” ifadesi herhangi bir baskı ve zorlama olmadan sipahinin kendi rızası ile feragat ettiğini gösteren bir durumdur. Ancak bazı feragat kayıtlarında bu ifade yer almamakta; “...timar fariğ Mehmet tahvilinden kendüye virilmek rica itmeğin...” şeklinde kaydedilmektedir. Bu durum, sipahinin feragate zorlandığı anlamını taşımaz. Örneğin 392 numaralı defterde “hüsn-i ihtiyârıyla” tabirinin geçtiği 9 hüküm tespit ettik. Bu durum geriye kalan feragatlerin zorla yaptırıldığını akla getirmemelidir. Keza incelenen defterlerde sipahinin feragate zorlandığına yönelik hiçbir kayda rastlanılmadığını belirtmek isteriz.

tanesi kişinin hüsn-i ihtiyârıyla ve 11 tanesi de kişinin pîr-i fâni olmasından dolayı yapılmıştır. 239 numaralı defterde kişinin hüsn-i ihtiyârıyla yaptığı feragat 39 iken, 3 adet feragat kaydı kişinin pîr-i fâni olmasından dolayıdır. 392 numaralı defterde 29 feragat kaydından 9 tanesi kişinin hüsn-i ihtiyârıyla yapılmış, 20 adet feragat kaydının sebebi ise belirtilmemiştir. 1633-1646 tarihleri arasında tespit ettiğimiz 10 adet feragat kaydında feragatın sebebi yazılmamıştır.

Tablo 21. Timar ve Zeamet Ruznâmçe Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Ferâgat Durumunda Timarın İntikalindeki Dağılım

Tarihi ve Defter Numarası	Sipahinin Oğluna ferâgati	Sipahinin kardeşine ferâgati	Başka bir sipahi yararına ferâgat	Toplam
1573 (DFE. RZ.36)	11	-	11	22
1601 (DFE. RZ.239)	7	6	29	42
1620 (DFE. RZ.392)	-	1	28	29
1633-1646(DFE. RZ.1066)	1	-	9	10
1651 (DFE. RZ.645)	-	-	-	-
TOPLAM	19	7	77	103

Yine Tablo 21’den hareketle 36 numaralı defterdeki 22 adet feragat kaydından 11 tanesi sipahinin oğluna feragatini, 11 tanesi de sipahinin başka bir sipahi yararına yaptığı feragatleri oluşturmaktadır. 239 numaralı defterde yer alan 42 adet feragat kaydının 7 tanesi sipahinin oğluna feragatini oluştururken, 6 tanesi sipahinin kardeşine feragatini, 29 tanesi de sipahini başka bir sipahi yararına feragatini oluşturmaktadır. 392 numaralı defterde yer alan 29 kayıttan 1 tanesi sipahinin kardeşi yararına, 28 tanesi ise sipahinin başka bir sipahi yararına feragati yer almaktadır. 1066 numaralı Sivas yoklama defterinde feragat yoluyla timarın intikaline dair 10 adet kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan 1 tanesi sipahinin oğluna intikâlini, diğerleri ise sipahinin başka sipahi yararına ferâgatini işaret etmektedir. Ancak defterde, “*Orta boylu açık kaşlu saruşın mezkûr İsmail gelüb fâriğ Ahmet tahvîlinden alub berât itmişdir*” şeklindeki kayıta görüldüğü üzere kişinin hüsn-i ihtiyârıyla ya da pîr-i fâni olması gibi feragat sebepleri kaydedilmemiştir.¹⁰⁴⁴

Osmanlı yönetimi, sipahinin yaşlılığından dolayı timarını başka birine feragat etmesine müsaade ettiği gibi, bazı vergilerin de talep edilmemesi noktasında hassasiyet

¹⁰⁴⁴ DFE. RZ. d nr.1066; 356/3 Fergat ile ilgili diğer kayıtlar için Bkz. 1066;3/3, 6/1, 18/1, 107/1, 354/2, 356/3.

göstermiştir. Örneğin Özi’de timara mutasarrıf iken yaşlılığından dolayı sefere gitmeye iktidarı olmayan Dursun Bey “*mecrûh u marîz ve pîr ü ihtiyâr u amel-mande*” olduğundan Niğbolu Kalesi muhafazasına verilmiş ve hizmette olduğu sürece “...*sâyir ma’zûl erbâb-ı tîmâr ile seferde ve sâyir hizmetlerde mevcûd bulunmadı deyü ehl-i örf tâyifesine ve âhardan bir ferde tekâlîf-i şâkka ve hâricden bir ferde hilâf-ı şer’-i şerîf ol vechile rencide*” ettirilmemesi yönünde Niğbolu kadısına hüküm göndermiştir.¹⁰⁴⁵

Timar sahiplerinin oğulları, kardeşleri ya da başka bir sipahi lehine timarından ferâgat ettikleri görülmektedir. Belgelerde sıklıkla kaydedilen “*hüsn-i ihtiyârıyla*” ifadesi daha önce de belirttiğimiz gibi herhangi bir baskı ve zorlama olmadan sipahinin kendi rızası ile feragat ettiğini gösteren bir durumdur. Örneğin 3.000 akçe timar tasarruf eden Ali, kendi rızasıyla timarından feragat etmiş ve feragatından timarı, hizmet ve yararlılığı mukabelesinde Rum’un timar defterdârı Hacı İsmail Bey’in oğlu Mahmud’a intikâl etmiştir. “*Zikr olunan 3.000 akçe timar berâtı verüb hüsn-i ihtiyârıyla ferâgat iden Ali tahvîlinden mahlûl olmağın Rumun timarları defterdârı Hacı İsmail kullarının bu def’a vâki’ olan seferde külli hizmet ve yoldaşlık vücuda gelmişdir deyu sulbi oğlu Mahmud’a timarı verilmek ricasına*” şeklinde kaydedildiği üzere mezkûr Ali’nin timarını kendi rızasıyla verdiği belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti, zaim ve timar sahiplerinin hayatta iken dirliğini oğluna bırakmasını uygun görmemiştir. Ancak bu hususun bazı istisnaları vardır. Şöyle ki, bir sipahi ihtiyarlayıp ya da hastalanıp sefere ve hizmete muktedir olmazsa ve yetiştirilmiş yarar yiğit oğlu bulunursa kendisine de bundan sonra timar talep etmemek üzere yani “*min ba’d kendüye dirlik olmamak/almamak*” şartıyla timarını kısmen veya tamamen oğlu ya da oğullarına tevcih edilmesini isteyebilmektedir.¹⁰⁴⁶ 1536 tarihli timar intikâl kanunnâmesi bu hususla ilgili sipahinin pîr ve nâ-tüvân olduğu için hizmette iktidârı kalmamışsa yetişmiş yarar yiğit oğul/oğullarına kendisine sonradan dirlik almamak üzere timarını oğluna bırakabildiğini belirtmektedir.¹⁰⁴⁷ Keza timar tevcih kayıtlarında bu husus sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin “*zikr olunan 500 timara mutasarrıf olan Pir Aziz pîr-î fani olub sefer-i hümayûna iktidârı olmayub kendüye min ba’d timar almamak üzere timar tasarruf etmeyen oğlu*” İbrahim’e feragât etmiştir.¹⁰⁴⁸ Yine, “*Hazar oğlu mezkûr Şakir der-i devlete gelüb Sivas sancağında Tozanlu*

¹⁰⁴⁵ BOA, ADVN. MHM. d. 85, 2002, s. 278.

¹⁰⁴⁶ M. Tayyib Gökbilgin, “a.g.m”, s. 44; Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 159; Ömer Lütü Barkan, “a.g.m”, s. 320.

¹⁰⁴⁷ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.* s. 577; Hazarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁰⁴⁸ BOA DFE. RZ. d.36; 66/1 İlgili diğer kayıtlar için Bkz. BOA DFE. RZ. d. 36; 9,10,11, 13/1, 14/2, 15, 33/2.

nâhiyesinde Karkın nâm karye ve gayriden 1.300 akçe timâra mutasarrıf olan Hazar pir-i fani olub sefere iktidarı olmamağla kendüye min-ba'd dirlik almamak üzere” timarından feragât etmiştir.¹⁰⁴⁹ DFE. RZ. d.nr. 239; 16/1 numaralı bir diğer tevcih kaydında Hızır isimli sipahi Sivas sancağında 3.150 akçe timara mutasarrıf iken, yaşlılığından dolayı timarını, timar tasarruf etmeyen çocukları İbrahim ve Recep Beylere ber vec-i iştirâk tasarruf etmeleri için feragât etmiştir. Son olarak, Sivas sancağı Niksar nahiyesi Başçiftlik köyünden 1.200 akçe timar tasarruf eden Ali, timarını Uyvar Seferi’nde hizmetleri olan ve karşılığında 3.000 akçe terakkiye layık görülen, aynı zamanda da Dergâh-ı ‘âli çavuşlarından İbrahim Çavuş’un adamı olan oğlu Mehmet’e ferâgat etmiştir. Mezkûr Mehmet’in aldığı ibtida timarının üstüne, 1.200 akçe babasının ferâgatinden ve 1.000 akçe de aldığı terakki olmak üzere 5.200 akçelik timar tevcih edilmiştir.¹⁰⁵⁰

Bir sipahi timarından feragât ettiğinde, bu terk ettiği timar diğer bir sipahiye tevcih olunup, südde-i sâadetten berat-ı âlişân verilinceye kadar bu tezkireli ise tezkire verilmeli, tezkiresiz ise beylerbeyi tarafından başkasına berat verilmemelidir. Beylerbeyi, feragat eden sipahiye başka bir timar vermeyecektir. Çünkü bu durumda iki timar birden tasarruf etmiş olur.¹⁰⁵¹ Bu hususla ilgili olarak incelenen defterlerde bazı tevcih kayıtlarına rastlanmaktadır. Örneğin, Kasım oğlu İbrahim’e Donânâmâ-yı Hümâyûndaki hizmet ve yoldaşlığına karşılık 3.000 akçe ibtidâ timar verilmiş, ancak müyesser olmamıştır. Sivas sancağı Yıldız nahiyesi Beduhtun köyünden 2.700 akçe timar tasarruf eden babası Ali’nin vefatıyla mahlûl olan timarı oğlu Abdülfettah’a 1 Ekim 1599’da tevcih olunmuştur. Ancak Abdülfettah, babasının vefatıyla kendisine intikâl eden timarından daha sonra ferâgat etmiştir. Abdülfettah’ın ferâgatinden mahlûl olan timar 22 Kasım 1600’de ise mezkûr İbrahim’e tevcih edilmiştir. Tevcih tezkiresinde Abdülfettah’ın ferâgat sebebi kaydedilmemiştir. Tevcih tezkire kayıtlarında sipahinin kardeşi yararına da timarından ferâgat ettiğini görüyoruz. Örneğin, Cafer oğlu İbrahim, Sivas sancağında Kızılçaviran karyesi ve gayrıdan 3.150 akçe timara kardeşi Zeynel ile birlikte ber-vech-i iştirâk ikisi bir beratla mutasarrıftır. Zeynel, kardeşi İbrahim lehine timarından kendi isteğiyle ferâgat etmiş ve hissesi 27 Temmuz 1600 tarihinde İbrahim’e tevcih edilmiştir.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁹ BOA DFE. RZ. d. 239; 102, 8/1,

¹⁰⁵⁰ BOA DFE. RZ. d. 239; 41/1.

¹⁰⁵¹ Mehmet Tayyib Gökbilgin, “a.g.m”, s. 41.

¹⁰⁵² BOA DFE. RZ. d. 239; 19/1.

3.2.15 Sefere Gitmeme (nâ-bedîd/niyâmed)

Sivas sancağı ve bağlı nahiyeler dâhilinde incelenen defterlerde timardan azledilmeyi gerektiren ve belgelere “nâ-bedîd” veya “niyâmed” olarak kaydedilen diğer bir husus, sipahinin memur olduğu sefere gitmemesidir. Bilindiği üzere timar tevcihleri sıkı sıkıya vazifeye bağlıdır. Ayn Ali Efendi'nin “ve subaşılardan ve sipahilerin cüz'î bahane ile timarları alınmaya. Meğer emrolunan hizmete varmayalar veya sefer-i hümayûna varmayalar...”¹⁰⁵³ şeklinde izah ettiği gibi sefere katılmamak ve hizmette bulunmamak sipahinin timarından azledilmeyi gerektiren en önemli husustur. Yine timar sistemi ile ilgili bir risâlede “...Ve bir bahşi dahi ze'amet ve timardır ki erbâb-ı Divâna ve a'dâları ile mukatele vü mukabelesinde ba'zı dil-âverâne ta'yin olunmuşdur ki bu taifeye zü'emâ ve erbâb-ı tumâr dirler, asker didikleri bu taifedir. Alaybeğleri ve çeribaşılardı vardır, anlar dahi ze'amet ve timar tasarruf ederler. Cümlesi me'mûr oldukları hizmetlerinde daim ve kaim oldukça ze'amet ve timarları tasarruflarında olur. Bilâ sebep ellerinden alınup âhara verilmez. Hatta birisi uğur-ı hümayûnda giriftar u şehid veyâ fevt, nâ-bedid olsa pes kanun vaz' olunmuşdur, zeamet ve timarı oğluna, oğlu yoğ ise ahara virilür.”¹⁰⁵⁴ şeklinde ifade edildiği gibi, sefere gitmeyen ya da gidip seferden firar eden sipahinin timarı elinden alınmaktadır. Bu sebeple timarından mazul olan sipahinin yeniden timara talip olabilmesi için, tekrar sefere eşmesi ve yeni münhaller beklemesi gerekmektedir.¹⁰⁵⁵ Bununla birlikte sefere gitmedikleri için kayıtları tamamen silinmiş olan timar sahiplerinin bir yolunu bulup tekrar timar almaları da mümkün olmuştur.¹⁰⁵⁶ Sipâhilerin kanuna aykırı olarak timar almalarının önlenmesi yönünde 1536 tarihli Timar İntikâl ve Tevzî Kanunâmesi'nde “sefere varmayub min ba'd dirlik verilmemek emrolunan sipahilerin sebeb-i azilleri görülmemek ile her biri bir tarikle timara tâlip olub emrime muhâlif çok sipahiler yine timarlar alırlar imiş. Ol bâbda dahi kemâliyle dikkat ve ihtimâm edüb sipahiye timar tevcih olunmalu olduklarında yoklama defterine ve sebe-i azline ol mahallere nazar edüb, timar verilmesine mâni olmayub emr üzere timara müstehâk ise tevcih edüb, sebeb-i arzın bile kayd edüb tafsîl ile ve tezkereleri tafsîl eyleyeler.”¹⁰⁵⁷ şeklinde sefere gitmedikleri için timarından azledilen sipahilerin azil sebeplerinin hususiyetle kaydedilmesi istenmiştir. İncelenen defterlerde sefere gitmeyenlerin durumu “timar-ı

¹⁰⁵³ Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁰⁵⁴ İlhan Şahin, “a.g.m.”, s. 923.

¹⁰⁵⁵ Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁰⁵⁶ Ömer Lütfi Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, s. 889.

¹⁰⁵⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. IV/I. s. 578.

*İbrahim an tahvîl-i biraderes Musa ki nâ-bedîd*¹⁰⁵⁸ şeklinde ya timar sahibinin kimliğinin açıklandığı kısımda, ya da “*zîkr olunan 2.500 akçelik hisse timar Kıbrıs seferine gelmeyen Mahmud tahvilinden*”, “*zîkr olunan 300 akçelik hisse Kıbrıs seferine gelmeyen İbrahim tahvilinden*”¹⁰⁵⁹ şeklinde tevcih açıklama kısmında yer almaktadır. Burada şunu belirtmek gerekir ki, gerek tevcih ve gerekse intikâl sebepleri ile ilgili yapılacak istatistiksel çalışmalarda, sadece sipahinin kimliğinin açıklandığı kısımla yetinilerek yapılan bir çalışma kesinlikle eksik kalacaktır. Örneğin 1573 tarihli defterde yer alan 7 adet sefere gelmediğinden timarı mahlûl olan sipahilerden sadece bir tanesi sipahinin kimliğinin açıklandığı kısımda yer alırken, diğerleri tevcih açıklama kısmından tespit edilmiştir.

Tablo 22. Timar ve Zeamet Ruznâme Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Sefere Gitmeme Durumunda Timarın İntikalindeki Dağılım

İntikâl Sebebi	Defter Numarası ve Tarih					Toplam
	1573 DFE. RZ.36	1601 DFE. RZ.236	1620 DFE. RZ.392	1633-1646 DFE. RZ.1066	1651 DFE. RZ.645	
Sefere Gitmeme	7	8	19	14	28	76

Defter kayıtlarından hareketle oluşturduğumuz Tablo 22’ye göre, 36 numaralı defterde 7 adet sipahinin sefere gitmedikleri için timarları ellerinden alınmıştır. Sipahilerin bu dönemde (1573) gitmekten kaçındıkları ya da gidip firar ettikleri sefer Kıbrıs Seferi’dir. İlgili kayıtların bazılarına bakıldığında; Sivas sancağı Tozanlı nahiyesi Ermenis köyünden 1.301 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Hamid, Kıbrıs Seferi’nde bulunmadığı için hissesi mahlûl olmuş, mahlûlünden dolayı 1.301 akçelik timarı oğlu Gülâbiye tevcih olunmuştur.¹⁰⁶⁰ Bir diğer örnek, Sivas sancağı Artukabad nahiyesinde timarının baş köyü olan Akkarbansaray ve gayri köylerden 20.000 akçe zemate tasarruf eden zaim Mehmet Bey’e aittir. Kendisine Nahçıvan Seferi’ndeki yararlılıklarından dolayı 3.000 akçe terâkki verilmiştir. Verilen terâkki yine Artukabad nahiyesi Karaağaç köyünden 3.100 akçe timar tasarruf ederken sefere varmayan

¹⁰⁵⁸ BOA DFE. RZ. d.239;106/2.

¹⁰⁵⁹ BOA DFE. RZ. d.36;57/1.

¹⁰⁶⁰ BOA DFE. RZ. d.36; 20/2.

Mehmet tahvilinden karşılanarak 23.100 akçe olarak tevcih edilmiştir.¹⁰⁶¹ Yine, Sivas sancağı Tozanlu nahiyesi Hisarcık, Sisviran ve gayri köylerden 2.200 akçe timar tasarruf eden Bali Bey sefere gitmediği için timarı mahlûl olmuştur. Mahlûl timar, 800 akçe noksanıyla Magosa muharebesindeki yoldaşlığından dolayı ibtidâdan Rum'da 3.000 akçe timar verilen sipahi Mehmet'e intikâl etmiştir.¹⁰⁶²

İncelenen defterlerden 239 numaralı defterde Sivas sancağı sipahilerinin bu dönemde (1600-1601) gitmekten kaçındıkları ya da firar ettikleri seferlerin başında Eğri ve Uyvar seferleri gelmektedir. Sipahilerin hangi sebepten dolayı (bulaşıcı hastalık, yaşlılık vb.) sefere katılmadıkları bilgisi kayıtlarda yer almamıştır. Bilindiği üzere III. Mehmet'in ordularının başında katıldığı Eğri Seferi zaferle sonuçlanmıştır. Ancak zaferden hemen sonra kalenin Türklerin eline geçmesini sindiremeyerek yardıma gelen Avusturya Arşidükü Maximilien ve Eflak voyvodası Sigismund kumandasındaki büyük bir ordu Eğri'den kalkacak olan Türk ordusunu bastırmak için harekete geçmişlerdir. Avusturya ordusu üzerine sevk edilen Vezir Hadım Cafer Paşa düşman ordusunun çok fazla olduğunu bildirmiş, bu sırada askerinin büyük bir kısmı gerek soğuktan gerek dondan ve gerekse düşman askerinin çokluğundan geri dönmüştür.¹⁰⁶³ Bu gibi hususlar dikkate alındığında askerinin sefere gitmemesi ve firarlarıyla ilgili olarak bazı değerlendirmeler yapmak zor olmasa gerekir. Hatta Naima Efendi, bu seferden hemen sonra meydana gelen Haçova Muharebesi (26 Ekim 1596)'nin ardından Sadrazam Ciğalazade Sinan Paşa'nın yaptırdığı yoklamada, seferde bulunmayan askerleri "kaçak" sayarak, dirliklerini kesmesi ve ele geçirdiklerini de ağır şekilde cezalandırması neticesinde can korkusuyla barınacak bir yer bulamayan askerlerin Anadolu'ya geçerek Celâli eşkıyasına dönüşmeleri sebebiyle Ciğalazâde Sinan Paşa'yı eleştirmektedir.¹⁰⁶⁴

1601 tarihli defterde, 8 adet sefere varmadıkları için timarı ellerinden alınan sipahilere ait hüküm tespit edilmiştir. Mecidözü nahiyesi Kürtler köyü ve gayriden 9.000 akçe timara mutasarrıf olan İbrahim Bey, Uyvar Seferi'ne gitmediğinden timarı mahlûl olmuş, mahlûl olan timar Erdel Seferi'nde hizmetleri bulunan Abbas'a tevcih edilmiştir.¹⁰⁶⁵ Diğer bir tevcih kaydında 3.000 akçe timardan mazul olan sipahi Mehmet merkeze başvurmuş, "...Sivas sancağında Niksar nahiyesinde Avara nâm karye ve gayriden 3.000 akçe timara mutasarrıf olan Dergâh-ı mu'allâm müteferrikalarından

¹⁰⁶¹ BOA DFE. RZ. d.36; 42/1.

¹⁰⁶² BOA DFE. RZ. d.36; 4/1.

¹⁰⁶³ Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 119-123.

¹⁰⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 1, s. 168-171.

¹⁰⁶⁵ BOA DFE. RZ. d.239; 35.

Mahmud Eğri Seferi'ne gelmeyüb timarı mahlüldür deyu ...” kendisine verilmesini rica etmiştir. Merkezden ise “*..ber-müceb-i emr-i'âlî zikr olunan 3.000 akçe timar vech-i meşrûh üzere sefere gelmeyen merkum Mehmed tahvilinden elinden giden timarı bedeli merkûm Mahmud'a...*” tevcih edilmesi için tezkere verilmiştir.¹⁰⁶⁶ DFE. RZ. d nr. 239; 106/2'de kayıtlı başka bir tevcih kaydına göre, İbrahim ve Musa kardeşler, Sorkun nahiyesi Kayacık köyünde 1.600 akçe timara ber vech-i iştirâk tasarruf etmektedir. Ancak mezkûr Musa, vaki olan sefere gitmediğinden mahlül olan hissesi kardeşi İbrahim'in talebi üzerine kendisine tevcih edilmiştir.

1066 numaralı 1633-1646 dönemine ait Sivas yoklama defterinde sefere gitmediği için timarından azledilen sipahi sayısı 14'tür. Çoğu kayıta “*karacık kaşlu ela gözlü mezkûr Piri Mehmet timar-ı mezbûru sefere varmayan Kenan tahvilinden alub berât itmiştir.*”¹⁰⁶⁷, “*Orta boylu elâ gözlü esmerü'l-levn mezkûr Mehmet gelüb timar-ı mezburu sefere varmayan Veli tahvilinden alub berât itmiştir.*”¹⁰⁶⁸ şeklinde sipahinin memur olduğu seferin adı kaydedilmemiştir. Bazı kayıtlarda ise sipahilerin gitmekten kaçındıkları seferin adı kaydedilirken, “*Orta boylu açık kaşlu mezkûr Ali timar-ı mezburu Bağdad Seferi'ne varmayan Baki tahvilinden berât eylemiştir.*”¹⁰⁶⁹ “*Mezkûr Mustafa gelüb Beyazıd'ın Bağdad Seferi'ne varmaduğundan alub berat eylemiştir*”¹⁰⁷⁰, bazı kayıtlarda ise “*Kara yağız vasatu'l-kâme ela gözlü olan mezkûr Mehmet gelüb sene selase ve erba'un ve elf Şevval tarihli sefere gelmeyen Süleyman tahvilinden alub berât eylemiştir.*”¹⁰⁷¹ şeklinde sipahinin gitmediği seferin adı yerine tarihi belirtilmiştir. Tevcih tezkire kaydında, belirtilen tarihten hareketle sipahinin memur olup gitmediği seferin Lehistan Seferi olduğu tespit edilmektedir.

İncelenen rûzname defterleri içerisinde sefere gitmediği için dirliği elinden alınıp başka bir sipahiye intikâlin fazla olduğu defterlerden birisi 392 numaralı defterdir. Bu hususa yönelik 19 adet hüküm tespit edilmiştir. Sipahilerin gitmekten kaçındıkları seferler; Erdel ve İran (Tebriiz, Şark, Revan) seferleridir. Bunların yanısıra sipahilerin vaki olan seferlerde hizmette (kale fethi, toprak nakli gibi) ve yoklamalarda bulunmamaları da timarlarının elinden alınarak tevcih tezkirelerinde nâ-bedîd kayıt olmalarına sebep olmuştur. Örneğin, Dergâh-ı mu'allâ çavuşlarından Mahmut Çavuş'un oğlu Mustafa Bey'e yararlılığı mukabelesinde 6.000 akçe ibtidâ timar tevcihi

¹⁰⁶⁶ BOA DFE. RZ. d.239; 44/1.

¹⁰⁶⁷ BOA DFE. RZ. d.1066; 218.

¹⁰⁶⁸ BOA DFE. RZ. d.1066; 218/2.

¹⁰⁶⁹ BOA DFE. RZ. d.1066; 276/1.

¹⁰⁷⁰ BOA DFE. RZ. d.1066; 3/2.

¹⁰⁷¹ BOA DFE. RZ. d.1066; 14.

yapılmıştır. Mezkûr Mustafa'ya yapılan 6.000 akçe ibtidâ timarın 3.000 akçesi Sivas sancağı Sonisa nahiyesi Kuru köyü ve gayriden timar tasarruf eden, ancak Tebriz ve Erdel seferlerine gitmediğinden timarı elinden alınan Recep Bey'in mahlülünden karşılanmıştır. Sipahinin sefere gitmediğinden dolayı timarının elinden alınması ile ilgili Osmanlı kanunnâmelerindeki hususlardan bahsetmiştik. “...*imdi sefer-i mezbûra me'mûr olub gelmeyenlerin ze'ameti ve timârları alınub min ba'd davaları istima' olunmamak üzere...*”¹⁰⁷² şeklinde tevcih hükümlerinde bile yeri geldikçe kanûnları zikrederek tatbik etmesi, Osmanlı yönetiminin bu husustaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Sefere varmadığından timarı elinden alınan bir diğer sipahi mezkûr Yusuf'tur. Sivas sancağı Artukabad nahiyesi Ahmet Danişmend köyü ve gayriden 3.000 akçe timar tasarruf eden Yusuf, Revan Seferi'ne memur iken gitmemiş ve timarı mahlül olmuştur. Yusuf Bey'in mahlül timarı, sefer-i hümâyûnda hizmetleri mukabelesinde 3.000 akçe timara layık görünen Hıdır Bey'e intikâl etmiştir.¹⁰⁷³ Son örnekte, Sivas sancağı Hüseyinabad nahiyesi Ali Fakih köyü ve gayriden 3.000 akçe timara mutasarrıf olan Seyyid Bey, memur olduğu Şark Seferi'ne gitmemekle birlikte Revan Kalesi fethinde, top nakli hizmetlerinde ve dahi yoklamalarda bile bulunmamasından dolayı timarından azledilmiştir. Mezkûr Seyyid'in mahlülünden, yararlılığı Sivas Alaybeği Hasan Bey'in mektubuyla bildirilen ve 3.000 akçe timara layık görülen Ali'ye tevcih edilmiştir.¹⁰⁷⁴

Sipahinin sefere gitmediği için dirliğinin elinden alınıp, başka bir sipahiye intikâlinin en fazla olduğu defter 1651 yılına tekabül eden 645 numaralı defterdir. Defter kayıtlarına göre bu hususla alakalı 28 tevcih tezkire kaydı tespit edilmiştir. Dönemin siyasî olayları göz önüne alındığında bu dönemde sipahilerin gitmekten kaçındıkları sefer Girit Seferi ve bu sefere bağlı muhafaza ve muharebelerle birlikte çeşitli hizmetlerde mevcut olmamalarıdır. Bu hususla ilgili olarak birkaç örnek şu şekildedir: “...*Ali me'mûr olduğu Girit ceziresi seferine gelmeyüb ve toplar naklinde ve Kandiye Kal'ası muhafazasında ve hudûd boylarında mevcûd olmayub timarı ol-vecihle mahlül olmağın...*”¹⁰⁷⁵, “...*Hüseyin me'mûr olduğu Girit ceziresi seferine gelir iken yolda firar idüb Kandiye kal'ası muhafazasında ve muharebelerde timar-ı mezbûr vâki*

¹⁰⁷² BOA DFE. RZ. d.392; 17;44/1

¹⁰⁷³ BOA DFE. RZ. d.392; 19/1.

¹⁰⁷⁴BOA DFE. RZ. d.392; 52/2

¹⁰⁷⁵ BOA DFE. RZ. d.645; 184.

Diğer kayıtların bazıları çin Bkz.

392;72/2;85/1;87/2;88/2;90/2;96/2;107/1;107/2.

olan hizmetlerde mevcûd bulunmayub ile ol-vecihle timar-ı mezbûr mahlûldür...¹⁰⁷⁶, “...Hüseyn me'mûr olduğu Girit Seferi'ne gelmeyub toplar naklinde ve muhasara ve muharebelerde vesair hidemât-i hümâyûn'da sancağı askerîyle mevcûd bulunmayub timarı ol-vecihle mahlûldür...”¹⁰⁷⁷, “...İbrahim timarı olduğu sancakta sâkin olmayub ve me'mûr olduğu Girit seferine varmayub firar idüb timar-ı mezbûr mahlûl olmağla...”¹⁰⁷⁸, “...Yunus me'mur olduğu Girit ceziresi seferine gelürken Koca nam mahalde firar edüb sancağı askerîyle yolda bulunub timarı mahlûl oldukda...”¹⁰⁷⁹ “... Ali bu sene me'mûr olduğu Girit Seferi'ne gelirken Çeşme nâm mahalde firar idüb Kandiyeye kal'ası muhafazasında ve muhârebe ve sa'ir hidmet-i hümâyûnda timar-ı mezbûr ile kimesne mevcûd olunmayub...”¹⁰⁸⁰ “...Osman me'mûr olduğu Girit ceziresi seferine dört seneden berü gelmeyub ve Kandiyeye Kal'ası muhafazasında ve binâsı fermân olunan kal'a-ı cedîd hizmetinde mevcûd bulunmayub timar-ı mezbûr her vecihle mahlûldür...”

Sivas sancağı özelinde timar sistemindeki bozulmayı/çözülmei tespiti amaç edinen çalışmada sistemde meydana gelen bozuklukların özellikle 1651 tarihli defter kayıtlarına fazlasıyla yansıdığını belirtmeliyiz. Defter kayıtlarından verilen bu örneklerin her birinde ayrı bir hususun altını çizmek gerekir. Bilindiği üzere Osmanlı yönetimi bir sefere karar verince beylerbeylerine, sancakbeylerine ahkâm-ı şerîfe (padişah hükümleri) gönderilir ve belirlenen mahalde askerîyle hazır olmaları emredilir. Girit Seferi'nde gönderilen hükme göre askerînin toplanmasının emredildiği mahal Sakız Adası'nın karşısında yer alan Çeşme olarak tanınan ve çok iyi bilinen iskeledir. Girit Seferi'nde gönderilen hükme göre, Anadolu eyâletindeki bazı sancakbeyleri ile Sivas ve Karaman valilerine emirler gönderilerek askerîlerin Çeşme'de¹⁰⁸¹ Rumeli askerînin ise Selânik'te toplanmaları emredilmiş ve bunların nakli için Çeşme'ye altmış, Selânik'e doksan nakliye gemisi gönderilmiştir.¹⁰⁸² Timar tevcih tezkirelerine Çeşme, sipahilerin en fazla firar ettikleri ya da askerî ve sancağıyla yolda yakalandıkları mahal olarak kaydedilmiştir. İncelenen defterde timar tezkire kayıtları buna işaret ederken; 1647 senesi Girit cephesinde cereyan eden olaylara da göz atmak gerekir. Kaptan-ı deryalığa tayin olunan Musa Paşa'nın 1647 senesi yazında yapılacak harekâtta Çeşme'de

¹⁰⁷⁶ BOA DFE. RZ. d.645; 188.

¹⁰⁷⁷ BOA DFE. RZ. d.645; 219.

¹⁰⁷⁸ BOA DFE. RZ. d.645; 234.

¹⁰⁷⁹ BOA DFE. RZ. d.645; 237-238.

¹⁰⁸⁰ BOA DFE. RZ. d.645; 239.

¹⁰⁸¹ Mustafa Cezar, *a.g.e.* s. 1964; Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.* s. 244; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.3, s. 218.

¹⁰⁸² İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 3, s. 394.

bekleyen askeri almak için bu limana gelmişken düşman gemilerinin hücumu hazırladıklarını görünce, askerleri gemilere almadan geri dönmesi,¹⁰⁸³ askere firar etmenin yolunu açmış olabileceğine, Musa Paşa'nın bu hareketi her ne kadar azline sebep olsa da; bu dönemde seferden firar eden asker kadar, kendisinden beklenen işi göremeyen, mücadele cesareti gösteremeyen, elindeki donanmaya komuta edemeyen kaptân-ı deryaların varlığına da işaret etmek gerekir. Daha önce de belirttiğimiz üzere timar ve zeamet sahipleri kendi timar bölgelerinin korucuyusu ve gözeticisidir. Timarının gerektiği gibi ekilip dikilmesine dikkat etmesi, sefer emri verildiğinde atıyla, yetiştirdiği cebelüsüyle¹⁰⁸⁴ bağlı olduğu sancakbeyi veya beylerbeyinin sancağı altında sefere iştirak etmesi gerekmektedir. Bu nedenle sipahilerin timarları olduğu mahalde sakîn ve mutavattın (yerleşmiş) olmaları kanun gereğidir.¹⁰⁸⁵ Böyle olmasına rağmen timar sahiplerinin timarı olduğu sancakta bulunmadıkları timar tevcih tezkirelerine yansımıştır. Osmanlı yönetimi sefere memur olduğu halde gitmeyen sipahiye timarından azletmiş ve bu husus; “...*fermân-ı âlişân sadır olub ol-makule hareket mutasarrıf olub gelmeyenlerin ve asker-i nusret encamin imdâdlarına irişmeyenlerin ze'âmet ve timarları alınub min ba'd davaları virilenlerin istima' olunmamak ve zuhûra gelürler ise haklarından gelmek üzere uğur-ı Hümâyûn'da can ve baş bedel iden erbâba istihkakı tevcih olunmak bâbında fermân-ı âlişân sadır olmağın...*”¹⁰⁸⁶ şeklinde timar tevcih tezkirelerine kaydedilmiştir. Girit Seferi'nde adanın anahtarı durumunda bulunan ve Venedikliler tarafından fevkâlade sağlamlıkla kuvvetlendirilen Hanya Kalesi'nin Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesinden (1645) sonra defterhâne açılıp boş olan zeamet ve timarlar, hizmetlerde yoldaşlıkta bulunan gazilere, gelmeyenlerin de timar ve zeametleri alınarak, seferde mevcut olan bahâdırlara verilmiştir.¹⁰⁸⁷ Sefere gitmediği için timarı mahûl olan ve mahlûlünden, başka sipahiye intikâl eden tevcih tezkire kayıtlarından bazıları; Budaközü nahiyesi Kördere köyü ve gayriden 1.800 akçe timar tasarruf eden Mansur, Girit Seferi'ne gitmeyip Kandiye Kalesi muhasarasında ve muharebelerde hizmette bulunmadığından timarından azledilmiştir. Mahlûl olan timarı yararlılıkları ve hizmetleri mukabelesinde ibtidadan 3.000 akçe timar verilen Kılıç Bey'e tevcih edilmiştir.¹⁰⁸⁸ Seferden firar edip timarı mahlûl olan bir diğer sipahi, Sivas sancağı Meşhedabad nahiyesi Karakaya köyü ve gayriden 3.000 akçe timara mutasarrıf

¹⁰⁸³ Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 1972-1973.

¹⁰⁸⁴ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.* s. 16-17.

¹⁰⁸⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁰⁸⁶ BOA DFE. RZ. d.645; 207.

¹⁰⁸⁷ Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 4, s. 1693-1694.

¹⁰⁸⁸ BOA DFE. RZ. d.645; 197.

olan Davut'tur. Mezkûr Davut, "...Girit ceziresi seferine gelir iken Kara-Kocalı nâm mahalden firar idüb sancağı askerîyle Kandiye Muhasarasında mevcûd..." bulunmadığından timarı mahlûl olmuştur. Mezkûr Davut'un mahlûl timarı, yararlılığı mukabelesinde 3.000 akçe timara emr-i şerif verilen mezkûr Osman'a "...timarı olduğu sancakta sâkin olub Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla..." tevcih edilmiştir.¹⁰⁸⁹ Son olarak verilen bu tevcih hükmünde, sipahinin sefere gitmediğinden mahlûl olan timarının başka bir sipahiye intikâl ettiğini, mezkûr kişinin de sefere gitmemesiyle timarın üçüncü bir sipahiye intikâl ettiğini görüyoruz. "...Kıdvetü'l-emâsîl ve'l-akrân Sivas sancağı Alaybeğisi olan İbrahim zîde kadruhu ordu-yu hümâyûn'a..." gönderdiği mektubunda, Sivas sancağı Yalnız Mehmet köyü ve gayriden 3.000 akçe timar tasarruf eden Ömer'in Girit Seferi'ne gitmediğinden başka toplar naklinde, Kandiye kalesi muhasarasında vesair hizmetlerde bulunmadığından timarının mahlûl olduğunu bildirmiştir. Timar, Ömer'in mahlûlünden diğer Ömer'e intikâl etmiştir. Ancak diğer Ömer de "...cezire-i mezbûre seferine gelmeyüb ve itâat-i emr-i şerîf..." etmediğinden timarından azledilmiştir. Mezkûr diğer Ömer'den ise, yararlılığından dolayı 3.000 akçe ibtida timara emr-i şerîf verilen Hasan Bey'e "...timarı olduğu sancakta sâkin olub Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla..." tevcih edilmiştir.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁹ BOA DFE. RZ. d.645; 263.

¹⁰⁹⁰ BOA DFE. RZ. d. 645; 253.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİVAS SANCAĞI TİMAR DÜZENİNDE ÇÖZÜLME

Osmanlı Devleti idarî ve toplumsal düzeni devamlı bir değişim içindedir. Dolayısıyla bu düzenin çeşitli dönemlerindeki görünümü doğal olarak birbirinden farklıdır. Osmanlı Devleti'nde değişimin yoğunlaşarak bir dönüşüm halini aldığı zaman dilimi yaklaşık olarak 1550-1650 arasındaki yıllardır.¹⁰⁹¹ Türk ve batılı çağdaş Osmanlı tarihçileri 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın sonlarına kadar olan devreyi Osmanlı Devleti'nde klasik dönem olarak tanımlamış, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu düzenin çeşitli etkenlere bağlı olarak değişikliklere uğradıkları konusunda hemfikir olmuşlardır.¹⁰⁹²

Çalışmanın bu bölümünde, 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarında yaşanan ve Osmanlı Devleti'nde klasik düzendeki yapısal değişikliklere yol açan siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal etkenler üzerinde ana hatlarıyla durulmuştur. Daha sonra Osmanlı Devleti tımar sisteminde özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan değişim ve dönüşüme yol açan sebepler, öncelikle Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının kaleme aldıkları risâlelerde yer alan fikir ve çözüm önerileri üzerinden değerlendirilmeye çalışılmış, tımar sisteminin çözülmesine etki eden hususlar ruznamçeler ve yoklama defteri ışığında Sivas sancağında tespit edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde görünür bir bozulma oluşturduğu algısı Türk ve Batılı modern tarihçilerin hazırladığı bir dizi çalışmalar tarafından da sorgulanmıştır. Son olarak, tımar sisteminde meydana gelen değişim ve dönüşümün nedenleri, çağdaş tarihçilerin kaleme aldıkları çalışmalar doğrultusunda da değerlendirilmiştir.

4.1. 16. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Askerî, Ekonomik ve Sosyal Durumuna Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti 16. yüzyılda, hem denizde hem karada oldukça kuvvetli rakiplerle karşı karşıya kalmış, batıda Habsburglar tarafından durdurulması 16. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni önemli derecede etkileyen dış kaynaklı değişikliklerden biri olmuştur.¹⁰⁹³ Doğu'da ise Safevîler Osmanlı ilerlemesine engel olurken; doğu sularında -Hint okyanusunda- Portekizlilerin büyük ve sağlam gemileriyle

¹⁰⁹¹Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹⁰⁹²Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁰⁹³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (çev.), 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 1993, s. 26.

karşılaşmışlardır.¹⁰⁹⁴ Bu harici gelişmelere, Anadolu'daki Celâli isyanları ve eşkıyalık hareketlerinin, kırsal alandaki asayiş bozucu etkisi ve merkezi idarenin taşradaki gücünün zayıflamasının bir sonucu olarak mahalli idarecilerin etkinliğinin artması gibi dâhili meseleler eklenmiştir.¹⁰⁹⁵ Bu şekilde 1578-1606 yılları arasında önce doğuda İranlılara sonra batıda Habsburglara karşı yürütülen uzun, yıpratıcı ve sonuç itibarıyla kazançsız savaşlar, içeride yaşanan büyük sosyal kargaşaların da etkisiyle devlet ve toplum düzeni sarsılmış, büyük ölçüde malî kaynak kaybıyla sonuçlanmıştır.¹⁰⁹⁶ Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nde siyasal yapının bütünü ve ülkenin sosyal koşullarını etkileyecek köklü değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır.¹⁰⁹⁷ Nüfus artışı, ateşli silahların yaygınlaşması -reaya kökenli paralı asker sayılarının hızla artması- savaş masraflarından kaynaklanan bütçe açıkları, batıdan gelen ucuz gümüş istilasası -ki bu durum Osmanlı malî sisteminin çökmesinde çok önemi bir etkendir- Osmanlı Devleti'ni bir dizi yeni ve alışılmadık zorluklarla yüzleştiren etkenler olmuştur. Paranın değerinin düşürülmesi ve buna bağlı olarak yaşanan fiyat artışlarının beraberinde getirdiği ekonomik kriz ve sosyal yapıdaki huzursuzluk, toplumsal ve askerî yapıdaki çatlakların daha da büyümesine yol açmıştır.¹⁰⁹⁸

Savaşlarda ateşli silah kullanımının üstünlük kazanması Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranı ağırlaştıran ve mevcut kurumlara etki eden önemli askerî ve teknolojik bir gelişme olmuştur. 1593'ten 1606'ya kadar süren Avusturya savaşlarında, ateşli silahlarla donatılmış piyade birliklerini savaş meydanına sürme ihtiyacı, hem yeniçerilerin sayısında büyük bir artışa, hem de Anadolu'dan çoğu köylü kökenli, ateşli silah kullanan çok sayıda paralı asker toplanmasına yol açmıştır.¹⁰⁹⁹ Keza bu dönemde Osmanlı kumandanlarının cepheden göndedikleri raporlar, sipahi birliklerinin Avusturya'nın tüfekli askerlerine karşı etkisiz kaldığı ve silah donanımlı askerin bir an önce cepheye gönderilmesi yönündedir.¹¹⁰⁰ Gönderilen telhisler üzerine harekete geçen

¹⁰⁹⁴Baharatın kaynağına ulaşmak ve Hristiyanlığı yaymak için harekete geçen Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'nda verilen çetin mücadele için Bkz. Muhammed Yakub Mughul, *Kanuni Devri: Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri (1517-1538)*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İstanbul 1989, s. 90.

¹⁰⁹⁵Erol Özvar, *a.g.t.*, s. 1-2.

¹⁰⁹⁶Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁰⁹⁷Halil İnalçık, "Askerî ve Malî Dönüşüm (1600-1700)", *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 4*, İstanbul 2016, s. 23.

¹⁰⁹⁸Pal Fodor, "State and Society, Crisis and Reform, in the 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol: 40, pp. 217-40, s. 217.

¹⁰⁹⁹Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, s. 59.

¹¹⁰⁰Yemişçi Hasan Paşa'ya gönderilen 60. telhis "Budın ile Peşte kalelerinde 5-10 bin tüfengçi gelüp dâhil olmaya el'iyazubillah-ı te'alâ hal müşkil olur deyü i'lam eder"; yine 81. telhis, "mel'unların askerleri ekser piyade ve tüfeng-endaz olmağla asâkir-i islâmın ekseri atlu olub piyâdesi az olduğundan

Osmanlı idaresi ilk olarak yeniçerilerin sayısını arttırmış (1550'lerde 13.000, 1600'lerde 38.000), ikinci bir önlem olarak reaya arasından ateşli silah donanımlı köylüleri toplayarak *sekban* ve *sarıca* olarak bilinen paralı asker birlikleri kurmuş ve Avusturya cephesine göndermiştir.¹¹⁰¹ Caroline Finkel, Osmanlı Devleti'nin uzun savaş sırasında sekban olarak bilinen ve yalnızca kendi birliklerine bağlı olan bu reaya birliklerini istihdam ettiğini, ancak reaya kökenli bu birliklerin Macaristan Seferi'nden sonra ne ölçüde terhis edildiklerinin belli olmadığını vurgular. Yerel himaye altında örgütlenen bu sekban birliklerinin paralı asker olarak hareket ettikleri için devlet hizmetinde istihdam edilmedikleri zaman, hizmetlerini yüksek rütbelilere satarak onların himayesinde hareket ettiklerini belirtmiştir.¹¹⁰² Tüfeklere erişimleri kolay olan Anadolu'daki topraksız köylüler bu durumu yeni bir geçim yolu olarak görürken, devlet için başıboş köylülerden yararlanmak, malî ve askerî sorunların çözümünde ucuz, hızlı ve etkili bir yol olmuştur.¹¹⁰³ Ateşli silah kullanan askerlere olan ihtiyacın artması, beraberinde malî külfet artışını da getirmiştir. Bunlara ulûfe, bahşiş ve terakkî yetiştirmek devlet maliyesinin en büyük derdi haline gelmiş,¹¹⁰⁴ bu durumun sebep olduğu yeni masraflarla, yüksek fiyatlar üzerinden yapılan yeni harp malzemesi alımları ve ödenen maaşlar, devlet bütçesinin dengesini bozmuştur.¹¹⁰⁵ Devlet, artmakta olan masraflar ve bütçe açığıyla mücadelede ilk adım olarak nakdî ve aynî olarak alınan, miktarı sabit olmayan ve devletin ihtiyaçlarına göre değişen *avârız-ı dîvâniyye*, *tekâlif-i örfiyye* gibi olağanüstü vergileri düzenli gelir kaynakları haline getirirken; ikinci tedbir

gayri tûfenge mü'tad üstadları nadir olmağla hin-î mukabelede ve kale muhasarasında azim ızdırab çekilür" yönündeki telhisler bir an önce ateşli silah donanımlı askerlerin cepheye gönderilmesi gerektiğini bildirmektedir. Cengiz Orhonlu, "a.g.m.", s. 51-52, 71-72.

¹¹⁰¹ Halil İnalçık, "Askerî ve Malî Dönüşüm (1600-1700)", s. 27-29. Kapıkulu olan yeniçerilerle, reaya kökenli olan sekbanlar arasında aynı görev ve hizmetleri yerine getirmelerine rağmen, yeniçerilere tanınan imtiyazların sekbanlara tanınmaması, bunlar arasında bitmek bilmeyen bir çekişme ve rekabetin oluşmasına sebep olmuştur. 1622'de II. Osman'ın yeniçeriler tarafından katledilmesini bahane ederek faaliyetine meşru boyut ve siyasî kimlik kazandıran Abaza Mehmet Paşa'nın etrafına çok sayıda topladığı sekbanlarla ayaklanması, Anadolu tarihinde asi valiler dönemi olarak adlandırılan bir dönemin başlangıcının dönüm noktası olmuştur. Bu şekilde çok defa güçlü bir liderin etrafına toplanarak 17. yüzyıl boyunca da varlıklarını sürdüren sekbanlar bu suretle çok büyük kuvvet oluşturmayı başarmışlardır. Öte yandan devlet bu birliklere ihtiyaç duymuş ve savaş dönemlerinde sayılarını artırmıştır. Ancak savaş dönemi dışında para almadıklarından geçimlerini sağlamak için silahlı çeteler halinde memlekette dolaşarak haraç, yağma ve eşkıyalığa yönelmişlerdir. Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 32-33.

¹¹⁰² Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593-1606*, Wien 1988, s. 45-46.

¹¹⁰³ Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 29. "... zuama ve erbâb-ı timar ve dahi reaya ve gönüllü taifesinden vafır asker tedarik edüp..." , "...cenk ve harba kadir raiyyet taifesiyle..." Caroline Finkel, , a.g.e., s. 37/dipnot 56.

¹¹⁰⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, C. 15, S. 60, Ankara 1951, s. 655.

¹¹⁰⁵ Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, C. 34, S. 136, Ekim 1970, s. 597.

olarak *imdâdiyye* denilen yeni vergiler koymuştur.¹¹⁰⁶ Devletin bütçe açıklarını kapatmak için piyasaya düşük ayarlı para sürmesi (tağşiş) iktisadî ve malî buhranların şiddetini büsbütün artırmıştır. Çünkü tağşiş işleminden sonra fiyatlar akçenin gümüş içeriğiyle ters orantılı olarak artış göstermiş, devletten akçe üzerinden maaş alan devlet görevlilerinin satın alma gücü azalmış, bu da isyanlara ve ayaklanmalara sebep olmuştur.¹¹⁰⁷ Pamuk, Osmanlı Devleti'ndeki tağşişlerin en önemli nedenini, devletin piyasaya daha fazla para sürerek bütçe açıklarını kapatmak için ek para basması olarak yorumlar.¹¹⁰⁸ Gerek tımarlı sipahilerden aynî olarak alınması gereken öşür vergilerinin nakdî olarak istenmeye başlandığı, gerek birçok hizmetlerin veya cezaların nakdî bedele çevrildiği bu dönemde bütün bu gelişmeler devlette nakit ihtiyacını arttırmıştır.¹¹⁰⁹ Malî, iktisadî ve siyasal sorunlardan kaynaklanan bu istikrarsızlık döneminde, kıtalararası değerli maden akışları, parasal sorunları daha da ağırlaştırmış, darphaneler kapatılmış ve Osmanlı piyasalarına yabancı sikkeler ve onların tağşişe uğramış türleri egemen olmuştur.¹¹¹⁰

Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti, büyük mali ihtiyaçları sebebiyle para darlığını sadece 16. yüzyılda değil, büyük fütihat devri olan Fatih Sultan Mehmet döneminde de hissetmiştir.¹¹¹¹ Askerî seferler, İstanbul'da alt yapı inşaatı; camî külliyesi, bedestan, han ve kapanlar inşaatı gibi hususlar paraya olan ihtiyacı son derece arttırmıştır.¹¹¹² II. Mehmet para bunalımı ile karşılaştığında tedbir olarak ücretli askerlerin sayısını azaltmış ve hizmetleri parayla değil timarla karşılanan sipahilerin sayısını arttırmış, piyasadaki külçe, gümüş ve akçe toplatılarak para haline getirilmiştir.¹¹¹³ Ancak 16. ve

¹¹⁰⁶ Halil İnalçık, "a.g.m", s. 46. Örneğin olağanüstü durumlarda alınan avarız vergisi, 1582'de 40 akçe iken 1600'de 240 akçeye 1681 'de ise 535 akçeye yükseltilmiştir. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, s. 60. Lütü Paşa daha 16. yüzyılın ortalarında, reayadan alınan olağanüstü vergilerin çok yüksek ve çok sık alınmamasını, kırsalın nüfusunu azaltacak adımlardan kaçınılması gerektiğini belirtmiştir. Bernard Lewis, "Ottoman Observers Of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, C.1, S. 1, 1962, s. 72.

¹¹⁰⁷ 1585 tağşişiyle fiyatlar iki katına çıkmıştır. Maaşları yeni akçelerle ödenen yeniçeriler bunun sorumlusu olarak gördükleri Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa'nın kellesini istemişlerdir. Ne yazık ki dönemin sosyal ve iktisadî karşılıklarından dolayı, padişah da bu talebi yerine getirmek zorunda kalmıştır. Bu olay daha sonraki malî ve siyasal karışıklıkların habercisi olacaktır. Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1990, s. 98-99.

¹¹⁰⁸ Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 97-98.

¹¹⁰⁹ Halil İnalçık, "a.g.m", s. 655.

¹¹¹⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 21-22.

¹¹¹¹ Halil İnalçık, "a.g.m", s. 654.

¹¹¹² Osmanlı Devleti bu dönemde 1462, 1470, 1475 ve 1477 tarihlerinde olmak üzere dört kez tağşiş yöntemine başvurmuş, 1450'de 100 dirhem gümüşten 278 akçe basılırken, fethin ardından 1475'te 355 akçe kesilmiştir. Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar III*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 3.

¹¹¹³ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 30. Para darlığı ve neticesinde başvurulan tedbirler sadece Osmanlı Devleti'ne has bir durum değildir. Avrupa'da ve dünya ticaretinin ana damarı olan Akdeniz

17. yüzyıllarda artarak devam eden para darlığına karşı bu dönemde, ücretli askerlerin sayısının azaltılması, tımarlı sipahilerin sayısının arttırılması gibi II. Mehmet döneminde alınan tedbirleri almak maalesef mümkün olamamıştır. Bu tedbirler bir yana değişen askerî teknoloji ve savaş şartlarında ateşli silahların ve topun kullanılmasındaki büyük artış her zamankinden daha fazla ücretli askerlerin alınmasını gerektirmiş, bu durum tımarlı sipahilerin önemini azaltmıştır.¹¹¹⁴

Avrupa'da ve Akdeniz havzasındaki parasal sorunlar, 1580'lerin öncesinden itibaren Osmanlı para birimini olumsuz etkilemeye başlamıştır. 1586 tağşişinden sonra akçe kolay kolay toparlanamayarak, 1640'lara kadar sürecek olan bir istikrarsızlık dönemine girmiştir.¹¹¹⁵ Bir akçenin ihtiva ettiği gümüş miktarı ve ağırlığına bakıldığında; 16. yüzyılın ilk yarısında (1491-1566 tarihleri arasında) 100 dirhem gümüşten en fazla 420 akçe kesilirken, 1566 yılında -II. Selim'in tahta geçmesinden sonra- 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilmeye başlanmıştır.¹¹¹⁶ Bu tarihten sonra Osmanlı parası büyük bir buhran içine girmeye başlamıştır. Braudel, Akdeniz para tarihinde üç genel aşamadan bahseder. Bunlar; Sudan altını, Amerikan altın ve gümüşü ile kalp para dönemidir. Kalp paranın 16. yüzyılın sonunda çekingен bir şekilde ortaya çıktığını, ancak 17. yüzyılın başlarında her yeri istila ettiğini kaydeder.¹¹¹⁷ Osmanlı Devleti'nde son iki aşama -Amerikan gümüş ve altını ve kalp para dönemi- birbirini hızla izlemiş, 17. yüzyıl ortasına kadar süren mâli bir krize yol açarak siyasî, ekonomik ve sosyal olarak yıkıcı etkiler doğurmuştur.¹¹¹⁸ Akçenin içindeki gümüş miktarının durmadan düşmesi, resmi kur fiyatı 60 akçe olan altınların halk arasında 80 veya 100 akçeye kadar alınıp satılmasına neden olmuştur.¹¹¹⁹ Batıda ucuz para alıp Osmanlı ülkelerinde fazlaya satmak suretiyle kolayca elde edilen kâr, birçok tüccarı bu ticarete çekmiş, Osmanlı Devleti ise ithâl edilen yabancı paradan vergi almamak suretiyle para ticaretini teşvik etse de 16. yüzyıl sonlarından itibaren yabancı paralar Osmanlı

memleketlerinde de kıymetli maden ve para darlığı hissedilmiş ve tedbirlere başvurulmuştur. Meselâ 16. yüzyılda para darlığı sebebiyle Fransa kralları gümüş ihracatını yasaklamış ve parayı tağşiş etmişlerdir. Paranın satın alma kabiliyetinin çok yüksek olduğu bu dönemde, Avrupa'da; Almanya'da, Bohemya ve Macaristan'da Romalılar zamanından kalma terk edilmiş maden kaynakları tekrar işletilmeye başlanmıştır. İtalya artan altın ve gümüş ihtiyacı için yönünü Afrika altın madenleri ile Alman gümüşüne çevirmiştir. Kıymetli maden darlığını çok şiddetli hisseden devletlerden biri de Mısır'dır. Sultan 1436'da gümüş kullanılmasını yasaklamış, memleketten dışarı gümüş çıkmasına karşı tedbirler almıştır. Halil İnalçık, "a.g.m", s. 653-654.

¹¹¹⁴ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 30.

¹¹¹⁵ Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 143.

¹¹¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "*XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri*", s. 571-572.

¹¹¹⁷ Fernard Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, s. 638-640.

¹¹¹⁸ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹¹¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 572-573.

piyasalarını istila etmiştir.¹¹²⁰ Ayarı bozuk paranın yarattığı enflasyon, çarşı ve pazarlardaki eşya ve yiyecek fiyatlarının yükselmesine ve bu da ekonomik düzeni tehdit eden büyük bir huzursuzluğun meydana gelmesine neden olmuştur. Büyük çapta bir devalüasyonun yaşandığı 1584 yılında alınan bir kararla 100 dirhem gümüşten 800 adet akçe bastırılmış, 60 akçe ile alınabilen bir altın için artık 120 akçe ödemek gerekmiştir.¹¹²¹ Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı boyunca (1520-1566) az çok istikrarlı bir gümüş oranına sahip olan akçede, 1584-86'da meydana gelen devalüasyon malî krizin en önemli belirtisi olmuştur.¹¹²² Eşya ve yiyecek fiyatlarının fırladığı halk ve sabit gelirlilerin adeta soyulduğu bu dönemde, maaşlarını bu yeni akçelerle alan askerler, devlet idaresine karşı isyan etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın sonlarına doğru hızlanıp 17. yüzyılın ilk yarısında da devam eden fiyat artışlarının seyrini daha iyi anlamak için Barkan'ın çalışmasından şu misale işaret etmek gerekir. Edirne'de II. Bayezid imarethanesi mutfağında hazırlanmış olan yemeklerin belli başlı malzemeleri için 1489/1490 yılında 254.492 akçe ödenmişken aynı yemekler aynı miktar malzeme ile 1616/1617 yılı fiyatıyla satın alındığında 1.105.552 akçe ödenmiştir. Yani, aradan geçen 127 sene zarfında temel yiyecek maddelerindeki artış % 434,4'e tekabül etmiştir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Edirne II. Bayezid imarethesinde pişen yemeklerin çeşit ve çeşnilerindeki yemekleri sofrasında buldurmak isteyen orta halli bir ailenin 1489 yılında 100 akçe sarfetmesi gerekirken, 1616 yılında bu miktar 434,4 akçeye yükselmiştir.¹¹²³ Osmanlı Devleti, devrinin fiyat hareketlerine ve bu fiyat hareketlerini daha fazla hızlandıran akçe devalüasyonlarının tesirine karşı gelememiş, bu hareketlilik 1585 yılından itibaren süratle yükselerek 17. yüzyılın ortalarına kadar yüksekliğini korumuştur.¹¹²⁴

Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu fiyat artışlarının sebebini daha iyi anlayabilmek için Amerikan gümüşünün Osmanlı Devleti'ni istila etmesi ve nüfus artışları gibi

¹¹²⁰Meselâ 16. yüzyıl sonunda Fransız tüccarlarının çoğu kumaş vs. sınaî mahsüller yerine kendilerini tamamen para ticaretine vermişlerdir. Bu tüccarlar İspanya'dan Sevilla ve Meksika gümüş kuruşlarını satın alıp daha pahalıya Türkiye'de satarak aradaki farktan büyük kârlar sağlamışlardır. Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 657-658.

¹¹²¹ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 572-573.

¹¹²² Suraiya Faroqhi, "a.g.m.", s. 565.

¹¹²³ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 564.

¹¹²⁴ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 576-578. Akçedeki gümüş ayarının düşürülmesiyle ilgili olarak "...*Âsitane-i sa'âdete varup, ale'l-ittifak hurda akçeki kadimden olan akçenin her birin halk kimse tinmayub terk-i siyaset olmağla beş pare eyleyüp kat'â sikkeden nam u nişan kalmayub ve yüz dirhem gümüşden beş yüz akçe kesilmek kanûn-ı Padişâhî iken yüz dirhem gümüş iki bin adet zuyûf akçe olub hiçbir veçhile amele yaramayub ve tedriç ile gümüşün dirhemi on ikişer akçeye satılıb alınmaya başlayub ve gurus kadimden kırk akçeye iken seksen akçeye alınıb verilür oldu...*" sözleriyle tarihçi Selânikî de yakınmaktadır. Selânikî-i Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C.I, s. 210.

hususların üzerinde durmak gerekir. 1492 yılında Amerika'nın keşfi, 1498 yılında Afrika'nın güneyinden Hindistan'a giden denizyolunun bulunması,¹¹²⁵ Avrupa memleketlerine yeni imkânlar sağlarken, Osmanlı Devleti'ni iktisadî ve siyasî buhranlara sürüklemiştir.¹¹²⁶ 16. yüzyılda fiyatların genel düzeyindeki yükselme, özellikle 1570'li yıllardan sonra Akdeniz ülkelerinde güçlü etkiler meydana getirmiştir.¹¹²⁷ Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya büyük miktarda kıymetli maden gelmesi ve Avrupa pazarlarını kıymetli madenlere boğulması fiyat artışına sebep olmuş, Osmanlı Devleti'nin para hareketleri de Avrupa'daki bu ekonomik hadisenin etkisi altında kalmıştır.¹¹²⁸ Braudel, İspanyol reallerinin 1580'lere doğru Osmanlı Devleti'ne yönelik en büyük mal kalemlerinden birini oluşturduğunu ve sandıklar dolusu ihraç edildiğini belirtir.¹¹²⁹ 1584'te yaşanan büyük devalüasyon (züyuf akçe çıkarılması hareketi) işte bu İspanyol gümüşünün Osmanlı ülkelerini istilaya başladığı döneme rastlamaktadır. 17. yüzyılda değerli maden içeriği düşük paralar Akdeniz'in ana dolaşımını ele geçirmişlerdir.¹¹³⁰ Braudel, Akdeniz'e ait olan bu para trafiğinin Cezayir'den Mısır'a ve İstanbul'a varana kadar, Osmanlı Devleti maliyesinde önemli bir bunalıma sebep olduğunu belirtir.¹¹³¹ Aynı şekilde Barkan da 1521-1660 yılları arasında İspanya'ya ithal edilen kıymetli madenlerin miktarı, gümüşte 18.000 tonu ve altında 200 tonu geçtiğini, bu miktarların 1492'de Avrupa'da mevcut kıymetli madenlerin miktarını 3 ya da 5 misli artırarak, memleketlerde yoğun bir ticarî faaliyetin başlamasına, savaş gücünün artmasına ve siyasî gerginliklerin fazlalaşmasına neden

¹¹²⁵16. yüzyılda doğunun malları gemiler ile Kızıldeniz, Basra ve İran'ın muhtelif limanlarına getirilerek Osmanlı Devleti'ne ulaşmıştır. Avrupalı tüccarlar da bunları satın almak için Osmanlı Devleti'ne gelmişlerdir. Ancak 17. yüzyılda, bu yollardan geçen uluslararası ticaretin ağırlığı azalmaya başlamıştır. Bu yüzyıldan itibaren İngiliz ve Hollanda'nın Asya'ya yerleşmeleri, dünya ticaret yollarının okyanuslara kayması, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret imkânlarının büyük bir kısmından mahrum olmasına sebep olmuştur. Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitatu Üzerine Bazı Düşünceler", *İslâm Tetikleri Enstitüsü Dergisi*, C.3, İstanbul 1959-1960, s. 169.

¹¹²⁶ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 579.

¹¹²⁷ Fernard Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İstanbul 1989, s. 611.

¹¹²⁸ Halil İnalçık, "a.g.m", s. 656.

¹¹²⁹ Fernard Braudel, *a.g.e.*, s. 332.

¹¹³⁰1625'te Ömer Talib adında bir Osmanlı gözlemcisi meydana gelebilecek tehlikeyi şu sözlerle ifade etmiştir. "Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler. Gemilerini her yere gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan, İndüs ve Çin malları Süveyş'e gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Flemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları şeyleri İstanbul'a ve diğer İslâm ülkelerine getiriyorlar ve fiyatının beş katına satıp çok para kazanıyorlar. Bu nedenle İslâm ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu Yemen kıyılarını ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir; aksi halde çok geçmeden, Avrupalılar İslâm ülkelerine hükmedeceklerdir. Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 28.

¹¹³¹ Fernard Braudel, *a.g.e.*, s. 634.

olduğunu not eder.¹¹³² Bir taraftan altın ve gümüş bolluğu diğer taraftan paranın ayarının kasten ya da bazı zaruretlerden dolayı bozulması gibi hususlar Avrupa’da 16. yüzyılın ikinci yarısında fiyatlarda bir yükselişe sebep olmuştur. Meselâ İspanya’da eşya fiyatları 1500 yılına göre üç kat artmıştır. Batı Avrupa memleketlerinden başlayıp, oradan İtalya’ya ve bütün Orta ve Doğu Avrupa’ya geçen bu fiyat yükselişleri, bir müddet sonra Osmanlı Devleti’ne de sirayet etmiş, devletin sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde yıkıcı tesirler meydana getirmiştir.¹¹³³

Osmanlı Devleti’nde yaşanan malî bunalımın bir diğer sebebi nüfus artışıdır. Sadece Osmanlı Devleti’nde değil, 16. yüzyılın başından itibaren bütün Akdeniz memleketlerinde nüfus durmadan artmış, hatta yüzyılın sonuna doğru Sicilya, Napoli Krallığı, İspanya gibi ülkelerde iki katına çıkmıştır. Braudel 1550’lerden itibaren insanların, birbirlerinin rahatını kaçırarak kadar çoğaldığını ve toplumsal bir bunalıma sebep olduğunu ifade eder.¹¹³⁴ Aynı şekilde Osmanlı Devleti’nde de 16. yüzyılın ikinci yarısında nüfus ve arazi tahrirleri Anadolu’da bir nüfus baskısının olduğunu göstermektedir.¹¹³⁵ Braudel, Osmanlı Devleti’nin nüfusuyla ilgili olarak, 1520-1530’larda 12-13 milyon iken, 1580’lerde 18 milyona ve 16. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti’nin Avrupa ve Asya’daki arazisinin nüfusu 16 milyon, Mısır ve Kuzey Afrika nüfusuyla toplam 20-22 milyona ulaştığını belirtir.¹¹³⁶ Barkan, 16. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti’nde 12-13 milyonluk bir nüfus varlığından bahsederken, aynı yüzyılda Akdeniz’deki diğer komşu memleketlerin nüfus sayısı ile ilgili olarak, yaşanan salgın hastalıklar, sık sık meydana gelen kıtlıklar ve çocuk ölümlerinin fazla olması gibi nedenlerle oldukça az olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹³⁷ Barkan aynı zamanda, Braudel’in 20-22 milyon olarak verdiği nüfus sayısının 30-35 milyon olması gerektiğini savunur. 12 milyonluk bir nüfus varlığını Avrupa’da yalnız Tuna’ya kadar olan Balkan memleketlerinde ve Asya’da, Doğu Anadolu’da, Irak’ta büyük bir kısmı harp sahası olan harap ve tenha olan ülkelere ait olduğunu; asrın sonuna doğru yapılan fütuhatlarla Osmanlı Devleti’nin Avrupa, Asya ve Akdeniz adalarındaki hâkimiyet sahasını son derece genişletmiş olduğu göz önüne alındığında 16. yüzyılın sonuna kadar % 60’lık bir artışa dikkat çekerek Braudel’in 20-22 milyon olarak verdiği sayının 30-35

¹¹³² Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m”, s. 580.

¹¹³³ Ömer Lütfi Barkan, , “a.g.m”, s. 584-585.

¹¹³⁴ Fernard Braudel, *a.g.e.*, s. 270.

¹¹³⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, s. 58.

¹¹³⁶ Fernard Braudel, *a.g.e.*, s. 479, 494.

¹¹³⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi” *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C.10, İstanbul 1953, s. 14.

milyon olarak tasavvur etmenin daha doğru olacağını savunur.¹¹³⁸ Yine 16. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde meydana gelen nüfus artışlarıyla ilgili olarak köylerden şehirlere doğru yaşanan göçler, şehirlerin nüfusunu bir hayli artırmıştır. Barkan'ın, - muhtelif tarihlerde yapılmış olan tahrirlere göre- Osmanlı Devleti'ndeki şehirlerin "hane" olarak nüfus sayılarını verdiği bilgilerden, inceleme sahamız olan Sivas şehrinin nüfus durumuna bakıldığında, 1451-1480 yılları arasında 556 olan hane sayısı, 1481-1520 yılları arasında artarak 886'ya, 1521-1530 yılları arasında 1.011'e ve 1571-1580 yılları arasında ise 3.063 haneye ulaştığı görülmektedir.¹¹³⁹

Yukarıda ana hatlarıyla izah edilen Osmanlı Devleti'ndeki siyasî, iktisadî ve demografik gelişmelerin timar sistemi üzerinde ne gibi etkileri olmuştur? Maalesef toplum ve yönetim düzeninde en önemli değişiklik, yaşanan ekonomik buhran nedeniyle gelirleri düşen ve bu nedenle hizmetlerini yerine getiremeyen, askerî ve teknik olarak önemleri azalan timarlı sipahi teşkilatında ortaya çıkmıştır. Bernard, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı arşiv belgelerinin, timar sayısında önemli bir azalmanın olduğuna dikkat çektiğini belirtir.¹¹⁴⁰ 1585-86 tağşişi ve fiyat devrimi, timar düzeninin çözülüşünde önemli bir rol oynamıştır. Bir yandan sipahi ordusunun etkinliği azalırken, diğer yandan merkezi hazinenin parasal gelir gereksinimleri artmış, bu nedenle devlet tarımsal gelirlere doğrudan el koymanın yollarını aramaya başlamıştır. Sipahi tarafından aynî olarak toplanan öşür dışındaki vergilerin çoğu akçe cinsinden belirlenmekteydi ve bu vergilerin miktarı fiyat artışlarının çok gerisinde kalmaktaydı. Savaş gibi olağanüstü durumlarda doğrudan doğruya toplanan avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye gibi vergiler sık sık talep edilmeye başlanmıştır. Bu vergilerin miktarları daha önceden belirlenmemiş olduğu için, devletin bu vergileri miktarı her yıl artan bir şekilde isteyebiliyor olması, malî bunalımın yoğunlaştığı yıllarda devletin reaya üzerindeki baskılarını daha da artırmıştır. Mevcut gelişmeler karşısında yalnızca reaya değil, sipahiler de güç duruma düşmüşler; yoksullaşmaya, savaş sırasında orduya katılmamaya ya da asker göndermemeye başlamışlardır.¹¹⁴¹ Bu durum devletin taşra ekonomisinin kilit taşı olan Osmanlı timar sistemini sarsmıştır.¹¹⁴² Buna karşın sayıları

¹¹³⁸ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 19-20. Barkan'ın verdiği bu rakamlara Braudel de iyimser bakmakta, 30-35 milyonluk nüfusa sahip olduğu düşünüldüğünde 16. yüzyılın sonu için Akdeniz memleketlerinde 60 milyonluk bir nüfus kitesinden bahsetmektedir. Fernard Braudel, *a.g.e.*, s. 479-480.

¹¹³⁹ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 22.

¹¹⁴⁰ Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler", s. 172.

¹¹⁴¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İstanbul 2007, s. 122-123.

¹¹⁴² Lütfi Paşa "ve bir yerin re'ayası zulmden kacup ne'uzubi'llahi te'ala bir ahâr yere kacuşup gitseler, yine ol yerin hâkimi anları eski mekânlarına irca' itdirüp göndermek gerekdür. Ta ki memleket re'ayasız

gittikçe artan kapıkulu mensupları devlet merkezinde en önemli siyasal unsurlardan biri haline gelmiş, memleketin her tarafına dağılarak taşra hayatında güçlü bir rol oynamaya başlamışlardır. Bunların sayılarının artması ve güçlenmeleri vergi düzeninde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Biraz önce bahsettiğimiz vergi miktarlarının atması ve her yıl olmak üzere toplanmaya başlanmasının nedenleri arasında kapıkullarının artan ulûfelerini karşılayabilme nedeni de yer almaktadır.¹¹⁴³ Bu suretle bir taraftan nüfus artışı, diğer taraftan para sisteminin alt üst olması devletin askerî, malî ve sosyal bakımlardan temel müessesesi olan timar sisteminin bozulmasını hazırlamıştır.

4.2. Islahatnâmelerde Timar Düzenini İnhitata Götüren Nedenler, Öne Sürülen Fikirler ve Çare Teklifleri

İslâm dünyasında yetişmiş olan büyük düşünürler, ideâl devlet reisinin nasıl olması gerektiği konusunda nasihat yollu tavsiyelerde bulunmuşlar ve bu hususta eserler kaleme almışlardır. Bu çalışmalarda ele alınan meselelere, genellikle gerçek hayattan örnekler verilerek açıklık getirilmiştir.¹¹⁴⁴ Aynı şekilde Türklerin kurduğu devletlerde de hükümdarlara yardımcı olmak, devlet idaresinde ve toplum hayatında uyulması gereken temel prensipler hakkında önerilerde bulunmak amacıyla bir takım eserler kaleme alınmıştır.

Türk tarihinde bu türden eserlerin ilk örneği ve en önemlisi, Türk siyasî hayatı üzerinde önemli bir etkisi olan Yusuf Has Hacib'in Karahanlı hükümdarına sunduğu *Kutadgu Biliğ'dir*.¹¹⁴⁵ Bu türün diğer önemli eseri, Büyük Selçuklu Devleti'nde Alp Arslan ve Melikşâh dönemlerinde vezirlik yapmış olan Nizamülmülk'ün kaleme aldığı *Siyâsetnâme*'dir.¹¹⁴⁶ Genellikle sultanlar veya vezirler için yazılan ve devlet yönetimini ele alan siyâsetnâmelerin gayesi, devleti idâre edenlere önerilerde bulunmaktır.¹¹⁴⁷ Bu nedenle siyâsetnâmelerde hükümdarda bulunması gereken vasıflar, saltanatın esasları ve şartları sıralanarak, çağına göre en uygun devlet idaresinin nasıl olacağı ve yolları

harab olmaya" ifadeleriyle boşalan köylere dikkat çekerek reayayın köyünde, timarında himaye edilmesini gerektiğini not etmektedir. Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, İstanbul 1991, s. 40.

¹¹⁴³ Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹¹⁴⁴ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, MEB Yay., İstanbul 2001, s. 53.

¹¹⁴⁵ Ahmet Uğur, *a.g.e.* s. 3. Padişahlara, memurlara ve halka ahlâk öğretmek için Yusuf Has Hacip tarafından yazılan eserin neşir ve tercümesi için Bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Biliğ I Metin*, Reşid Rahmeti Arat (çev.), TDK Yay., 1979.

¹¹⁴⁶ Nizamülmülk'ün, Büyük Selçuklu Devleti'nin askerî, malî, hukukî durumu ve devletin idarî mekanizmasının zamanın şartlarına göre en iyi devlet nizamının nasıl olabileceğini, başarılı bir hükümdarın neler yapması gerektiğini, eskilerden örnekler vererek anlatmaya çalıştığı eseri ile ilgili bir çalışma için Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün eseri Siyâset-Nâme ve Türkçe Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası*, C. 12, S. 231, 1955.

¹¹⁴⁷ Ahmet Uğur, *a.g.e.*, s. 4.

gösterilmiştir.¹¹⁴⁸ Dolayısıyla siyâsetnâmeler daha ziyade nazari meselelerle ilgilenirken, ıslahata yönelik eserler, devlet ve toplumun içine düştüğü kötü durumdan nasıl kurtulabileceği ile ilgilenmektedir.¹¹⁴⁹ Erken dönem siyâsetnâmeleri, teorik ve örgütleyici olarak genel bir yaklaşımla kaleme alınırken, ıslahatnâmelerde dönemin yönetim uygulamaları ve problemlerin ayrıntılarına inilerek devletin ve toplumun içine düştüğü kötü durumların sebeplerinin tespiti ve bu durumdan nasıl kurtulabileceğini içeren fikir ve önerilere ağırlık vermektedir.¹¹⁵⁰

Osmanlı Devleti kurumlarında ve toplum yapısında özellikle 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren meydana gelen bozulmalar, devletin önemli kademelerinde görev yapan, problemlerin içinde yaşayıp, olaylara bizzat şahit olan dönemin devlet adamları ve aydınlarının dikkatini çekmiş ve onları bozulmalara etki eden sebeplere çareler aramaya sevk etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde bir takım ıslahat lâyiha/risâlelerinin yaygınlaştığı görülmektedir.¹¹⁵¹ Osmanlı Devleti'nde ilk dönem layihaları denilen 16. yüzyılın son çeyreği ve 17. yüzyılın başlarında kaleme alınan layihalarda, bozuklukların önlenmesinde kanûn-i kadime yani geleneksel uygulamalara dönme ağır basarken, III. Selim ile birlikte (1789-1807) batıyı örnek alma isteğinin ağır bastığı görülmektedir.¹¹⁵²

Bu başlıkta, timar düzeninde meydana gelen değişim ve dönüşümün sebepleri, dönemin aydınları ve devlet adamları olan müelliflerin kaleme aldıkları ıslahatnâmeler ışığında çalışmanın sınırları (1573-1651) göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Keza Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen bozulmalara ilk temas eden Osmanlı aydınları olmuştur. Müellifler tarafından, timar sisteminin ihmâli, Osmanlı Devleti'nde askerî, iktisadî ve sosyal yapıyı derinden etkileyen en önemli nedenlerden biri olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda timar sisteminde meydana gelen değişim ve dönüşümü Sivas sancağında ele alan çalışmada, risale yazarlarının değişim ve dönüşüme yönelik ileri sürdükleri sebeplerin incelenen belgelerle ne derece örtüştüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin kurumlarında bir gerilemenin ve bozulmanın oluşmaya başlayarak, klasik düzenden farklı bir yöne

¹¹⁴⁸ Ağâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C.10, Ankara 1962, s. 168.

¹¹⁴⁹ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 19.

¹¹⁵⁰ Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: İslahatnâmeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S. 2, 2003, s. 301.

¹¹⁵¹ Mehmet Öz, *a.g.e.* s. 19.

¹¹⁵² Ahmet Uğur, *a.g.e.* s. 5.

evrildiği tespitini ilk olarak ortaya koyan¹¹⁵³ Osmanlı devlet adamları ve aydınları, devlet düzeninde meydana gelen bozulmayı “*nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâyâ infîâl*” ifadesiyle¹¹⁵⁴ *fesad* ve *tegayyür* (bozulmuş ve kargaşa) sıfatlarıyla açıklamışlar, mutlak otoriteyi temsil eden padişahın sorumsuzluğunu da tagayyür ve fesadın başlıca nedeni saymışlardır. Yüksek otoriteye, padişah yerine harem, yeniçeri ocağının ve ulemânın sahip çıkmaya başladığı bu dönemde “*tagallüb-i nisvân*” (kadınlar saltanati) ve yeniçeri ağalarının zorba idaresi, ıslahat müelliflerinin yakındığı konular olurken¹¹⁵⁵ bununla birlikte kanûn-i kadim’e aykırı uygulamalar, rüşvet, reayanın baskı ve yağma altında ezilmiş olması gibi meseleler, en çok üzerinde durdukları noktalar olmuştur. Burada dile getirilen şikâyetler sisteme değil, sistemi yönetenlere yöneliktir. Yöneticilerin idâri problemleri, kuralları ihlalleri ve liyakatsızlıklarıdır. Bu eserlerde yeni bir siyasî anlayış veya yönetim biçimi tartışılmamış, bilâkis gelenekselleşmiş yönetim desteklenerek siyasî, sosyal, idarî, iktisadî ve ahlâkî yapıdaki yozlaşma şiddetle tenkit edilmiştir. Halkın sosyal refahı, ülkede düzenin ve adaletin sağlanması ve en iyi şekilde icrasına katkıda bulunulması hedeflenmiştir.¹¹⁵⁶

Osmanlı Devleti’nde devlet ve toplum yapısında 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan değişimlerin ilk işaretlerini ortaya koyan Osmanlı devlet adamı ve aydını Lütfi Paşa’dır.¹¹⁵⁷ Lütfi Paşa çekirdekten yetişme, sadrazamlık gibi önemli bir kademede yönetim tecrübesine sahip devlet adamı ve aydındır.¹¹⁵⁸ Sadrazam olduğunda, devletin büyük bir kargaşa içinde olduğunu ve birçok işleyişin devletin temel kanunlarına aykırı olduğunu belirtir.¹¹⁵⁹ Devlet ve toplum yapısında meydana gelen bozuklukların ilk sinyallerini, 1541’lerde kaleme aldığı eseri *Asafnâme*’de belirtmiştir.¹¹⁶⁰ Osmanlı aydınları devletteki “*bozulma/çözülme*”

¹¹⁵³ Mehmet Öz, *a.g.e.* s. 16, 37.

¹¹⁵⁴ Mehmet Öz, *a.g.e.* s. 16.

¹¹⁵⁵ Halil İnalcık, *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. 2. s. 3-4.

¹¹⁵⁶ Coşkun Yılmaz, “a.g.m.”, s. 322-323.

¹¹⁵⁷ Pal Fodor, “a.g.m.”, s. 223. Osmanlı tarihçi ve vezirlerinden olan Lütfi Paşa’nın doğum tarihi belli değildir. *Asafnâme*’sinde II. Bayezid devrinde saraya alındığını, orada öğrenim görüp, müteferrikalık vazifesi ile taşra memuriyetine çıktığını bildirir. Daha sonra terfi ederek çaşnigirbaşılık, kapıcıbaşılık, mîr-alemlik ve beylerbeyilik rütbelerine nail olan Lütfi Paşa, 1539 tarihinde veziriazam olmuş, Mayıs 1541’de bu görevinden azledilmiştir. *Asafnâme* adlı risâlesini 1541’den sonra yazdığı tahmin edilmektedir. Eserinin başında veziriazam olduğunda âdâb, erkân, kanûn ve divânı eskisine nazaran perişan gördüğü için bu makama geleceklere bir yâdgar olmak üzere yazdığını ifade etmektedir. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C.3, İsmail Özen (hızl.), İstanbul 1975, s. 92; Mehmet İpşirli, “Lütfi Paşa”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, s.234; *Lütfi Paşa Asafnâmesi*, (Mübahat Kütükoğlu), s.VI.

¹¹⁵⁸ Coşkun Yılmaz, “a.g.m.”, s. 303.

¹¹⁵⁹ Bernard Lewis, “Ottoman Observers Of Ottoman Decline”, s. 71.

¹¹⁶⁰ Lütfi Paşa, *Asafname*, Ahmet Uğur (hızl.), s. 7. Bernard, *Asafnâme*’den söz ederken, Osmanlı Devleti’nde şan, şöhret ve kudretin zirvede olduğu Kanuni Sultan Süleyman döneminde yazılan bu

tahlillerini yaparken bir önceki döneme atıfta bulunmuşlar ve her aydının *Altın Çağ* olarak nitelendirdiği bir ideal dönem olmuştur.¹¹⁶¹ Eserinde altın çağ olarak Yavuz Sultan Selim'in saltanat dönemine işaret eden Lütü Paşa,¹¹⁶² döneminde Osmanlı Devleti'nin yükselmek için denizlerde hâkimiyet kurmasının lüzumunu anlamış ve bu hususa dikkat çekmiştir.¹¹⁶³

Lütü Paşa, eserinin ikinci ve dördüncü bölümlerinde konumuz olan asker, sefer ve reaya ile ilgili tedbirleri açıklarken, sefer lazım gelen yerlerde, öncelikle vezirlerden veya beylerbeyilerinden birini komutan olarak atamak gerektiğini belirtir. Ayrıca, “*Ol sefere ne kadar hazîne ve ne kadar zahîre lâzımdur, kula beğlerbeğilere ve yarar sancakbeğlerine mukaddem zahîre hükümleri irsal idüp ba'dehû sadriazam ve baş defterdar hazine tedarik edüb ba'dehû çıkmak gerekdür*” sözleriyle sefere çıkmadan önce ne kadar para ve zahire gerekli ise hazırlayıp, sonra sefere çıkılmasını tavsiye etmektedir.¹¹⁶⁴ Timar sahiplerinin durumlarından bahsederken “*sefere timar sahibi kendüsü gitmek evladır. Meğher hasta ola veyahut sabî ola cebelü veya bedel verirler, ikisi de kanundur. Altı bin akçe timarı olandan iki cebelü, on bin akçe timarı olandan üç cebelü ve yirmi bin akçe zeameti olandan beş cebelü almak gerekdür*” şeklinde belirttikten sonra, yine de cebelülerin fazla olmasından sakınmak gerektiğini nakleder.¹¹⁶⁵

Islahatnâmelerde timar düzeninin bozulmasında, usulsüz timar dağıtımı müellifler tarafından altı çizilerek vurgulanan ana satırlar olmuştur. Bu hususta Lütü Paşa ayrı bir öneme ve özelliğe sahiptir. Keza timar tevcihlerinde sipahizâdelik şhadetnâmesi şartı ile ilgili ilk kayıtlar Rumeli Beylerbeyi olduğunda kendisine gönderilmiştir. Dolayısıyla beylerbeyilik döneminden itibaren devletin timar tevcihlerinde aldığı kararlara aşınadır. Mahlül olan timar ve zeametlerin her biri kudret sahibi, savaşta yararlılık gösteren, yiğit ve cesur kişilere verilmesini önerirken, vezirlerin adamlarına zeamet vermemelerini, adamlarını timar ile yetindirmelerini ifade etmiştir. Şiddetle karşı çıktığı diğer husus “*Ve iki üç kılıcı bir yere getirüp kat'an hilâf-ı kanûn, berây-ı hâtır ibtâl-i kanûn-ı kadîm itmek gerekdür*” diyerek iki üç kılıcın bir

risalenin daha o zaman, ileriki yıllarda Osmanlı inhitatının belli başlı alametlerinin neler olduğu hususlarını göstermesi bakımından önemli olduğunu vurgular. Bernard Lewis, “a.g.m.”, s. 174/dipnot 1.

¹¹⁶¹Erol Özvar, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 7, 1999, s. 140-141.

¹¹⁶²Lütü Paşa, *Asafname*, Ahmet Uğur (hızl.), s. 5.

¹¹⁶³Lütü Paşa Kanunî Sultan Süleyman'a, “*Deniz donanmasında ve deniz savaşlarının yürütülmesinde kâfirler bizden öndedir. Bunların üstesinden gelmeliyiz*” diyerek donanmanın güçlendirilmesi gerekliliğine özellikle dikkat çekmiştir. Bernard Lewis, “Ottoman Observers Of Ottoman Decline”, s. 72.

¹¹⁶⁴Lütü Paşa *Asafnamesi*, Mübahat Kütükoğlu (hızl.), s. 25.

¹¹⁶⁵a.g.e., s. 29-30.

araya getirildiği kanûn-ı kadime aykırı uygulamalardır.¹¹⁶⁶ Reayadan birinin hizmet ve yararlılığı mukabelesinde timara layık görülmesi durumunda akrabasını, babasını himaye etmemesi gerektiğini söyler. Burada kaygısı, reayanın izinsiz olarak ordunun saflarına girmesi, askeri sınıfa geçen reayanın zaten vergi vermeyeceğinden, akrabalarını da yükselterek vergi veren halk olmaktan kurtulmalarıdır. Bundan dolayı Lütü Paşa, “*reayete çok yüz virmemek gerekdir*” diyerek reayanın teşvik edilmemesi gerektiğini savunmuştur.¹¹⁶⁷ Endişesinde de son derece haklı çıkmıştır. 16. yüzyılın sonlarından itibaren askeri sınıfa yabancıların veya hizmet ve yararlılığı olmayan kişilerin girmesi artan bir şekilde devam etmiştir.¹¹⁶⁸

Toplumun her düzeyindeki Osmanlı yönetim uygulamasının, ilk pragmatik çözümlenmesini ve eleştirisini daha belirgin hatlarla ortaya koyan¹¹⁶⁹ Mustafa Âli'nin Osmanlı Devleti'yle ilgili olarak sergilediği manzara, bozulma ve çözülme içinde olan bir toplum tablosudur.¹¹⁷⁰ Zamanının meselelerini değerlendirirken ideal dönem olarak Fatih Sultan Mehmet dönemine atıfta bulunan Mustafa Âli,¹¹⁷¹ Osmanlı devlet düzeninde çözülmenin, eserini yazdığı 1581 tarihinden bir müddet önce başladığına işaret etmektedir. Mustafa Âli'ye göre çözülmenin en temel sebebi kanûn-ı kadime aykırı uygulamalardır. Oldukça sert eleştiriler getirdiği bu uygulamaların ülke düzenini bozduğunu ifade eder.¹¹⁷² Alimlere ilgi gösterilmemesi, adaletin ihmal edilmesi, divan kâtiplerinin kanuna aykırı davranışları, hazinenin gereksiz harcamaları, saray masrafları, rüşvet yoluyla makamların satın alınması -ki bu konuda en fazla kadıları eleştirir- çözülmeye yönelik sıraladığı sebeplerdir. Ulemâ zümresiyle ilgili olarak, ilmiye mansıplarının tevcihinde liyakat ve istihkak gibi ölçülerin hakîm olması gerektiğine işaret eder. Askeri sahada olduğu kadar, eserini kaleme aldığı 1581 yılında Halep'te timar defterdârı¹¹⁷³ olarak görev yapıyor olması, timar sisteminde bozulmayla ilgili fikir

¹¹⁶⁶ *Lütü Paşa Asafnamesi*, s. 8-9.

¹¹⁶⁷ *Asafname*, s. 28.

¹¹⁶⁸ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 140.

¹¹⁶⁹ Cornell H. Fleischer, *a.g.e.*, s. 6.

¹¹⁷⁰ Pal Fodor, “a.g.m.”, s. 224.

¹¹⁷¹ Mustafa Âli, Fatih Sultan Mehmet'den söz ettiği kadar, Kanunî Sultan Süleyman'dan da söz eder ve bu iki hükümdarı devletin gerçek mimarları olarak gösterir. Osmanlı devlet teşkilatına ilişkin konuları düzenleyen Fatih Kanunnâmesi'nden yararlanan ve geniş alıntılar yapan ilk Osmanlı vakayiname yazarı olması, hem bir bürokrat, hem de bir tarihçi olarak kanuna verdiği önemi göstermektedir. Cornell H. Fleischer, *a.g.e.*, s. 182.

¹¹⁷² Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 64.

¹¹⁷³ Mustafa Ali, Eylül-Ekim 1595'te Amasya sancakbeyi ve Sivas (Rum) defterdârı olarak Anadolu'da bulunmuştur. Bir yıldan fazla Anadolu'da kalarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Rum vilâyetinin düzenli birliklerinin büyük bir bölümü Macaristan savaşlarına katıldığından, sancakbeyliği ve defterdarlık görevlerinin yanısıra Amasya dışındaki bölgelerin muhafızlığını da üstlenmek zorunda kalmıştır. Anadolu'daki Celâli ayaklanmaları, şiddetli yiyecek kıtlığı, besi hayvanı olarak kullanılan sığırları

ve yorumlarını kıymetli kılmaktadır.¹¹⁷⁴ Hattı hümayunların çoğalmasından kaynaklanan düzensizliklerden söz eden müellif, önceki padişahların hatt-ı hümayûnları yaygın olarak kullanmadıklarını, atamaların çoğunda sadrazamın yazılı onayının (buyruldu) yeterli olduğunu belirterek, ilk ve ek timar tevcihlerinin dışında, atama belgelerinin çoğunu görme ve imzalamayı talep etmesi yönünden III. Murat'ı eleştirmektedir. Çünkü bu durum sadrazamların otorite ve geleneksel hareket bağımsızlıklarını kaybetmelerine, harem ağaları ve cariyelerin padişaha yakınlıkları sayesinde atamaları denetleyebilmeye ve makamları ücret karşılığı satmaya başlamalarına sebep olmuştur.¹¹⁷⁵

Mustafa Âli, beylerbeyilerinin -özellikle sınır vilayetinde bulunanların- kişisel maiyetlerine timar vererek kendi konumlarını güçlendirdiklerinden ve bu arada timarlı sipahileri de geçim kaynağından yoksun bıraktıklarından yakınır.¹¹⁷⁶ Timar sistemini devletin idarî düzeninin korunması için gerekli gören Mustafa Ali, timar ve zeametlerin vezirlerin, beylerbeyilerinin ve sancakbeylerinin adamlarına verilmesinin engellenmesini söyler. Müellifin sistemin çözülmesine yönelik ifade ettiği bu hususu incelenen arşiv belgeleri de teyit etmektedir. Örneğin, Sivas sancağı Kazabad nahiyesinde 4.677 akçelik timar tasarruf eden Mehmet Bey'e 1.000 akçe terakki, Kırşehir sancağı Kaş beyinin Dergâh-ı Mu'allâya mektub gönderip kendi adamı olduğunu belirtmesi neticesinde verilmiş, mezkûr Mehmet'in elinde olan 4.677 akçelik timarı, 5.677 akçeye yükseltilmiştir.¹¹⁷⁷ Bir diğer mektup Dergâh-ı Mu'allâ'ya Van Beylerbeği Hüsrev Paşa tarafından Hüseyin adlı kişi için gönderilmiştir. Canib-i yesârdan yirmi altıncı bölükte yevmi 10 akçe ulûfeye mutasarrıf olan Hüseyin'e "*Erçişde işlenmesi fermân olunan güherçile*¹¹⁷⁸ mühimmatı için gönderilen yüz aded

etkileyen salgın hastalıklar gibi felâketlere, yoksul düşmüş timar sahiplerinin haksız taleplerle kölüyü ezmesine, yeniçerilerin ticarete başlamasına, acımasızca halkı sömüren tüccarın devletin koyduğu narhu hiçe saymasına tanık olmuştur. Cornell H. Fleischer, *a.g.e.*, s. 168 /Dipnot 62.

¹¹⁷⁴ Coşkun Yılmaz, "a.g.m.", s. 304.

¹¹⁷⁵ Cornell H. Fleischer, *a.g.e.*, s. 308.

¹¹⁷⁶ Cornell H. Fleischer, *a.g.e.*, s. 105, 107.

¹¹⁷⁷ BOA DFE. RZ.36; 56/1.

¹¹⁷⁸ Güherçile eskiden barut yapımında kullanılan bir maddedir ve barutun en önemli kimyasal bileşenidir. Dolayısıyla baruta savaş sırasında çok fazla ihtiyaç duyulmuştur. Meselâ, Tiryaki Hasan Paşa serdarlığında yapılan Kaniye Kalesi fethi (10 Eylül 1601) sırasında, muhasarasının uzamasıyla mühimmat ve erzak stokları azalmış bununla birlikte barut sıkıntısı da yaşanmıştır. Tabi bu durum Tiryaki Hasan Paşa'yı oldukça endişelendirmiştir. Cephane önemli miktarda düşmandan kalan kükürt ve güherçile olduğu tespit edilmesiyse ve daha önce barut imalâthesinde çalışmış olan bir yeniçerinin nezaretinde hergün yetecek miktarda barut yapılarak bu sıkıntı giderilmeye çalışılmıştır. Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 283-284. Osmanlı coğrafyasında Maraş, Malatya, Darend, Karaman, Mora, Kayseri, Niğde gibi birçok noktaya güherçile işlemek üzere kâlhaneler kurmuştur. Bu noktalardan birisi tevcih kaydına da konu olan Van'dır. Tevcih kaydında belirtilen hizmet, güherçilenin barut yapımında kullanılır hale gelmesi için, topraktan çıkarıldıktan sonra toprak ve benzeri maddelerden arındırılması için bol suyla

leğenleriyle bile koşub Van'a gönderüb ve mezkûr leğenleri irsal etmek hususunda gereği gibi edâ-i hizmet..." etmesi karşılığında Rûm'un Havass-ı Hümâyûn'a yazılmayan ifrazından toplam 7.000 akçelik timar tevcih edilmiştir.¹¹⁷⁹ "Mezkûr Dergâh-ı mu'allâya gelüb mukaddema Kars sancağı beği iken vefat iden Şah Mehmed Beğin adamlarından kethüdası olub..."¹¹⁸⁰ "Mezkûr Sevindik südde-i sa'âdete varub mukaddema dergâh-ı 'mu'allâ müteferrikalarından Süleyma'nın adamlarından olub Tebriz ve Çimpe kal'aları ta'mirinde hizmette ve yoldaşlıkta bulunmağın Rum'da ibtidâden 3.000 akçe timara semen ve elf Ramazan'ının evailinde emr-i şerîf virilüb..." , "mezkûr Mehmet'in beratı mucibince mutasarrıf olduğu 8099 akçalık timarı müceddeden tahrir olundukda tashih olunub ve mezbur Biga kadılığından emr-i şerîfle bina olunan hassa kadırgalar hizmetinde bile olub külli emeği sebkat itmişdir deyu Biga sancağı beği Ahmet Beğin arzı mucibince 1100 akça terakkiye Hükmi şerîf verilüb..."¹¹⁸¹ örnekleri verilen tezkire kayıtlarında görüldüğü üzere bu kişiler devlet ricalinin tavsiyesiyle yararlılığı, hizmetleri bildirilerek timara ya da terakkiye layık görülmüşlerdir. Yararlılık gösteren bu kişilere yararlılıkları, hizmetleri, yoldaşlıkları mukabelesinde beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi vb. kişilerin mühürlü defter gönderip arzıyla/ricasıyla timar tevcihi yapıldığı gibi çoğu kayıta, kendilerine timar tevcih edilenler arasında beylerin veya bölgenin ileri gelenlerinin tavsiyesiyle akraba ya da adamı olması sebebiyle timar tahsis edildiği tespit edilmiştir.¹¹⁸² Müellifin ifade ettiği bu durum, gerçek hak sahiplerine mahlûl timarın kalmamasına sebebiyet vermiştir. Zeamet ve timarların ekâbir sepetine girmesi, Mustafa Âli gibi daha sonraki risale yazarlarının da üzerinde ısrarla durduğu en önemli karışıklık sebeplerinden biri olarak gösterilmiştir.¹¹⁸³ Müellif, mevcut durumun toplumu yönlendirmeye uygun olmadığını farkındadır. Bu nedenle, iç reformlarla padişahın gücünü pekiştirmek, devlete ve onun yönetim aygıtına olan özgüvenin tekrar sağlanmasını istemektedir.¹¹⁸⁴

Klasik düzene aykırı uygulamaları eleştiren bir diğer eser Hırzû'l-Mülûk'tür. Müellifinin dirlik sahibi olması, timar sistemiyle ilgili yorumlara ışık tutacak bir

yıkandıktan sonra leğenlere doldurularak kaynatılması ve tulumlarla güherçilenin dondurulacağı havuza aktarılması işlemidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Metin Hülagü, "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.11, Kayseri 2001, s. 73-93; Mübahat S.Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", *TDVİA*, C.5, İstanbul 1992, s. 96-98.

¹¹⁷⁹ BOA DFE. RZ. d. 36-93/1.

¹¹⁸⁰ BOA DFE. RZ.36; 91/1.

¹¹⁸¹ BOA DFE. RZ. d. 36-80/1.

¹¹⁸² Bazı örnekler için Bkz. BOA DFE. RZ. d nr. 645, s.209; BOA DFE. RZ. d nr. 392, s.109/110; BOA DFE. RZ. d. 239; 41/1; BOA DFE. RZ. d. 36;9/1.

¹¹⁸³ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 63-69.

¹¹⁸⁴ Pal Fodor, "a.g.m." s. 225.

mahiyet kazandırmıştır.¹¹⁸⁵ Eserinde kurumların ideal işleyişinden çok, döneminde nelerin yanlış gittiğine vurgu yaparak,¹¹⁸⁶ tımar sisteminin bozulan yapısıyla ilgili olarak, zeamet ve tımar sahiplerinden her birinin ne şekilde dirlik sahibi olduğunun iyice araştırılıp öğrenilmesi gerektiğini nakleder. Yalancı şahitle tımar aldığı ortaya çıkanların derhal görevden alınıp cezalandırmasını, başkalarına örnek teşkil etmesi ve hiç kimsenin hile ile tımar almaması için tahkir ve teşhir edilmesi gerektiğini önerir. Yine bu meyanda mahlûl olan tımarların, sefere katılabilecek gerçek sipahi evladına veya elinde emir bulunan, dine yarar, kimsesiz ve düşkün birine verilmesi gerektiğini, başkalarının zeamet ve tımarına katılmamasını gerektiğini not eder.¹¹⁸⁷ Tımarların atadan dededen sipahi olanlara verilmesi, tımar talebinde bulunan kişinin sipahizâde olması, müelliflerin kadim uygulamalara yönelik üzerinde durdukları önemli noktalar. Bu durumun ihlalini sistemin çözülmesinde önemli bir etken olarak dile getirmişlerdir. İncelenen 1573 tarihli defterde yapılan tımar tevcihlerinin % 46'sı “*mahlûl olmağın tımar tasarruf etmeyen iş bu Şaban bendeleri müteveffa-i mezbûrun sulbi oğlu ve elinde olan berâtı bilâ şüphe atası berâtı olduğuna 20.000 akçe zeamete mutasarrıf olan Hoca Ali Çavuş ve 4000 akçelik tımar tasarruf eden Hasan Çavuş ve gayri on nefer yarar mu'temedün 'aleyh sipâhîler şehadet itdüklerin...*”¹¹⁸⁸ şeklinde bölgenin önde gelen zaimlerinin ve sipahilerinin şehadetiyle sipahi oğullarına tevcih edilmiştir. Bununla birlikte sipahizedelikten oluşan bir intikalle tımarın tevcihinde özellikle 1619 yılından itibaren düşüşlerin yaşandığı görülmüştür. Babasından intikalle tımar sahibi olan kişilerin % 35,7 olarak tespit edildiği bu dönemde, belgelerde şehadet kısmının “*Ahmed'in sulbi oğlu olup elinde olan babası berâtı olduğuna iki züema ve on nefer sipahi şehadet idüb...*”¹¹⁸⁹ şeklinde oldukça kısaldığı, sadece şehadet eden kişi sayısının verildiği görülmüştür. 1651 yılında % 13,68 olarak tespit edilen bu sayı Sivas yoklama defterinde % 5,49'a düşmüştür. Bu belgelerdeki şehadetlik kayıtları “*berât bilâ şüphe babası berâtı olduğuna liva-i mezbûrda iki züema ve on nefer erbâb-ı tımar şehadet eyledüğün bildirüb...*”¹¹⁹⁰ şeklinde kişi sayısını belirtmekten öteye gitmemiştir. Yoklama defterindeki kayıtlarda ise “*Uzun boylu ela gözlü açık kaşlı mezkûr Hüseyin*

¹¹⁸⁵ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar. Kitâb-i Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'mimîn-Hirzül-Mülûk*, 3. Dizi, S.13, TTK Yay., Ankara 1988, s. 147; Çoşkun Yılmaz, “a.g.m.”, s. 306-307.

¹¹⁸⁶ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁸⁷ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 158.

¹¹⁸⁸ BOA DFE. RZ.36; 56/2.

¹¹⁸⁹ BOA DFE. RZ.392; 41.

¹¹⁹⁰ BOA DFE. RZ.645; 248.

gelüb müteveffâ babası Ahmet tahvilinden alub berât itmişdir."¹¹⁹¹, "Orta boylu kara yağız kara kaşlu olan mezkûr Pir Civan gelüb timar-ı mezburu müteveffa babası Ali tahvilinden berat itmişdir"¹¹⁹² şeklinde, sipahinin timarı babası tahvilinden aldığı belirtilmiş, şahitlik eden kişilerin ismi, sayısı vb. bilgiler verilmemiştir. Müelliflerin sistemin çözülmesine yönelik belirttikleri bu hususu gerek yoklama defteri ve gerekse timar ruznamçe belgeleri de yansıtmıştır. Belgeler, timarlı sipahilerin çok azının oğlunun timar elde edebildiğini göstermiştir. Yoklama defterinde tespit edilen bu düşüşü 1632-33 yıllarında yapılan genel timar ve zeamet yoklamasının getirdiği bir düzenlemenin sonucu olduğunu hatırlatmak gerekir. Keza bu düzenlemeyle timar ve zeametler kan bağı olmayan, talep etmedikleri halde seferlerde hizmet ve yararlılık gösterenlere tahsis edilmiştir.

Hırzû'l-Mülûk müellifi timar sisteminin bozulmasındaki ahlaki çöküş ve rüşvetin idarî kademedede oldukça yaygın olduğunu ifade etmiştir. Hatta rüşvetin ne derece yayıldığını ortaya koyan şu satırları oldukça önemlidir. "*Bir kişi hem yarar kişi, hem de gerçek sipahi-zâde olsa, ama yoksulluğu yüzünden beylerbeyine arzulanan rüşveti vermese ömrü mülâzemetle geçmektedir. Bunun timara kavuşmasına ihtimal yoktur. Fakat zengin bir yabancı timara girmek dilese beylerbeyi, defter kethüdası ve defterdar alabildikleri rüşveti alırlar, işi kitabına uydururlar. Bununla da yetinmezler her yıl birer bahaneyle terakkiler alıverip onu zeamet sahibi bile yaparlar. Beylerbeyilere "Niçin böyle ediyorsunuz" denilince: "Ya ne yapalım? Altı ayda bir vezir-i azama bu kadar bin filori göndermek lazımdır. Haslarımızın geliri ise giderimizi ancak karşılar. Bu şekilde rüşvet almazsak bu kadar filoriyi biz nereden bulup da gönderelim" cevabını verirler. Bu sözleri korkmadan apaçık söyler olmuşlardır. Doğrusu, ne yapsınlar, beylerbeyi oldukları için görüyorlar ki mansıbı hak eden değil, fazla filori veren almaktadır. Bu yüzden hiç bir şeyi göremez duruma gelip haramdır, helaldir demeyip mal toplayıp vezir-i azama göndermektedirler.*"¹¹⁹³ Bütün bunları timar tevcihinde yapılan usulsüzlük ve umûr-ı saltanata ihtilâl veren faaliyetler olarak görmektedir. Daha öncede ifade edildiği gibi incelenen belgelerde bir şekilde mazul duruma düşen sipahi yeniden timar almak için mülâzemetli olarak sefere katılıp hizmette bulunmuş ve bunun karşılığında timar tevcih edilmiştir.¹¹⁹⁴ Bununla birlikte

¹¹⁹¹ BOA DFE. RZ.1066; 368/2..

¹¹⁹² BOA DFE. RZ.1066; 262/3.

¹¹⁹³ Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s. 160.

¹¹⁹⁴ Örnek hükümler için bkz. BOA DFE. RZ.36; 59, 14/1, 43, 17/1.

belgelerde timar sisteminde yapılan yolsuzluklarla ilgili olarak sipahinin timarını başka kişinin -müellifinde ifade ettiği gibi işi kitabına uydurarak- berât ettirmek suretiyle zaptederek sipahinin tasarrufunda olan timarına yapılan haksız müdahaleler belgelerde tespit edilmiştir.¹¹⁹⁵ Tabi bunu yaparken rüşvet alıp almadıkları belgelere yansımadığından doğrudan bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ancak bu örneklerin özellikle timar sisteminde çözülmenin iyiden iyiye hissedildiği bir dönemde - 1651 tarihli defterde yer alması- akıllara rüşvet olgusunu getirmektedir. Hırzû'l-Mülûk müellifi de Lütî Paşa gibi reayanın askeri sınıfa girmesinin engellenmesi yönünde fikir beyan etmektedir. Sınır boylarında kâfirle savaşmamış yahut namdar bir haramiyi ele geçirmemiş bir kişiye olur olmaz kimselerin arzlarıyla timar verilmemesini tavsiyelerinde bildirmiştir.¹¹⁹⁶ Sistemde meydana gelen bozulmaların henüz gün yüzüne çıkmadığı döneme tekabül eden 1573 tarihli defterde timara layık görülenlerin hem sipahizâde hem de belgelerde geçtiği şekliyle çeşitli sefer ve bu seferlere bağlı muhafaza ve muharebelerde hizmet ve yararlılığını kanıtlamış kişiler olduğu görülmüştür. “...iş bu Bekir yarar olub Kıbrıs ceziresinde hizmette ve yoldaşlıkta bulunmağın kanun üzre ibtidâden vilayet-i Rum'da timar verilmek ferman olub sene 979 Muharrem'in evaili tarihiyle emr-i'âlî irad etmeğın mezkûr bendeleri mezbur zaim Satılmış bendelerinin sulbi oğlu olduğuna erbab-ı timardan 3000 akçelik timara mutasarrıf olan Şakir ve 1300 akçelik timara mutasarrıf olan []ve gayri on nefer yarar mu'temedün 'aleyh sipâhîler şehâdet etmeğın hidemat-i padişahiye kâdir ve yarar olmağın...”¹¹⁹⁷

Osmanlı devlet kurumlarında ve toplum düzeninde meydana gelen bozulmaları dile getiren bir diğer Osmanlı aydını Hasan Kâfi'dir. 1596'da nizâm-ı âleme gelen ihtilâlden dolayı kaleme aldığı “*Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*” adlı eserinde 1572 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde idâre ve toplum hayatında meydana gelen bozulmaları incelemiş ve sebeplerini ortaya koymuştur.¹¹⁹⁸ Uzun Habsburg (1593-1606) Savaşları sırasında Bosna eyaletinde bulunan ve savaşın etkilerini yaşadığı bölgede doğrudan tecrübe etme imkânı bulan Hasan Kâfi'yi, devletin gözle görülür şekilde zayıflamasına yol açan etkenleri saptamaya iten husus, savaşların olumsuz neticeleri

¹¹⁹⁵ İlgili örnekler için bkz. BOA DFE. RZ.239;4-5, BOA DFE. RZ.645;211,224.

¹¹⁹⁶ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 152.

¹¹⁹⁷ BOA DFE. RZ.36; 22/2.

¹¹⁹⁸ Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem”, *Tarih Enstirüsü Dergisi*, S. 10-11, İstanbul 1981, s. 240-243.

olmuştur.¹¹⁹⁹ Karışıklıkların başlangıç tarihini 1572 yılı olarak saptayan Kâfi, devlette meydana gelen bozulmaların başlıca sebebinin “*asker tedârikinde ve tedbîrinde terk ve ihmâldür, dahi düşmen ile mukâtele zamanında alet kullanmakta ihmâl etdikleridür*” şeklindeki ifadeleriyle, askerî alandaki düzensizlik ve harp aletlerinin kullanılmasında gösterilen ihmal olarak belirtmiştir.¹²⁰⁰ Habsburgların Osmanlı askerleri üzerinde yeni icat edilen silahları kullanma bakımından üstün olduklarını, “*tüfenkler ve toplar gibi, ya'nî nice dürlü tüfenkler ve toplar ihdâs idüp, ifrât ile kullanur oldılar. Ammâ bizüm askerimiz ol makule silahlar idinüp isti'mâl eylemede ihmâl ider oldılar, belki kadîmden olan silahları bile isti'mâl itmede ihmâl ider oldılar,*”¹²⁰¹ sözleriyle ifade etmiştir. Bunların temelindeki sebebi, diğer müellifler gibi rüşvet hastalığına bağlamaktadır.¹²⁰² Yazarın eserini, diğer ıslahatnâmelerden ayıran en önemli yönü, yeni harp aletlerinin düşmana sağladığı üstünlük ve bu konuda Osmanlı ordusunun ihmali üzerinde durmasıdır.¹²⁰³ Harp aletlerinin kullanılmasının gerekli olduğunu, silaha ve gelişmiş harp malzemesine sahip tarafın üstünlük sağlayacağını belirterek,¹²⁰⁴ ateşli silah kullanılmasındaki geriliği, Osmanlı ordusunun savaşlarda yenilgiye uğramasının başlıca nedenlerinden biri olarak görmüştür.¹²⁰⁵ Kâfi, ayrıca yoklama sırasında gösterilen ihmalleri de, askerinin savaştan kaçmaya başlamasının ve ordunun iç disiplininin gevşemesinin sebebi olarak vurgular.¹²⁰⁶ Akhisarî, Osmanlı devlet sisteminde ve toplum düzeninde bozulmanın sebeplerini dâhili meselelerle birlikte, dış dünyanın şartlarını da dikkate alarak; Batı’da harp teknolojisindeki gelişmeye ve bunun onlara sağladığı avantajlara işaret eder.¹²⁰⁷ Köylerde reaya ve zanaatkârların zorla askeri sınıfa alınmasının, fiyat artışına ve ekonominin bozulmasına, askeri ve sosyal düzensizliğe sebep olduğunu not eder.¹²⁰⁸ Çünkü reâyâ ve sanat erbabının muharebeye zorlanması, şehir ve kasaba halkının işini ve sanatını terketmesine, bu suretle

¹¹⁹⁹ Pal Fodor, “a.g.m.”, s. 226.

¹²⁰⁰ Mehmet İpşirli, “a.g.m.”, s. 243-245.

¹²⁰¹ Mehmet İpşirli, “a.g.m.”, s. 268-269.

¹²⁰² Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 74.

¹²⁰³ Coşkun Yılmaz, “a.g.m.”, s. 308.

¹²⁰⁴ Mehmet İpşirli, “a.g.m.”, s. 244.

¹²⁰⁵ Pal Fodor, “a.g.m.”, s. 226. Burada Hasan Kafi’nin yakındığı konu, batının tüm gücünü çeşitli silah ve toplar icat etmek için harcadığı; buna karşın askerlerimizin bu silahları temin etmeyi ve kullanmayı ihmal ettikleridir. Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 495, 182.

¹²⁰⁶ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 75. Mehmet İpşirli, “a.g.m.”, s. 245; Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 183.

¹²⁰⁷ Coşkun Yılmaz, “a.g.m.”, s. 308.

¹²⁰⁸ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s.182. Sariyannis, bu kişilerin savaş sırasında bakımsız bırakıldıklarını subaylarının ihmali yüzünden geçim kaynaklarını kaybettiklerini belirtir. Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 494.

memleketin harab olmasına bu durumun da fiyatların artmasına sebep olduğunu ekler.¹²⁰⁹

17. yüzyılın başlarında ihtilâl-i âlemin anatomisini yapan bir diğer müellif Veysi'dir. 1608'de kaleme aldığı *Hâbnâme*'de Osmanlı Devleti'nin durumunun perişan olduğunu, eşkıya zulmünün had safhaya ulaştığını bildirip, ıslah teklifleri sunmak istemiştir.¹²¹⁰ Veysi'ye göre Osmanlı Devleti'ni vuran buhran, kırk yıl boyunca aralıksız devam eden savaşlar, reayayı mahfeden ağır vergiler ve ordunun büyük çapta uğradığı tahribattır.¹²¹¹ Askeri gücün, devletin kolu ve kanadı olduğunu, bu kurumun bozulmasının, tüm diğer kurumları etkilediğini belirtmiştir.¹²¹²

17. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin o zamanki durumunu değerlendirerek, fikirlerini ve çare tekliflerini sunan bir diğer müellif, maliye adamı ve defter emini Ayn Ali Efendi'dir. 1609'da kaleme aldığı "*Kavânin-i Âli Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*" adlı risâlesinde, timar rejimini ayakta tutan belli-başlı nizam ve kaidelerin uzun zamandan beri tatbik edilmemesinden, onların yerine bir takım yolsuzlukların âdet ve usûl haline gelmiş olmasından şikâyet eder.¹²¹³ Timar sisteminde meydana gelen bozukluk ve karışıklığın belli başlı sebeplerini sıralarken, merkezi devlet bürolarında timar kayıtlarının düzenli olarak tutulmamasından, yoklamaların gizli saklı ve kurallara uygun olmamasından yakınır.¹²¹⁴ Asker sayısını kontrol ve muhafaza eden yoklamaların yaklaşık yirmi-otuz yıldır yapılmadığını bildirir. Eski yoklama defterlerinin ise -muhtemelen- kasıtlı olarak bir kenara atılmış ya da kaybedilmiş olması, icmâl defterlerinde kayıtlı sipahilerin onda birinin bile mevcut olmadığını, bu nedenle emrinde yüz kadar sipahi bulunan bir sancakbeyinin en fazla 15 kadar sipahi gönderebildiğinden bahseder. Bunun sebebini sarayın ve vezirlerin musahipleri, çavuşlar ve müteferrikalar gibi sefere çıkma zorunluluğu bulunmayan kişilerin büyük miktarlarda boşalan timarları ele geçirmeleri olarak yorumlar. Hatta timarlar askerlik hizmeti olmayan hanım sultanlara ve sarayın diğer nüfuzlu kadınlarına verilmiştir¹²¹⁵. "*Seferlerde ve hidmet mahallerinde on timara bir adam görünmez. Lakin mahsül zamanı bir timara on adamı niza' eder.*"¹²¹⁶ ifadesiyle tam da bu hususa dikkat

¹²⁰⁹ Mehmet İpşirli, "a.g.m.", s. 244.

¹²¹⁰ Coşkun Yılmaz, "a.g.m.", s. 306; Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 77.

¹²¹¹ Pal Fodor, "a.g.m.", s. 227-228; Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 192; Bernard Lewis, "Some Reflections on The Decline of the Ottoman Empire", *Islamic Studies*, No. 9, 1958, s. 122.

¹²¹² Pal Fodor, "a.g.m.", s. 229; Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 192.

¹²¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", s. 319.

¹²¹⁴ Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 33-35.

¹²¹⁵ Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 120.

¹²¹⁶ Ayn Ali Efendi, *a.g.e.* s. 33-34.

çekmiştir. Yani defterlerde timar kayıtlarının çoğunda, dirliklerin sefere, hizmete yarar kişilere değil, saray halkı, ümerâ, ricâl gibi yüksek zümreye, sefer yükümlülüğü olmayan kişilere tahsis edilmesidir. Bu zümre mensuplarının sefer yükümlülüğü olmadığı için sefere katılacak timarlı sipahilerin sayısı azalmıştır. Müellifin timar sistemindeki bozulmaya dikkat çektiği bu hususu incelenen ruznamçe belgeleri de göstermektedir. Özellikle tevcih edilen zeamet sahiplerine bakıldığında çoğunluğunu defter emini, miralay, kethüda, mirialem, defter-i hâkani kâtibi,¹²¹⁷ dergâh-ı âli çavuşu, müteferrika,¹²¹⁸ gibi önemli devlet görevlilerinin oluşturduğu görülmüştür.

Boş kalan timarların istihkak sahipleri yerine bir kenara ayrılarak (sepet timarı) hileli yollarla bazı nüfuzlu kişilerin adamlarına mal edilmesi şeklindeki yolsuzluğu sistemdeki ihmal ve intizamsızlığın önemli bir sonucu olarak değerlendirir. Dirlik sahiplerinin sancağı askerî ile bir hizmete veya sefere memur olmayıp başka yere işe gönderilmesi Ayn Ali Efendi'ye göre timar sistemindeki buhranın gözle görülebilir diğer sebepleridir.¹²¹⁹ Bundan dolayıdır ki müellif, kendisi defter emini olduktan sonra bu hususa dikkat ederek, gerek zuema ve erbâb-ı timarın, gerek çavuş ve müteferrika yoklamalarının mükemmel tutulup, defterhanede muhafaza edilmesine çok önem vermiştir.¹²²⁰

16. yüzyılın ikinci yarısında devrin ihlâl edilmiş olan nizâmlarını ve bozukluğun nedenlerini tespit etmiş bir diğer ıslâhatçı yazar *Kitâb-ı Müstetâb* müellifidir. Eserini 1620'lerde kaleme almış olan yazar, III. Murat, III. Mehmet, Sultan Ahmet ve II. Osman dönemlerinde yaşamış,¹²²¹ Avusturya savaşlarına (1593-1606) Celâli isyanlarına (1596-1607) tanık olmuştur.¹²²² Gerek eserini 1620'lerde kaleme alması ve gerekse tanık olduğu savaşlar müellife, uzun savaşların askerî düzende oluşturduğu tahribatı derli toplu ve değişik yönlerini gözeterek değerlendirme imkânını vermiştir. Osmanlı devlet ve toplum düzeninde çözüme ve bozulmanın ilk belirtileri için Kanûni Sultan Süleyman dönemine işaret eden yazar, diğer ıslahatçılar gibi, asıl bozuklukların III. Murat'ın saltanat yıllarında başladığı görüşündedir.¹²²³ Eserinde adaletin önemi,

¹²¹⁷ İlgili kayıtlar için bkz. BOA DFE. RZ.d.nr. 36;25/2, 42/1, 58/1, 70/2, 77/1, 81/2,

¹²¹⁸ İlgili kayıtlar için bkz. BOA DFE. RZ.d.nr.239;2-3-4, 23,

¹²¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m." s. 320.

¹²²⁰ Ayn Ali Efendi, *a.g.e.* ,s. 33-35.

¹²²¹ Yaşar Yücel, , *a.g.e.* s. XXIII.

¹²²² Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. III, s. 127.

¹²²³ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 79. Müellifler tarafından III. Murat döneminin, asıl bozuklukların başladığı dönem olarak kabul edilmesinin bir takım sebepleri vardır. Öncelikle vurguladıkları nokta, III. Murat'ın karasız, başkalarının sevk ve idaresiyle hareket eden, saray hayatına düşkün bir hükümdar olmasıdır. İslahat yazarlarının altını çizerek şiddetle eşleştirdikleri rüşvet olayı bu dönemde yaygınlaşmıştır. Buna sebep olarak birçok tarihçi Şemsi Paşa örneğini verir. Kendisi İsfendiyar oğullarından olup padişahın

hazineye zarar gelmesinin nedenleri, yeniçeri sayısındaki artış, zeamet ve timar sistemindeki aksamalar, sefere çıkma usulündeki bozulma, hazinenin durumu, rüşvetin yaygınlaşması gibi bozulmaya sebep olan konular ve bozuklukların nasıl giderileceğine yönelik fikirler yer almaktadır.¹²²⁴ Ona göre, hazineyi zarara sokan gelişme, timar sistemini de yakından ilgilendiren Rikâb-ı Hümâyûn'a (padişah huzuru) arz edilmeden terakkî ve ibtidâdan dirlik tevcihi yapılmasıdır. Bundan dolayı dirliklerin alınır satılır hale geldiğini “*İsâ takyesin Musâ'ya giydirir olmuştur*” sözleriyle ifade eder.¹²²⁵ III. Murat döneminden itibaren ocaklara ecnebilerin girmesinin yolunun açılmasından yakınan yazar, yeniçeri ocağının önceden yedi, sekiz bin kişi iken, Sultan Süleyman döneminde on iki bin, kendi döneminde ise kırk bin olduğunu belirtir. Sayıları artmakla birlikte “mansur ve muzaffer” asker kalmadığını birçoğunun rüşvetle deftere kaydedildiğini ifade eder.¹²²⁶ Bütün bunlar, eskiden Osmanlı savaş gücünün bel kemiği olan, timarlı sipahi ordusunun öneminin azalmasına, timar ve zeametlerin ekâbir sepetine girmesine, böylece sipahi ailelerinin dirliksiz kalmasına sebep olmuştur.¹²²⁷ Timar sisteminde bozuklukların başlıca sebebi saydığı diğer husus, reayanın askerî sınıfa girmesidir.¹²²⁸ Bundan dolayı askerinin kalitesi düşmüş, disiplini bozulmuş, çiftçiler topraklarını bırakmış, devletin esas ordusu; timarlı sipahi önemini kaybetmiştir.¹²²⁹

musahibleri arasına girmiş, ancak memleketi zabt edilip ve Osmanlı Devleti'ne ilhak edildiğinden intikam hırsıyla dolmuştur. Rüşvet olayı ile ilgili olarak Şemsi Paşa'yla padişah arasında meydana gelen bir olaydan sonra müellifler, Şemsi Paşa'nın şu itiraflarına işaret ederler. “*Bugün Sultan Murat hazretlerine büyücek bir rüşvet kabul ettirdim. Badema bu lezzet dimağı selâtinde mustakır olur ve intizamı devletin inhilâlini icabederek, ben dahi ecdadımın intikamını almış olurum*”, diyerek III. Murat'ın para hırsızdan istifade edip rüşveti kabul ettirmesiyle övünmüştür. Ayrıca “*bundan sonra bunlar irtişa almaktan fariğ olmazlar ve irtişa ile devletleri sabit bulmaz*” sözleriyle Osmanlı Devleti'nin ocağını söndürecek bir mukaddime tertip ettiğini itiraf etmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İsmail Hâmi Danişmend, *a.g.e.*, s. 4; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 90-92; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Bekir Sıtkı Baykal (Haz.) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., C. I-II, Ankara 1982, s. 7-8. Müelliflerin yakındığı diğer bir husus, sarayda artan bir şekilde etkili olan kadın nüfuzudur. III. Murat'ın annesi Nurbanu Sultan Yahudi asıllıdır. Onun tesirleriyle saraya birçok Yahudi girmiş saray entrikalarına karışmışlardır. Yine padişahın karısı Venedikli Safiye Sultan'ın III. Murat üzerinde çok fazla tesiri olmuştur. Müellifler kadınlar saltanatı denilen devrin bunlarla başladığına ve sarayda nüfuzu kadında ve parada toplayan bu kişilerin, devletin bütün büyük mansıplarının yabancıların ellerine geçtiğine, bütün vezirleri, saray erkânını yanlarına çektiklerini vurgularlar. İsmail Hâmi Danişmend, *a.g.e.* s. 4.

¹²²⁴ Coşkun Yılmaz, “a.g.m.”, s. 309-310.

¹²²⁵ Yaşar Yücel, *a.g.e.* s. XXIV; Mehmet Öz, *a.g.e.* s. 80.

¹²²⁶ Yaşar Yücel, *a.g.e.* s. XXIV; Mehmet Öz, *a.g.e.* s. 80; Pal Fodor, “a.g.m.”, s. 230; Marinos Sariyannis, *a.g.e.* s. 196.

¹²²⁷ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 203.

¹²²⁸ Anadolu kırsalındaki huzursuzluk bir dereceye kadar reaya ile askerî sınıf arasındaki çatışma şeklinde kendini göstermiştir. Habsburg savaşı sırasında toplanan askerî gruplar (sekban-sarıca) büyük oranda köylülerden oluşmuş ve böylece onlar da askerî kariyere girme fırsatı bulmuştur. Reayadan oluşmuş askerî gruplar 17. yüzyılın siyasî yapısının kabul edilmiş bir unsuru haline almış olmakla beraber, bir dereceye kadar da başarılı olmuşlardır. Ancak bu reaya kökenli askerlerin gerek itibarları ve gerekse ücretleri her zaman ordu ocakları mensuplarından çok daha düşük olmuş, kendilerini istihdam eden kişinin hizmetlerine ihtiyacı kalmayınca işten çıkarılmışlardır. Bu suretle reaya kökenli bu asker

Osmanlı toplum ve devlet düzeninde meydana gelen değişikliklerin, gelenekçi bir bakış açısıyla tahlilini yaparak gündeme getiren risalelerin en kapsamlısı *Koçi Beğ*¹²³⁰ *Risalesi*'dir.¹²³¹ Risale, 1650'den önce kaleme alındığı için, temelleri 16. yüzyıla uzanan bazı toplumsal, siyasî ve ekonomik eğilimleri izlemeyi olanaklı kılmaktadır. Çünkü 16. yüzyılda meydana gelen değişimler, 17. yüzyılın sonlarında iyice gözlenebilir hale gelen büyük dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Bu değişimlerin en belirgin örneği Osmanlı Devleti'nin önemli bir kurumu olan timar sisteminin giderek ortadan kaybolmasıdır.¹²³² Sultan Süleyman zamanından başlayarak devleti zaafa düşüren hastalıkları -özellikle III. Murat döneminden IV. Murat zamanına kadar- devlete girmiş olan bütün suiistimalleri, içtimaî ve siyasî teşkilâtta ve idarî usullerde inhitatı hazırlayan sebepleri tespit ederek ortaya koymuş, çare teklifleri sunmuş ve çıkış yolları göstermeye çalışmıştır.¹²³³ Risalesinde ideal dönemi Kanuni Sultan Süleyman dönemiyle özdeşleştirmiştir.¹²³⁴ Özellikle II. Selim, III. Murat, III. Mehmet dönemlerinde idarî ve askerî teşkilatın adım adım nasıl bozulduğunu, Yeniçeri ocağının bozulma sebeplerini,¹²³⁵ timar ve zeamet usullerinin tabiri yerindeyse çığırından çıkmasını, memuriyetlerin rüşvetle satılmasını, devlet memurlarının zulümlerinden Anadolu'da köylerini, tarlalarını terketmek zorunda kalan halkın sürüklendiği

zümresinin iş güvencesi ve ücret artış talepleri 17. yüzyılda oldukça fazla sayıda ayaklanmaya neden olmuştur. Suraiya Faroqi, "a.g.m", s. 566.

¹²²⁹ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 196.

¹²³⁰ Arnautluk'tan devşirilerek Acemi Ocağı'na alınan, zamanla Enderun'da bazı oda zâbitliklerinde bulunduktan sonra Has Oda'ya yükselerek itimat ve sevgisini kazandığı IV. Murad'ın musâhipleri arasında yer alan Koçi Bey, IV. Murat'ın "mahrem-i hâs"ı olmuştur. Onun ölümüyle yerine geçen kardeşi Sultan İbrâhim'e de bu yolda hizmet veren Koçi Bey, IV. Murat'a ve Sultan İbrahim'e devlet idaresinde yol göstermek üzere kaleme aldığı risaleleri, devlet adamı olmasının yanısıra, bir Osmanlı müellifi olarak da tanınmasına ve ün bulmasına sebep olmuştur. Ömer Faruk Akün, "Koçi Bey", *TDVİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 143. Devşirme çocuklarından olmakla birlikte İslâm ve Türk terbiyesiyle büyümüş olan Koçi Bey'in hangi tarihte doğduğu, çocukluğu, ailesi, ne sebeple nerede öldüğü hakkında bilgi bulunmamaktadır. Koçi Bey, *a.g.e.*, Ali Kemal Aksüt (hzl.), s. 10-14.

¹²³¹ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 82.

¹²³² Rıfa'at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu 16. Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Oktay Özel-Canay Şahin (Çev), Ankara 2000, s. 51.

¹²³³ Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 11.

¹²³⁴ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 190; Erol Özvar, "a.g.m.", s. 140.

¹²³⁵ Zinkeisen'e göre Osmanlı Devleti'nin askerî bir gücünü oluşturan yeniçeri ocağının bozulmasındaki ilk kırılma, Hristiyan devşirmelerden oluşan saflarına Türk unsurların girmesiyle başlamıştır. Yazar, başlangıçta ve 16. yüzyılın sonlarına doğru hiçbir yeniçerinin evlenmesine izin verilmezken evlilik yasağının kalkmasını, Türklerin ocağa alınması ile bağdaştırarak, böyle bir askerî topluluğun niteliğine ve ruhuna tamamen uygun olan evlilik yasağının kaldırılmasıyla askerlik ruhlarının ve disiplinlerinin bozulduğunu ifade eder. Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 166-67,178-180; Benzer görüşte olan Finkel, yeniçerilerin evlenmeleri ve ticarete yönelmelerinin askerlik görevlerini ihmal etmeleri gibi, ciddi sonuçlar doğurduğunu belirtir. Meselâ, 1598'de Yanık Kalesi'nin Habsburglar tarafından geri alınmasında Osmanlı askerinin -yeniçerileri kasederek- çoğunun evli olduğunu, kale savunma gücünden yoksun olduklarını ve bu nedenle yeterli direniş göstermediklerini belirtir. Caroline Finkel, *a.g.e.*, s. 69.

ızdırapları, yazdığı risalesinde net bir şekilde dile getirmiştir.¹²³⁶ Beylerin sık sık azledilmesi, görev sürelerinin gittikçe kısalması, diğer Osmanlı müelliflerinin olduğu gibi Koçi Bey'in de eleştirdiği hususlardır.¹²³⁷ Yine, Havass-ı Hümayûn'un, timarın aleyhine genişlemesi ve timar arazilerinin paşmaklık ve arpalık olarak tahsisi, temlik ve vakf edilmesini başlıca yolsuzluklar olarak kaydetmiştir. Bu durum, seferde yararlılık göstermiş olup timar ve zeamet bekleyenleri umutsuzluğa düşürerek, sayıları binlere varan bu kişileri vilâyetlerde isyan hareketlerine katılmaya sevk etmiştir.¹²³⁸ Ona göre, yüksek idarecilerin mahlûl olan timar ve zeametleri kendi adamlarına tevcih etmeleri, rüşvet kapısının açılarak mansıpların satılması, timar düzeninin büyük darbe almasının sebepleri arasındadır.¹²³⁹

Koçi Bey timar sistemindeki bozulmalarla ilgili olarak üzerinde durduğu en önemli konu, eski timar tevcih usulünün terk edilmesidir. Bu hususta Özdemiroğlu Osman Paşa'ya atıfta bulunmaktadır. Şöyleki, eskiden timar ve zeamet erbâbının arasında yabancı bulunmadığına, dirliklere ocak ve ocak-zâdeler, atadan ve babadan sipahi ve zaim olanların tasarruf ettiğine dikkat çeker.¹²⁴⁰ Timar erbabından yararlığı görülmeyen, sefer-i hümayûnda baş ve dil getirmeyene terakkî verilmemesi ve maaşının arttırılmaması gerektiğini not eder.¹²⁴¹ 1584 tarihine kadar köyler ve tarlalar kılıç ehlinde ve ocak-zâdelerin tasarrufunda olup, yabancıların karışmadığını, ayanın ve büyüklerin sepetine girmediğini, ancak Acem seferlerinin serdarı olan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın bazı yabancılarla iyilik, yiğitliklerine karşılık timar vermesiyle, ondan sonra gelenlerin kâr etmek için iyi ya da kötü olduğuna, aslına ve kökenine bakmaksızın şehir oğlanlarına, reâyâyâ timar ve zeamet dağıttıklarını ifade etmiştir.¹²⁴² Timar

¹²³⁶ Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risalesi*, s. VII-VIII.

¹²³⁷ Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık, beylerbeylik gibi büyük devlet memuriyetlerinin yerlerinin sık sık değiştirilmesi bu dönemlere ait bir usuldür. XV. yüzyıla ait eski defterler ve kronikler, valilerin aynı yerde vazifelerini uzun zaman muhafaza ettiklerini göstermektedir. Meselâ 1428'de Rumeli Beylerbeyi olan Sinan Bey 1439'a -ölümüne kadar- bu görevde kalmıştır. Yine 1455'te Tırhala sancak beyi olan Ömer Bey bu makamda 1467'ye kadar kalmıştır. Halil İnalçık, "a.g.m.", s. 651. Kunt, Osmanlı yönetiminin sancakbeylerini belli bir sancakta uzun süre bırakmamasının nedenini bir beyin belli bir sancakta kök salmaması, o yörenin siyasal ve ekonomik güçleriyle özdeşleşmemesi gerektiği görüşünden ileri geldiğini savunur. Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 76-78.

¹²³⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. II, s. 358-359.

¹²³⁹ Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 53-54; Erol Özvar, "a.g.m.", s. 145; Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 84; Pal Fodor, "a.g.m.", s. 233.

¹²⁴⁰ Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 24.

¹²⁴¹ *Koçi Bey Risalesi*, (Zuhuri Danışman), s. 12; Pal Fodor, "a.g.m.", s. 232.

¹²⁴² Koçi Bey timar kanunun ilk defa Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından bozulduğunu belirtse de, Akdağ daha Kanunî Sultan Süleyman döneminde bile, yalnız seferlerde yararlık gösteren garip yiğitlere değil, Anadolu'da kıyam halinde bulunan softalara ve eşkiya guruplarına karşı hükümete yardımda bulunan kişilere de, mükâfat olarak dirlik verildiğini söylemektedir. Bununla birlikte III. Murat zamanında açılan İran harplerinin timar sisteminin askeri yüzünü iyice karıştırdığını, sipahilerin sefere gitmemek için ellerinden geleni yaptıklarını, asayişin muhafazası için sancaklarda bırakılan sipahilerin

tevcihlerinde yaşanan bu usulsüzlükler timar sahipleri arasında da, -aynı timar birden çok kişiye tevcih edildiği için -kavgaya sebep olarak timarlı sipahilere büyük zarar vermiş, reayayı da perişan etmiştir.¹²⁴³ Timar erbabıyla ilgili olarak “*Timar erbâbının herbiri zeamet ve timarları olan sancaklarda oturup, bayrakları altında bulunurlardı. Başka yerlerde bulunmak imkânsız ve yasaktı. Her sancağın sipahisi her vakit orada mevcut bulunup bir köşede düşman görünse, hepsi üç günde hazır olup, her ne tarafa gitmek icab etse o tarafa koşup teşekkür değer hizmetler görürlerdi,*”¹²⁴⁴ diyerek timar sistemiyle ilgili kadime yönelik ideal bir tablo çizmektedir.

Gerek Koçi Bey’in, gerek diğer müelliflerin, timar sistemini değişim ve dönüşüme götüren ve sistemde kanayan yara olarak vurguladıkları en önemli hususlardan biri, timar sahibinin her birinin zeamet ve timarları olan sancaklarda oturup sefer emri geldiğinde hepsinin hazır olup sefere gittikleri şeklinde kadime yönelik çizdikleri ideal tablonun, artık görülmediği olmuştur. Müelliflerin timar sisteminin tegayyürü noktasında eleştirdikleri bu husus Sivas sancağı timar düzeninde çözülmeyi ele alan tezde, incelenen arşiv belgeleriyle de doğrulanmaktadır. Keza incelenen defterlerden özellikle 1620 ve 1651 tarihli defterlerde yapılan timar ve zeamet tevcihlerinin çoğunda, timar ve zeamet sahiplerine dirliklerin, “*zıkr olunan timar vech-i meşrûh üzere müteveffâ Yusuf tahvilinden mezkûra timarı olduğu sancakta sakin olub Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla istihkakı bedeli mezkûr Hasan'a tevcih olunub...*”¹²⁴⁵, “*ber vech-i tekmil 13.000 akçelik üzere timarı olduğu sancakta sakin olub Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla tevcih olunub...*”¹²⁴⁶ “*3.000 akçe timara emr-i şerîf virilen ela gözli çatuk kaşlu orta boylu mezkûr Osman'a virilmek ricasına arz itmeğin ibtidası alınub timarı olduğu sancakta sakin olub Alaybeğisi yerağı elinde sefere eşmek şartıyla tevcih olunmasıçün...*”¹²⁴⁷ şeklinde timarı olduğu sancakta ikamet etmeleri şartıyla tevcih edilmiştir. Bundan dolayıdır ki, çalışmanın yoklama defteri başlağında izah edildiği gibi Koçi Bey’in fikirleri ve önerileri doğrultusunda IV.

büyük çoğunluğunun bu dönemde Anadolu’da devam eden suhte ve levent isyanlarına karıştıklarını belirtir. Devlet, uygunsuz hareket edenlerin dirliğini almak suretiyle timar düzenini sağlamak istemişse de mümkün olmamıştır. Keza sipahiler kendileri feragat etmek istemişlerdir. Hal böyleyken Özdemiroğlu Osman Paşa’nın İran Seferi’ne gideceği zaman ordunun ihtiyacı olan askeri, dirlik vermek vaadiyle toplayabildiğini belirterek, Koçi Bey’in timar nizamının bozulması hususunda Özdemiroğlu’nu suçlu çıkarmasını haklı bir tavır olarak görmemektedir. Mustafa Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, s. 421,424.

¹²⁴³ Koçi Bey Risalesi, (Zuhuri Danışman), s. 32-36.

¹²⁴⁴ Koçi Bey, a.g.e., s. 25.

¹²⁴⁵ BOA DFE. RZ. d. nr.645;254.

¹²⁴⁶ BOA DFE. RZ. d. nr.645;256/2.

¹²⁴⁷ BOA DFE. RZ. d. nr.645;263.

Murat bütün timar, zeamet ve askerî esami defterlerinin yoklanması talimatını vermiştir. 1632-1633 yılları arasında sistemde yeniden yapılanma döneminde, timarları eyaletlerde görev alan saray mensubu komutanlara ve savaşta yararlılık gösteren kişilere/köylülere tahsis eden devlet yönetimi, bu tavrıyla farklı bir duruş sergilemiştir. Bu durum, dönemin timar sisteminde gerileme ve bozulmaya yol açan sebepler arasında dile getirilen ana etkenlerden farklı bir duruş olmasına karşın, yönetim bu tavrıyla sistemi yeniden canlandırarak dönemin askerî ihtiyaçlarına göre düzenlemek amacını gütmüştür.¹²⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıl başlarında devlet kurumlarında yaşanan bozulmayı, hükümdar ve yönetici kadronun yetersizliğini, kanun düzeninin işlemez durumunu yansıtan bir diğer eser *Kitâbu Mesâlihü'l- Müslimîn ve Menâfi'il- Mü'minîn*'dir. 17. yüzyıl ortalarında (1643-44) kaleme alınan ve müellifi belli olmayan eserde ilmiye mensuplarının, müderrislerin, kadıların, yetiştirilmesi ve görevlendirilmesi, ilmî ve malî durumlarının düzeltilmesi, yeniçerilerin, kapıkulu bölüklerinin, taşradaki askerlerin ve bürokrasinin durumu, sosyal ve malî meseleler ele alınmıştır.¹²⁴⁹ Eserinde, yaşadığı çevrenin sosyal açıdan bunalımlı bir dönem geçirdiğini dile getirmiştir. Meselâ sefer olduğunda, yeniçerilerin "*âdet-i kadîm*" üzere halktan at almasını şiddetle eleştirir. Başka zanaatı olmayan ehlin ve iyalini (aile efradı ve diğer kişiler) atı sayesinde besleyen sakka (su dağıtan kişi) ve hamalların büyük zarar görmelerine sebep olduğundan bu uygulamanın yasaklanmasını ister.¹²⁵⁰ Islâhat hakkında ayrıntılı malûmat verirken, ıslâhatın uygulanabilmesi için idarî ve inzibatî tedbirler önerir.¹²⁵¹ Müellif, kapı halkıyla ilgili görüşlerinde kapıkulu ocaklarının sayısında olağanüstü artmaya temas ederek, asıl görevlerinin dışında işlere yönelmiş olmalarını dile getirir. Yeniçerilerin ve sipahilerin sürekli kontrol altında tutulmaları gerektiğini ve "*şimdi nice sipahi vardırki at seğırtmeye bile kadir değildir,*" diyerek hergün talim yaptırılması önerisini getirir. Seferlere kabul edilebilir makûl sebeple katılmayan sipahilerin dirliklerinin kesilmesi gerektiğini, bu gibilerin teftiş edilerek sahtekârlık yapanlara ebedi dirlik verilmemesini istemektedir.¹²⁵² Kânun-ı kadîm yerine yeni yol tutmak ve günün şartlarına göre birtakım düzenlemelere gitmek gerektiğini savunur. Kanûnların devrin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre yenilenmesi gerektiğini

¹²⁴⁸ Douglas A. Howard, "a.g.m.", s. 238.

¹²⁴⁹ Coşkun Yılmaz, "a.g.m.", s. 303-304.

¹²⁵⁰ Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s. 86.

¹²⁵¹ Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s. 67-69; Coşkun Yılmaz, "a.g.m." s. 303-304.

¹²⁵² Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s. 72-73.

savunan müellifin, diğer ıslahatnâme yazarlarına göre fikirleri daha gerçekçi görünmektedir.¹²⁵³

Osmanlı aydınları timar sistemindeki değişim ve dönüşüme etki eden nedenleri sıralarken rüşvet, timar tevcih usulünün terk edilerek askeri sınıftan olmayan kişilerin sisteme alınması, sipahilerin timarı bulunduğu sancakta bulunmaması, timar ve zeametlerin ekâbir sepetine girmesi vb. ortak noktada buluştukları birçok husus vardır. Ancak bazı müelliflerin sistemdeki bozulmaya yönelik ısrarla üzerinde durdukları konular olmuştur. Meselâ Kitâbu Mesâlihü'l müellifi, sefere katılmayan sipahilerin dirliklerinin kesilmesini ve bu kişilere bir daha timar verilmemesini belirtmiştir. 17. yüzyılın önemli tarihçilerinden Peçevi İbrahim Efendi de, 1520-1640 arasındaki olayları ihtiva eden Tarihî'nde askerî, siyasî ve içtimaî konulara temas ederken, “*Düşmana varır ve metrise gider asker kalmamıştır*” ifadesi döneminde askerî disiplinin ne derece bozulduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹²⁵⁴

İncelenen belgelerde 1573 tarihli defterden başlamak üzere artan sayıyla Sivas sancağı sipahilerinin çeşitli sebeplerle sefere gitmedikleri ve seferden firar ettikleri ile ilgili bir hayli kayıt mevcuttur. Sivas sancağı sipahileri 1573 tarihinde Kıbrıs Seferi, 1601 tarihinde Eğri ve Uyvar Seferleri, 1620 tarihinde İran seferleri 1651 tarihinde ise Girit Seferi ve bu seferlere bağlı muhafaza ve muharebelerde bulunmamışlardır. Meselâ, Sivas sancağı Karakuş nahiyesi Aroy köyü ve gayri köylerden 1.000 akçe timara mutasarrıf olan Hüseyin, Girit Seferi'ne gitmediğinden ve çeşitli hizmetlerde bulunmadığından timarından azledilmiştir.¹²⁵⁵ Özellikle 1651 tarihli defterde seferden kaçanların ve sefere gitmeyenlerin davalarının dinlenmeyeceği yönünde kesin hüküm içeren emirler tevcih tezkire kayıtlarına geçmiştir. Bu bilgi ve belgeler Osmanlı yönetiminin bu hususta oldukça hassas davrandığını sefere gitmeyen, seferden firar eden sipahinin timarını elinden alıp seferde mevcut olan ve hizmette bulunan kişilere tahsis ettiğini göstermiştir. Bununla birlikte bu kişilere bir daha timar tahsisi yapıp yapmadığı ile ilgili bilgi mevcut değildir. “...sefer-i hümâyûna me'mûr olmayanlardan ma'ada birden bine ve binden yüzbine varınca ze'amet ve timara mutasarrıf olanların cümlesi başka seferlere me'mur olub gelmeyenlerin ze'âmeti timarları alınub min ba'd

¹²⁵³Coşkun Yılmaz, “a.g.m.”, s. 304.

¹²⁵⁴Anadolu Beylerbeyi İskender Paşa'nın açgözlü olduğunu ve rüşvetle timar vermeyi ilk uygulayanın o olduğunu bildirir. Kendisine de Anadolu defterdarlığının, rüşvet alınmaması ve mansıpların satılmaması güvencesiyle ihsan olduğunu beyan etmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, s. 30, 394-395.

¹²⁵⁵BOA DFE. RZ. d. nr.645;219.

*dava-yı niza'ları istima' olunmamak üzere davaları için zuhura gelirler ise haklarından gelmek üzere ze'amet ve timarları alınub sefer-i hümayûnda hizmette bulunan erbaba istihkakı tevcih olunmasıçün fermân-ı âlişân sadır olmağın ...*¹²⁵⁶ “...12.000 akçe timara mutasarrıf olan Yunus me'mur olduğu Girit ceziresi seferine gelürken Koca nam mahalde firar edüb sancağı askeriyle yolda bulunub timarı mahlül oldukda...”¹²⁵⁷ Bütün bu kayıtlar genelde Osmanlı Devleti'nde özelde, Sivas sancağı timar düzeninde yaşanan değişim ve dönüşümün nedenlerini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın sınırları içerisinde son olarak 17. yüzyılın büyük fikir, ıslahatçı ve devlet adamı olan Kâtip Çelebi'nin fikirlerine değinmek gerekiyor. Müellif, 17. yüzyılda devletin içinde bulunduğu kargaşa ve çöküşü gözlemlemiş ve açıkça ifade etmiştir. *Düstûru'l-Amel li-islâhı'l-Halel* adlı eserini IV. Mehmet'in ilk zamanlarında bozulan işleri, doğrudan doğruya bunalım karşısında devleti idare edenleri uyarmak için yazmıştır.¹²⁵⁸ Divan'da uzun yıllar kâtip olarak çalışmış olduğundan bürokrasinin bir mensubu olarak, siyasî ve malî konularda oldukça tecrübeli bir devlet adamıdır. Bu tecrübesinden dolayı 1652 yılında yaşanan malî krizde meşveret meclisine davet olunarak düşüncesine başvurulmuştur.¹²⁵⁹ *Düstûru'l-Amel* adlı eserini de 1653'te katıldığı bu toplantıyı takiben kaleme almıştır. Eserinde devletin içine düştüğü zaafi anlatmaya çalışırken, tıp geleneğinin köklü dört unsuru; “*ahlat-ı erbaa*” teorisine başvurmuştur. Bu teoriye göre, ulemâyı kana, askeri balgama, tüccarı safraya, reayayı sevdaya benzetmiş, her birinin belli ölçüde olmasını, biri birinden fazla olması nasıl bedeni bozuyorsa aynı şekilde, devletin nizamını ve düzenini de bozacağını not etmiştir.¹²⁶⁰

Eserinde, Celâlilerin çıkışıyla birlikte vergi veren köylü halkın yoksullaşmasını ele alan yazar, tarımdaki çöküntünün sebebinin vergilerin arttırılmasına bağlamaktadır. Köylülerin hazineye daha fazla katkıda bulunamayacaklarının kabul edilmesi gerektiğinin altını çizerek, vergilerin düşürülmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁶¹ Asker sayısının, balgamın insan vücudundaki ideal durumu gibi olmasını savunur. Az ya da

¹²⁵⁶ BOA DFE. RZ. d. 645; 197.

¹²⁵⁷ BOA DFE. RZ. d. nr.645;237.

¹²⁵⁸ Mehmet Tayyib Gökbilgin, “XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacı ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi”, *Kâtip Çelebi*, 1991, ss. 197-218, s. 215.

¹²⁵⁹ “O zaman fezleke sahibi Kâtip Çelebi demekle meşhur Hacı Mustafa Halife dahî kâtiplerin akıllılarından olmakla konuşma meclisine dâhil idi. Buna binaen (*Düstur-ül Amel*) adlı bir risale yazup, bu mühim meselenin hallinin ne yoldan mümkün olduğunu beyan etmiştir. Fakat zamanında doğru sözü dinleyecek ve gereğini yapacak istidatlı, kendine söz söylenir kimse olmadığından risâleyi meydana çıkarmamış.” Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 5, s. 2314.

¹²⁶⁰ Marinus Sariyannis, *a.g.e.*, s. 287; Coşkun Yılmaz, “a.g.m.”, s. 312; Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 140-141.

¹²⁶¹ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 100; Marinus Sariyannis, *a.g.e.*, s. 293.

çok olmasının devlet için zararlı olacağını belirtir.¹²⁶² Hazineyi insan bedenindeki mideye benzeten müellif, hazine gelirlerinin dağıtımında dengeli davranılmasını ve harcamaların daha çok ordunun silah ihtiyacı için kullanılması gerektiğini nakleder.¹²⁶³ Bozukluğa çare olabilecek yolları sıralarken, öncelikle insanları doğru yola sevk edecek güçlü, mutlak otorite sahibi bir kılıç erbabına “*sâhibü’s-seyf*”e, daha sonra ordunun, onları himaye edecek işbilir, tecrübeli subaylara ihtiyacı olduğunu belirtir.¹²⁶⁴

Müellifin de belirttiği gibi, Celâli isyanlarının Anadolu’yu içinden çıkılmaz bir kargaşaya sürüklediği bilinen bir gerçektir. Bu isyanlar, tarıma bağlı vergi veren köylüde, can ve mal güvenliği bırakmamış, köylülerin topraklarını terk ederek göç etmelerine sebep olmuştur. Bundan dolayı Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi Sivas sancağında da timar toprağı ekilememiş, boş ve harabe duruma düşmüştür. Üçüncü bölümde ayrıntılı olarak belirtildiği gibi¹²⁶⁵ 1620 ve 1651 tarihli ruznamçe kayıtları ve 1633 tarihli yoklama defterindeki kayıtlar bu durumu teyit etmiştir. Defter bilgilerine göre, “...*hâli ve harâbe olmağla kimesneye verilmeyüb şen ve abadan eylemek şartıyla...*”¹²⁶⁶ birçok timar toprağı tekrar tevcih edilmiştir.¹²⁶⁷ Bunların yanısıra ismi olup yani birinin tasarrufunda görünüp sahibinin mevcut olmadığı timar toprakları da bulunmaktadır. Sivas sancağı yoklama defterine “*mevcûdü'l-ism, ma'dümü'l-cism*” olarak kaydedilen bu topraklar yeni sipahilere tevcih edilerek boş olan timar toprakları mamur edilmeye çalışılmıştır.¹²⁶⁸

Osmanlı Devleti timar sisteminde 16. yüzyılın sonlarından itibaren meydana gelen bozuklukların sebeplerini ve çare tekliflerini içeren müstakil çalışmaların yanısıra, bazı Osmanlı müellifleri yazdıkları târihlerinde siyasî, askerî ve sosyal olayları anlatırken yer yer meydana gelen bozukluklara temas etmişler ve önerilerde bulunmuşlardır. Bu çalışmalardan bazılarını kısaca zikretmek yerinde olacaktır.

Bu tarihi kaynaklardan biri 16. yüzyılın ikinci yarısında (1563-1600) Osmanlı Devleti’nin sosyal, iktisadî, askerî teşkilatlarının işleyişi konularında önemli bilgiler ihtiva eden *Târih-i Selâniki*’dir. Eserin müellifi, 1566’da Zigetvar Seferi’ne ve 1588’de Gence Seferi’ne katılmıştır. Eserinde, özellikle III. Murat’ın saltanatının sonlarından itibaren meydana gelen olaylar; tevcihat ve aziller ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

¹²⁶² Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 100.

¹²⁶³ Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 101; Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 294.

¹²⁶⁴ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 294; Mehmet Tayyib Gökbilgin, “a.g.m.”, s. 216-217.

¹²⁶⁵ Bkz. s. 234.

¹²⁶⁶ BOA DFE. RZ. d. nr.645;180.

¹²⁶⁷ İlgili kayıtlar için bkz. BOA DFE. RZ. d. nr.1066;18/2, BOA DFE. RZ. d. nr.645;283.

¹²⁶⁸ İlgili kayıtlar için bkz. BOA DFE. RZ. d. 1066;142/, 150/1, 155/2, 175/3, 237/2, 242/1, 249/2, 297/1, 357/1.

“*Havadis-i rüzgâr*”, “*Hasbihâl*” ve “*Şikâyet*”¹²⁶⁹ başlıklarında devletin ve halkın durumunun kötüye gidişi ve müesseselerdeki bozukluklar dile getirilmiştir. Devlet kurumlarında meydana gelen bozuklukların başlangıcı olarak diğer ıslahatçı müellifler gibi Selânikî de III. Murat devrini işaret etmekte; saltanatının ilk yıllarında işlerine gösterdiği dikkati övmekle birlikte, son zamanlarındaki gevşekliği dolayısıyla padişahı şiddetle eleştirmektedir. İktisadî ve malî hayatla ilgili gözlemlerini yaparken Osmanlı-İran Savaşları’ndan örnekler veren müellif, bu savaşların askerî, malî ve idarî dengeleri temelden sarstığını, altın, gümüş, akçe dengesinin bozulduğunu, fiyatların alıp başını gittiğini, devlet hazinesine gelir sağlamak için mansıpların alenen satıldığını belirtir.¹²⁷⁰ Meydana gelen bozukluklardan dolayı, devrin padişahını, sadrazamı, vezirleri, ulemayı, asker zümresini misaller vererek tenkit etmiş ve hatta suçlamıştır.¹²⁷¹

Dönemin önemli şahitlerinden ve tarihçilerinden olan Hasan Beyzâde ilki III. Mehmet’in Eğri Seferi (1595) olmak üzere Varat (1597-98), Uyvar (1599), Kanije (1600) ve son olarak IV. Murat’ın Revan Seferi’ne (1635) iştirak etmiştir.¹²⁷² Hem katılmış olduğu seferler hem de devlet hizmetinde almış olduğu görevler sebebiyle, hadiselerin bizzat içinde bulunmuş, birçok olaya ilk elden şahit olmuştur. Edindiği tecrübelerle yazdığı Târih’i iki bölümden oluşmaktadır. Hasan Bey-zâde Târihî’nin ilk kısmını teşkil eden “Telhîs-i Tâcü’t-Tevarîh” Hoca Sadüddin Efendi’nin Tâcü’t-Tevârîh’inin özeti mahiyetindedir. İkinci kısmı Hasan Bey-zâde Târihî’nin orijinal kısmı olup, gördüklerine ve yaşadıklarına dayanarak yazdığı Târih’i I. Süleyman’dan başlayıp, IV. Murat devrinin büyük bir bölümünü içine almaktadır.¹²⁷³ Hasan Beyzâde de Selânikî gibi devrinin sosyal, askerî ve ekonomik problemlerine temas etmekte ve eleştirmektedir. Meselâ bir serdarın vazifesinin askeri yoklayıp, silahı olmayanlara teçhizat sağlamak suretiyle mükemmel donatılmasına çalışmak olduğunu, ancak bu zamanda -dönemini kasederek- buna dikkat edilmediğini, düşmanın ise her sene yeni bir silah icat ettiğini, buna karşılık Osmanlı ordusunun serhadlerde güçsüz hale geldiğini belirtir. Zaferin sağlanmasında bir padişahın askerin düzen ve disiplin içinde olmasına gayret etmesi, askerin de padişahın emirlerini dinlenmesi gerektiğine vurgu yapar. Askerin muharebeden olası kaçmalarını önlemek için cezalandırılacaklarını

¹²⁶⁹ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 290, 366.

¹²⁷⁰ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islah Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara 2002, s. 839-841.

¹²⁷¹ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. XIV-XX.

¹²⁷² Hasan Beyzâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Şevki Nezihî Aykut (hızl.), C.1 TTK Yay., Ankara 2004, s. XXX-XLIV.

¹²⁷³ Hasan Beyzâde Ahmet Paşa, *a.g.e.*, s. XLIX.

bildirip, tehdit edilmesi gerektiğini not eder. Döneminde muharebeden kaçanların çok olmasının sebebini bu duruma bağlayarak, savaşta harp hilesinin çok defa fetih ve zafere sebep olduğunu ekler.¹²⁷⁴ Müellif, mansıpların hakkı olana değil, bilinen yolu ve silsileyi takip etmeden kabiliyetine, bulunduğu mevkiye bakmadan rüşveti fazla verenlere layık görülerek dağıtıldığını ve yüksek makamlara getirildiğini “*şimdiki hâlde mansıba medâr, mâl-i bî-şümâr oldı*”, ifadesiyle kaydeder.¹²⁷⁵

Osmanlı müelliflerinin 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında yaşanan siyasî, askerî ve sosyal krize, timar sisteminde bozulmaya yol açan sebepler hakkında verdiği bilgilerden yola çıkarak genel bir sonuç çıkarmak mümkün gözükmemektedir. Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti, devlet ve toplum düzeninde ve inceleme konumuz olan timar sisteminde bozulmaya yol açan siyasî, askerî, ekonomîk ve sosyal meseleler çok yönlü olduğundan genel bir sonuç çıkaramamak da oldukça doğaldır. Bununla birlikte, müelliflerin görüşleri kısaca toparlanırsa, III. Murat dönemi, devlet kurumlarında meydana gelen birçok bozukluğun ve değişikliğin onun faaliyetlerine atfedildiği dönem olmuştur. Bu dönemde adalet ihmal edilmeye, eski kanunlara aykırı davranılmaya, bundan dolayı köyler ve ekili araziler terk edilmeye, hazinenin gelirleri giderlerini karşılamamaya başladığından yakınılmıştır.¹²⁷⁶ Tabi, şunu da gözardı etmemek gerekir; her ne kadar devlet ve toplum yapısındaki bozuklukların başlamasında III. Murat ve dönemi itham edilse de, III. Murat saltanatının ayırt edici yönleri bulunmaktadır. Bir kere devlet, 1578’de başlayan ve aralıklarla devam eden İran Seferleri ile 1593’te başlayan ve uzun süre devleti meşgul eden Habsburg Savaşları’na bu dönemde girmiştir. 1593-1606 Uzun Savaş döneminin ortaya çıkardığı ağır koşulların -bu savaşta ilk kez Avusturya orduları daha etkin silahlar ile Osmanlıların karşısına çıkmıştır- askerî ve ekonomîk olarak köklü dönüşümleri tetiklediğinin altını çizmek gerekir. Yine usulsüz timar dağıtımı -ki bunu büyük ölçüde rüşvete dayandırırılar- ve buna bağlı olarak timar sayılarının azalmasıdır. Bir diğeri timar sahiplerinin ait olduğu sınıfın değişmesi, yani sisteme üst tabakadan saray mensuplarının ve devlet adamlarının, alt tabakadan köylüler ve yabancı unsurların girmeleri, eyaletlerdeki askerî sınıf içindeki yozlaşma ve iltimasın yaygınlaşması

¹²⁷⁴ Marinus Sariyannis, *a.g.e.*, s. 185; Hasan Beyzâde Ahmet Paşa, *a.g.e.*, s. LII-LIII.

¹²⁷⁵ Hasan Beyzâde Ahmet Paşa, *a.g.e.*, s. LXV.

¹²⁷⁶ Marinus Sariyannis, *A History of Ottoman political thought up to the early nineteenth century. In: A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century.* Brill 2018. s. 190-196.

olmuştur.¹²⁷⁷ En önemli kaygıları kulların yerini reyanın almasıyla, toprakların işlenmeden, vergilerin ödenmeden kalma durumu olmuştur.¹²⁷⁸ Timarların ekâbir sepetine girmesi, birçok risale yazarının üzerinde durduğu en önemli karışıklık sebebi olarak görülmüştür. Aslına bakılırsa buradaki mesele, ümeranın adamlarına dirlik vermesi değil, bu dirliklerin sayısının oldukça fazla olmasıdır. Kunt, 1580’lerde akıncıların, timarları kendi adamlarına verdiği için beylerbeyi Ferhat Paşa’ya, yine Tebriz halkının aynı sebepten Cafer Paşa’ya kızmaları bu paşaların adamlarına üç beş değil çok sayıda timar vermelerinden ileri geldiğini belirtir.¹²⁷⁹ 17. yüzyılda mazul durumda bulunan beylerbeylerine sağlanan destek babında arpalık olarak sancaklar verilmiştir. Örneğin daha 1570’lerde Kastamonu, Saruhan, Çorum (özellikle 1634-35’ten sonra), Çankırı ve Beyşehir sancakları “arpalık sancak” haline dönüşmüştür.¹²⁸⁰ Devletin sağladığı bu yardımların yanı sıra ümeranın çeşitli kanun dışı bidatlar ve salgunlarla (nakdî veya aynî vergiler) reyadan para ve mal toplaması da devam etmiştir.¹²⁸¹ Osmanlı kanunları olağanüstü durumlarda memleket yararı için padişahın emriyle bu gibi salgunlara istisnâi durumlarda müsaade etmiş, bununla birlikte beylerin yaptığı bazı salmaların (arpa, buğday gibi) miktarları da sınırlandırılarak reyayı gelişigüzel soymaları engellenmiştir. Bu engellemelere rağmen görevlilerin reyadan kendileri için aidat ve hizmet istemeleri de devam etmiştir. Ümeranın 17. yüzyılda kat kat gelir sağlamalarında kanun dışı alınan bu salgunlar önemli bir rol oynamıştır.¹²⁸²

¹²⁷⁷ Douglas A. Howard, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve 16.-17. Yüzyılların ‘Gerileme’ Edebiyatı”, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu*, Mustafa Armağan (Ed.), Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 233.

¹²⁷⁸ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 154.

¹²⁷⁹ Metin Kunt, *a.g.e.*, s.102.

¹²⁸⁰ Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 105.

¹²⁸¹ Meselâ 1597 tarihli adaletnâme, askeri sınıfın salgunlarına karşı çıkarılmış bir belgedir. Adaletnâmenin suçladığı kimseler kapıkulu ocakları mensupları, beylerbeyilerinin ve sancakbeylerinin subaşları ya da o adı takınan kimselerdir. Bunlar silahlarıyla dolaşıp köylere kendi başlarına salgun yapmaktadır. Başvurdukları usuller, harman zamanında hediye diye harman başına bir kalıp sabun veya bir akçelik takke (arakiyye) veya bıçak bırakıp zorla bir kile buğday ve bir kalıp sabun karşılığı bir baş koyun almaktadırlar. Soyguna meşru bir görünüş veren bu usul Anadolu’da ve Rumeli’de ehl-i örfün başvurduğu umumi bir adet olmuştur. 1610 tarihli adaletnâme ise bunlara karşı çıkarılmıştır. Askerler, reyaya istesin istemesin bir bıçak, bir arakiyye veya bunun gibi bir şey bırakıp karşılığında damızlık diye bir koyun, birer kovan bal, ikişer üçer kile hububat gibi salgunlara başvurmaları, 1610 tarihli adaletnâme ile yasaklanmış, bu işleri yapanları asi ve zalim olarak nitelendirip kulluktan çıkarmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Halil İnalçık, *Adaletnâmeler*, s. 70.

¹²⁸² Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 106. Osmanlı Devleti, reyaya zulm ederek alınan bu salgınlar karşısında kendi açısından ümeranın gücünü korumayı gerekli gördüğünden bazı durumlarda gözyumrsa da, diğer taraftan bu gibi kişileri asi sayarak idam ettirmiştir. Örneğin taşkınlık yapan, suhte ve harami eşkiyasını öldürüp kökünü kazımakla nam salmış olan İlyas Paşa, daha sonra Anadolu beylerbeyi olup Bağdad Seferi’nde birçok hizmetleri olmuştur. Ancak daha sonraki dönemde etrafına birçok levent toplayıp özellikle Manisa’da reyaya baskı yaparak halkın malını, erzağını yağma etmiş, köyleri yakıp yıkarak büyük

Müelliflerin işaret ettikleri önemli bir husus da vezaret makamında yaşanan idarî zayıflıktır. Bunu timar ve zeamet sahiplerini zarara uğratan önemli bir etken olarak telakki etmişlerdir. Müellifler 1575 tarihine kadar vezir-i azamların padişah ile aralarındaki münasebete kimsenin vakıf olmadığına, fakat bu tarihten itibaren padişahla sohbet arkadaşlığı yapan kimselerin rutbe ve mansıb elde ettiklerini belirtir. Meselâ, tarihçi Mustafa Âli bu hususta padişaha (III. Murat) en yakın kişilerin Şemsi ve Doğancı Mehmed paşalar, hocası Sadeddin Efendi, Babussaade ağası Gazanfer Ağa ve kedbanu-yi harem (kâhya kadın) Canfeda Hatun olduğunu, bu son ikisinin haremde hızla artan etkisini temsil ettiğine dikkat çekmiştir.¹²⁸³ Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, daha III. Mehmet döneminde harem vasıtasıyla hayli şöhret bulan Yahudi kira kadınlarının timar ve zeamet tevcihlerinde rüşvet aldıkları,¹²⁸⁴ büyük işlere karışıp birçok nüfuzlu kişiye mansıp (memuriyet) verdikleri ve onları rüşvete meylettirerek saray halkını yoldan çıkardıkları bilinmektedir.¹²⁸⁵ III. Murat döneminde nüfuzlarını iyice artıran kira kadınlar, sarayın kilercisi sıfatıyla timar ve zeamet işlerine de karışarak bu işi ticaret haline getirmişlerdir.¹²⁸⁶ Devlet otoritesi zayıfladığından, devlet iktidarı saray gözdelelerinin eline geçmiş, timar ve has gelirlerini paşmamlık adı altında çiftlikleri olarak, kendilerine tevcih ettirmişlerdir. Bu durum müelliflerin, dikkat çekip eleştirdikleri diğer bir husus olmuştur. Eleştirilerinde oldukça haklıdırlar. Çünkü timarlı sipahilere ait toprakların azalmasına, sipahi ordusunun çok zayıflamasına neden olan bu durum kapıkulu ordusunu büyütme zorunda kalan devletin malî yükünü ziyadesiyle artırmıştır.¹²⁸⁷

zararlar vermişlerdir. IV. Murat'ın üzerine gönderdiği Küçük Ahmet Paşa tarafından yakalanarak huzuruna getirilmiş ve idam edilmiştir. Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C. 3, s. 1186-1195.

¹²⁸³ Cornell H. Fleischer, *a.g.e.*, s. 307.

¹²⁸⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.3/1. s. 121; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, C.1, s.162, 207.

¹²⁸⁵ Kanunî Sultan Süleyman'ın son dönemlerine doğru ve özellikle II. Selim döneminde Osmanlı sarayında bir Yahudi nüfuzunun arttığını görüyoruz. Bunun sebepleri arasında II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan'ın Yahudi olması çok etkilidir. Keza Nurbanu Sultan'ın oğlu III. Murat döneminde de Yahudilerin sayı ve nüfuzları artarak devam etmiştir. Sarayda nüfuz kazanan Yahudiler genel olarak sarraflık ve hekimlikle meşgul olmalarıyla birlikte Ester Handali, Esparanzo Malchi olarak bilinen ve kira olarak adlandırılan bu kadınlar ve bunların bağlantılı olduğu diğer Yahudiler Osmanlı haremine kadar sirayet ederek dönemin valide sultanlarının gerek sarayda ve gerekse saray dışındaki gizli işlerinde bir numaralı yardımcıları olmuşlardır. Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, s. 12-13. Bu şekilde her türlü saray entrikalarına alet olan Yahudi kira kadınları rüşvet yoluyla da hayli servet biriktirmişlerdir. Hatta sipahilere ulûfelerini kalp akçeyle dağıtmaya kalkmaları sipahiler tarafından katledilmelerine sebep olmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 237; Selânik-i Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânik-i C. II* s. 854-857; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.* s. 121.

¹²⁸⁶ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, Mehmet Ata Bey (çev.), İstanbul 1985, s. 240.

¹²⁸⁷ Halil İnalcık, *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. 3, s. 123-124.

4.3. Modern İncelemeler Işığında Timar Düzeninde Değişim ve Dönüşüm Meselesi

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın sonunda geçirdiği sarsıntıların sebepleri ve 17. yüzyılda belirmeye başlayan yeni düzenin ana hatları hakkında Osmanlı müelliflerinin fikirleri ve sunmuş oldukları çare tekliflerinin yanısıra, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde görünür bir düşüş oluşturduğu algısı Türk ve yabancı modern tarihçilerin hazırladığı bir dizi çalışmalar tarafından da sorgulanmıştır. Bu başlıkta, Osmanlı Devleti timar sisteminde iç ve dış etkiler sebebiyle yaşanan değişikliklerin nedenleri, modern tarihçilerin gözlemleriyle değerlendirilmiştir.

16. yüzyılın son çeyreğinde ve 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde yapısal gelişmelere damga vuran büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde toplum ve yönetim düzeninde yaşanan en önemli değişiklik enflasyon yüzünden, gelirleri vazifelerini yerine getirmeye yetmeyen timarlı sipahilerin önemlerinin azalmasıyla, timar sisteminin kademeli olarak zayıflaması olmuştur.¹²⁸⁸ Bir yandan ateşli silahlara ve askere bağımlılık artarken, diğer yandan timarlı sipahiler, Osmanlı ordusunun temel direği olma vasfını (en azından sayısal olarak) kaybetmiş,¹²⁸⁹ ordunun insan gücü, askere alma politikalarının gevşetilmesiyle birlikte daha fazla yeniçeri askere alınarak karşılanmıştır.¹²⁹⁰

Osmanlı tarihiyle ilgilenen Türk ve yabancı modern tarihçiler 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin gerilemeye ait fikirlerinden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Onların risalelerini edebi bir eser olarak değil, arşiv belgesi olarak nitelendirmişlerdir. Daha öncede ifade edildiği gibi 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti kurumlarında bir gerilemenin ve bozulmanın oluşmaya başlayarak klasik düzenden farklı bir yöne evrildiği tespiti ilk olarak dönemin aydınları tarafından yapılmıştı. Dolayısıyla çağdaş tarihçiler belirtilen yüzyıllarda bozulma ve çözülmeye dair sebeplerin temel kaynağı olarak Osmanlı müelliflerinin risalelerini referans almış, müelliflerin gözlemlerine paralel bir şekilde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Meselâ H. A. R. Gibb ve Harold Bowen yönetim kurumlarının yozlaşması üzerine olan tezlerinde 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı gerileme yazarlarının fikirleri doğrultusunda, yozlaşmanın başından beri zayıf sultan otoritesinden kaynaklandığını, görevin kötüye kullanılması Osmanlı ordularının efsanevî disiplinini ortadan kaldırdığını ve tüm idarî

¹²⁸⁸ Marinos Sariyannis, *a.g.e.*, s. 146-147.

¹²⁸⁹ Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak, Gerileme Paradigmasının Sonu*, Mustafa Armağan (hızl.), 4. Baskı, İstanbul 2011, ss. 97-155, s. 127.

¹²⁹⁰ Cemal Kafadar, "a.g.m.", s. 127.

kurumlarda düzensizliğin hâkim olduğunu söylemektedir.¹²⁹¹ Bununla birlikte bazı Türk ve yabancı tarihçiler ıslahat müelliflerinin çare tekliflerini çağının gereklerine uymadığı ve ihtiyaçlara cevap vermediği için eleştirmişlerdir.

İlk oryantalistlerden olan Avusturyalı Osmanlı tarihçisi Joseph von Hammer, 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti kurumlarında ve toprak rejiminde yaşanan bozulmalarda, uzun süren savaşları ve buna bağlı olarak toprak kaybının artmasını,¹²⁹² vergilerin çoğalmasını, reaya zulümlerini, vezirlerin ve kadıların dâhil ve etkili olduğu irtikabları (görevi kötüye kullanma), kadim uygulamaların bozulmasını, dirliklerin arpalık adıyla nedimlere veya paşmaklık olarak sultânlara tevzî olunmasını inhitata yol açan belli başlı unsurlar olarak sıralamıştır.¹²⁹³ III. Murat zamanında, sadrazamın nüfuz ve kudretini elinden alan ve aralarında payşalan nedimlerin ve saray kadınlarının yönetime olan etkilerini eleştiren Mustafa Âli'nin, bu konudaki görüşlerini isabetli bir tenkîd fikir olarak yorumlamıştır.¹²⁹⁴ Yine, -II. Selim'i kasederek- aşırı derecede sefâhata düşkün olan bir padişahın gösterdiği kayıtsızlığa rağmen, Kanunî'nin, devlet işlerine verdiği düzen ve genişliğin, memleketin saadeti bakımından sağladığı daimî terakkinin, onun hayatıyla son bulmadığını, II. Selim'in saltanatı müddetince de veziriazam Sokullu Mehmet Paşa'nın muntazam nüfuzu sayesinde devam ettiğini belirtir.¹²⁹⁵ Osmanlı Devleti'nin ilk sultanlarının dirayet ve kabiliyetleri ve sonraki padişahların ise bir o kadar kabiliyetsiz ve liyakatsiz olmalarına Bernard Lewis ve Alman tarihçi Leopold von Ranke'de dikkat çekmektedir. Lewis, 16. yüzyılın müessir, şuurlu ve uyanık devlet idaresi sisteminden, 17. yüzyılın ihmalkâr bürokratik devlet idaresine doğru bir değişiminden bahseder.¹²⁹⁶ Bernard'a göre göze en fazla batan inhitat Osmanlı silahlı kuvvetlerinde meydana gelmiştir.¹²⁹⁷ Bir zamanlar Avrupa'nın korku ve dehşetle karşıladığı Osmanlı orduları, artık düşman orduları karşısında birbiri arkasına mağlubiyetlere uğramıştır. Bu suretle Osmanlı ilerleyişinin Avrupa'da durdurulmasını 16. yüzyılda harici menşee dayanan değişikliklerin birincisi olarak

¹²⁹¹ Douglas A. Howard, "a.g.m.", s. 245-246.

¹²⁹² Bernard, Osmanlı Devleti'nin düşmanlara toprak kaptırılması olayını, modern tarihçilerin hastalığa yol açan etkenlerden ziyade, hastalık tezahürü olarak nitelendirdiklerini vurgular. Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitatı Üzerine Bazı Düşünceler", s. 166-167.

¹²⁹³ Joseph Von Hammer, *a.g.e.*, s.259.

¹²⁹⁴ Sadece Hammer değil, Zuhuri Danişman ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi Osmanlı tarihçileri de Osmanlı Devleti'nde sarayın, nedimlerin, muhasiplerin ve saray dışındaki zümrenin devlet idaresine olan tesirini devlette inhitatın başlangıcı olarak görmüşlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.3, s.43; Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 7, s. 171-176.

¹²⁹⁵ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 7, Mehmet Ata Bey (çev.), s. 6-7.

¹²⁹⁶ Bernard Lewis, "a.g.m.", s. 163-174.

¹²⁹⁷ Bernard Lewis, *a.g.e.* s. 23.

telakki etmiştir.¹²⁹⁸ Benzer ifadeleri kullanan Leopold von Ranke, yukarıda belirtilen fikirlere ek olarak, idarede kadınların etkisinin üstünlük kazanmasını ve timar tevcihlerinde uygulanan yeni usulleri, devletin geriye gitmesinin en büyük nedenleri olarak görmektedir.¹²⁹⁹ Osmanlı askeri gücünün 16. yüzyılın ilk yarısına kadar oldukça etkin olduğunu ifade eden Ranke, bir Avusturya büyükelçisinin (Busbek) raporlarında Osmanlı askerinin cesaretini, onurunu, titizliğini ve disiplinini anlatırken hayranlıkla dolup taşıdığını belirtir. 16. yüzyılın başlarında askere ve devlet kurumlarına alımlarda herkesin kariyerine en alt sınıftan başlamak zorunda olduğunu hatırlatarak, bir timarlının oğlu dışında, kimseye timar tahsis edilmemesinin genel kaide olduğunu, artık bu kaidelere uyulmadığı için askerinin eski nizam ve disiplininden çok şey kaybettiğini ifade etmiştir.¹³⁰⁰ Timar sisteminin bozulması hususunda ıslahat müelliflerinin üzerinde durarak yakındığı, timar ve zeamet sahiplerinin dirliği bulunduğu sancakta oturmasının gerekliliği Hammer'ın şiddetle eleştirdiği hususdur. Bununla birlikte timar ve zeametlerin, nesebini isbât eden sipâhî evlâdına veya bir muharebede fevkalâde hizmet gösterenlere verilmemesini, bu kuralların hilâfına verilen timar ve zeametlerin devlette uygulanır hale gelmesini de timar rejiminde meydana gelen bozulmaların sebepleri arasında saymıştır.¹³⁰¹

Lewis, Osmanlı aydınlarının kadim uygulamalara dönme yönündeki ısrarcı fikirlerini şiddetle eleştirmekte¹³⁰² onların, sipahilerin modasının geçmiş olduğunu ve artık meslekten yetişmiş ücretli askerlerin, zamanın askerî ihtiyaçlarına cevap vereceği hususunu göremediklerini belirtmektedir.¹³⁰³ Bu meyanda dönemin bazı müelliflerini ve özellikle Koçi Bey'i harici gelişmeleri hesaba katmaksızın eski timar rejiminde, yerli ve kapalı bir ocakzâdeler sınıfında ısrar ettiği için eleştiren bir diğer Osmanlı tarihçisi Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan, Koçi Bey'in Osmanlı timar sisteminin hangi safhalardan geçerek, ne şekilde tasfiye edilmek üzere olduğunu ve bu tasfiyenin askerî, siyasî ve malî sebeplerini çok iyi ve zamanında tespit ettiğini takdir ederek belirtir. Ancak Koçi Bey'in diğer müelliflere göre eski timar sisteminin soysuzlaşması ve dağılması hadiselerinin oldukça ilerlemiş bir safhasında bulunmasına rağmen, sisteminin ihyası konusunda teklif ettiği ıslahat planlarını, elde mevcut imkânlar

¹²⁹⁸ Bernard Lewis, "a.g.m.", s. 163.

¹²⁹⁹ Leopold von Ranke, *The Turkish and Spanish Empire in the Sixteenth Century and Beginning of the Seventeenth*, W.K. Kelly (çev.), London 1845, s. 21-22.

¹³⁰⁰ Leopold von Ranke, *a.g.e.*, s. 7.

¹³⁰¹ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 38.

¹³⁰² Bernard Lewis, "a.g.m.", s. 178.

¹³⁰³ Bernard Lewis, "a.g.m.", s. 171.

bakımından yaptığı hesaplar noktasında oldukça iyimser görürken, bazı noktalarda memleketin içinde bulunduğu şartlarla tezat düştüğünü vurgular.¹³⁰⁴ Son zamanlarda başkalarının eline geçmiş, padişah haslarına katılmış olan timarların geri alınarak elde edilecek dirliklere, o zamana kadar açıkta bırakılmış eski ocakzâdeleri ve işe yarar sipahileri yerleştirmenin uygun olacağı ve kapıkulu ocaklarından 40-50 bin askeri, ulûfeleri hazineye kalmak şartıyla, yeni açılacak timarlara aktarma gibi bir kadro naklini mümkün sayan Koçi Bey'in bu ıslahat fikrinin ideal timar sistemiyle ne derece uyuşabileceğinin şüpheli olduğunu vurgular.¹³⁰⁵ Osmanlı kurumlarında ve toprak rejiminde meydana gelen bozulmaların sebeplerini daha çok dış kaynaklı olarak yorumlayan Barkan, Avrupa'nın askerî teknolojilerindeki değişikliği ve gelişmesi, savaş usullerinin değişmesi, ateşli silahların kullanılması, buna bağlı olarak eğitilmiş askere olan ihtiyacın, savaş ve idare masraflarının artmasını bu çözümlerde önemli etkenler olarak ifade eder.¹³⁰⁶

Dönemin ıslahatçı yazarları gibi birçok modern tarihçi tarafından geleneksel olarak kabul edilmiş görüşe göre, Osmanlı inhitatının ilk belirtileri Kanuni devrinden itibaren devlet bünyesine girmiş, ancak bozukluklar III. Murat döneminde ayan beyan ortaya çıkmıştır.¹³⁰⁷ Uzunçarşılı, Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren, padişahların seferde ordularının başında bulunmamasını, idarenin bozulmasına ve askerin hoşnutsuzluğuna büyük ölçüde yol açtığını ifade eder. Hatta Uzunçarşılı'nın, "*istirahati sefer meşakkatine tercih etmeleri başkumandanlarını başlarında görmeyen askere ağır geliyordu*"¹³⁰⁸ yönündeki ifadesi madalyonun diğer yüzünü göstermesi bakımından altı çizilmesi gereken önemli bir husustur. Halil İncalcık, 16. yüzyılın son on yılı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal yapıyı ve ülkenin sosyal koşullarını etkileyecek köklü değişikliklerin meydana geldiğini ve bu değişikliklerin oldukça şiddetli ve kimi zaman yıkıcı olduğunu ifade eder.¹³⁰⁹ Halil İncalcık, bu dönemde nüfus artışını, uzun süren savaşların getirdiği mâlî yükleri, dünya ticaret yollarındaki değişiklikleri, Avrupa'nın yeni askeri teknolojisini, 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarındaki krize yol açan etmenler arasında sayar. Parasal ve malî bunalımın çerçevesinde, gümüş

¹³⁰⁴ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 323.

¹³⁰⁵ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 322-323.

¹³⁰⁶ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 322-323.

¹³⁰⁷ Halil İncalcık *a.g.e.*, s. 124-125; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 2, s. 355; Mustafa Cezar, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 3, s. 1504-1505; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, s. 171-176.

¹³⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, s. 485-486.

¹³⁰⁹ Halil İncalcık, "Askerî ve Malî Dönüşüm (1600-1700)", s. 23-26.

paranın taşıyıcısını Osmanlı malî istikrarını darmadağın eden bir etken olarak ifade eder.¹³¹⁰ Benzer görüşte olan Faroqhi de, Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılda yaşadıklarının öyküsüne başlangıç noktası olarak 1580 ve 1590'lardaki malî krizi alarak, bu buhranın bir siyasi gerileme, demografik kriz ve ekonomik sıkıntılar dönemini açtığını kabul eder.¹³¹¹ Osmanlı müelliflerinin, sultanın vergi veren tebaasının askeriye kurumunu işgal etmeleri yönündeki eleştirilerine kulların yerini reayanın almasıyla sultanın otoritesinin sarsılması, toprakların işlenmemesi, dolayısıyla vergilerin ödenmeden kalma ihtimali yönündeki kaygılarını haklı bulmakta, devletin sosyal ve siyasî temellerini sarsan önemli bir etken olarak görmektedir.¹³¹² İnalçık, 1578'de başlayıp aralıklı olarak 1639'a kadar süren İran Savaşlarını devletin gerilemesinin başlıca nedenleri arasında gösterir.¹³¹³ İran'la yapılan savaşlar Osmanlı askerî yapısı kadar, Osmanlı maliyesi açısından da yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde timarlı sipahiler arasındaki hoşnutsuzluğun başlıca göstergesi sefere katılmamak ya da firar etmek olmuştur.¹³¹⁴ Sipahilerin sefere katılmama, katılanların firar etme ya da hizmetsizlikten dolayı kovulma durumları Avusturya savaşlarında - özellikle 1596 Haçova Muharebesi- adeta ayuka çıkmıştır.¹³¹⁵ Meselâ Habsburglara karşı yapılan uzun savaşta ordunun peşpeşe iki kış geçirdiği olmuştur. Bundan dolayı pek çok asker savaştan firar etmiş ve kendilerini, *“topraklarının eşkiya ve hırsızlar tarafından talan edildiği için eve dönmek zorunda kaldıkları”* şeklinde

¹³¹⁰ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 124-125; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, s. 60.

¹³¹¹ Suraiya Faroqhi, “a.g.m.”, s. 545.

¹³¹² Halil İnalçık “a.g.m.”, s. 23,24.

¹³¹³ Akdağ ise, timarın askerî bir teşkilât olarak bozulmasına sebep olan harici harplerin birincisinin Osmanlıların son büyük askeri başarısı olan Kıbrıs Seferi olduğunu ifade eder. Ada çabuk alınmış ancak bu nedenle başlayan deniz seferleri dört yıl sürmüştür. Bu seferler için Anadolu sipahisi üzerine yüklenildiğini vurgulayan Akdağ, bundan dolayı vaziyetlerinden memnun olmayan timar erbabının, ilk defa Kıbrıs Seferi'nde, harpten kurtulmak için firar, dirlikten feragat ve seferden kalma yollarını arama gibi kötü hareketleri âdet edindiklerini belirtir. Bununla birlikte, III. Murat zamanında açılan İran Seferleri ise timar sistemini büsbütün karıştırmıştır. Sipahiler sefere gitmemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Asayişin muhafazası için sancaklarında bırakılan ve çoğunluğu küçük timarlı olan sipahiler de, bu sırada Anadolu'da devam eden softa (suhte) ve Levent ayaklanmalarını kolaylaştırmışlardır. Devlet önceleri, uygunsuz hareket edenlerin dirliklerini almak suretiyle timar erbabının düzenini sağlamak istedi ise de, bu mümkün olmamıştır. Çünkü sipahiler zaten kendileri feragat etmişlerdir. Bununla birlikte mazullerin çoğalması da karışıklığı arttırmıştır. Bu arada göze çarpan nokta, bu sıralarda artık timar dirliğinin eski kıymetini kaybetmiş olmasıdır. Daha Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri var olan bu kıymet düşüklüğü, 1584 yılına doğru daha da artmış, devlet düşen dirlikleri en küçük bir hizmet karşılığında bile tevcih etmeyi kabul etmiştir. Mustafa Akdağ, “a.g.m.”, s. 424.

¹³¹⁴ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 58.

¹³¹⁵ III. Mehmet'in de bulunduğu Haçova Meydan Muharebesi'nden (1596) sonra yapılan yoklamada savaş meydanını terkedenlerin ya da herhangi bir sebeple sefere iştirak etmemiş bulunanların sayısı 30.000 olarak tespit edilmiştir. Yoklamada bulunmayan bu timar sahiplerinin çoğu Anadolu'daki eşkiya grupları arasına girmiş ve Celâli isyanlarının büyük ölçüde genişlemesine ve kuvvet kazanmasına sebep olmuştur. Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m.”, s. 327.

savunmuşlardır.¹³¹⁶ Yine Girit seferlerinin değişik safhalarında, Kandiye Kalesi muhasarasından önce yapılmış bir yoklamada (Nisan 1652) Rumeli'den 1.599 ve Anadolu'dan 2.542 sipâhi “gelmedik” veya “firari” olarak kaydedilmiştir.¹³¹⁷ Bu şekilde Anadolu'nun çeşitli kasabalarında timar ve zeamet sahiplerinin görevli oldukları serhadlerde görevlerini tamamlamadan alaybeylerinin bayrağı altından firar etmeleri savaşlarda yenilgilerin en büyük nedeni olmuştur.¹³¹⁸ 1578 yılında Bozok sancakbeyine gönderilen bir hüküm bu durumu ortaya koyan başka bir belgedir. Gönderilen hükümde geliri 3.000 akçenin altındaki timar sahiplerinin sefere çıkmayıp sancağın asayişini sağlayacakları belirtilmiştir. Ancak “*şimdiki hâlde vilâyet-i Rûm'un ekser zu'amâ ve sipâhîleri birer bahâne ile ellerinde hükm-i şerîfîm olup yerlerinde kaldıkları istimâ olunmağla ol makûle irişmeyüp girüde kalup veya cüz'i bahâne ile emr alup ve mîr-i mîrân temessüküyle yerinde kalup...*” şeklinde fermanın devamında kaydedilen bu satırlar, verilen emre rağmen Rûm eyâletinde sadece geliri 3.000 akçenin altındaki timar sahiplerinin değil, diğer sipahilerden çoğunun oldukları yerde kaldıkları, her birinin birer bahane uydurarak kendilerini savaşmaktan muaf tutan birer berât elde ettikleri belirtilmiştir.¹³¹⁹ Gerek Osmanlı müelliflerinin, gerekse çağdaş tarihçilerin timar sisteminin çözülmesinde en fazla yakındıkları husus, sipahinin sefere katılmaması ve seferden firar etmesidir. Bir önceki başlıkta izah edildiği gibi sefere varmama, incelenen defterlerde timarın intikaline sebep olan etkenler arasında gelmektedir. Ancak sipahinin sefere hangi sebeplerle gitmediği bilgisi kayıtlarda yer almamıştır.

16. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere, sipahinin yoklamada bulunmaması, seferden kaçması, sefer zamanında savaş sahasında, sulh zamanlarında da toprağında bulunmaması durumları 17. yüzyılda da devam etmiş, devlet bu durumları önlemek için bir seri tedbir almak zarunda kalmıştır. Bu bağlamda 18. yüzyılın başından itibaren, sadece hakkı olan kişilere timar verilmesi yolunda birçok ferman yayımlanmıştır. Canikli Ali Paşa (1720-1785) risalesinde timar ve zeametlerle ilgili olarak bakkala ve çakkala timar verildiğinden, askerlikle ilgisi olmayanları kaide-i ocak üzere dirlikten çıkarmak ve reaya defterine geçirmek gerektiğini belirtmiştir.¹³²⁰ Yine 1578'den sonra İran'la girişilen savaşlar reaya kökenli binlerce genci orduya yazılmaya

¹³¹⁶ Cemal Kafadar, “a.g.m.”, s. 129.

¹³¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, “a.g.m.”, s. 328.

¹³¹⁸ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 222.

¹³¹⁹ *44 Numaralı Mühimme Defteri*, Mehmet Ali Ünal (hızl.), İzmir 1995, s.155-156.

¹³²⁰ Yücel Özkaya, “a.g.m.”, s. 220.

teşvik etmiş, dönemin Osmanlı müelliflerinin de üzerinde basa basa durduğu ve çözümlenin belli başlı sebepleri arasında saydığı Osmanlı düzeninin temel ilkesi olan askerî-reaya ayırımını artık geri dönülmez biçimde zedelemiştir.¹³²¹

Yakındoğu araştırmalarıyla bilinen ünlü tarihçi Cook'a göre de, ağır vergiler altında ezilen yoksul köylülerin köylerini terkederek başka yerlere göç etmeleri ve herşeyden önemlisi çeteler halinde örgütlenerek Celâli isyancıları haline dönüşmeleri,¹³²² sosyal düzenin bozulmasında kilit rol oynamıştır. Bu durum toplumsal düzenin çöküşünü hızlandırmış, kırsal ekonomiye dolayısıyla timar sistemine büyük zarar vermiştir.¹³²³

Eserinde Osmanlı Devleti'nin merkezden çok uzak bir sınır bölgesinde uzun süre savaşabilmek için, elindeki maddî ve insan kaynaklarını nasıl yönlendirdiğinin analizini yapan Caroline Finkel de 16. yüzyılın sonunda Osmanlı siyasetinde geniş kapsamlı yapısal bir değişim dönemi yaşandığını kabul eder.¹³²⁴ Reayanın askerî sınıfa girmesiyle ilgili olarak, vergi memurundan timara, doğal afetlerden savaşa kadar herkesin insafına kalmış olan köylünün, sosyo-ekonomik pramidin en altında olduğunu ve hiçbir güce sahip olmadığını ifade eder. Osmanlı müelliflerinin ve çağdaş tarihçilerin ifade ettiği asker olma arzusu, yani askerî hayatın reaya için Osmanlı toplumunda yükselmenin birkaç yolundan biri olduğu dolayısıyla reayanın statüsünü, üreticiden tüketiciye dönüştürmesine eşlik eden ve ömür boyu maddi destek sağlayan bir unsur

¹³²¹ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 58.

¹³²² Yoksul köylülerin çeteler halinde örgütlenip Anadolu'da Celâli isyancılarına dönüşmelerinin sebebini, ateşli silah donanımlı paralı asker birliklerinin devlet tarafından kullanılmasından kaynaklandığını belirtir. Michael Allan Cook, *a.g.e.*, s. 39-44.

¹³²³ Michael Allan Cook, *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, Oxford University Press, London 1972, s. 31,39-44. Reayadan zorla birşeyler koparmanın yaygın bir uygulama haline geldiği bu dönemde reayaya fazla yüklenilmesinin bir diğer sebebi sarayda ve konaklarda yaşanan lüks hayat olmuştur. Örneğin Lütfi Paşa'nın konağında -kendisi her ne kadar kalabalık işçi ve yardımcı kullananlardan olmamakla birlikte- daire halkı yaklaşık 2.000 kişidir. Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 129. Büyük şehirlerde lüks ve ihtişamın artmasıyla, bütün bunların masraflarını ödemek için reayaya daha fazla yüklenilmiştir. Madenler, mükellefiyet ve angarya usulleri ile işletilmiş, saraya ve konaklara yiyecek yetiştirmek için bazı timar sahiplerine görevler verilmiştir. Taşradaki sancak beyleri de reayayı daha çok sıkıştırmakta bu nedenle reaya, zulümlerden kurtulmak için büyük şehirlere sığınmaktadır. Hüseyin Avni Şanda, *a.g.e.*, s. 68. Reayaya yapılan zulümler sadece taşrayla sınırlı kalmamıştır. Meselâ Mora'da zeamete mutasarrıf Yahya Çavuş'un reayayı zincire vurduğu, Londar ve Kalavrita'da halka işkence ettiği, ırza tecavüz ve cinayet gibi suçları işlediği bildirilmiştir. Yakalanması ve suçu sabit olduktan sonra öldürülmesi için hüküm gönderilmiştir. Mühimme Defteri'ne yansıyan bu hükümler reayanın ne denli bir zulme tabi tutulduğunu gözler önüne sermektedir. 85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632)), s. 73. Bu dönemde sadece asker değil paşaların da halka olan zulümleri vardır. Habeş Beylerbeyi olup daha sonra (1599) tarihinde Anadolu teftişine tayin olunan Hüseyin Paşa'nın zulüm ve tuğyanı (azgınlığı) hususunda ayrıntılı bilgi için Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 239.

¹³²⁴ Caroline Finkel, *a.g.e.*, s. 1-2.

olduğunun altını Finkel de çizmektedir.¹³²⁵ Bu hususu timarlı sipahi sınıfının bozulmasını etkileyen önemli bir eğilim olarak işaret eder. Devlet için başıboş köylülerden yararlanmak, malî ve askerî sorunların çözümünde pratik ve etkili bir yol olsa da, bu insanları topraktan uzaklaştırmanın sosyo-iktisadî düzenin bozulmasında kritik bir faktör olduğunu belirtir.¹³²⁶ Fodor ve Barkey de reayanın üretimi terketmesinin ciddi mali kaygılara neden olduğunu ve bu durumun sipahi ordusunu fiilen yok ettiğini, Anadolu'nun, 17. yüzyıldan itibaren köylülerin dağlık yerlere ve şehirlere kaçışına sahne olduğunu ifade eder.¹³²⁷

Osmanlı müelliflerinin işaret ettiği hatt-ı hümayûnların çoğalmasından dolayı çıkan düzensizliklere çağdaş tarihçiler de temas etmiştir. Olağanüstü hallerde yazılıp divân-ı hümayûna gönderilen hatt-ı hümayûnların III. Murat zamanında sık sık çıkarılır olmasını eleştirmişlerdir. Padişah üzerinde müessir olan şahısların tesiriyle sık sık çıkarılan hattı hümayunlarla işlerin görülmeye başlandığını ve bu durumun divandan vilayetlere gönderilen tuğralı fermanlara artık itibar edilmemesine sebep olduğunu belirtmişlerdir.¹³²⁸ İmber, 16. yüzyılın başlarında sarayın, bir beylerbeyinin tezkiresi olmadan, birisine timar tahsis etmek için ferman çıkarmasına nadiren rastlandığını belirterek, bu gibi hallerde tahrir defterine özel bir şerh konulduğuna dikkat çekerek,¹³²⁹ tahsis yöntemindeki bu değişikliklerin yeni tip timar sahibini ortaya çıkarttığını savunmuştur. Vezirlerin, beylerbeylerinin ve diğer makam sahiplerinin kullarını veya adamlarını besleyen bu durum, tahrir defterinde “*X'in yardımcısı*”, “*Y'nin adamı*” ya da “*Z'nin maiyetinden*” diye kaydedilmiştir. Hatta İmber, -künyesini belirtmediği- 17. yüzyıla ait bir tahrir defterinde “*Bir vezirin tescilli hizmetkârlarına ait timarların, timar sahibinin ölümü üzerine, yeniden o vezirin hizmetkârına verilmesi adettir*” şeklindeki kayıttan bu usulün yaygınlaşarak standart hale geldiğini vurgulamıştır.¹³³⁰ Bütün bu hususlar ister seferde asker olarak, ister buldukları bölgelerin güvenliğini sağlamak

¹³²⁵ Caroline Finkel, *a.g.e.*, s. 68.

¹³²⁶ Caroline Finkel, *a.g.e.*, s. 39.

¹³²⁷ Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 232.

¹³²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.3, s. 122-123; Colin Imber, *a.g.e.*, s. 275.

¹³²⁹ Colin Imber, *a.g.e.*, s. 275.

¹³³⁰ Colin Imber, *a.g.e.*, s. 277. Bu tarzda timar alanlar sadece vezirlerle beylerbeylerinin maiyetleri değildi. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, saray memurlarının emrindeki baş kilerci veya baş bahçıvan gibi hizmetliler de ücretlerini timar şeklinde alabiliyorlardı. Yine kazaskerlik dairesinde çalışan kâtipler veya düşük düzeydeki makam sahipleri de hizmetkârlarına verecek timarlar elde edebiliyorlardı. Padişah kızları da, orduda hizmet etmekle mükellef olmayan maiyetleri için timarlar edinebiliyorlardı. Sipahilerin yoklama defterlerine askerden muaf timar sahiplerinin listesini eklemek adet olmuştu. Bir sipahinin yoklamada bulunmadığı için görevinden kovulması, ancak adı muafklar listesinde yazılı değilse mümkündü. Bu takdirde bile, bir kimse yoklamaya gelmediği için timarını kaybederse, büyük bir adamın maiyetinde bulunduğunu ispat ederek onu geri alabiliyordu. Colin Imber, *a.g.e.*, s. 277-278.

gibi hizmetlerde, timar sahibi olmayı -özellikle geliri düşük olanlar için- cazibesiz hale getirmiş, bu durum 16. yüzyılın sonlarında belirginleşmeye başlayan ve 17. yüzyılda iyiden iyiye hissedilen timar sistemindeki çöküşün nedenlerinden biri olmuştur.¹³³¹

Osmanlı Devleti'nde kurumların şekillerinin değiştirilerek eski düzenlemelerin, yerlerini yenilerine bıraktığını savunan bir diğer çağdaş tarihçi Linda T. Darling'dir. Darling, meydana gelen değişimin devletin idarî ve malî yapısını etkilediği gibi, askerî yapısını da etkilediğini, bu dönemde en büyük ödüllerin ve en yüksek mevkilerin, askerlerden çok sivil yöneticilere verildiğini vurgular.¹³³² Bu şekilde yapılan timar tevcihlerinde rüşvet, sistemi temelden sarsan bir etken olarak önemli rol oynamıştır. Rüşvet olayı, timar tevcih eden beylerbeyi ve bu işle ilgili yüksek devlet erkânını kötü icraatlara sevk etmiştir. 17. yüzyıl başlarında sadrazamların timar tahsislerine giderek artan bir şekilde müdahale etmeleri, timar ordusunun en ağır darbeyi almasında önemli etkindir.¹³³³ Barkey de bu konuya temas ederek, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yla yapılan savaşları kazanamamasını, devletin timarları savaşlarda hizmet edenlere ve memnuniyetlerinin azalmasını istemediği üst düzey görevlileri ödüllendirmek için sistem dışı kullanmasından kaynaklandığını belirtir.¹³³⁴ Daha öncede ifade edildiği üzere, geliri yüksek timarlar fazla para verenlerin eline geçmiş, timarlı sipahiye verilmesi gereken dirlikler, -aralık/paşmaklık olarak- saray mensupları/görevlileri (musahip, cüce, dilsiz ve hokkabazlara) ve harem tarafından el konulmuştur.¹³³⁵ Osmanlı elit zümresinin ve hiyerarşisinin alt kademelerinde yer alan kâtiplerin çoğu 1600'lerden sonra timar sahibi olmuştur.¹³³⁶ Merkezden atanan çavuşlar, müteferrikalar¹³³⁷ gibi üst düzey askerî görevliler toprak sahibi olmuştur. İlk dönemlerde düşük kademeli askerî görevlilere timar tahsis edilirken, 1650'lerde paşalara büyük zeametler, çavuşlara da gedikler verilmeye başlanmıştır. Bu suretle timar sahibi piyadelerin sayısı azalmış, timar sisteminden elde edilen gelirlerde azalma

¹³³¹ Colin Imber, *a.g.e.*, s. 275.

¹³³² Linda T. Darling, "Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. Mustafa Armağan (Ed.), İstanbul 2012, s.155,157.

¹³³³ Pal Fodor, "a.g.m", s. 232.

¹³³⁴ Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 69.

¹³³⁵ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 1504-1505; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 119; Pal Fodor, "a.g.m.", s. 232.

¹³³⁶ Colin Imber, *a.g.e.*, s. 225.

¹³³⁷ Barkey, Bistra A. Cvetkova'nın Osmanlı Devleti'nin feodal düzeninin kökenleri hakkındaki çalışmalarından hareketle çavuşlara, müteferrikalara ve kâtiplere Üsküp bölgesinde ve aynı şekilde 1609-1618 yıllarında Sofya bölgesinde önemli gelir getiren pek çok timar ve zeametini yine bu kademelerde bulunan saray mensuplarının elinde olduğunu aktarmaktadır. Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 70. Aynı şekilde incelenen 1601 tarihli defterde yer alan zeamet kayıtlarında 115.000 akçe ile en fazla zeametini "be-nâm-ı Halil an müteferrikan-ı dergâh-ı 'âli" adına kayıtlı olduğunu görüyoruz. BOA DFE. RZ. d. 239;23.

olmuştur.¹³³⁸ Belirtilen hususları incelenen defterler de teyit etmektedir. Şöyleki, 1573 yılında tespit edilen 20 adet zeametın 10'ı (%50), 1601 yılında tespit edilen 21 adet zeametın 16'sı (%76), 1620 yılında tespit edilen 18 zeametın 9'u (%50) ve 1651 yılında tespit edilen 14 zeametın 4'ü (%28), defter emini, çavuş, kâtip, kethüda, mütefarrika gibi önemli devlet görevlilerine tahsis edilmiştir. Tımarın oğlu/oğullarına intikali ile ilgili açıklamalar ve oranları bir önceki başlıkta verildiğinden burada sadece zeamet oranları üzerinde durulmuştur.¹³³⁹

Yine Lehistan Seferi'nden (1621) sonra yapılan yoklamada tımar sahiplerinden başka, muhtelif eyaletlere bağlı 4.181 kişinin geliri yüksek zeamet ve timarlara sahip, kâtip, çavuş, müteferrika gibi askerlikten ziyade idâri işlerle meşgul olan kişilerin bulunması son dönemlerde zengin tımar gelirlerinin kimlerin eline geçmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹³⁴⁰ Eyaletlere vali tayininde liyakate değil, en fazla para verene itibar edilir olmuştur. Meselâ, Deli İbrahim Paşa Diyarbakır valisi iken halka yaptığı zulümden dolayı azlolunarak İstanbul'a gelmiş, ancak saraya takdim ettiği hediyelerin tesiriyle iki ay sonra tekrar aynı yere vali olarak atanmıştır. Bu suretle devlet merkezinde otorite zaafa uğramış, eyaletlerde beylerbeyi ve sancakbeylerinin kanunsuz hareketleri artmıştır.¹³⁴¹

Yukarıda belirtilen hususlarla benzer görüşleri paylaşan Zinkeisen, 16. yüzyılın sonlarına doğru tımar tevcihinde ve intikâlinde bu kurumun ruhuna ve amacına aykırı şekilde düzensizlikler meydana geldiğini ifade eder. İlk dönemlerde tımar sisteminin disiplinli yapısına temas ederek, tımar defterleri ve yoklama defterlerinin tutulmamasına rağmen, atalarının gelenekleri ve ustalığı sayesinde bu sistemin muhteşem yapısının muhafaza edildiğini belirtir. 16. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan bozulmalarda, beylerbeyilerinin belli bir dereceye kadar tımar verme yetkisini (tezkiresiz tımar) bu düzensizliklerin en önemli kaynağı olarak görür. İltimas ve keyfiyetin, kısa zamanda hizmetin ve çalışkanlığın yerini aldığı hususunda diğer tarihçilerle hemfikir olduğu görülen Zinkeisen, bu durumu *nüfuzlu beylerbeyiler boşalan timarları kendilerini hizmet ve yararlılıkta kanıtlamış sipahilere vermek yerine, ne daha önceden askerlik hizmetinde bulunmuş ne de ileride bulunacak olan adamlarına tahsis etmişlerdir,*

¹³³⁸ Linda T. Darling, "a.g.m.", s. 155,157.

¹³³⁹ Bkz. s. 274-275.

¹³⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, "a.g.m.", s. 327-328.

¹³⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 120-121. Sancakbeyi ve adamlarının devre çıkıp halka zulmetmeleriyle alakalı Mühimme Defterlerine yansıyan bir hayli kayıt mevcuttur. İlgili kayıtlar için Bkz. *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)*, Ankara 2000, s. 7, 64, 103, 118.

diyerek ifade etmektedir.¹³⁴² Timar sisteminde 1531 yılında yapılan, -beylerbeylerinin timar tevcih etme yetkilerini önemli ölçüde sınırlandırılması yönündeki- ıslahatı çok yerinde bulan Zinkeisen, buna karşın ne kadar katı olursa olsun timar kanunlarının, gitgide artan suistimalleri önlemeye ve timar sisteminin günden güne bozulmasını durdurmaya yetmediğini belirtir. Beylerbeyleri, adamlarına lütufta bulunmak için boş kalan timarın bir parçasını ayırıp, bununla başka bir timarı büyütmiştir. Bu durum neticesinde 10 bin ile 15 bin akçelik bütün bir timar neredeyse kalmamış ve timar sistemi büyük bir karışıklık içine girmiştir.¹³⁴³ Timarın idaresi, beylerbeyinin veya sancakbeyinin maiyetinde bulunan zeamet defterdarına bağlıdır. Zinkeisen bu defterdârların çoğunlukla beylebeyi ile anlaşarak hazine aleyhine timar gelirlerini ceplerine doldurduklarını ve timar gelirlerinin defterlere olduğundan çok daha küçük yazıldığını belirtir.¹³⁴⁴ Meselâ ruznamçede yaklaşık 10 bin akçelik bir değerle kayıtlı bir timar, durumuna göre 20, 30, 40 ve 50 bin akçelik gelir çıkarttığı olmuştur. Yine, III. Murat döneminde timar defterleri üzerinde yapılan incelemede timarların ve zeametlerin defterde kayıtlı değerleri ile o dönemin timar sahipleri olan beylerbeylerinin, sancakbeylerinin, subaşlarının ve sipahilerin gerçek gelirleri arasında bariz farklar ortaya çıkmıştır. Timarın yasal değerinin üzerindeki fazlalıklar mirî hazineye irâd kaydedilerek hazineye bu şekilde aynı yıl içinde iki milyon duka girmiştir.¹³⁴⁵

Osmanlı Devleti kurumlarında ve toprak sisteminde değişim ve dönüşümü, silah üretimi, silah satışı, teknolojik gelişim ve alımının da dâhil olduğu uluslararası üretim hiyerarşisindeki Osmanlı Devleti'nin konumunu belirleme açıdan ele alan tarihçiler de olmuştur.¹³⁴⁶ Grant, Osmanlı ordusunun sahip olduğu özellikleri, geçmiş dönemdeki silah teknolojisi ve üretimini Avrupalı rakipleri açısından kıyaslar. Osmanlıların askerî alandaki geriliğini, askerî teknoloji alanındaki gerilemesinin ayrılmaz bir parçası olarak savunanlara katılmamaktadır.¹³⁴⁷ Osmanlı Devleti'nin 1571 ya da 1683 sonrası ciddi bir teknolojik gerileme yaşamadığını, her ne kadar 1683 yılından sonra muharebe, savaş ve toprak kaybetseler de Venedik ve Rusyayla teknoloji alanında başabaş mücadele ettiklerini, İran cephesini sabit tutmayı başardıklarını ifade eder. Bununla birlikte

¹³⁴² Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 110-111.

¹³⁴³ Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 110-111.

¹³⁴⁴ *A.g.e.*, s. 117.

¹³⁴⁵ *A.g.e.*, s. 117-119.

¹³⁴⁶ Jonathan Grant, "Osmanlı "Gerilemesi"ni Yeniden Düşünmek: 15.-18. Yüzyıllardaki Askerî Teknoloji Yarışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Konumu", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Mustafa Armağan (hızl.), İstanbul 2011, s. 177.

¹³⁴⁷ "a.g.m.", s. 177.

Osmanlıların büyük top yapma saplatisının onları meydan savaşlarında, seri ateş edebilen toplara sahip Avrupalılar karşısında güç duruma düşürdüğünü belirtmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti'nin ısrarla yanlış top modeli üretmeye devam etmesi, savaşlarda Avrupalılar karşısında geri kalmalarına sebep olmuştur. 18. yüzyılın sonunda Osmanlıların teknolojiye ayak uydurmayı başarmalarına karşın, askerî teknoloji alanında yaşanan büyük ve hızlı değişimin Osmanlı Devleti'nde malî bir bunalımın yaşanmasına sebep olduğu görüşünü desteklemektedir.¹³⁴⁸ Yeni gelişen askerî teknoloji açısından bakıldığında, Osmanlı Devleti'ni öncü olarak görmek mümkün olmamakla birlikte, daha önce gelişen askerî teknolojileri kendilerine uyarlayıp kullanmışlardır. Meselâ erken dönemlerdeki başarıları eski göçebe askerî taktiklere ve yeteneklere dayansa da, daha sonra tüfeği geliştirip barutu kullanmakta oldukça hızlı davranmışlardır.¹³⁴⁹

Bernard 17. yüzyılda Avrupa ordularındaki büyük teknik ve lojistik gelişmelerin, Osmanlılar tarafından geç ve etkisiz bir şekilde izlendiğini savunur. Ona göre, yeni teknikleri benimsemede atikliğin azalması, silahlı kuvvetlerin mesleki ve moral standartlarındaki genel bozulmanın belki de en tehlikeli cephesidir. Bu hal doğrudan doğruya, Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, yıkılışın başlıca nedenlerinden birine -daha güçlü dış düşmanlara toprak kaybına- yol açmıştır.¹³⁵⁰ Barkey de, benzer ifadelerle sipahilerin biran önce ateşli silah kullanmayı öğrenmeleri gerektiğine vurgu yapar. Osmanlı Devleti'nin yeni topraklar ele geçirmesi ve ateşli silah kullanan askerlerle donatılmış kale ve garnizonlar kurmasının gerekli olduğunu ifade eder.¹³⁵¹ Dolayısıyla, Osmanlı ordularının 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupalı rakiplerine karşı teknolojik üstünlüğe sahip olduklarını söylemek oldukça güçtür. Herhangi bir üstünlükten söz edilecekse bu öncelik, büyüklükte ve disiplinde aranmalıdır.¹³⁵² Şu hususu da işaret etmek gerekir, bazı tarihçiler bozulmanın sadece belirtilen hususlarda yani, siyasî, askerî ve ekonomik olarak değil, aynı zamanda devletin her kademesindeki bürokratik işlemlerde de kendini gösterdiğini ifade eder. Onlara göre 16.yüzyılın titiz, disiplinli bürokratik yönetiminin, 17. yüzyılda ihmal edilmeye başlamış ve bu durum Osmanlı arşivlerine de yansımıştır. Hatta Bernard, kâğıdın kalitesinin bile düştüğünü, 16.yüzyıla ait kayıtların daha dikkatli, özenli ve

¹³⁴⁸ Jonathan Grant, "a.g.m.", s. 177, 189, 196-198.

¹³⁴⁹ Cemal Kafadar, "a.g.m.", s. 112.

¹³⁵⁰ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 26.

¹³⁵¹ Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 70.

¹³⁵² Cemal Kafadar, "a.g.m.", s. 112.

ayrıntılı iken 17.ve 18. yüzyıla ait kayıtların düzensiz, yanlış ve gelişigüzel tutulduğunu belirtir.¹³⁵³

¹³⁵³ Bernard Lewis, "Some Reflections on The Decline of the Ottoman Empire", s. 113.

SONUÇ

Fethedildiği günden beri Rum eyâletinin önemli sancaklarından olan Sivas, 1520 yılından itibaren Eyâlet-i Rum denilen büyük bir eyaletin paşa sancağı olmuştur. Elinizdeki tez, imparatorluğun siyasî ekonomik ve sosyal tarihine şekil ve yön veren timar sisteminin işleyişini, sistemde meydana gelen değişim ve dönüşümü 1573-1651 yılları arasında Sivas sancağı özelinde ele almıştır.

16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sadece askerî temeli değil, tüm idarî, malî ve iç güvenliği de timar sistemine dayanmaktadır. Devlet timar sistemini, imparatorluğun gerçek idarî ve askerî birimleri olan sancak sistemiyle yani Osmanlı yasa ve yönetiminin yeterince yerleştiği bölgelerde uygulamıştır. Bu yönüyle mikro devlet özelliğine sahip olması, en büyük idarî birim olan eyâletlerde, askerî ve idarî âmir konumunda bulunan beylerbeyinin tasarrufu altındaki sancağı ifade eden paşa sancağı olması ve herşeyden önemlisi, timar sisteminin yoğun olarak uygulandığı büyük bir sancak olması, çalışmada Sivas'ı tercih etmemizin en büyük nedeni olmuştur.

Osmanlı Devleti timar sisteminin işleyişini ve tarihsel gelişimini yeterli bir şekilde anlayabilmek için üç defter grubu kullanılmaktadır. Bunlar Mufassal Defterler, İcmal Defterleri ve Timar ve Zeamet Rûzname Defterleri'dir. Timar sisteminin işleyişini bir sancak bazında ortaya koyan çalışmada, ana kaynaklar Timar ve Zeamet Rûzname ve Yoklama Defterleri olmuştur. Belirli aralıklarla seçilen defterlerde Sivas sancağıyla alakalı kısımlarının tamamı mümkün olduğunca eksiksiz ve doğru şekilde transkribe edilmesi için büyük hassasiyet gösterilmiş, bilgi tasarrufunda bulunulmamaya gayret edilmiştir. Bu sayede, belirtilen devirlerde/tarihlerde genelde Osmanlı Devleti timar sisteminde, özelde Sivas sancağında, timarın çeşitlerini, yapısını ve kategorilerini tespit ve tahlil edebilme imkânı elde edilmiştir.

16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar (1573-1651) olan bir dönemde Sivas sancağında timar sisteminin işleyişi ve sistemde meydana gelen değişim ve dönüşüm nedenlerini inceleme gayreti içine giren çalışma bir giriş ve dört bölüm olarak planlanmıştır. Giriş bölümünde çalışmada faydalanılan kaynaklar ve tezin ana kaynakları olan Timar ve Zeamet Rûzname ve Sivas Yoklama Defteri'nin diplomatik hususiyetleri ve muhtevalarıyla ilgili olarak geniş bir izahat verilmiş, daha sonra Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin menşei, tanımı ve kategorileri üzerinde genel olarak durulmuştur. Tez çalışmasının bölümleri tümdengelim araştırma yöntemi kullanılarak oluşturulmuştur. Çünkü genel bir sonuca ulaşabilmek için sınamak,

gözlemlemek, olayları çözümlenmek ve daha sonra elde ettiğimiz verilerle genellemeler yapmak, sonuç çıkarmak gerekir. Dolayısıyla Osmanlı timarının incelenen her defterde o döneme yansıyan askerî, siyasî ve ekonomik manzara üzerinden değişim ve dönüşüme etki eden nedenler öncelikle tespit edilmeye çalışılmış, daha sonra dönemin devlet adamı ve idareci kadronun içinde yer alan aydınların ve çağdaş Türk ve batılı tarihçilerin inhitata yol açan fikirleri doğrultusunda karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda ilk bölümde genel olarak timar sistemi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Sivas sancağında timar düzeni, sancakta timarın dağıtımı, has, zeamet ve timar sahipleri her defter bazında ayrı ayrı ele alınmıştır. Yine Osmanlı Devleti’ni her yönden uzun yıllar ayakta tutan timar sisteminin bozulmasına etki eden siyasî, iktisadî ve sosyal gelişmeler timar tevcih tezkire kayıtlarına yansıdığından, her defterde yönümüzü Osmanlı Devleti’nde meydana gelen siyasî, iktisadî ve sosyal gelişmelere de çevirerek devlette öne çıkan siyasî olaylar hakkında genel bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde uygulama sahası oldukça geniş olan ve fethedilen yerler üzerinde hâkimiyeti tesis eden timar sisteminde bir timarın tayininde izlenen diplomatik sürecin nasıl başladığı hususu izah edilerek timar sisteminin işleyişini/organizasyonunu oluşturan tevcih ve intikâl işlemleri üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde, timar sisteminde meydana gelen değişim ve dönüşüme etki eden sebepler, ileri sürülen fikirler ve çare teklifleri, dönemin Osmanlı aydınları ve çağdaş Türk ve batılı tarihçilerin görüşleri etrafında izah edilerek değerlendirilmiştir.

Tüm bu bahsettiğimiz hususlar doğrultusunda tez çalışmasının çeşitli sonuçlarını üç ana noktada toplamak mümkündür.

Öncelikle; Sivas sancağında timarın işleyişini ve sancaktaki timar ve zeamet sahiplerinin mercek altına alındığı ikinci bölümde görünen odur ki, Sivas sancağındaki mirî arazinin büyük kısmı timara tahsis olunmuştur. Bozuklukların başladığı yıllara tekabül eden 1573 tarihli Ruznâmçe Defteri’nde, Sivas sancağında 180 timar tespit edilmiştir. Bu sayı 1601 tarihli defterde 96’ya düşmüş, 1619-1620 yıllarında ise 123’e çıktığı görülmüştür. Timar tevcihinde yaşanan bu dalgalanma 1620- 1650 yılları arasında da devam ederek 1651 tarihli defterde timar tevcih sayısı 95 olarak tespit edilmiştir. Yaşanan bu dalgalanmalarda dönemlerin siyasî, ekonomik ve sosyal gelişmeleri etkili olmuştur. Sancakta zeametlerin sayısı ise 1573’te 20, 1601’de 21, 1620’de 18 ve 1651’de 14 olarak tespit edilmiştir. Zeamet sayılarında az da olsa inişli çıkışlı dalgalanmalar gözlenmesine rağmen 1601 yılından itibaren zeamet gelirlerinin arttığı dikkati çekmiştir. 1573 yılında “50.000 akçe ve fazlası” gelire sahip sipahi

bulunmazken, 1601 yılında “90.000 akçe ve fazlası” zeamet tasarruf eden üç zaim, 100 bin akçeden yukarı zeamet tasarruf eden bir zaim tespit edilmiştir. Yine 1651 tarihli defterde bir zaimin 80.000 akçe ve yukarısında zeamet tasarruf ettiği görülmüştür. Zeametler çoğunlukla defter emini, defter-i hakani kâtibi, miralay, miralem, dergâh-ı âli müteferrikası, divân-ı hümayûn çavuşu vb. gibi ikinci derecede önemli devlet görevlilerine tahsis edilmiştir.

Defterlerde timarların elde edilmiş tarzlarına bakıldığında, bir timarın üç şekilde tahsis edildiği görülmüştür. Birincisi, çeşitli seferler ve bu seferlere bağlı muhafaza ve muharebeler, kale inşası, top nakli gibi, sipahilerin hizmet ve yararlılıkları üzerine, sancakbeyi, beylerbeyi, alaybeyi, vezir, Rum eyaleti timar defterdarı, dergâh-ı âli başçavuşu, gibi bölgenin önde gelen otoritelerinin ricasını/arzını bildiren mektuplarıyla yapılmıştır. 1601 yılına ait defterde listeye, kadı ve kaymakam arzının da eklendiği görülmüştür. İkincisi, yine beylerin veya bölgenin önde gelenlerinin tavsiyesiyle yararlılığı, hizmeti bildirilmeksizin/olmaksızın kendi akraba ve adamlarına timarlar tahsis edilmiştir. 1601 tarihinden başlamak üzere defterlerde Dergâh-ı muallâ müteferrikalarının, vezirlerin, divân-ı hümayun kâtiplerinin adamları için timar talebiyle merkeze başvurdukları görülmüştür. Defterlerde timarların elde edilmiş tarzlarında üçüncüsü ve çoğunlukta olanı, sipahinin bir timarı bulup onu talep etme ve onay alma şeklinde yani, bizzat merkeze başvurusuyla gerçekleşmiştir. Yeni bir timara talip olma, başkasının feragatinden alma, ya da başkasının timarıyla kendi timarını mübadele etme ve timarındaki noksanların tamamlanması gibi hususlarda sipahinin merkeze başvurduğu görülürken, 1620 ve 1651 tarihli defterlerde sipahinin kendisine yapılan haksız müdahalleleri bildirmek için de merkeze başvurduğu olmuştur.

17. yüzyılın başlarına gelindiğinde İran ve Avusturya savaşlarının halâ devam ediyor olması, askerinin merkezden çok uzak cephelerde uzun süre kalmasına ve Anadolu’da düzeni temin edecek kuvvetin azalmasına sebep olmuştur. İstanbul’da ise değeri düşürülmüş akçe ile maaşlarını alan yeniçeri ve sipahi ayaklanmaları ve Anadolu’yu kasıp kavuran Celâli eşkıyasının faaliyetleri daha da genişleyerek devam etmiştir. Avusturya ordusundaki tüfekli piyadeye karşı Osmanlı kuvvetlerinin yetersiz kaldığı yönünde cepheden İstanbul’a gönderilen raporlar Osmanlı ordusundaki yapısal değişikliklerin başladığını göstermiştir. Savaş ekonomisinin ciddi bir şekilde kendini hissettirdiği bu dönemde, mevcut kaynakların yetersizliği reayaya daha fazla ve daha ağır vergi yükleri getirmiş, savaş için gerekli parayı bulmak Osmanlı yönetiminin karşı karşıya kaldığı en önemli idarî görev olmuştur.

Bütün bu gelişmeler incelenen ruznamçe defterlerine de yansımış, biraz yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, 1573 yılında 180 olarak tespit ettiğimiz timar birimi, 1601’de 96’a -neredeyse yarıyarıya- düşen timar sayılarında kendini göstermiştir. 1620’ye gelindiğinde Osmanlı Devleti’nde -Celâli hareketlerinin bertaraf edilmesiyle Anadolu’da düzenin kısmen sağlanması bir tarafa- iç ve dış gelişmelerinde, devlet nizamlarında bir düzelmeye söz konusu olmadığı görülmüştür. Celâli hareketlerinin Anadolu’nun şehirlerinde ve köylerinde yol açtığı tahribatlar tevcih tezkire kayıtlarında yerini almış, “*on seneden berü hâli ve harabe olub*”, “*Celâli viran edüb boş halde olmağla, mahlûl olmağın mâ’mur ve abadan itmek...*” şartıyla timar toprakları Sivas sancağı sipahilerine tevcih edilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde, bir önceki döneme oranla timar sayılarında (96’dan 123’e) bir yükselme görülmüştür. 1620’den 1651 yılına gelindiğinde ise, Osmanlı Devleti askerî sisteminin, 16. yüzyıldaki disiplin ve tutumundan çok şey kaybettiği görülmüştür. 1645 yılında başlayan ve devam etmekte olan Girit Seferi döneminde, askerinin cesaret ve maneviyattan uzak olması, vazifeli olduğu sefere gitmemesi ya da seferden firar etmesi, timar topraklarının hali ve harabe olması gibi durumlar, defterin tevcih tezkire kayıtlarının manzarasını oluşturmuştur. Timar sisteminde meydana gelen bozulmanın iyiden iyiye gün yüzüne çıktığı bu dönemde, Girit Seferi ve bu sefere bağlı çeşitli muharebe ve muhafazalara giderken yolda firar edip yakalanan bir hayli sipahi kayda geçmiştir. Öte yandan sefere gitmeyen, seferden firar eden, timarı olduğu sancakta ikamet etmeyen asker kadar, kendisinden beklenen işi göremeyen, mücadele cesareti gösteremeyen, elindeki donanmaya/orduya komuta edemeyen komutanların varlığı da dikkati çekmiştir.

Fetihlerin aralıksız sürdüğü 15. yüzyıldan 16. yüzyılın ortalarına kadar, timar sistemi Osmanlı Devleti’nin temel müessesesi iken, 17. yüzyıla gelindiğinde sistemin askerî olma özelliğini çoktan yitirdiği görülmüştür. Bu dönem ruznamçelerindeki manzara, maalesef teftiş edilmeyen timar ve zeamet sahiplerinin dirliklerinin bulunduğu yerde değil, istedikleri yerde ikamet ettiğini ortaya koymuştur. Özellikle 1619 ve 1651 tarihli defterlerde sipahilere timar, “*sefere eşmek şartıyla*” tevcih edilmiştir. İşte bütün bunlar dönemin padişahını (IV. Murat) timar sistemini yeniden düzenleme çabaları içine sokmuş ve 1632-1633 yıllarında genel bir dirlik yoklaması yapılmıştır. Ancak bu yoklama Osmanlı Devleti timar sisteminde kanûn-ı kâdimin mihenk taşı olan sipahizâdelikten oluşan bir intikâle askeri sınıfa bağlılık prensibini, timarların sipahizâdelere verilme zorunluluğunun olmamasına dönüştürmüştür. Bu genel teftişten sonra vaktiyle bozulmuş timarlara daha fazla adam yerleştirmek için timarlar belgelerin

diliyle, “*ulûfeliden talip olanlara,*” “*harb u darba kâdir,*” yarar ve müstehak yiğitlere tevcih edilmiştir. Bu durumun manzarası inceleme sahamız olan Sivas sancağı ruznamçe ve yoklama defterlerine de yansımıştır. Belli sayıda zaimlerin ve sipâhilerin şahitlikleriyle düzenlenen “*sâhih sipâhizâdelik şehâdetnâmelerini*” ibraz ederek babasının tımarının bulunduğu sancakta kalmak şartıyla babalarının tımarlarını üzerine alan tımar ve zeamet sahiplerinin sayıları 1573’te % 46, 1601’de % 48 olarak tespit edilmiştir. Her ne kadar 1601 yılında bir artış gözlemlense de bu yıla ait tımar birimlerinin 1573’e yılına oranla yarı yarıya düştüğünü hatırlatmak gerekir. Sipahizâdelikten oluşan bir intikâlle tımarın tevcihinde 1619 yılından itibaren önemli bir düşüş yaşanarak, bu sayının 1619’da % 35,7 ve 1651 yılında % 13,68’e gerilediği görülmüştür. Genel yoklamanın yapıldığı 1633-1646 dönemine ait Sivas yoklama defterinde ise, dramatik bir düşüş gözlemlenerek bu sayı % 5,49 olarak tespit edilmiştir. Kaldı ki, 1632-33 tarihli yoklama defterinde tımar sahiplerinin kimlikleri hakkındaki bilgimiz, isimlerden öteye gidemediği için çıkarımlar sağlamak açısından bize fayda sağlamamıştır. Bu oranları Aydın, Ordu ve Ankara sancağı gibi tımar sisteminin işleyişini konu edinen bazı çalışmalarla karşılaştırıldığında aşağı yukarı benzer sonuçlar karşımıza çıkmıştır. Şöyleki Howard, 1563-64 ile 1610-11 yılları arasında Aydın’da tımarlı sipahi sınıfının yapısının önemli ölçüde değiştiğini ifade ederek, 1563’te Aydın’da yapılan tımar tevcihlerinin % 63,8’ini sipahizâdeler oluştururken, 1610-11 yılında ise bu sayının % 9,5’e düştüğünü vurgulamıştır. Tımar tahsis edilenlerin çoğunun askerlikle ilgisi olmayan kişiler olduğunu, yapılan tımar tevcihlerinde ise devletin yüksek rütbeli memurlarının (ekâbir-i devlet) tavsiyelerinin çok etkili olduğunu ifade etmiştir.¹³⁵⁴

Tımar sisteminin işleyişini ve sistemde meydana gelen değişim ve dönüşümleri konu alan benzer çalışmalar Ankara sancağı ve Ordu ekseninde de yapılmıştır. Bu çalışmalardan Ordu yöresine ait tezde, yöredeki tımarlı sipahi sayılarında inişli çıkışlı bir seyir izlendiği vurgulanmıştır. Meselâ 1583’te yöredeki tımarlı sipahilerin sayısı 363 iken 1601’de 627’ye çıkmış, 1632’de ise 383 olduğu ifade edilmiştir.¹³⁵⁵ Ankara sancağına ait dirlikleri ve dirlik sahiplerini konu alan bir diğer tezde babadan oğula geçen tımarların sayısı 1633-1645 dönemine ait yoklama defterinde %5,5 olduğu belirtilmiştir. Yine yoklama defterine göre sancaktaki tımarlı sipahilerin sayısında bir

¹³⁵⁴ Douglas A. Howard, *a.g.t.*, s. 238.

¹³⁵⁵ Leylâ Aksu Kılıç, *Tarihi Süreç İçerisinde Tımar Sistemi: Ordu Yöresi (1455-1839)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR Tezi, Ankara 2012, s. 30.

düşüş olduğu vurgulanarak, 1569'da 365 olan timarlı sipahi sayısının, 1633-1645 arasında 254'e düştüğü ifade edilmiştir.¹³⁵⁶

1632-33 tarihli yoklamanın diğer önemli getirisi, timar tevcih edilenlerin berâtlarında eşgallerinin de yazılmasının istenilmesi olmuştur. Bu dönem itibariyle düzenlenen ruznâmçe ve yoklama defterlerinde, devletteki diğer bölgelerin sipahileri gibi Sivas sancağı sipahileri de *açuk kaşlu yüzünde yanık izi olan, kara kaşlu sağ eli mecrûh, saru sakallu çenesinde kurşun yarası olan, köse sakallı, ela gözlü, başparmağı olmayan, kasîrû'l-kame (kısa boylu), tavîlü'l-kâme (uzun boylu), ebyazu'l-levn (beyaz tenli), asfaru'l-levn (sarışın), vasatu'l-kâme (orta boylu), piri yaşında, yaşı piri olmayan, sabi boylu* gibi fiziksel özellikleriyle kayda geçmiştir. Bununla birlikte timarlar sadece yararlılık ve hizmetler mukabelesinde değil, sistem dışından vezirlerin hane halkından kişilere, maaşlı görevlilere, bölük mensuplarına, bölgenin ileri gelen beylerinin adamlarına, akrabalarına, timar sahibi olma kapısını açmıştır. İncelenen defterlerde Dergâh-ı muallâ müteferrikalarının, vezirlerin, divân-ı hümayûn kâtiplerinin, adamlarına ya da akrabalarına timar talebiyle merkeze başvurdukları görülmüştür. Dirliklerin kategorilerini oluşturan timar ve zeametlerin defterlerde arz ettiği bu görüntüler, 16. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı Devleti'nde değişen siyasî, sosyal ve ekonomik şartlardan timar sisteminin de oldukça etkilendiğini göstermektedir.

İkinci nokta; incelenen defterler Sivas sancağı sipahilerinin hangi sebeplerle timara hak kazandıklarını ve hangi sebeplerle timarlarından azledildiklerini, yani tevcih ve intikâl sebeplerini tespit ve tahlil etme imkânını bizlere vermiştir. Bu bağlamda öncelikle, Osmanlı Devleti'nde timarın irsi olmadığını kuvvetle vurgulamak gerekir. Timar sahibinin ölümü halinde timarının oğlu ya da akrabalarına intikâli görülsede, belgelerde yer alan birçok kayıt, Osmanlı timarının babadan oğula geçen irsi kadrolar olmadığını ve ölen timar sahibinin yerine, timarının timara müstehak olan başka bir kişiye intikâl ve tevcih edildiğini göstermiştir. Keza Osmanlı Devleti'nde bir timarlının yerine başkasının getirilmesi, otoriteler tarafından hiçbir neden gösterilmeksizin belgelere kaydedildiği şekliyle "*bilâ sebep*" olarak tevcih edilmiştir.

Bütün bu cümlelerden hareketle, Sivas sancağında söz konusu timarların yeni sipahiye mübâdele, noksan tamamlanma, mazûliyet, be-nevbet, ber vech-i iştirâk, terâkki, tekâüd, ibtidâdan timar tahsisi, ulufe bedeli, Cülûs-ı Hümayûn nedeniyle,

¹³⁵⁶ Mehmet Doğan, *Ankara Sancağında Timar Sisteminin Dönüşümü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR Tezi, Ankara 2006, s. 158.

berâtın kaybı (zayi) durumunda ve müceddeden tahrirlerde ve sefere eşmek şartıyla tevcih edildiği görülmüştür. 1619 tarihine gelindiğinde uzun yıllar Anadolu'yu kasıp kavuran Celâli isyanları nedeniyle hali ve harabe olan birçok toprağın ma'mur edilmesi şartıyla yapılan timar tevcihleri de bu defterle birlikte diğer defterde yerini almıştır. Fevt, Sivas sancağında bir timarın intikâlinde, karşımıza çıkan ilk etken olurken, bunu feragat ve sefere gitmeme takip etmiştir. Yine sancakta timarın fevt durumundaki intikâlinde, sipahinin vefatıyla timarının oğluna, sipahinin vefatıyla timarının başka bir sipahi yararına ve sipahinin vefatıyla timarın kardeşine intikâl ettiği görülmüştür. Feragatten dolayı intikâlde sipahinin kendi rızasıyla timarından vazgeçmesi ve sipahinin pîri fani olmasından dolayı sefere iktidarının olmaması gibi hususlarda timarından feragat ettiği görülmüştür. Sipahinin en önemli yükümlülüklerinden olan memur olduğu sefere gitmemesi, Sivas sancağında timardan azledilmeyi gerektiren diğer bir etken olarak tespit edilmiştir. Daha önce, 1601 yılından başlamak üzere defterlerde timar sisteminde yaşanan değişim ve dönüşüme dair ilk bulguları gözlemlemeye başladığımızı belirtmiştik. Bu bağlamda defter verilerine göre 1620 ve 1651 tarihli defterlerde seferden firar eden, yoklamada bulunmayan hizmet ve yükümlülüklerini yerine getirmeyen timar sahiplerinde artış görülmüştür. 1573'te 7, 1601'de 8 olarak kaydedilen nabadîd sipahi sayısı 1620'de 19 ve 1651'de 28 olarak tespit edilmiştir. Öte yandan timarların intikal sebepleri içerisinde ölümcül hastalık, akli dengesizlik, adam öldürme, hırsızlık, isyan hareketleri, yüz kızartıcı suçlar, seferde tutsak düşme vb. gibi hususlara rastlanmamıştır.

Üçüncü nokta; 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetiminde bir krizin varlığı gerek dönemin devlet adamları ve aydınları tarafından gerekse çağdaş Türk ve batılı tarihçiler tarafından geniş çapta kabul görmüştür. Bu bağlamda müelliflerin çoğu timar sisteminde meydana gelen bozulmanın nedeni olarak, kanûn-ı kadime aykırı uygulamalar, rüşvet, reyanın baskı ve yağma altında ezilmesi, idarî otorite boşluğu, yöneticilerin kuralları ihlalleri ve liyakatsizlikleri ortak noktada buldukları ve en çok üzerinde durdukları hususlar olmuştur. Osmanlı aydınlarının, timar sisteminin çözülmesi sürecinde kadime aykırı usuller olarak belirttikleri; sisteme askerî sınıftan olmayan yabancıların girmesi, sipahilerin timarı olduğu sancakta ikamet etmemeleri, sefere varmama, seferden firar etme, geliri yüksek zeamet ve timarların devletin rütbeli memurlarına veya bu kişilerin referans olduğu adamlarına, yakınlarına tahsis edilmesi gibi hususların incelenen defterlerle paralellik gösterdiği görülmüştür.

Bununla birlikte gerek aydınların gerek çağdaş tarihçilerin bela/hastalık olarak nitelendirdikleri ve sisteminin inhitatına yol açan önemli bir etken olarak gördükleri rüşvet ile ilgili bir kayıtle -defterlerin muhtevası gereği- karşılaşılmamıştır. Dönemin devlet adamı ve idareci kadronun içinde yer alan aydınlar içerisinde daha realist ve pragmatik bir yaklaşım içinde timar sistemindeki bozulmayı ele alan müellifler de olmuştur. Bunlar klasik dönem uygulamalarını değil, devrin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre hareket edilmesi ve kanunların bu anlayış üzere tertip edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Osmanlı Devleti'nde geniş kapsamlı yapısal bir değişim dönemi yaşandığını kabul eden tarihçiler, kaleme aldıkları eserlerinde Osmanlı müelliflerinin fikirlerinden etkilenmekle birlikte, müelliflerin öne sürdükleri çare tekliflerini çağın gereklerine uymadığı ve ihtiyaçlara cevap vermediği için eleştirmişlerdir.

Sonsöz olarak şunları ifade etmek gerekir ki, çalışmada arşiv belgelerinin bulunduğu verilere dayanarak ve elde edilen verileri yoğun bir mesai içinde ve titiz bir şekilde kullanarak, Osmanlı Devleti timar sisteminde yaşanan inhitatın nedenlerini Sivas sancağı özelinde incelemeye çalıştık. Osmanlı Devleti'nde, timar sisteminin uygulandığı her sancakta ve farklı dönemlerde sistemin görüntüsü ve karakteri değişiklikler arzedeabilmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin en uzun soluklu kurumlarından biri olan timar sisteminin mahiyetini, sistemi değişim ve dönüşüme götüren etkenleri daha iyi anlamak ve anlamlandırmak için bölgesel çalışmaların artırılması gerekmektedir. Bu durum sistemi daha iyi anlamaya, karanlıkta kalan noktalarını aydınlatmaya katkı sağlayacaktır. Ancak bu sayede genel çıkarımlar yapmak daha sağlıklı olacaktır. Bu meyanda tezimiz, timar sisteminde meydana gelen değişim, dönüşüm ya da çözülmeyi, daha önce bilinmeyen, üzerinde çalışılmamış bir sancak bazında ele almış, genel haritayı inşa etme adına pazılın bir parçasını oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

I-Arşiv Belgeleri

Timar Ruznâme (Timar ve Zeamet Tevcihi) Defterleri (DFE. RZ. d.)

36 Numaralı Timar ve Zeamet Rûzname Defteri

239 Numaralı Timar ve Zeamet Rûzname Defteri

392 Numaralı Timar ve Zeamet Rûzname Defteri

645 Numaralı Timar ve Zeamet Rûzname Defteri

Timar Rûzname, Yoklama Defteri (DFE. RZ. d.)

1066 Numaralı Yoklama Defteri

II- Yayınlanmış Belgeler, Kronikler ve Risaleler

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999.

44 Numaralı Mühimme Defteri, Mehmet Ali Ünal (Haz.), İzmir 1995.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2000.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2002.

87 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:36, Ankara 1997.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 36, Ankara 1997.

178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Sivas I H.982 (M.1574/1575), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yay. No: 9, Ankara 2014.

ALBAYRAK, Sadık, *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, Tecüman Yay., İstanbul 1975.

Avni Ömer Efendi, “Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî”, İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Neşr.), *Belleten*, C.15, S. 59, Ankara 1951, ss. 381-399.

Ayn-ı Ali Efendi, *Kâvanîn-i Âli Osman der Hülâsai Mezâmin-i Defter-i Divân*, (Mehmet Tayyib Gökbilgin Önsözüyle) İstanbul 1979.

_____, *Kanunnâme-i Âl-i Osman: Osmanlı Devleti Arazi Kanunları*, Hadiye Tuncer (çev.), Ankara 1962.

_____, *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, Seyit Ali Kahraman (Haz.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

BARKAN, Ömer Lütfi Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, TTK Yay., Ankara 1988.

Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Kitâbü'l-Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, Mustafa Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar (Haz.), Kayseri 1997.

Hasan Beyzâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târihi*, Şevki Nezihî Aykut (Haz.), C.1 TTK. Yay., Ankara 2004.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Sevim İlgürel (Haz.), TTK Yay., Ankara 1998.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih I*, İsmet Parmaksızoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

_____, *Tacü't-Tevarih III*, İsmet Parmaksızoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1979.

İNALCIK, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yay., Ankara 1987.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Hasan Kâfi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmî'l Âlem”, *Tarih Enstirüsü Dergisi*, S. 10-11, İstanbul 1981, ss.11-80.

Kâtib Çelebi, *Fezleke*, Zeynep Aybicin (Haz.), İstanbul 2016.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Ali Kemal Aksüt (Haz.), İstanbul 1939.

Erişim: <https://kutuphane.ttk.gov.tr>.

_____, *Koçi Bey Risalesi*, Zuhuri Danışman (Haz.), 1. Baskı, MEB Yay., İstanbul 1972.

Lütfi Paşa, *Asafnâme*, Ahmet UĞUR (Haz.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

_____, *Asafnâme*, Mübahat S. Kütükoğlu (Haz.), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.

Murphey, Rhoads, *Kanûn-nâme-i Sultânî Li- Azîz Efendi, On Yedinci Yüzyılda Bir Osmanlı Devlet Adamının Islahat Teklifleri*, Harvard Üniversitesi 1985.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâic'ül Vukuât*, C. I-II, Neşet Çağatay (Haz.), Ankara 1992.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, Zuhuri Danışman (Çev.), C.I, İstanbul 1967.

_____, *Târih-i Naîmâ*, Zuhuri Danışman (Çev.), C.II, İstanbul 1968.

_____, *Târih-i Naîmâ*, Zuhuri Danışman (Çev.), C.III, İstanbul 1968.

_____, *Târih-i Naîmâ*, Zuhuri Danışman (Çev.), C.VI, İstanbul 1968.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Bekir Sıtkı Baykal (Haz.) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., C.II, Ankara 1982.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I (971-1003/1563-1595)* Mehmet İpşirli (Haz.)TTK Yay., Ankara 1999.

_____, *Tarih-i Selânik-i II (1003-1008 / 1595-1600)*, Mehmet İpşirli (Haz.), TTK Yay., Ankara 1999.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunâmesi, Midhat Sertoğlu (Haz.), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992.

Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi, Ziya Yılmaz (Haz.), TTK Yay., Ankara 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Kanun-ı Osmani Mefhum-i Defter-i Hâkanî”, *Belleten*, C. 15, S. 59, Ankara 1951, ss.381-400.

III- Araştırma ve İnceleme Eserler

ABOU-EL-HAJ, Rıfa'at Ali, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Oktay Özel-Canay Şahin (Çev.), Ankara 2000.

ACUN Fatma, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, ss.899-908.

AÇIKEL, Ali, SUSAM, Tekin, “Artukabad Kazasının Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1455-1600)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVIII, S. 2, Aralık 2003, ss.1-23.

AÇIKEL, Ali, “Tokat Örneğinde XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Sosyal Yapısındaki Buhran” *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, ss.348-358.

_____, “1722-23'te Sivas Eyaletinde Cebelü Bedeli Uygulaması”, *Sosyal Bilimler*

Araştırmaları Dergisi, C. 13, S. 2, Aralık 2018, ss.113-140.

_____, “Rum Eyâleti”, *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008, ss.225-226

_____, “Tokat”, *TDVİA*, C.41, İstanbul 2012, ss.219-223.

AFYONCU, Erhan, Demir, Uğur, *Turhan Sultan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

AFYONCU, Erhan, Recep Ahışhalı, “Kâtip”, *TDVİA*, C. 25, Ankara 2002, ss.53-55.

AFYONCU, Erhan, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, İstanbul 1997.

_____, “Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları”, *Belgeler II*, TTK, C. 26, S.30, Ankara 2005.

_____, “Mîr-i Alem” (Osmanlılarda), *TDVİA*, C.30, İstanbul 2005, ss.124-125.

_____, “Defter Emîni”, *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, ss.91-93.

_____, “Ruznamçe” *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008, ss.276-278.

_____, “Sipahi”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, ss.256-258.

_____, “Zeamet”, *TDVİA*, C.44, İstanbul 2013, ss.162-164.

AHİSHALI, Recep, “Terakki”, *TDVİA*, C.40, İstanbul 2011, ss.479-481.

AKDAĞ, Mustafa, “Celâlî Fetreti”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.16, S.1-2, Ankara 1958, ss. 53-107.

_____, “Tımar Rejiminin Bozuluşu”, *AÜDTCF Dergisi*, C.3, S. 4, Ankara 1945, ss.419-431.

_____, Türk halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâlî İsyancıları”, YKY, İstanbul 2009.

_____, “Celali İsyancılarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, Ankara 1964, ss.1-49.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kannunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.3, İstanbul 1991.

_____, *Osmanlı Kannunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.2 Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

_____, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.4/1, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

_____, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.6/2, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

AKÜN, Ömer Faruk, “Koçi Bey”, *TDVİA*, C. 26, İstanbul 2002, ss. 143-148.

ALTUĞ, Uğur, *II. Murat Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Tımar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerine Araştırmalar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR. Tezi, Ankara 2010.

ARIKAN, Zeki, “Hamit Sancağındaki Tımar Düzenine Toplu Bakış, *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.2, Ankara 1981, ss. 879-885.

ATSIZ, Nihal, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1970.

AYÇİÇEK, Dönüş, *Temettuat Defterlerine Göre Budaközü Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, Niğde 2019.

BALTACI, Cahit, “Arpalık”, *TDVİA*, C.3, İstanbul 1991, ss.392-393.

BARKAN, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1943.

_____, “Kanunnâme”, *İA*, C.6, İstanbul 1977, ss.185-196.

_____, “Tımar”, C. 12/1, *İA*, MEB, İstanbul 1974, ss.286-333.

_____, “Feodal” Düzen ve Osmanlı Tımarı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Haziran 1973.

_____, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller, Malikâne-Divâni Sistemi”, *Türk-Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S. 2, İstanbul 1939, ss.119-184.

_____, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi” İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası, C.10, İstanbul 1953, ss.1-26.

_____, “Osmanlı Devrinin “Eşkıncülü Mülkleri veya Mülk Tımarlar”ı Hakkında Notlar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, ss.897-904.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, *Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, ss. 281-290.

_____, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. II/2, İstanbul 1941, ss. 214-247.

_____, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Bellekten*, C. 34, S. 136, Ekim 1970, ss.557-608.

BARKEY, Karen, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Zeynep Altok (Çev), İstanbul 1999.

- BAŞAR, Fahamettin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Yay., S. 35/2. Ankara 1997.
- BATMAZ, Eftal Şükrü, “Osmanlı Devleti’nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *OTAM*, S.7, Ankara 1996, ss.5-9.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara 1988.
- BELDİCEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyula Osmanlı Devleti’nde Tımar*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara 1985.
- BRAUDEL, Fernard, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), İstanbul 1989.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi”, *IV. Türk Tarih Kongresi (10-14 Kasım 1948 Ankara)*, Ankara 1952, ss.251-261.
- CANATAR, Mehmet, “Kethüdâ”, *TDVİA*, C.25, İstanbul 2002, ss.332-334.
- CEZAR, Mustafa, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* C.3, İstanbul 1959.
- _____, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.4, İstanbul 1960.
- _____, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.2, TTK Yay., Ankara 2011.
- CİN, Halil, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.22, S.1, Ankara 1966, ss.745-798.
- _____, “Arazi”, *TDVİA*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 342-346.
- _____, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, *Boğaziçi Yayınları*, İstanbul 1985.
- COOK, Michael Allan, *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, Oxford University Press, London 1972.
- ÇAKAR, Enver, “313 Numaralı Tımar Ruznamçe Defteri ve Bu Defterde Halep Vilayeti İle İlgili Bazı Tespitler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.11/1, Elazığ 2001, ss.235-246.
- DANIŞMAN, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.7, Yeni Matbaa, İstanbul 1965.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.8, İstanbul 1965.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.9, İstanbul 1965.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.10, İstanbul 1965.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- DARKOT, Besim, “Sivas”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, C.4, İstanbul 1965, s.569-577.

- DARLING, Linda, "Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. Mustafa Armağan (Ed.), İstanbul 2012, ss.151-165.
- DAVID, Geza, "Kanije", *TDVİA*, C.24, İstanbul 2001, ss.307-308.
- DEMİR, Alpaslan, *16. Yüzyılda Samsun Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR Tezi, Ankara 2007.
- DEMİREL, Ömer, "Sivas'ın Timur Tarafından Zaptı ve Yağmalanması", Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu Bildirileri, 15-17 Mayıs 2003, Sivas 2003.
- _____, "Sivas", *TDVİA*, C.37, İstanbul 2009, ss.278-282.
- DİA, "Müstahfız", *TDVİA*, C.32, Ankara 2006, ss.109-111.
- EMECEN, Feridun M., "Mufassaldan İcmâle", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 16, İstanbul 1996, ss.37-44.
- _____, "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri" Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, ss.241-268.
- _____, "Cebelü", *TDVİA*, C.7, Ankara 1993, ss. 188-189.
- _____, "Defter-i Köhne: Pirlepe-Kırçova Kesiminin En Eski Timar Defteri (1445-1455)", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XLIII, 2014, ss.341-474.
- _____, "Cebelü", *TDVİA*, C.7, Ankara 1993, ss. 188-189.
- _____, "Mehmed III", *TDVİA*, C.28, İstanbul 2003, ss.407-413.
- _____, "İbrâhim", *TDVİA*, C.21, İstanbul 2000, ss.274-281.
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı'da "Serbest Dirlik" Uygulamasının Boyutları ve Bunun Malî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri", *İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-I*, İstanbul 2010.
- FAROQHİ, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. II, (Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2006, ss.545-757.
- FİNKEL, Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593-1606*, Wien 1988.
- FLEISCHER, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Ali, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Ayla Ortaç (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- FODOR, Pal, "State and Society, Crisis and Reform, in the 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol: 40, pp. 217-40.
- GENÇ, Mehmet, "Mâlikâne-Divanî", *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 518-519.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Tımar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları”, *İÜTD*, S. 22, ss.35.

_____, “Mehmed III”, *İA*, C.7, MEB Yay., İstanbul 1955, ss.535-547.

_____, “XVII. Asırda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacı ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi”, *Kâtip Çelebi*, 1991, ss. 197-218.

_____, “15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum”, *Vakıflar Dergisi*, S. 6, İstanbul 1965, ss.51-61.

GÖKSU, Erkan, “İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, S. I/1, 2009, Ss.83-96.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları X*, İstanbul 1990, ss.2-38.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimata Kadar)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.77-88.

_____, “Tımar Tevcihleri Hakkında”, *Osmanlı Türk Diplomatîği Semineri (30-31 Mayıs 1994)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1995, ss.67-74.

GRANT, Jonathan, “Osmanlı “Gerilemesi”ni Yeniden Düşünmek: 15.-18. Yüzyıllardaki Askerî Teknoloji Yarışında Osmanlı İmparatorluğu’nun Konumu”, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Mustafa Armağan (Haz.), İstanbul 2011, ss.175-199.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, 5.Baskı, TTK Yay., Ankara 2003.

HAMMER, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.6, Mümin Çevik, Erol Kılıç (Çev.), İstanbul 1983.

_____, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.8, Mehmet Ata Bey (çev.), İstanbul 1985.

HOWARD, Douglas A., *The Otoman Tımar System and Its Transformation:1563-1656*, Indian University, 1987.

_____, “The BBA Ruznâmçe Tasnifi; A New Resource for the Study of the Ottoman Tımar System”, *Turkish Studies Association Bulletin*, S. X/1, Indiana 1986, s.11.

_____, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve 16.-17. Yüzyılların ‘Gerileme’ Edebiyatı”, Mustafa Armağan (Ed.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*, Timaş Yay., İstanbul 2011.

HÜLAGÜ, Mehmet Metin, “Osmanlı Devleti’nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.11, Kayseri 2001, ss.73-93.

IMBER, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

İLHAN, Mehmet Mehdi, “1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağı’nda Tımar Dağılımı”, *IUEF Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. M. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, İstanbul 1982, ss.85-100.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C.I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C.II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2017.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Ruşen Sezer (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Bellekten*, C. 15, S. 60, Ankara 1951, ss.629-684.

_____, “Osmanlı Tımar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, S. 34, Yıl:3, Ağustos 1965, s.758-765.

_____, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993.

_____, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica*, Brill 1954, ss.103-129.

_____, “Reisülküttâb”, *İA*, MEB, C. 9, İstanbul 1964, ss. 671-683.

_____, “Kanunnâme”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 333-337.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300- 1600)*, C.1,

H. Berktaç (çev.), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

_____, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Doğu-Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2008, ss.96-110.

_____, “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* C.1, S.1, İstanbul 1980, ss.1-15.

_____, “Askerî ve Malî Dönüşüm (1600-1700)”, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 4*, İstanbul 2016.

_____, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, *Belleten*, S. 92, Ankara 1959, ss.575-610.

_____, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, Ankara 1958, ss.102-126.

_____, “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü Ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C.I, Ankara 1959, ss.29-46.

_____, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Eren Yayıncılık*, İstanbul 1993.

_____, “Mehmed II”, *TDVİA*, C. 28, İstanbul 2003, ss. 395-407.

_____, *Adâletnâmeler*, Belgeler, C.II, S. 3-4, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1993.

_____, “Eyalet”, *TDVİA*, C.11, İstanbul 1995, ss.548-550.

İPÇİOĞLU, Mehmet, “Rûzname Defterleri’nin Osmanlı Sosyal Tarih Çalışmaları Açısından Yeri ve Önemi”, *S. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.14, Konya 2003, ss.297-299.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Harem”, *TDVİA*, C.16, İstanbul 1997, ss. 135-138.

_____, “Beylerbeyi”, *TDVİA* C.6. İstanbul 1992, ss. 69-74.

_____, “Lütfi Paşa”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, ss.234-236.

_____, “Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islah Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara 2002, ss.839-846.

KAFADAR, Cemal, “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”, *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak, Gerileme Paradigmasının Sonu*, Mustafa Armağan (Haz.), 4. Baskı, İstanbul 2011, ss.97-155.

KAL’A, Ahmet, “Esnaf”, *TDVİA*, C.11, İstanbul 1995, ss.423-430.

KENANOĞLU, M. Macit, “Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, ss.141-186.

_____, “Mîrî Arazi”, C. 30, *TDVİA*, İstanbul 2005, ss.157-160.

KILIÇ, Leyla Aksu, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tımar ve Zeamet Ruzname Defterleri”, *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 7, S. 12, Şubat 2017, ss.105-139.

KILIÇ, Orhan, “Teşkilât ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcip Defterleri” *OTAM*, C.31, S.31, Ankara 2012, ss.87-128.

- _____, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, S. 10, Ankara 1999, ss.119-137.
- _____, “Ocaklık”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, ss.317-318.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1981.
- KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975.
- KURT, Yılmaz, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss.59-65.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Baruthâne-i Âmire”, *TDVİA*, C.5, İstanbul 1992, ss.96-98.
- _____, “Defterdar”, *TDVİA*, C.9,1994, ss.94-96.
- _____, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 2. Baskı, İstanbul 1998.
- LEVEND, Agâh Sırrı, “Siyaset-Nâmeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C.10, Ankara 1962, ss.167-194.
- LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (Çev.), 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 1993.
- _____, “Ottoman Observers Of Ottoman Decline”, *Islamic Studies*, C.1, S. 1, 1962, ss.71-87.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler”, *İslâm Tetikleri Enstitüsü Dergisi*, C.3, İstanbul 1959-1960, ss.160-178.
- _____, “Some Reflections on The Decline of the Ottoman Empire”, *Islamic Studies*, No. 9, 1958, pp. 111-127.
- LOWRY, Heath W., “The Ottoman Liva Kanunâmes Contained in the Defter-i Hakani”, *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, s.43-74.
- _____, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, Kıvanç Tanrıyar (Çev.), 2. Baskı, İstanbul 2010.
- METE, Zekai, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.19, İstanbul 1999, ss.181-221.
- MUGHUL, Muhammed Yakub, *Kanuni Devri: Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri (1517-1538)*, Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.), İstanbul 1989.
- MURPHEY, Rhoads, “The Velıyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings”, *Belleten*, TTK Yay., S.XLIII/171, Ankara 1979.

- OĞUZOĞLU, Yusuf, “Dizdâr”, *TDVİA*, C.9, İstanbul 1991, ss.480-481.
- ORHONLU, Cengiz, Nejat, Göyünç, “Has”, *TDVİA*, C. 16, 1997, ss. 268-270.
- _____, “Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler 1597-1607”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul 1970.
- Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:18, Ankara 1994.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir” *TDVİA*, C. 39, İstanbul 2010, ss.425-429.
- _____, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne- Divâni Sistemi”, *Vakıflar Dergisi*, C. 23, Ankara 1994, ss.229-243.
- _____, XVI. Yüzyılda Lâdik Kazâsında Mâlikâne- Divâni Sistemi, *Vakıflar Dergisi*, C. 26, Ankara 1997, ss. 65-73.
- _____, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1999.
- ÖZCAN, Abdülkâdir, *Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003.
- _____, “Eşkinci”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, ss.469-471.
- _____, “Cülûs”, *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, ss.180-114.
- _____, “Osmanlı Askeri Teşkilâtı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 551-557.
- _____, “Birun”, *TDVİA*, C.6, İstanbul 1992, ss.205.
- _____, “Kuloğlu”, *TDVİA*, C. 26, İstanbul 2002, ss.358-359.
- _____, “İstabl”, *TDVİA*, C.19, İstanbul 1999, ss.203-206.
- _____, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zematlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, ss.219-255.
- _____, “Gönüllü”, *TDVİA*, C.14, İstanbul 1996, ss.153-155.
- _____, “Serdengeçti”, *TDVİA*, C.36, İstanbul 2009, ss.554-555.
- _____, “Ulûfeciyan”, *TDVİA*, C.42, İstanbul 2012, ss.126-127.
- _____, “Çeribaşı”, *TDVİA*, C.8, İstanbul 1993, ss.270-272.
- _____, “Martolos”, *TDVİA*, C.28, Ankara 2003, ss.64-66.
- ÖZTÜRK Sait, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, OSAV, No:12, İstanbul Eylül 1996.
- ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan, *Ayntab Sipahiler Bir Osmanlı Sancağında Tımarlı Sipahi Olmak (1530- 1647)*, Berikan Yay., Ankara 2012.

_____, “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: “Terakki” Tevcihi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.11, 2010, ss.238-244.

ÖZVAR, Erol, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR Tezi, İstanbul 1998.

_____, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S.7, 1999, ss.135-151.

PAKALIN, Mehmet Zeki, “Beylerbeyi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, İstanbul 1993, s.218.

_____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, MEB Yay., İstanbul 1993.

_____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, MEB Yay., İstanbul 1993.

PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1990.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

_____, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İstanbul 2007.

RANKE, Leopold, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılar ve İspanyol Monarşisi, Osmanlı Devleti'nin Kuvvet Kaynakları*, Bekir Sıtkı Baykal (çev.), Tercüme Dergisi S.14, MEB. Yay. Temmuz 1942.

_____, *The Turkish and Spanish Empire in the Sixteenth Century and Beginning of the Seventeenth*, W.K. Kelly (Çev.), London 1845.

RICAUT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Halil İnalçık- Nihan Özyıldırım (Haz.), TTK Yay., Ankara 2012.

SAĞIRLI, Abdurrahman, “Tımar Ahkâmlarındaki Kayd-şod Muâmelesi ve Tımar Tevcihlerindeki Yeri”, *Tarih Dergisi*, S. 42, 2005, ss. 111-136.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Ruznâmçe”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan- 2 Mayıs 1986 Bildiriler*, İstanbul 1988, ss.113-121.

_____, “Zeamet”, *İA*, C.13, İstanbul 1986, ss.477-479.

SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 2015.

SARİYANNİS, Marinos, *A History of Ottoman political thought up to the early nineteenth century. In: A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*. Brill 2018.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri”, *VI. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 20-26 Ekim 1961) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, ss.281-291.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No:21, Ankara 2006.

SEZGİN, İbrahim, “Paşa Livâsı” *TDVİA*, C. 34, Ankara 2007, ss.183-184.

SOYUDOĞAN, Muhsin, *Reassessing the Tımar System: The Case Study of Vidin (1455- 1693)*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR Tezi, Ankara 2012.

STOYANOVSKİ, Aleksandar, “XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Makedonya’nın Osmanlı Hâkimiyeti Devrinde İdarî Taksimatı” İsmail Eren (çev.), İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 4-5, İstanbul 1973-1974, ss. 213-230.

ŞAHİN, İlhan, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, ss. 905-935.

ŞANDA, Hüseyin Avni, *Reaya ve Köylü*, Habora Yayınevi, İstanbul 1970.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, 7. Baskı, İstanbul 1999.

ŞİMŞİRGİL, Ahmet, "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Rum Beylerbeyliği" , *Türklük Araştırmaları Dergisi*, , S. 5 İstanbul 1990, ss. 289-299.

_____, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR. Tezi, İstanbul 1990.

TUKİN, Cemal, “Girit”, *TDVİA*, C.14, İstanbul 1996. ss.85-93.

TUNÇER, Hadiye, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Ankara 1962.

TURAN, Osman, “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri” *AÜDTCF Dergisi*, C. 9, S.4, Ankara 1951, ss.447-457.

TURAN, Şerafettin “Silâhdar”, *TDVİA*, C.37, İstanbul 2009, ss.191-193.

UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, MEB Yay., İstanbul 2001.

ULUÇAY, Çağatay, “Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e Takdim Ettiği Risale ve Arzları”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan*, İstanbul 1950-55, ss.177-199.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, 11. Baskı, TTK Yay., Ankara 2016.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C.3/1, TTK Yay., Ankara 2003.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. 3/2, TTK Yay., Ankara 2011.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C.3, 7. Baskı, TTK Yay., Ankara 2011.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C.4, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988.

_____, "Berât", *İ.A.*, C.2, MEB Yay., İstanbul 1993, ss.523-524.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1984.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, TTK Yay., Ankara 1998.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II*, TTK Yay., Ankara 1988.

_____, EDGÜER Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, Recep Toparlı (Haz.), TTK Yay., Sivas 1998.

ÜÇOK, Coşkun, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Tımarlar", *AÜHFD*, C. 1, S. 4, 1994, ss. 525-551.

ÜK, Berrin *Anadolu Kazaskerliği 6/1 Nolu Ruznâmçe Defterine Göre Anadolu'da Kadılık Kurumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, İstanbul 2016.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara 1989.

_____, "Mukataa Defterlerine Göre XVIII. Yüzyıl başlarında Halep'in İktisadî Vaziyeti", *VXIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1-5 Eylül 2018) Bildiriler*, C. 5, Ankara 2022, ss.431-454.

VARLIK, Mustafa Çetin, "Anadolu Eyaleti", C.3, *TDVİA*, İstanbul 1991, ss.143-144.

YAZIR, Mahmut, *Eski yazıları Okuma Anahtarı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1983.

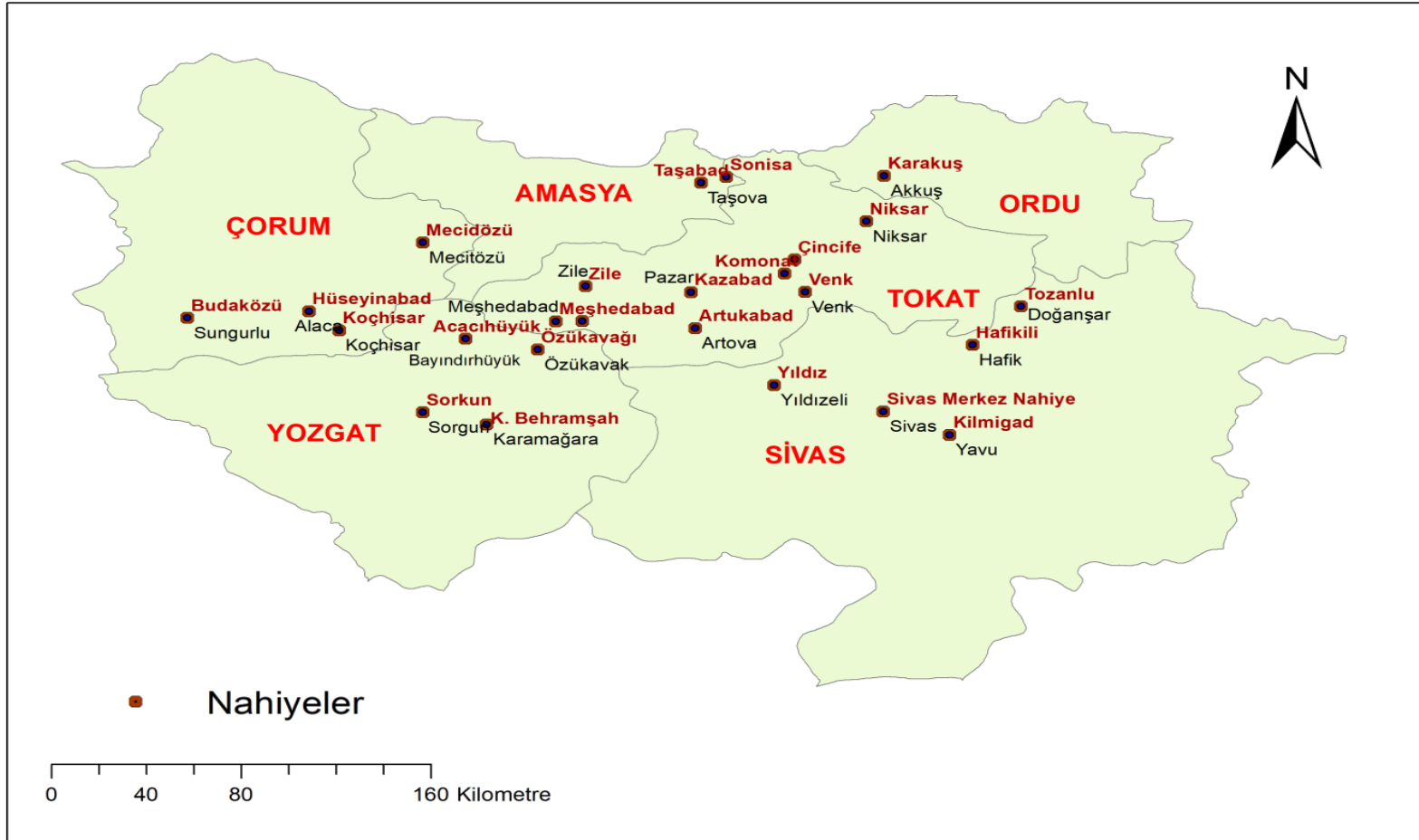
YILMAZ, Coşkun, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: İslahatnâmeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S. 2, 2003, ss.299-338.

YILMAZÇELİK, İbrahim, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.1, Elazığ 2000, ss.233-287.

ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623)*, C. 3, Nilüfer Epçeli (Çev.), Yeditepe Yay., İstanbul 2011.

EKLER

Sivas Sancağı Nahiyeleri (1573-1651)

